This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

NYPL RESEARCH LIBRARIES
3 3433 06818942 6

Taylor
9-10

ZAA

194 D

AC2

VERHANDELINGEN,

RAAKENDE DEN

NATUURLYKEN EN *GEOPENBAARDEN*

G O'D S D I E N S T,

UITGEGEEVEN DOOR

T E Y L E R 'S

GODGELEERD GENOOTSCHAP.

IX. D E E L.

TE HAARLEM
by JOH. ENSCHEDÉ en Zoonen
en J. VAN WALRÉ,
MDCCLXXXIX.

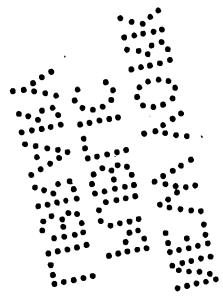

VOORREDEN.

Wanneer men de ſchriften der Ongeloovigen, die zeer veel opgeeven van hunne zogenaamde vryheid van denken, doorbladert, ontdekt men dikwerf eene verregaande partydigheid, tegen alles wat den geopenbaarden Godsdienst betreft; 't welk hun den ſchoonklinkenden naam van Vrydenkers, *in deszelfs rechten zin genomen, volſtrekt onwaardig maakt, gemerkt zy hierdoor ten allerduidelykſte toonen, dat ze, wel verre van vry, integendeel, ter begunſtiginge hunner eens opgevatte partye, zeer ſlaafsch denken. —— Bovenal ſtraalt dit door in hunne ſchryfwyze over de characters en de bedryven der voornaamſte perſoonadien in den Bybel gemeld, vergeleeken met de manier, op welke zy zich ten deezen opzigte uitlaaten, over zodaanige Mannen, die min of meer onder de Grieken en Romeinen, of andere min beſchaafde Volken, een grooten naam verworven hebben: den lof der laatſtaangeduiden zullen ze gewoonlyk ten breedſte uitmeeten: terwyl ze de eerſtbedoelden niet zelden in een haatlyk of wel beſpotlyk daglicht poogen te ſtellen. —— Volgens deezen hunnen*

vry

vry algemeenen denktrant verheffen ze ook LYCURGUS, *den Spartaanſchen Wetgeever, en* SOLON, *den Atheenſchen Beſtierder, ver boven* MOSES, *den Wetgeever en Beſtierder van het Joodſche Volk; dien zy, in vergelyking by de eerstgenoemden, met een oog van verſmaading beſchouwen. Het handtastelyk onregtmaatige hier van heeft ons, als Leden van* TEYLER'S *Godgeleerd Genootſchap, bewoogen, om, in de opgave van een nieuw Prysvoorſtel, ons tot dit onderwerp te bepaalen, en opmerkzaame onderzoekers uit te noodigen, „ om ten nadruklykſte te toonen, de voortreffelykheid „ der Burgerlyke Wetgeevinge van* MOSES, *boven die „ van* LYCURGUS *en* SOLON." *Het oogmerk daar mede was niet, den regtmaatigen lof deezer beroemde Griekſche Wetgeeveren eenigzins te bezwalken; wy erkennen hunne waarde, en ſchatten hunne inrigtingen, in derzelver ſoort, als meesterſtukken der menschlyke Wysheid: maar 't kwam ons voor dat de Hebreeuwſche Wetgeever vooral niet minder, en veeleer hooger te waardeeren zy; en dat het Ongeloof te byster buitenſpoorig is, wanneer het de Burgerlyke Wetgeeving van* MOSES *beneden die van* LYCURGUS *en* SOLON *ſtelt: 't welk ons noopte om dit ſtuk der nadere overweeging aan te beveelen.*

Een aantal van goede Verhandelingen zyn ons deswegens toegezonden; in welken men een oordeelkundig verſlag van de onderneemingen deezer drie Wetgeevers

ver-

verleent, onderſcheidenlyk nagaat, wat ieder hunner ten nutte der Maatſchappye, onder welke zy leefden, aangewend hebbe; en hunne inrigtingen met elkanderen vergelykt; waaruit men ten klaarſte kan afneemen, dat MOSES *in deezen* LYCURGUS *en* SOLON *zeer verre te boven gaat. —— Onder die ingeleverde Verhandelingen was voor ons, buiten tegenſpraak, de meest voldoende een Geſchrift, naar uitwyzen van het daarop volgende openen van een nevensgaand verzegeld Briefje, opgeſteld door den Wel-Ed. geleerden Heer en Mr.* HIERONYMUS VAN ALPHEN, *diestyds Procureur Generaal 's Lands van Utrecht, thans Penſionaris van Leyden; aan wien, ingevolge hier van, de beloofde gouden Eerprys is toegekend. —— By deeze in dit Deel gemeen gemaakte Verhandeling hebben wy nog twee anderen gevoegd, die insgelyks wel uitgewerkt zyn, en zich, naar ons inzien, boven de overigen, ter drukperſe aanpreezen.*

By eene aandagtige overweeging van 't geen ons, in die opgenoemde ſtukken onder 't oog gebragt wordt, zal men alleszins reden vinden, om zich over de ſchranderheid en het vooruitzigt van MOSES *te verwonderen; en niet wel kunnen nalaaten, van zyne voortreffelykheid boven* LYCURGUS *en* SOLON *overtuigelyk te erkennen: te meer als men zyne omſtandigheden vergelyke, met die deezer Griekſche Wysgeeren; en ten duidelykſte gewaar wordt, dat de Hebreeuwſche Wet-*

geever het, in min gunſtige omſtandigheden, onder het Joodſche Volk, ongelyk verder gebragt heeft, dan zy in de gemeenebesten van Sparta en Athene. —— Hoe meer men dit nagaat, des te ſterker zal men genoopt worden, om geloof te geeven aan de betuigingen van MOSES, *dat hy in dat alles niet ſlegts uit eigen menschlyke beweegingen of beginzelen werkzaam geweest is; maar dat* ISRAËLS *God, de eenige waare God, de Schepper, Onderhouder en Beſtierder van alles wat 'er beſtaat, hem, op eene buitengewoone wyze, daar toe bekwaam gemaakt, en verder opgeleid heeft. En de overtuiging hiervan is eigenaartig geſchikt, om een ieder met des te meerder oplettendheid te doen nagaan, het wonderbaare en wonderdaadige in de lotgevallen en bedryven van* MOSES, *dat zyne Godlyke zending onwraakbaar bevestigt. —— Wanneer men dus* MOSES *eerst alleen als een menschlyk Wetgeever beſchouwt; deeze zyne aangetoonde voortreffelykheid nagaat; en daar door verder opmerkzaam wordt, op de blyken en bewyzen zyner Godlyke zendinge, ter volkomener overtuiginge, dan zal men aan het hoofdbedoelde deezer Verhandelingen beantwoorden, en dus opgeleid worden, om Gods weg, met zyn oude Volk,* ISRAËL, *onder het beſtier van* MOSES *als Wetgeever, met des te meer ernst te leeren eerbiedigen.*

ANTWOORD

OP HET

VOORSTEL,

VORDERENDE TE BETOOGEN

DE VOORTREFFLYKHEID DER BURGERLYKE WETGEEVING VAN MOSES BOVEN DIE VAN LYCURGUS EN SOLON,

DOOR DEN WEL-ED. HEER

Mr. HIERONYMUS VAN ALPHEN,

PROCUREUR GENERAAL 's LANDS VAN UTRECHT;

Aan welke Verhandeling, door TEYLER'S GODGELEERD GENOOTSCHAP, de GOUDEN EERPENNING is toegeweezen.

VERHANDELING

TEN BETOOGE VAN

DE VOORTREFLYKHEID DER BURGERLYKE WETGEEVING VAN MOSES BOVEN DIE VAN LYCURGUS EN SOLON.

INLEIDING.

Zy, die, aan het roer der regeringe geplaatst, van tyd tot tyd de wetgevende magt uitoefenen, of de gemaakte wetten op de voorkomende gevallen toepasſen, zyn dikwyls in het geval, om het moeilyke van eene goede wetgeving te beſeffen; en daardoor tevens het best in ſtaat, om te beſlisſen, van welk eene uitgeſtrekte nuttigheid het zy, oude wetboeken opteſlaan, derzelver inhoud nateſpeuren, den aart, de natuurlyke ligging, de betrekking, de zeden, de gewoonten van die volkeren, welken naar dezelve zyn beſtierd geworden, nategaan, dezelve met een wysgeerig en ſtaatkundig oog te beſchouwen, en hunne uitwerking, tot heil van zulke volkeren, of tot derzelver verderf, optemaken. — Men moet tog by ondervinding weeten, hoe moeilyk het zy, wetten te maken, wetten van anderen overte-

nemen, en op verſchillende volken toetepaſen; om overtuigd te zyn, hoe oplettend hy, die den naam van eenen wetgever verdienen wil, op een groot aantal byzonderheden wezen moet, om niet in feilen te vallen, welken voor het volk, dat zig onder zyn beſtier begeven heeft, het zy middelyk en langſamerhand, het zy meer onmiddelyk en terſtond, nootlottig zyn. Het is zelfs niet genoeg, dat een wetgever het algemeen oogmerk van eene burgerlyke maatſchappy kenne en onder het oog houde (en hoe dikwyls is dit zelfs niet voorbygezien); maar hy moet nauwkeurig onderrigt zyn, van de hinderpalen, welke, by zyne natie in het byzonder, tot het *bereiken van dit oogmerk* hem in den weg ſtaan; hy moet weten, in hoe verre dezelve kunnen uit den weg geruimd, en in hoe verre zy, tot voorkoming van grootere onheilen, aan hunne plaats moeten gelaten worden; in hoe verre zekere byzondere omſtandigheden zekere gebreken in de wetgeving onvermydelyk ſtellen, ja moeten geduld worden, om, in een ander opzigt, des te beter zyn oogmerk te kunnen bereiken, ten einde, men te veel begeerende, niet alles verlieze. PLATO zeide daarom met zo veel reden (1): *By aldien het geen wysgeeren zyn, die de Staaten beſtieren, of dat zy, welken men thands koningen en opperheeren noemt, waarlyk en in den grond wysgeeren zyn, zo dat het ſtaatkundig en wysgee-*

(1) *De Republ. L. V. p. 473 edit. Ficini.* welke ſtelling *Plato* vervolgens, in het VI. en VII. B., nader ontwikkeld heeft.

geerig gezag elkander in een punt aantreffen, en dat, gelyk nu veelal geſchiedt, deze twee dingen door onderſcheide geesten behandeld worden, is er, na myn gedagten, noch voor een Staat, noch zelfs voor het geheele menschlyk geſlagt, geene verzagting van hunne onheilen te verwagten.

Onder de oude wetgevers zyn er zeker geene, wier ſamenſtelſels meer der beſchouwinge waardig zyn, dan Mozes, Lycurgus en Solon; mannen van uitſtekende kundigheden, beleid en moed; mannen, die zelfs in hunne gebreken groot zyn; mannen, die niet ſlegts ſamenſtelſels van wetten geſchreven, maar dadelyk ingevoerd; en, naar dezelve, beroemde ſtaaten geſtigt hebben; uit welker uitwerking op het geluk van hun Vaderland hunne wezenlyke waardy dan ook nageſpeurd en beoordeeld kan worden. Mannen, in één woord, die de bewondering van hunne tydgenoten, ja van de volgende eeuwen hebben weggedragen. Het is tog eene gegronde aanmerking van POLYBIUS (1), dat men geene gemeenebesten, welke dadelyk hun beſtaan gekregen hebben, kan vergelyken by zulken, die nimmer, dan in de boeken der wysgeeren, aanwezig waren; en over welker mogelykheid en nuttigheid men derhalven niet in ſtaat is een regtmatig vonnis te vellen.

Maar hoe veel is er nodig, om de ſtraksgenoemde

(1) *Hiſt. L.* VI. C. 45.

de wel te beoordeelen. Zoo zeer zy daarin overeenkomen, dat men alle deze drie met recht *groot* kan noemen, zo zeer verſchillen zy in de byzonderheden, welken hun dezen eernaam waardig maken. — Welke zal derhalven de maatſtok zyn, om by zulk een verſchil, hunne betrekkelyke (relative) grootheid, ook met betrekking tot elkander, aftemeeten: Het geen de Engelſchen den *Standaard* noemen; en het geen men, met opzigt tot de wetgeving, het *model* of *ideaal* zoude kunnen noemen, moet zeker, in byzonderheden, bepaald worden, ten einde de zo verſchillende wetgevingen te kunnen toetſen. Dit is te meer nodig, daar, in dit onderzoek, niet zo zeer bedoeld wordt, te weten, wie de grootſte man geweest zy? Mozes, Lycurgus, of Solon? maar alleen, wiens ſamenſtel, zo beſchouwender wyze, als proefondervindelyk, het meest blyke, te hebben beantwoord aan het ware oogmerk van eene burgerlyke maatſchappy. In het eerste geval zou moeten onderzogt worden, wie de meeste hinderpalen overwonnen had, de grootſte zwarigheden te boven gekomen was? wiens vaderland, uit hoofde der toevallige omſtandigheden van ligging, betrekking op nabuuren, voorouderlyke gewoonten, zeden en wetten, het leerzaamst, en dus het vatbaarst was voor eene goede wetgeving? en hy, die, by de meeste zwarigheden, het meest had toegebragt, om zyne landgenoten naar goede wetten te doen leven, zou grooter zyn, dan hy, die zulks, zonder merkelyke hinderniſſen te ontmoe-

moeten, even goed gedaan had; — en had deze laatſte zulks beter gedaan, dan zou er nog eene vergelyking moeten gemaakt worden, tusſchen dat *beter* van dezen laatſten, en het *moeilyker* van den eersten: iets dat egter zo ligt niet onder onze berekening valt, als de calculs in de Stelkunde.

Het behoort ook, zo ver ik de zaak inzie, niet tot dit onderzoek, nateſpeuren, of de Israëliten voor de wetten van Lycurgus of Solon, en de Spartanen, of Atheners voor die van Mozes zouden vatbaar geweest zyn; maar alleen, of de wetgeving van Mozes, voor eerst in het algemeen (in abſtracto) meer geſchikt is, om een volk gelukkig te maken, dan die van Lycurgus of Solon: waarby egter ten tweede niet uit het oog zal moeten verloren worden, in hoe verre de verſchillende volken onderſcheidene behoeftens hadden, waarna zig ook hunne wetgevers moesten ſchikken; en welke altoos in aanmerking moeten komen, byaldien men niet, over de wetgeving in het algemeen handelen, maar over de wetgeving voor eene zekere bepaalde natie, zyne gedagten moet voordragen.

Dit weinige Wel Ed. Heeren! agtte ik noodig voor af te laten gaan, eer ik tot de behandeling der zake zelve overging. Het zy my nu geoorloofd, een ſchets optegeven, van de wyze, op welke ik in dit onderzoek ben te werk gegaan.

Het

Het eerste Hoofddeel bevat eenige byzonderheden uit het leven van Lycurgus, en de geſteldheid van Sparta ten tyde zyner wetgeving; als ook de algemeene inhoud, het beloop en den geest zyner burgerlyke wetten. Het tweede behelst dezelve ſtukken met opzigt tot Solon.

Het derde ſtelt Mozes in hetzelfde oogpunt voor; en daarin wordt tevens, door eene nauwkeuriger bepaling van het doelwit van alle burgerlyke maatſchappyen, en der wetgeving in het algemeen, betoogd, dat Mozes daaraan, in zyne wetgeving, beter voldaan heeft, dan Lycurgus en Solon; hetwelk verder ontwikkeld wordt, door eene opgave van die byzonderheden, in welke de wetgevingen van deze drie hetzelve oogmerk of bereikt, of gemist hebben; zo wel beſchouwender, als proefondervindelyker wyze. Waaruit dan eindelyk zodanige gevolgen worden afgeleid, als genoegſaam zyn, om het beſluit op te maken.

Ik heb my geene natuurlyker, gemaklyker, duidelyker, en volledíger orde kunnen voorſtellen, dan deze; en ik vleie my, dat, byaldien de uitwerking aan de opgegevene ſchets beantwoordt, deze verhandeling uwe aandagt niet geheel zal onwaardig zyn.

De bronnen, waaruit men, by een betoog, als dit is, putten moet, zyn zeker niet die Schryvers, welke (zo als het my voorkomt dat *Mably* en *Turpin* onder anderen met opzigt tot Lycurgus gedaan heb-

hebben,) dezen of genen wetgever, tot hunnen held makende, dikwyls meer hunne verbeelding, dan egte bewyzen, te baat hebben genomen, om hun oogwit te bereiken; en daarom ons wel ſchoone ſchilderyen, maar louter idealen, gegeven hebben; maar het zyn — de egte ſtukken van hunne wetgeving tot ons gekomen, of die wy op oordeelkundige gronden daarvoor houden mogen, — de geſchiedenisſen, welke ons berigten geven van deze wetgevers en hunne oogmerken, — en al zulke gedenkſchriften, welke ons deze volken van naby leeren kennen, in hunnen aart, zeden, gewoonten, ligging, betrekking op andere volken enz. De bouwſtoffen, daaruit verzameld, worden bewerkt door de Wysgeerte en Staatkunde; en eenvoudige beginſelen tot den grond leggende van eene uitvoeriger ontwikkeling der byzondere wetgevingen, komt men eindelyk, door den fakkel van het gezond verſtand, en het te rugkaatſend licht der ondervinding beſtraald, tot eene klaare bevatting van de hoofdzaak. Uit deze bronnen zal ik ſcheppen, en van de beekskens der nieuwere Schryvers alleen in zo verre gebruik maaken, als ze my, na een nauwkeurig onderzoek, blyken, uit de egte bronnen te zyn voordgevloeid; onder het oog houdende die wet van dit Genootſchap, welke beveelt, de opgegevene Vragen niet wederleggender, maar ſtelliger wyze te behandelen.

Onder de oude Schryvers, welke my, in het op-

ſtellen dezer Verhandeling, zeer veel dienst bewezen hebben, zyn de voornaamſten, met opzigt tot Lycurgus en Solon, *Plato*, *Ariſtoteles* en *Plutarchus*. *Plato* heeft, zo in zyn werk, *de Republica*, als *de legibus*, dikwyls het oog op Sparta en Athene; hy heeft over deze twee ſtaaten, derzelver gebreken en voordeelen, de nauwkeurigſte berigten gegeven, de duidelykſte oogpunten aangewezen, en 'er niet zelden zeer gegrond over geoordeeld. Zo ook *Ariſtoteles*; terwyl *Plutarchus*, welke met Lycurgus uitnemend veel op had, ja meer dan met Solon, wegens zyn vooringenomenheid met Lycurgus, wanneer het deszelfs oogmerken betreft, voorzigtiglyk gebruikt, en met anderen moet vergeleken worden, byaldien men geen *elogium* van Lycurgus, maar eene verhandeling over deszelfs wetgeving, ſchryven wil. Voorts zyn de Griekſche redenaars, als ook *Herodotus*, *Xenophon*, *Diodorus Siculus*, *Polybius*, *Diogenes Laërtius*, *Ælianus*, *A. Gellius*, *Julius Pollux*, en eenige anderen, zeer noodig, om geſchiedkundige berigten te verzamelen, waartoe ook de arbeid van de geleerde uitleggers dezer Schryvers, als *Caſaubonus*, *Menage*, *Perizonius*, *Hemſterhuis*, *Weſſeling*, *Taylor*, *Valckenaar*, *Ruhnkenius* en andere groote mannen, niet zelden gewigtige dienſten bewyst. Van Mozes hebben wy geen andere berigten, dan zyne ſchriften, welke door de op hem volgende heilige Schryvers hier en daar worden opgehelderd.

Veele

Veele geleerden en wysgeeren hebben ons in latere tyden hunne aanmerkingen over Lycurgus en Solon, als mede over hunne wetgevingen, medegedeeld. De *Hiſtoire philoſophique et politique de Lacedemone et des loix de Lycurge*, door M. l'A. d. G. (1), de *Obſervations ſur la Grece* van MABLY, en deszelfs Verhandeling *de la legiſlation*; de *Hiſtory of Athens*, van YOUNG, in den voorleden jare uitgekomen, zynde eene nadere bewerkinge van *the Spirit of Athens*, door denzelven Schryver in den jare 1777 uitgegeven; zyn my voornamelyk van dienst geweest, zo wel als de geleerde werken van *Petitus*, *Salmaſius*, *Heraldus*, *Cragius*, *Sigonius*, *Meurſius*, *Potter*, *Goguet*, terwyl ik uit *Montesquieu* my ook deeze en geene aanmerkingen herinnerde, welke ik niet onopgemerkt moest laten voorbygaan.

Met opzigt tot Mozes, heb ik my wel, zo veel zulks noodig was, nu en dan van *Sigonius*, *Zepper* en *Spencer*, maar meestal van MICHAËLIS bediend, welke laatſte zo veel lichts over de Mozaïſche wetgeving en derzelver voortreflykheid verſpreid heeft, dat ik my niet ſchame, te erkennen, dat ik het meeſte, wat ik daarover goeds moge gezegd hebben, aan hem verſchuldigd ben; zelfs daar het oogpunt, als

(1) Deze heb ik zoeken magtig te worden, doch tot hiertoe te vergeefs, waarom ik my heb moeten behelpen met het uittrekſel in de *Monthly Review*, van den jare 1768, hetwelk egter vry volledig ſchynt.

als ook de wyze van behandeling, de myne zyn. NIEMEIER heeft ook, ſchoon hy voornamelyk uit *Michaëlis* geput heeft, my in een kort beſtek het karakteriſtieke van Mozes wetgeving, voorgehouden; waaromme ik ook hem, dankbaarheid verſchuldigd ben.

Met zo veele hulpmiddelen, gevoegd by de rykheid der ſtoffe, was het niet moeilyk geweest, een groot boekdeel te ſchryven, in plaats van eene verhandeling: doch ik heb, om zulks te vermyden, onder het oog gehouden, dat myn zaak alleen was, zo veel te zeggen, als genoegſaam was, om het karakteriſtieke dezer drie wetgevers, en hunner wetgevingen, te doen kennen; hetzelve te vergelyken met dat geene, hetwelk eigenlyk het oogmerk der burgerlyke vereeniging is, en met de middelen, tot bereiking van dat einde, regtſtreeks dienende. Daardoor konde ik veele uitweidingen affhyden, en door ſommige pointen ſlegts aanteſtippen, of naar uitgebreider verhandelingen te rug te wyzen, egter genoeg aanvoeren, om de voortreflykheid van Mozes boven de beide Grieken te betoogen.

EER-

EERSTE HOOFDDEEL.

LYCURGUS.

Een van de grootste mannen der oudheid! een man vol beleid, moed, sterkte van geest en standvastigheid! zo schrander als oirspronkelyk. Een waar genie, die de betreden paden van zynen tyd liggen liet, en eenen geheel nieuwen weg insloeg (1). Geen wonder dan, dat *Apollo*, toen hy denzelven zynen tempel zag intreden, hem, op deze wyze, aansprak: φροντιζω, ποτερα θεον σε ειπω, ἡ ἀνθρωπον. *Ik overlegge, of ik u eenen God, dan of ik u een mensch zal noemen* (2); en dat hy van PLATO genoemd werd: φυσις τις ἀνθρωπινη, μεμιγμενη θεια τινι δυναμει. *Eene menschelyke natuur, vermengd met eene Godlyke kragt* (3). De

(1) ἐκεινος γαρ ὁυ μιμησαμενος τας ἀλλας πολεις, αλλα και ἐναντια γνους ταις πλεισταις προεχυσαν ἐυδαιμονιᾳ την πατριδα ἐπεδειξεν, zegt XENOPH. de *Laced. republ.* sub. init.

(2) XENOPHON, *Apologia pro Socrate* p. m. 556. ex HERODOTO L. I. Sect. 75.

(3) *de Legib.* L. III. p. 691. Edit. Ficini. POLYB. L. VI. Histor.

De levensbyzonderheden van dezen verwonderlyken man, zyn deze (1). Hy was de zoon des konings van Sparte, *Eunomus*, die, ongelukkig aan zyn einde gekomen, terwyl hy twee vegtende ſcheiden wilde, het koningryk overliet aan zynen oudſten zoon *Polydectes*. Deze, vroeg, zonder kinderen overleden, liet eene zwangere gemalin na; welk voorval de edelmoedigheid en eerlykheid van onzen wetgever openbaar maakte. Deze zwangere weduw vondt tog geene zwarigheid, om aan Lycurgus het afdryven harer vrugt voorteſlaan, onder voorwaarde, dat hy, als de naaste erfgenaam der krone, die, te gelyk met hare hand, aanvaarden zou. Doch Lycurgus, te edelmoedig, om zulk eene aanbieding aantenemen, en te ſchrander, om dezelve plat afteſlaan, beſtierde de zaken zodanig, dat hare vrugt gelukkig ter wereld kwam, noemde dezelve *Charilaus*, en beſchikt hebbende, dat men, zo dra zyne ſchoonzuſter verlost was, hem het kind zoude brengen, by aldien het een zoon was, ontving hy hetzelve, aan tafel zittende met de voornaamſte van Sparte, nam hetzelve in zyne armen, en zeide tot hun: ziet daar Myne Heeren! de koning, die ons zo zo geboren is. De-

C. 26. noemt zyne wetgeving ook θειοτερον ἢ κατ' ἀνθρωπον: *meer Goddelyk dan menſchelyk.*

(1) Over den leeftyd van Lycurgus, en den tyd van zyne wetgeving, is verſchil tuſſchen de Geleerden. z. MEURS de *regn. Lacon.* c 9. et *Miſcell. Lacon.* L. II. c. 5. verg. ook WESSELING ad HERODOT. L. I. c. 65. doch dit verſchil doet hier niets ter zake.

Deze trek van onbaatzugtigheid is des te grooter, wanneer men nagaat, dat Lycurgus, na zyns broeders dood, zo lang de zwangerheid van zyn ſchoonzuster bedekt bleef, waarlyk koning was; dat hy het was, die deze zwangerheid bekend maakte; en, gedurende dezelve, Sparte, onder den eernaam van προδικος, beſtierde; terwyl hy, na de geboorte van *Charilaus*, als voogd des minderjarigen Konings, in het bewind bleef: in welke hoedanigheid hy, meer om zyne deugd, dan om zyn magt en gezag, geëerbiedigd werd.

De verwytingen egter van eenige nydigaarts, in het byzonder van *Leonidas*, als of hy naar den ſcepter dong, deeden hem beſluiten, om zyn vaderland te verlaten, tot zo lang de tegenwoordige koning eenen mannelyken erfgenaam verkregen had. Hy vertrok naar Creta, verkeerde aldaar met de wyzen, bepeinsde de daar in train zynde wetten, en maakte er naderhand een verſtandig gebruik van (1). Hy over-

(1) De wetten der *Cretenſen* en der *Spartanen* noemt PLATO *de legib.* L. III. p. 683. νομοι αδελφοι, en in *Minoe* p. 318. verhaalt hy, dat de voornaamſte wetten van Sparte uit Creta afkomſtig waren; egter waren dezelve in verſcheiden opzigten merkelyk onderſcheiden, waarvan POLYB. *Hiſtor.* L. VI. c. 44 et 45. eenige voorname ſtukken opgeteft; er byvoegende, dat hy zig verwondert, hoe men deze twee wetgevingen, als gelykſoortig, heeft kunnen beſchouwen. Dat dezelve egter, in veele byzonderheden, overeenkwamen met die van Lycurgus, leeren ons, behalven *Plato*, veele oude Schryvers. Men z. ſlegts GOGUET *Origine des arts*, Tom. II. p. 153. en volg.

overreedde den digter Thales, om zig in zyn vaderland nedertezetten; en zyne talenten, als digter en toonkunſtenaar, aanteleggen, tot onderwys en beſchaving van zyne landgenooten. Vandaar ſtak hy over naar Azie, gelyk ſommigen willen, om de weeldrige levenswyze der Ioniers van naby te beſchouwen; en, die vergelykende met de ingetogene en ſtrenge levenswyze der Cretenſen, den invloed van tegenſtrydige zeden en gewoonten op den ſtaat der regering nateſpeuren. Aan deze reize hebben de Grieken te danken, dat zy *Homerus*, van wien zy te vooren alleen enkele ſtukken hadden, geheel konden lezen. De Egyptenaars beweerden, dat Lycurgus ook hun land bezogt, en uit hunnen regeeringsvorm veele wetten, inzonderheid de afſcheiding van handwerken en krygskunde, had overgenomen (1). Wat men nog daarenboven van zyne reizen naar Africa, Spanje en Indie verhaalt, is onder alle wederlegging.

Intuſſchen gevoelden zyne landgenooten zulke gebreken in hun ſtaatsbeſtier, en kenden het doorzigt van den reizenden wysgeer zo wel, dat zy hem, by herhaling, verzogten, wedertekeeren; en hy, oordeelende, dat de zaaken tot genoegſame rypte gekomen waren, voldeed aan hun verlangen, en keerde weder. Doch overtuigd zynde, dat eenige weinige wetten niet genoegſaam waren, om zyn oogmerk te bereiken, ver-

(1) Behalven Plutarchus, ſchryven dit ook ISOCRAT. *Laud. Buſir.* p. 329., STRABO *Geogr.* L. X. p. 738. D., DIOD. SICUL. L. I. cap. 98.

veranderde hy den geheelen vorm van regeering; en begon zo, als van onderen op. Zie hier kortelyk de wyze, op welke hy deze hagchelyke onderneming begon, doorzettede en voltooide.

Van het orakel te Delfi een bemoedigend antwoord ontvangen hebbende, deelde hy zyn voornemen mede aan de voornaamſte van Sparta; hunnen byſtand verzoekende. Schoon hy zig nu eerst by zyne vrienden vervoegde, kreeg hy egter langſamerhand verre de meesten in zyn belang.

De tyd tot het in het werk ſtellen van zyn voornemen gekomen zynde, beval hij dertig der voornaamſten, des anderen daags, by het aanbreken van den morgen, gewapend, op het plein te komen; om die gene, welken hem zouden willen verhinderen in zyne onderneming, te verbazen en te verſchrikken. *Charilaus*, ontzet over deze opſchudding, vlood eerst naar den tempel van Juno, maar keerde, nader onderrigt zynde, weder, en voegde zig by *Lycurgus*.

Lycurgus volvoerde zyne onderneming met beleid en moed; en verdroeg zelfs met geduld het verlies van één zyner oogen, hetwelk hem, by eenen opſtand, door *Alcander* werd uitgeſtoken; in zo verre zelfs, dat hy dien vuurigen jongeling by zig nam; en, door zyne vriendelykheid en voorbeeld, tot een wys en gematigd man vormde.

Na alles verrigt te hebben, wat hy tot zyn oogmerk dienstig oordeelde, riep hy het volk te ſamen, verklaarde hun, dat zyne inſtellingen hem toeſchenen genoegſaam te zyn, om hun deugdſaam en gelukkig te maken; maar gaf tevens te kennen, dat er nog één ſtuk was, over hetwelk hy met hun niet handelen kon, dan na alvorens de godſpraak van *Apollo* te hebben geraadpleegd; dat hy daarom naar Delfi ſtond te vertrekken, en van hun vorderde, geene veranderingen in zyne wetten en verordeningen te maken, voor zyne wederkomst. Men beloofde het hem plegtiglyk, en de koningen, de raaden, en vervolgens al het volk, bevestigden hunne gedane belofte met eenen eed.

Lycurgus te Delfi gekomen, kreeg van *Apollo* tot antwoord, dat zyne wetten goed waren; en dat de Spartanen zo lang beroemd en gelukkig zouden zyn, als zy dezelve zouden in agt nemen (1). *Lycurgus* ſchreef dit antwoord op, zond hetzelve na *Sparta*, en beſloot, nimmer wedertekeeren. Ten dien einde onthield hy zig van alle ſpys, en eindigde zo zyn leven; oordeelende, dat hy met zyn dood voor zyn vaderland moest nuttig zyn, en daarmede zyn roem vol-

(1) In hoe ver men daar, van ouds, geloof aan ſloeg, kan men by POLYBIUS Hiſt. L. X. C. I., waar hy van Lycurgus en Scipio handelt, nazien; en hoe de oude wetgevers over het algemeen eene godlyke inblaazing, goedkeuring of onderrigting voorgaven, is te bekend, om er een oogenblik ons by optehouden.

voltooien: zelfs gebruikte hy de voorzorg, om te bevelen, dat men de asch van zyn verbrand lyk in zee moest werpen, vrezende, dat veelligt het overbrengen van zyn lykbus, te eeniger tyd, zyne Spartanen mogt in den waan brengen, dat hy wedergekeerd, en het volk van deszelfs bezwoorne belofte ontslagen was.

Na deze korte schets van het leven van *Lycurgus*, (1) moet ik nog iets zeggen over de gesteldheid van Sparta, ten tyde van *Lycurgus* en voor zyne wetgeving. Van ouds was de regeeringsvorm over de onderscheiden staaten van Griekenland monarchaal; dan de dwinglandy dezer koningen, of hunne slapheid bragt van tyd tot tyd groote verwarringen voord. *Plutarchus* verhaalt ons, dat *Eurytion*, de overgrootvader (volgens DACIER) van *Polydectes* en *Lycurgus*, de eerste was, die, om het volk te behagen, veel toegaf; welke toegevendheid eene verbazende verwarring en ongebondenheid ten gevolge had, welke de moeder was van verschrikkelyke onheilen, gedurende veele jaren. De volgende koningen hadden ook daarvan de treurige ondervinding. Zogten zy hun gezag te herstellen, zy zagen zig gehaat; gaven zy toe, dan werden zy veragt: zo dat

(1) Meestendeels overgenomen uit PLUTARCHUS in *Lycurgo*. Over de godlyke eer, aan Lycurgus na zyn dood bewezen, z. NIC. DAMASCENUS, Exc. p. 449. aangehaald door WESSELING ad HERODOT. L. I. c. 65.

dat alles in onorde geraakte; en dit gebrek aan ondergeſchiktheid veroorzaakte zelfs aan *Eunomus*, die, twee vegtende willende ſcheiden, dodelyk gewond werd, den dood. Geduurende het beſtier van *Lycurgus*, als voogd van *Charilaus*, had hy te worstelen met de party van zyne ſchoonzuster, die zynen val zogt te bewerken en zyn vertrek verhaastede. De zeden der Spartanen waren dus ruw, hunne gewoontens onbeſchaafd, hun inborst onbuigſaam, hun aart oproerig, (1) en Lycurgus wist geen beter middel, om deze gebreken te keer te gaan, dan den digter en wyzen toonkonstenaar *Thales* naar zyn vaderland te zenden, ten einde ongevoelig den grond te beploegen, welken hy vervolgens ſtond te bebouwen. Het ſchynt my daarom toe, dat het beſef der verregaande gebreken in het ſtaatsbeſtuur, als mede de denkbeelden, door Thales, by de Spartanen verwekt, of verlevendigd, de verdeeldheid tusſchen den koning en het volk, de misnoegdheid en zugt tot nieuwigheden van dit laatſte, ſamengewerkt hebben, om Lycurgus, die tog, by de beste en verſtandigſte, voor edelmoedig, wys en deugdſaam, te boek ſtond, en door de natuur zelve, als 't ware, gevormd ſcheen, om bevelen te geven, te rug te ontbieden,

en

(1) ἀεχην φλεγμαινουσαν noemt haar PLATO de *legib.* L. III. en HERODOTUS L. I. c. 65 zegt van de *Lacedemoniers*, voor den tyd van Lycurgus; Και κακονομωτατοι ἠσαν σχεδον παντων ἑλληνων, κατα τε σοφιης ἐοντες και ξεινοισιν ἀπροσμικτοι.

en zig vervolgens onbepaald naar zyne inrigtingen te schikken. Daar tog, uit dusdanige verwarringen en losbandigheid, als tot hiertoe hadden plaats gehad, eene algemeene onvergenoegdheid ontstond; en niet anders dan eene volstrekte regeeringloosheid en ondergang van den staat te dugten was; werd dit besluit noodzakelyk gemaakt. Een volk is nimmer meerder geneigd om zig aan het bestier van éénen te onderwerpen, dan wanneer het onderling misnoegen, over haren tegenwoordigen toestand, by hetzelve een ondragelyke last is geworden. Dit heeft de ondervinding meer dan eens bevestigd. Men meent alsdan, dat elke verandering verbetering is. Plutarchus meldt ons ook, dat men te dier tyd besefte, dat de koningen (want Sparta werd door twee koningen (1) bestierd) niets meer dan den naam hadden, en voor het overige van het volk niet onderscheiden waren.

Met opzigt tot de zeden en gewoonten der Spartanen te dier tyd valt weinig te zeggen. Het geen des-

(1) Het is bekend, dat deze gewoonte zynen oorsprong had in de gelykheid van *Eurysthenes* en *Proclus*, tweelingen en zoonen van *Aristodemus*, welke, van elkanderen niet kunnende onderscheiden worden, beide tot koningen verklaard werden. Z. HERODOT. L. VI. c. 52. dus men deze gewoonte, meer als het gevolg van 't geval, dan als eene staatkundige inrigting, beschouwen moet; schoon *Plato* ze zodanig, a posteriori, beschouwde, L. III. de Legib. p. 692, dezelve egter aan eene godlyke bestiering toeschryvende.

deswegens ons in geschrift is nagelaten, betreft meestal de tyden kort na de wetgeving van Lycurgus, en de daarop volgende; maar het een en ander kan men afnemen uit de wetten van *Lycurgus* zelf, welke veelal het tegenovergestelde bevelen, van het geen voor zyne wetgeving stand greep. XENOPHON heeft ons veele voorbeelden van zulke wetten aangehaald, welke tegen de zeden en gewoonten der Grieken in het algemeen, en tegen die der Spartanen in het byzonder, regelregt aanliepen. Er heerschte, met opzigt tot de bezitting der goederen, insgelyks eene verbazende ongelykheid; ook leefden zy zeer overdadig, ἀβροδιαιτοι ἦσαν, zegt PLUTARCHUS (1). Maar zo kome ik ongevoelig tot de wetten zelven, welken ik, gemakshalve, onder zekere hoofdeelen zal rangschikken; ten einde in 't vervolg des te beter deze wetgeving met de anderen te kunnen vergelyken. — De wetten van Lycurgus, ons voornamelyk door XENOPHON en PLUTARCHUS (2) nagelaten, zyn:

(1) *Lacon. Apophtegm.* p. 225. E.

(2) XENOPHON in zyne λακεδαιμονιων πολιτεια, en PLUTARCHUS in *het leven van Lycurgus*, of wie anders de schryver moge zyn van het stuk λακεδαιμονιων πολιτεια, welk, schoon onder de schriften van *Xenophon* uitgegeven, egter door *Demetrius Magnesius*, ontkend werd, van *Xenophon* geschreven te zyn, z. DIOGEN. LAERT. I. II. Segm. 57. Voor het overige zyn er veele oude schryvers, welke over het Gemeenebest der Lacedemoniers geschreven hebben, verloren; als *Aristocles*, *Aristoteles*, *Critias*, *Dicæarchus*, *Dioscorides*, *Moiris*, *Persæus*, *Proxenus*, *Sphærus* en *Tyrtæus*. PLUTARCHUS heeft zig, zo veel wy kunnen nagaan, bediend van *Critias*, *Dioscorides*, en *Sphærus*.

1) WETTEN DEN VORM VAN REGEERINGE, OFTE HET STAATSBESTIER BETREFFENDE.

2) WETTEN RAKENDE DE NATIONAALE OPVOEDING.

3) Andere STAATKUNDIGE WETTEN, BEHORENDE TOT HET GEENE MEN DOORGAANDS BRENGT TOT DE POLITIE.

4) LYFSTRAFFELYKE WETTEN.

5) OORLOGS WETTEN.

I.

WETTEN DEN VORM VAN REGEERINGE, OFTE HET STAATSBESTIER BETREFFENDE.

Het gouvernement was te Sparta ſamengeſteld uit de twee koningen, den raad, uit 28 leden beſtaande, en het volk. De koningen zwoeren, te zullen regeeren volgens de wetten, en het volk den koning gerustelyk te zullen laten regeeren, zo lang hy zynen eed geſtand deed.

De twee koningen en de raad hadden alleen het recht, om zaken voorteſtellen en aftedoen; doch het volk had het recht, om het beſlotene goed of aftekeuren. In dezen raad had elk der koningen, volgens ſommigen, twee ſtemmen (1), volgens anderen ſlegts één (2).

De koningen hadden zekere voorrechten. Zy waren veldheeren in den oorlog; — zy offerden buiten

(1) LUCIAN. In *Harmonide*, et *Scholiast.* ad THUCID. z. MEURS de Regn. Lac. C. XXIII.

(2) Z. WESSELING ad HERODOT. L. VI. C. 57.

ten de ſtad uit de gemeene goederen — zy hadden een aanzienlyk deel van de offerhanden; ook een derde van den buit (1). Zy hadden verſcheiden akkers boven de gewone maat; een dubbeld deel in de gemeenſchaplyke maaltyden, en waren vry van de anders zo ſtrenge opvoeding. In tyd van vrede woonden zy by elkander (2), en hadden elk twee medgezellen, welken by hun woonden, en πυθιοι genoemd werden, uit hoofde dat, wanneer het orakel van Apollo moest worden geraadpleegd, deze derwaards gezonden werden (3); waarby CICERO nog voegt *augurem adſeſſorem* (4), en nog eenige van minder aanbelang by Herodotus allen opgeteld.

Deze Raad was door Lycurgus ingeſteld, ingevolge eene *rhetra*, door hem van Delfi medegebragt, ten einde voortekomen, dat het gouvernement, noch door de magt en heerschzugt der koningen *monarchaal*, noch door den invloed der aanzienlykſten *ariſtocratiſch*, noch door de losbandigheid van het volk

(1) POLYB. de *Clomen. Reg.* L. II. add. MEURS. de *regno Lacedæmon.* C. XIII.

(2) XENOPH. *Hiſt. gr.* L. V. p. 441.

(3) Gelyk uit XENOPHON en *Herodotus* geleerd wordt door MEURS de *regn. Laced.* C. XXIII. en CRAG. de *rep. Laced.* L. II. C. IX. waarby nog het een en ander gevoegd is, door VALKENAAR en WESSELING ad *Herodot.* L. VI. c. 56 et 57.

(4) De *Divinat.* L. I. c. 43.

volk geheel *democratisch* worden zou (1). De Ephoren, welke mede dienden, om den raad en de koningen te beteugelen, zyn waarschynlyk van later tyd, offschoon *Xenophon* er van spreekt, als waren zy er reeds geweest by het leven van *Lycurgus* (2). Tot

(1) Verg. POLYB. *Hist.* L. VI. c. 1 et 8. als ook PLATO de *Legib.* L. IV. p. 712. ARISTOT. *Polit.* L. IV. c. 9. THUCYDID. L. I n. 79. 85. 87.

(2) Of de Ephoren reeds door *Lycurgus*, gelyk CICERO schryft, de *legib.* L. III. c. 7, dan of dezelve door *Theopompus* 130 jaren na Lycurgus zyn ingesteld, is in verschil. Sommige oude schryvers brengen derzelver aanstelling tot Lycurgus, zo als HERODOTUS L. 1. c. 65 *f.* *προς τε τουτοισι, τους ἐφορους και γεροντας ἐστησε λυκουργος. Boven dit alles heeft Lycurgus de Ephoren en de Raadsheeren ingesteld.* 't Is zo, MARSHAM wilde by *Herodotus* de woorden *τους ἐφορους* voor geinterpoleerd houden; dan PERIZONIUS heeft, in zyne aant. op ÆLIANUS L. III. c. 17. n. 10. reeds opgemerkt, dat niet alleen *Herodotus*, maar ook Satyrus, een Peripatetisch wysgeer, volgens het berigt van DIOGENES LAËRTIUS in *Chilone* L. I. segm. 68, zulks aan Lycurgus hadden toegeschreven; terwyl, volgens *Diogenes* zelf, *Chilo* zulks zoude gedaan hebben. Maar anderen, als ARISTOTELES *Politic.* L. V. c. XI. PLUTARCHUS in *Lycurgo*, VALER. MAXIM. L. IV, c. 1, extern. 8. brengen dezelve instelling tot later tyd. EUSEBIUS in *Chron.* L. II brengt derzelver aanstelling tot het 1. jaar van de 5. Olympiade, dus, naar de waarschynlykste bepaling van Lycurgus leeftyd, veel later dan tot Lycurgus, en zelf omtrent 120 jaren. PLATO, sprekende L. III. de *Legibus* p. 692, over Lacedæmon, en het bestier aldaar, noemt drie dingen, welken hy, als zo veele gelukkige gebeurtenissen voor de republiek van Sparta, opgeeft. De *eerste* was, dat eene godheid gezorgd had, dat er uit één geslagt twee koningen voordgesproten waren; waardoor de al te groote invloed van het koninglyk gezag getemperd was. — De *tweede*, dat een menschelyke natuur, vereenigd met eene godlyke kragt, (dat is zonder twij-

Tot raden werden verkoren de voortreflykſten uit de ſtad, welke boven de zestig jaren waren; en zy wer-

twyfel *Lycurgus*;) agt en twintig raden had aangeſteld, waardoor de koninglyke magt in evenwigt gehouden werd. — De *derde*, dat er een derde behouder, τριτος σωτηρ, verſchenen was, die de al te weelderige magt van dien Raad, door de aanſtelling der Ephoren, had bedwongen. Deze τριτος σωτηρ kan, als men de woorden in hun ſamenhang beſchouwt, niet wel *Lycurgus*, maar moet een ander zyn. Daarenboven de Raad was, door Lycurgus, ingeſteld, dus moet die weelderigheid in de magt van dien Raad, eenigen tyd na de eerſte inſtelling, plaats gegrepen hebben; want waren de Ephoren te gelyk met den raad ingeſteld, dan kwam deze redeneering van *Plato* niet te pas. Ik zal de moeite nemen, hier de geheele plaats van *Plato* uitteſchrijven, op dat men zelf oordeele. Θεος, οἱμαι κηδομενος ὑμων τις· ὁς τα μελλοντα προορων διδυμον ὑμιν φυτευσας την των βασιλεων γενεσιν, ἐς μονογενους, εις το μετριον μαλλον συνεστειλε· και μετα τουτο ἐτι φυσις τις ανθρωπινη, μεμιγμενη θειᾳ τινι δυναμει, κατιδουσα ὑμων την αρχην φλεγμαινουσαν, ἐτι μιγνυσι την κατα γηρας σωφρονα δυναμιν τῃ κατα γενος αὐθαδει ῥωμῃ την των ὀκτω και ἐικοσι γεροντων ἰσοψηφον εἰς τα μεγιστα τῃ των βασιλεων ποιησασα δυναμει. ὁ δε τριτος σωτηρ ὑμιν ἐτι σπαργωσαν και θυμουμενην την ἀρχην ὁρων, οἱον ψαλλιον ἐνεβαλεν αὐτῃ την των ἐφορων δυναμιν, ἐγγυς της κληρωτης ἀγαγων δυναμεως. Men z. voor 't overige CRAG. de *republ. Lacedæm.* L. II. c. 4. en MEURS. *Miscell. Lacon.* L. II. c. 4. Om deze redenen meene ik, dat men de ephoren tot later tyd brengen moet, ſchoon men den grond van dezelve in de wetgeving vinden kan, namelyk in het deel, dat het volk aan de algemeene regeering had, door de beſluiten van den Raad goed of aftekunnen keuren; hetwelk nederhand, door de verwarring, welke deze algemeene verordening veroorzaakte, aanleiding gaf om het volk door de Ephoren te doen vertegenwoordigen. VALKENAAR ſchryft egter op *Herodot.* L. VI c. 57. *Ne regum poteſtas in tyrannidem degeneraret, Lycurgus ſecundum Platonem Epiſt.* VIII p. 354 B. φαρμακον ἐπηνεγκε την των γεροντων

 ἀρχην,

werden op deze volgende wyze aangeſteld. Het volk kwam op de markt by een, en men ſloot in een huis een zeker getal mannen op, die, zonder te kunnen zien, wat er buiten omging, of van anderen gezien te worden, egter het gedruisch des volks konden hooren, hetwelk door verheffing van ſtem zyne meening te kennen gaf. Midden door die vergaderde menigte werden zy, die naar de raadplaatzen ſtonden, elk op hun beurt, door het lot geregeld en aangeteekend, heen geleid. Eene diepe ſtilte heerschte er, terwyl zy doorgingen; het volk gaf daarop zyne goedkeuring, door geſchreeuw; het geen grooter of minder was naar de mate van die goedkeuring. De perſonen binnen 's huis opgeſloten teekenden nauwkeurig op de hoedanigheid van het geſchreeuw naar de getallen; en hy, by wiens doortrekken het grootſte en langſte geſchreeuw gehoord was, werd tot raad verkooren. Hy kreeg eenen hoed met bloemen op het hoofd, ging naar de tempels, om zyne dank-

ἀρχὴν, καὶ τὸν τῶν ἐφόρων ἀριθμὸν, τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς σωτῆριον. Hoe deze ſtrydigheid tuſſchen twee berigten van Plato het best te vereffenen zy, zal ik kundiger laten beoordelen; mogelyk wist men ten tyde van Plato reeds niet met zekerheid, op welken tyd de Ephoren waren ingeſteld; mogelyk beſchryft *Plato*, in zyne brieven, meer algemeen den aart der Spartaanſche regeeringsvorm, zonder de byzondere tydperken in agt te nemen — gelyk hy in zyne wetten gedaan had. Maar ook — by aldien de Ephoren door Lycurgus zyn ingeſteld, waarom wordt dan van hun geen melding gemaakt, toen de koningen, de raad en het volk, zig aan Lycurgus, by zyn vertrek, verbonden, om niets in zyne wetten, geduurende zyne afwezenheid, te veranderen?

dankbaarheid te betoonen, gevolgd van eene groote menigte van jongelingen en vrouwen, terwyl elk om ſtryd zynen lof zong, en hem zegende van zo deugdſaam geleefd te hebben, dat men hem deze eer waardig keurde. By zyne terugkomst boden elk zyner nabeſtaande hem ververſchingen aan; zeggende: de ſtad vereert u met deze ſpyze; en na dat alles was afgelopen, ging hy op de gewone plaats het avondmaal houden; kreeg een dubbel deel; bewaarde hetzelve, en wanneer hy, naar huis gaande, door de vrouwen, welken zyne vriendinnen waren, opgewagt werd, gaf hy dit dubbel aan haar, die hy het hoogst agtede.

Deze Raad vergaderde tusſchen de rivier Cnacion, en de brug Babyce; in eene plaats, waar men, noch ſchilderyen, noch andere vercierſelen, had. Lycurgus meende, dat ſoortgelyke opſchik, in plaats van aan de raadplegingen bevorderlyk te zyn, de gedagten aftrok, en de raadsleden onbekwaam maakte, om met alle inſpanning, de voorkomende zaken te behandelen.

Wat de mindere amtenaren aangaat, als de Βειδιαιοι, Νομοφυλακες, Ἁρμοσυνοι, ἐμ Ἐπελοροι, Προξενοι, en ſoortgelyke, daarover agt ik het niet noodig iets te zeggen. Dezelve zyn niet van dat belang, dat zy nauwkeuriger behoeven bekend te zyn, om in den geest der wetgeving van Lycurgus te kunnen indringen; en die zyne nieuwsgierigheid voldoen wil, kan by CRAGIUS

te regt komen (1)

(1) L. II c. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. Sommigen dezer ſchijnen zelf van later tyd geweest te zyn, zo als ook de ἱππαγρεται, welke door de Epboren werden aangeſteld ten getale van drie hebbende elk honderd jongelingen ἐφηβους, welke ἱππεις genoemd werden, onder zig. z. MEURS *Miscell. Lacon.* L. II c. 4. p. 117. ALBERTI ad HESYCH. en RUHNKENIUS ad TIMAEI *Lexicon Platonicum*, in voce. Hier moet ik egter ook melding maken van een opſchrift te Sparta gevonden door FOURMONT, en waarin melding gemaakt wordt van eenen ἐξηγητης λυκουργειων, van welken men by geene andere ſchryvers berigt vindt. CORSINUS heeft in zyne *Diſſertat. V.* post Not. Gr. p. XCIII. over dezen certitel gehandeld. Hy geeft eerst op, dat men dezen ἐξηγητην λυκουργειων zoude kunnen houden voor eenen uitlegger der wetten van Lycurgus, of, daar zulks eigenlyk het werk der *Nomophylaces* ſchynt geweest te zyn, voor eenen, die jaarlyks in het openbaar eene lofrede op Lycurgus hield, zo als *Plutarchus* ons verhaalt de gewoonte geweest te zyn; of eindelyk, en dit is het gevoelen van dezen geleerden ſchryver zelf, is deze ἐξηγητης λυκουργειων een uitlegger van die godsdienstige plegtigheden, welke, insgelyks, volgens *Plutarchus*, jaarlyks werden gevierd ter eere van Lycurgus, en welke by *Plutarchus* ἱερα λυκουργειδων genoemd worden. Eindelyk geeft Corſinus nog als eene mogelyke giſſing op, dat men, door λυκουργειων zoude kunnen verſtaan de ſtryden der epheben, Platanista of *in Platanista* genoemd. Het gevoelen van *Corſinus* zelf word egter ook bevestigd door de gedagte van den grooten HEMSTERHUIS, die in later jaren oordeelde dat ἐξηγητης altoos by de Atheners eenen uitlegger van gewyde plegtigheden was, ſchoon hy te voren mede van gedagten was geweest, dat ἐξηγηται by de Atheners waren *Wetgeleerden*. Men z. de aant. van RUHNKEN. op TIMAEUS, *Lexic. Platon.* in voce ἐξηγηται.

II. WET-

II.

WETTEN, RAKENDE DE NATIONALE OPVOEDING.

Onder dit hoofddeel behoort een aanzienlyk gedeelte der wetten van Lycurgus. Geen wetgever tog heeft dit ſtuk zo hoog opgehaald, en zo verre uitgeſtrekt, als hy. — De zorg begon reeds met hen, die tot de voordteeling waren voorgeſchikt; jongelingen namelyk en maagden. De eerstgenoemde waren, gelyk wy vervolgens zien zullen, ſterk, gezond en vlug; maar Lycurgus, de jonge dogters even zoo begeerende, verbood, dat zy een zittend leven zouden leiden, oordeelende, dat, kinderen voordtebrengen, het voornaamſte werk was van vrygeboren vrouwen. Zy moesten zig insgelyks oefenen in het loopen, worstelen en dergelyken arbeid; op dat zy des te ſterker kinderen voordbrengen, en des te meer beſtand zouden zyn tegen de ſmarten van het kinderbaaren. Om haar verder alle weekheid te benemen, verordende *Lycurgus* dat zy geheel naakt met jongelingen worstelden, en by plegtige gelegenheden dansten; wanneer zy dezelven of prezen of beſchimpten; hetwelk te meer indruk maakte, om dat het een

en

en ander geſchiedde in tegenwoordigheid van het volk, de leden van den Raad, ja zelfs der koningen. De vrouwen waren, te Sparta, mannen door de opvoeding, en ſlegts vrouwen in gedaante (1).

Dan dit was onzen wetgever nog niet genoeg. De getrouwden hadden maar zeldſaam, en dan nog, ſteelswyze, gemeenſchap met elkander. Dit meende Lycurgus veel te zullen toebrengen tot het teelen van ſterke en moedige kinderen. De mannen moesten ook in het huwelyk treden, geduurende hunne mannelyke jaren; en gebeurde het eens, dat een oud man en jonge vrouw ſamen in den egt vereenigd waren, dan ſtond het zulk eenen gryzaart vry, door eenen man, wiens lighaam en ziel hem behaagde, zyne plaats te doen vervangen; ten einde kinderen uit hem te verwekken. Het gevolg van dit alles was; dat de Spartaanſche jongelingen lang, ſterk en moedig, de maagden uitnemend ſchoon waren.

Het eerſte, hetwelk tot de nationale opvoeding der kin-

(1) Dat met dit al de vrouwen by de Spartanen door deze en andere inrigtingen in haar zedelyk karakter zeer bedorven werden, is door oude en nieuwe ſchryvers opgemerkt. Men kan hier omtrend veele byzonderheden lezen by BAYLE art. *Lycurgue*, die dit, op zyne wyze, zeer uitvoerig behandelt. Of voor 't overige het naakt worsteln, en in het openbaar verſchynen van jongelingen en maagden, aan de vleeschlyke lusten kragt of zwakheid geeft, wordt in verſchil getrokken. Ik zie dat daarover het een en ander is opgemerkt door de Engelſche ſchryvers der *Algemeene Hiſtorie* vol. VII. p. 13. maar ik vinde het niet noodig daarover te dezer plaatſe meer te zeggen.

kinderen behoorde, na dat zy ter wereld gekomen waren, was een onderzoek, of het pas geboren wicht geſchikt was voor de Spartaanſche opvoeding. Het werd bezigtigd door de oudſten uit elken ſtam, in eene plaats, *Leſche* genaamd. Was het eene welgeſchapen gezonde en ſterke vrugt, dan beval men, dat hetzelve zoude worden opgebragt; en ten dien einde werd aan hetzelve een der 9000 deelen als een erfgoed aangewezen; maar was hetzelve zwak of mismaakt, men wierp het in eene diepte, *Apothetes* genaamd. — Men wiesch zelfs de eerstgebooren kinderen in wyn, oordeelende, dat de zwakken daartegen niet beſtand waren, doch dat het de gezonden in ſterkte deed toenemen.

De kinderen werden, van hun geboorte af, in geen doeken gewonden; moesten zig vroeg gewennen aan onthouding van ſpyze; zy werden gewend, om alleen te zyn in duister, en men ging ſchreeuwen en dwingen tegen; oordeelende, dat ſchreeuwen en kryten teekens van zwakheid en laagheid waren.

Zeven jaren oud geworden zynde, werden zy van hunne ouders afgenomen, en geheel nationaal opgevoed. In clasſen, ἀγέλαι genaamd, verdeeld, hadden zy dezelfde wetten, dezelfde tugt, dezelfde uitſpanningen en ſpelen, onder het opperopzigt van een aanzienlyk man, wien men den naam gaf van *Pædonomus*. Naar mate zy in jaren toenamen, werd hunne op-

voeding strenger, zo dat hun geheele oefening, gelyk *Plutarchus* zulks uitdrukt, voornamelyk bestond, in te leeren gehoorzamen, arbeid doorstaan, en overwinnen (1). Zy waren nimmer zonder opzigt, en geen feil werd ongemerkt en ongestraft voorbygegaan. Oude lieden waren doorgaands by hunne spelen tegenwoordig, om hun gade te slaan; ja, door twist onder hun te verwekken, zogt men hunnen aart, imborst en moed te ontdekken. Zy moesten blootvoets en met een geschoren kruin gaan, vermits Lycurgus oordeelde, dat het dragen van schoenen hinderlyk was voor de rapheid, en zekerheid van den gang; doch ouder geworden, wanneer zy meer en op moeilyker wegen gaan moesten, was het hun geoorloofd schoenen te dragen; ook lieten zy dan het haair wassen (2). Na hun twaalfde jaar kregen zy eens jaars eenen mantel, zo dat zy dikwyls zeer morsig waren (3), zig nimmer baden-

de,

(1) *Virtus Lacedæmoniorum* zegt NEPOS VII. 11. n. 4. *in patientia ponebatur*, en HORATIUS noemde Lacedæmon, *patiens*. Od. I. 7. 10.

(2) De gelegenheid, by welke de Lacedæmoniers het eerst eene wet maakten om het haair te laten groeien, meldt ons HERODOT. L. I c. 82 en ald. WESSELING.

(3) Ἐξωμίδες φαυλαι worden daarom hunne klederen genoemd by AELIANUS *Var. Hist.* L. IX. c. 34. over welke benaming men de aanteekening van *Perizonius* moet nazien. By de Atheners werd egter φαυλον ook genomen voor ἁπλον, ῥᾳδιον, εὐτελες, simplex, mediocris, facilis, z. RUHNKEN. ad TIM *Lexic. Platon.* in voce φαυλον.

de, of zalvende, dan op zekere dagen, op welke men hun eenige netheid en kieschheid veroorloofde. Zy ſliepen gezamenlyk in ééne zaal, op matraſſen van riet, hetwelk zy zelven moesten plukken, zonder eenig werktuig; doch in den winter mogten zy onder dat riet dons van diſtelen mengen; om dat deze ſtof eenige meerdere warmte ſcheen aantebrengen. In de letteroefeningen werden zy niet verder onderwezen, dan zy noodig hadden; maar egter geoefend in het geven van puntige, vaardige, en korte antwoorden. Lycurgus oordeelde toch, dat de beſpiegelende wetenſchappen het verſtand zo wel als het ligchaam bederven, en dat de mensch meer tot handelen, dan tot beſchouwen geſchapen was.

Men bragt de kinderen ook by de openbare maaltyden, op dat zy daar, als in een ſchool, wysheid en matigheid zouden leeren. Daar hoorden zy ſpreken over het algemeen belang. Zy zagen daar meesters, die niets voorby lieten gaan. Zy hoorden ſchertſen, zo vry als beſchaafd, en zonder ſtekelagtigheid. Zy leerden zelven ook ſchimpen verdragen, daar het de gewoonte was by de Lacedemoniers, daarover zig niet te vertoornen; — zy leerden daar zwygen, daar toch alles, wat binnen deze eetzalen geſproken werd, buiten niet bekend werd.

Zo dra de jongelingen twee jaaren boven de kinds-

heid, welke tot het 18 jaar duurde, gekomen waren, werden zy *Irenen* genaamd. Zulk een Ireen was in de gevegten de hoofdman van zyne bende; en buiten dezelve bediende hy zig van hun (namelyk van de kinderen van 12 tot 18 jaren toe) in zyne wooning, en gebood over hun als over zyne ſlaven. De grootſte en ſterkſte droegen hout aan om het eeten te bereiden, de kleinſte en zwakſte gingen kruiden zoeken, welke zy gingen ſteelen in de tuinen en in de eetzalen; waar zy, zo behendig mogelyk, inſloopen; want ontdekt zynde werden zy gekastyd, en kregen geen eeten. Zy roofden ook vleesch, als zy daartoe de gelegenheid gunſtig zagen, want in geval van ontdekking was dezelfde ſtraf gereed. Dit geſchiedde om hun ſtoutmoedig en te gelyk behendig te maken. Hierom ook kregen zy ſlegts eens daags eene matige portie; hetwelk diende, gelyk men meende, om hunne ligchaamen hoog te doen opſchieten, het geen hun vlugger maakte, dan by aldien zy, door veel eeten, zwaarlyvig en gezet werden. Terwyl de Ireen aan tafel zat, moest de een zingen, een ander op zekere vragen antwoorden; vragen, welke doorgaands eene oordeelvelling over daden of perſonen eischten. Het was ſchandelyk, talmagtig in het antwoorden te zyn: en hy, die onbedagt en losheen antwoordde, werd van den Ireen in den duim gebeten. — Ook werden de ſtraffen doorgaands uitgeoefend in de tegenwoordigheid van ouden en magiſtraatsperſonen; ten einde over de

regt-

regtmatigheid der ſtrafoefening te oordeelen; want in gevalle de Ireen onregtmatig, dat is te ſtreng of te ſlap, ſtraf oefende, werd hy, ſchoon niet in 't byzyn der kinderen, zelf ſtrengelyk geſtraft. Ledigheid werd niet toegelaten, maar alle tyd met oefeningen geſleten, op dat de jeugd geen prooi van hare lusten worden zou. Kinderen zelfs vogten met elkander, zo dikwils zy elkander tegen kwamen, doch het ſtond elk vry, die vegtende te ſcheiden, en hieraan waren zy verpligt te gehoorzamen, willende de wetgever, dat hun toorn nimmer zo hevig zoude zyn, dat zy hun belettede, de wetten in agt te nemen. Maar zo deze, als de gevegten der jongelingen, *Epheben* genaamd, waren allen ernſtig; en nimmer, zo als wy ze noemen, ſpiegelgevegten. Zy kwetſten en wondden elkander, tot der dood toe: en Lycurgus verordende dit, op dat niemand zig zou gewennen in gevaar of moeite den moed te laten zakken. Hoe men de kinderen op het feest van Diana Orthia tot bloedens toe geeſſelde, zonder dat zy eenige vertoning van ſmart maakten, is te bekend, behalven uit Plutarchus, uit CICERO (1) en SENECA (2), dan dat ik daarover veel zoude bybrengen; daar zelfs de ouders daarby tegenwoordig waren en hun tot het kloekmoedig ondergaan van zul-

(1) TUSC. Q. L. II c. 34.

(2) *De Provid.* c. 4.

zulke pynen, onder welke zy bykans bezweken, aanzetteden. Eene begeerte, om al de zwakheden der menſchelyke natuur te boven te komen, en hun daardoor niet alleen boven hunne nabuuren, maar, als 't ware, boven zig zelven te verheffen, ſtraalt in deze en veele andere inſtellingen door. Hiertoe behoorde ook zeker het verbod om geene dooden openlyk te beweenen, of te beklagen, als ſtrydig met de kloekmoedigheid en onverſchrokkenheid van een Spartaan.

Met de dertig jaren werden de Spartaners *Mannen*, en van de jeugdige oefeningen ontheven, maar onderworpen aan die ſtaatkundige inrigtingen, welke wy onder de ſtaatkundige wetten mede *zullen* optellen. De ledigheid tog, welke den Spartanen, mannen geworden, als een voorregt werd toegekend, was ſlegts de ontheffing van deze oefeningen en van onnoodige kunsten en handwerken, ten einde zy zig te meer zouden kunnen bezig houden met het geene het gemeenebest aanging (1).

III. STAAT-

(1) Conf. CRAG. L. III p. 323.

III.

STAATKUNDIGE WETTEN, BEHORENDE TOT HET GEEN MEN DOORGAANDS TOT DE *Politie* BRENGT.

Onder deze moet zeker, in de eerste plaats, genoemd worden de gelykheid tusschen de burgers, welke, door Lycurgus, by het begin zyner wetgeving, is ingevoerd; zo om dat zy de grond en aanleiding van veele anderen is, als om dat zy, aan de geheele republiek, eene oirspronkelyke wyzing gaf, welke haaren aart geheel en al deed verschillen van het geen zy te voren geweest was.

Lycurgus drong eene nieuwe en gelyke verdeeling der landeryen door, ten einde geen burger eenige andere verdienste boven zynen medeburger hebben zou, dan welke gegrond was in deugd en dapperheid. Hy maakte negen duizend deelen van Spartas grondgebied, en verdeelde die tusschen de burgers. Elk deel was groot genoeg, om een tamelyk huisgezin te voeden; ook maakte hy nog dertig duizend

dee-

deelen welke hy onder de landbewoners uitdeelde. Alle deze deelen waren onvervreemdbaar.

Hy zettede vervolgens gouden en zilveren munten af, en bragt alleen yzren in gebruik; welke hy zo zwaar maakte, dat weinig ſchats zeer veel plaats beſloeg. Rykdommen werden langs dezen weg onnoodig; onnoodig zynde, veragt; en den ondeugden, door de begeerte naar ſchatten veroorzaakt, de toegang tot deze zonderlinge maatſchappy geſloten (1).

Alle overtollige kunsten werden verboden (2); ook

(1) ἡ δ' ἀν ποτε ξυνοικιᾳ μητε πλουτος ξυνοικῃ μητε πενια; σχεδον ἐν ταυτῃ δικαιοτατα ἠθη γιγνοιτ' ἀν. Οὐτε γαρ ὑβρις, οὐτ' ἀδικια, ζηλοι τε ἀυ και φθονοι ὀυκ ἐγγιγνονται, zegt daarom PLATO de legib. L. III. p. 679. na alvorens nog opgemerkt te hebben, dat waar geen goud of zilver is, daar ook geen eigenlyk gezegde rykdommen zyn. PLATO ſpreekt nog meermalen over de ſchadelykheid van 't goud en zilver der byzondere leden in eene burgerlyke maatſchappy, als by voorbeeld L. V. p. 741. ſchoon hy toeſtemt, dat de nood eene gemeene ſchatkist vordert.

(2) Doorgaands Βαναυσοι τεχναι genaamd, in het latyn *artes ſellulariæ*, ook wel πρακτικαι in tegenoverſtelling van λογικαι. z. de aanteekeningen op AELIAN. *Var. Hiſt.* L. VI. c. 6. n. 5. en VALKENAAR *Animadvers. ad* AMMON. L. III. c. 14. zo ook Βαναυσους τεχνας μεταχειριζομενων by DIOD. SIC. L. I. c. 28. p. 33. βαναυσον ἐργον gebruikt dezelve L. V. p. 357. van eene morsſige gewoonte: en ARISTOTELES, *Polit.* L. I. c. 11. zegt, met opzigt tot de kunsten, βαναυσοτατα δε, ἐν αἰς τα σωματα λαβωνται μαλιστα. In hoe verre andere kunsten by hun geoefend werden, z. by PERIZON. ad AELIAN. L. XII. c. 50.

ook de bespiegelende wetenschappen. Noodeloze koopwaren werden van zelfs, doordien zilver en goud in onbruik waren, buiten gesloten; daar tog geen koopman lust had zyne waren te ruilen tegen eene vervaarlyke zwaarte van yzer, hetwelk, gloeiend in azyn gedompeld, nergens anders toe kon gebruikt worden, kwynde de weelde van zelf; de kunsten en handwerken bepaalden zig alleen tot het noodige, en strekten zig geenendeels uit tot het overtollige. — maar ook dit noodige werd daardoor tot volkomenheid gebragt.

Alle burgers aten sober, matig en gemeenschaplyk; op openbare plaatsen, aan tafels van eene bepaalde groote, waartoe elk, op zyn beurt, het noodige voedsel en drank, maandelyks, leverde. Zy bedienden zig van dezelfde soort van spys, waaronder byzonder de zwarte soep uitmuntede; en welke den ouden lieden zo behaagde, dat zy het vleesch voor de jonge lieden overlieten. Na het eindigen van de maaltyd moesten zy in den donker naar huis gaan; en werden daardoor genoodzaakt zig van dronkenschap te onthouden (2). In geval van Offerhande of

(1) Hoe de dronkenschap te Sparta in minagting was, blykt, onder deren, uit dit zeggen van *Megillus* by PLATO L. I. de *Legib.* p. 637. οὐδ' ἔστιν ὅστις ἂν ἁπάντων κωμάζοντι τινι μετὰ μέθης, οὐκ ἂν τὴν μεγίστην δίκην ἐκθυς ὀπιθεν, καὶ οὐτ' ἂν Διονυσίαν προφασιν ἔχοντ' αὐτὸν λυσαιτο, ἀσπερ

of de jagt was het alleen geoorloofd aan zyn eigen huis te spyzen. De overdaad oordeelde hy voor de maatschappy ten uitersten nadeelig te zyn, om dat zy ligchaam en geest verdierf, aanleiding gaf tot allerlei ongebondenheden, en het ligchaam log en ziek maakte, waardoor men veel slaap, baden en artzenyen noodig had.

Gelyk hunne spys was, zodanig waren ook hunne woningen. De bytel en de zaag waren de eenige werktuigen, welke men tot het bouwen van huizen mogt gebruiken. Deze waren daardoor wel zindelyk en net gebouwd maar ongeschikt ter vervulling van de fynere behoeften der weelde. Uit deze zugt

tot

ὥσπερ ἐν ἁμαξαις εἰδον ποτε παρ' ὑμιν ἐγω. και ἐν ταραντι δε παρα τοις ἡμετεροις ἀποικοις πασαν ἐθεασαμην την πολιν περι τα Διονυσια μεθυουσαν· παρ' ἡμιν δ' ουκ ἐς' ουδεν τοιουτον.

Eenige andere voorbeelden van de matigheid der Lacedemoniers is by ARLIAN. Var. Hist. L. II. c. 20. en ATHEN. L. XIV. c. 21. Dezelfde ARLIANUS meldt ons ook, L. XIV. c. 7., dat zy geen andere koks hadden (ὀψοποιους) dan van vleesch; ook meldt hy, dat het, volgens eene wet, schandelyk was, er ongesteld uittezien, of al te dik te wezen; om dat zulks luiheid, geen man passende, verried. Hy voegt er by, dat er ook in die wet bevolen was, dat de *ephebi* zig om den tienden dag voor de *Ephoren* moesten vertonen; en dat by aldien zy dan bevonden werden ἐυπαγεις, και ἐρρωμενοι, και ἐκ των γυμνασιων δεινοι διαγλυφεντες και διατερευθεντες, zy alsdan geprezen werden, maar dat men, het tegengestelde bemerkende, hen slagen gaf. Nauwelyks, die zwaarlyvig was, werd met ballingschap bedreigd, om dat men die zwaarlyvigheid aan zyn overdadig leven toeschreef.

tot matigheid vloeide ook voord de gewoonte om yzeren ringen te dragen — om geen kostbaarheden by lyken te begraven, en soortgelyken. —

Om de bevolking te bevorderen, dienden ook verschillende straffen, den ongehuwden opgelegd. Zy werden in den winter, naakt, de markt rond gevoerd — zy moesten liederen zingen, hunne eige schande behelzende — zy werden gesloten uit de openbare worstelperken, waar de maagden naakt worstelden — zy waren beroofd van de eer, welke ouden lieden anders bewezen werd (1). Maar ook deze bevolking was wederom aan den anderen kant bepaald, daar de overtollige in volkplantingen werden weggezonden.

De huwelyken schynen te hebben moeten aangegaan worden, kort na het dertigste jaar, en voor den

(1) Zo ook PLATO, schoon een weinig zagter, de *Legib.* L. VI. p. 774. — Met opzigt tot deze eer den ouden bewezen, meldt ons HERODOTUS L. II. c. 117. Συμφερονται δε, και τοδε ἀλλο Αἰγυπτιοι ἑλληνων μουνοισι Λακεδαιμονιοισι. ὁι νεωτεροι ἀυτεων τοισι πρεσβυτεροισι συντυγχανοντες, ἐκουσι της ὁδου, και ἐκτραπονται και ἐπιουσι, ἐξ ἑδρης ὑπανιστεαται. Hoewel nu zommigen dit gebruik aan de Grieken in het algemeen toeschreven, zegt egter VALKENAAR op de aangeh. plaats van Herodotus. „Recta esse ista et honesta noverant, sed facere „nolebant Attici; et nuspiam senectuti honestius fuit domicilium, quam „Spartæ. Quam *Cragius*, et *Meursius* vix attigerunt, Lycurgi legem „humanissimam exhibet *Ælianus* de N. A. VI. c. 68. tangunt idem Ælian. VII. c. 15. *Aristides* T. III. p. 505. (ubi ἀμαθως temere videtur „adjectum) et *Eustathius* ad Il. A. p. 110. 26." Verg. ook A. GELLIUS N. A. L. II. c. 15.

den ouderdom (1). Ook moest eene gelykheid van ligchaams ſtatuur in agt genomen worden; zo wel als van zeden en imborst; en zulks, om tweedragt voortekomen (2). Die drie kinderen had geteeld, werd vry van wagt, ἀφρουρος; en die er vier had, van alle lasten, gelyk ARISTOTELES meldt (3); doch AELIANUS kent deze voorregten toe aan hun, die drie en vyf kinderen hadden (4). Ook werden de maagden zonder huwlyksgoed uitgetrouwd, ſchoon men naderhand deze wet van Lycurgus ontdoken heeft (5).

PLATO meldt ook met goedkeuring eene wet der Cretenſen en Lacedæmoniers, by welke verboden was, dat jongelingen onderzogten (ζητειν), of eene wet goed dan kwaad was, maar dat zyze allen zonder onderſcheid moesten goedkeuren, als van de Goden ingevoerd;

(1) Z. deze giſſing waarſchynlyk gemaakt by CRAG. L. III. p. 220. Het komt my ook voor, dat men zulks waarſchynlyk kan maken uit PLATO de *Legib.* L. IV. p. 721. en in zyn werk *de Republ.* L. V. p. 460. S. bepaalt hy den tyd tot de voortteeling; by de vrouwen van het 20 tot het 40, en by de mans van het 30 tot het 55 jaar. z. ook *de Legib.* L. VI. p. 772.

(2) z. CRAGIUS ald. p. 221. JULIUS POLLUX getuigt L. III. ſegm. 48. daarom ook, dat by de Spartaners ſtraffen geweest zyn, ἀψιγαμιαι και κακογαμιαι. verg. ook PLATO de *Legib.* L. VI. p. 773.

(3) *Polit.* II. c. 9.

(4) *Var. Hiſt.* L. VI. c. 6.

(5) z. PERIZON. *ad Ælian.* V. H. L. IV. c. 4. n. 3.

voerd; te gelyk oorlof gevende, dat oude mannen, iets nadeeligs in de wetten bemerkende, by de voornaamſte en huns gelyken (προς ἀρχοντας τε και ἡλικιωτην) in het afwezen van alle jongelingen, daarvan ſpreken mogten (1).

Lycurgus wilde de wetten niet geſchreven hebben, maar ingedrukt in het verſtand en in de zeden zyner burgeren, oordeelende het nadeelig te zyn, wanneer men dezelve ſchreef; om datze dan ligter nagelaten worden, dan wanneer elk burger zyn eigen wetboek is.

Het was ook eene ſtaatkundige inſtelling van Lycurgus, dat de overheden oude lieden moesten zyn; daar zy toch, door ligchaams ſterkte, en burgerlyke deugd, in hunne mannelyke jaaren, der maatſchappy van dienst geweest waren, werden zy en door deze inſtelling in eer geſteld, en kregen tevens gelegenheid, om, by het afnemen hunner ligchaamskragten, te beter hunne geestvermögens en verkregen ondervinding ten algemenen nutte te kunnen beſteden. Het geen te meer, na eene zo ſobere en matige levenswyze, als te Sparta plaats had, geſchieden kon, daar anders dikwyls de ouderdom gebreken heeft, welke voor de burgermaatſchappy ſchadelyk zouden zyn.

De Heloten moesten hunne akkers bouwen en hunne

(1) de Legib. L. I. p. 634.

ne handwerken verrigten, zynde deze bezigheden voor eenen Spartaan te onedel. Deze ongelukkige slaven waren zo wel byzondere lyfeigenen, als zy behoorden tot het gemeenebest, waarinne zy als het ware twee Heeren te dienen hadden; en hun lot was medelydenswaardig. GOGUET heeft van hunnen toestand eene schildery opgehangen, welke ik hier kortheidshalve niet zal invoegen (1). Het is tog eene uitgemaakte zaak, dat deze slaven zodanig behandeld werden, dat zy de ongelukkigste schepsels van den aardbodem waren.

Met opzigt tot de liefde der jongelingen onder elkander, verzekert ons XENOPHON (2), dat, schoon dezelve in alle plaatsen van Griekenland godloos, dezelve geheel onschuldig te Sparta was, en alleen zulk eene nauwe verbintenis en vriendschap met zig bragt, dat zelfs de een deelde in den roem, en in de straffen van den ander (3).

Het was vreemdelingen verboden, zig te Sparta neertezetten, op dat de Spartaners door hunnen omgang niet verdorven, en van hunne levenswyze en ge-

(1) *De l'origine des loix* &c. Tom. III. p. 365—367.

(2) *De Lacedaem. republ.* PLATO dagt er zo gunstig niet over, *de Legib.* L. VIII. p. 836.

(3) Men z. behalven *Plutarchus* ook de aant. op HEDIAT. *Var. Hist.* L. III. c. 10.

gewoonte zouden worden afgetrokken (1). Men moet dit egter zo niet opvatten, als of er geen vreemdelingen te Sparta in 't geheel mogten komen; want op vastgestelde dagen was zulks geoorloofd (2). Ook voedden zy onder hunne kinderen eenige vreemden op, naar dezelfde strenge levenswyze, welke *Mothaces* genaamd werden (3). Om byzondere redenen geschiedde het zelfs somtyds, dat vreemden met het burgerregt begiftigd werden (4).

Men kan het ook onder de staatkundige inrigtingen van Sparta rekenen, dat men, zelfs ten voordeele der maatschappy, de wetten niet mogt overtreden. AELIANUS verhaalt ons daarvan een voorbeeld: toen *Isadas*, nog onder de jaren zynde, om in den kryg te dienen, egter zulks gedaan had, werd hy om zyne dapperheid beloond, maar om zyne onge-

(1) THEOPHILUS *Paraphr. Instit.* L. I. tit. 2. n. 23. SUIDAS in voce ξενηλατειν, en anderen, door FABROTTUS aldaar aangehaald; die ook aanteekent, dat deze wet in latere tyden in onbruik geraakt is. Dat deze gewoonte egter by meer Grieken, als b. v. by de Apolloniaten, te Corinthe, plaats had, heeft PERIZON. aangeteekend op, AELIAN. *Var. Hist.* L. XIII. c. 16. not. 7. HERODOTUS noemtze daarom ξεινοισιν απροσμικτοι L. I. c. 24. f. welk woord WESSELING opheldert in de aant.

(2) z. CRAG. L. III. p. 213.

(3) z. ATHENAEUS *Deipn.* L. VI. c. 20.

(4) Een voorbeeld by HERODOT. L. IX. c. 34. en ald. VALKENAAR.

gehoorzaamheid geſtraft (1).

De gemeenſchap van goederen was in zo verre in gebruik, dat elk zyns buurmans ſlaven, honden en paarden mogt gebruiken als zyn eigen, by aldien de eigenaar zelf die op dien tyd niet noodig hadde; ook op het land bediende elk zig des noods van zyns buurmans werktuigen (2).

In zo verre de godsdienst invloed had op den ſtaat, moet dezelve ook alhier in aanmerking komen: want over het geheel ſchynt Lycurgus den godsdienst van zyn vaderland gelaten te hebben in den zelfden toeſtand, waarin hy dien vond; egter zyn er deze en geene verordeningen, welke uit den aart der Lycurgiſche wetgeving ſchynen voordtevloeien; — als b. v. dat alle goden, Venus zelf niet uitgeſloten, gewapend gedient werden — dat de offerhanden zonder merkelyke kosten moesten geſchieden. — waartoe ook behoorde hunne ἰωφηια, welke door Jupiter Ammon, volgens Plato, boven alle de offerhanden der Grieken geſteld werd — dat mans en vrouwen dezelfde Goden eerden, en dezelfde godsdienſtige plegtigheden bywoonden; het geen mede een gevolg was van de gemeenzaamheid tuſſchen maagden en jongelingen in de openbare ſpeelen (3).

IV. LYF-

(1) *Val. Hiſt.* L. VI. c. 3.

(2) PLUTARCHUS *Lacon. Inſt.* p. 238. E.

(3) Z. CRAG. *de rep. Laced.* L. III. p. 178—185.

IV.

LYFSTRAFFELYKE WETTEN.

Naar den aart der wetgeving waren ook de ſtraffen ingerigt. Wat voor de burgerlyke maatſchappy voordelig was, naar het inzien van Lycurgus, werd beloond, wat ſchadelyk was, werd geſtraft.

Het overſpel was er, gelyk men voorgaf, onbekend; en daarop geen ſtraffe dus geſteld; waarby men egter onder het oog moet houden, dat, by de Spartanen, eene vrouw, welke een oud man had, zig vermengen mogt met een jong man, zo dat het kind, uit die gemeenſchap geboren, als het kind van dien ouden man gerekend werd; en dat een man, die behagen kreeg in eene andere vrouw, dezelve ter leen kon verzoeken van haren man, ten einde by haar kinderen te verwekken. Dit werd tot geen ſchande gerekend, en het was juist deze vryheid, door welke men meende het overſpel voortekomen.

Dronkenſchap was eene groote misdaad; en uit *Plato*

is te voren aangetoond, dat hy, die een dronken mensch tegenkwam, hem aanſtonds ſtraf kon opleggen (1); ook zo was het gelegen met alle ſoort van onmatigheid.

Dieſſtal werd dan alleen geſtraft, wanneer dezelve ontdekt werd. — Zo denken de meeste ſchryvers; maar ik twyfel, of men dit zo algemeen kan ſtaande houden. De plaatſen uit *Plutarchus*, *Gellius*, *Xenophon* en *Heraclides*, daartoe bygebragt, ſpreken alleen van jongelingen, en behooren alleen tot de nationale opvoeding; en wel in zo ver deze verordening geſchikt was, om jongelingen vlugheid en onderneemzugt te leeren, en anderen tot dandagtige oplettendheid optewekken. In geval zy wel ſlaagden, werden de jongelingen beloond, door de waardy van het gerooſde, en de onoplettenden door gemis geſtraft; gelyk, in een tegenovergeſteld geval, de oplettenden het hunne behielden en de mislukte onderneming geſtraft werd. Maar dat het ieder een te Sparta zoude vrygeſtaan hebben, eens anders goed na zig te nemen, is my nergens gebleken, en ſtreed tegen de analogie zelfs der wetten van Lycurgus; in het byzonder tegen die, volgens welke de eene burger zeker recht had, om zig van het goed van zyn medeburger, in geval van nood, ten gebruik te bedienen, waarvan ik breder onder de wetten, tot de politie behorende, geſproken heb, (2).

Zy,

(1) 2. bl. 42.

(2) Deze geoorlooftheid van dievery — zo als zy namelyk, naar my-

Zy, die hunne kinderen op de gewone wyze niet wilden laten opbrengen, werden gestraft met verlies van burgerschap.

Blooheid was eene grote misdaad, en aan veele straffen onderworpen. *Xenophon* zegt, dat niemand eenen bloodaart in zyn gemeenschap wilde aannemen, συνεκηνον παραλαμβανειν; of met hem worstelen of speelen. In de reien werd hem de laagste plaats toegewezen. Op weg moest hy voor anderen wyken, en voor jongeren moest hy opstaan. Hy moest ongezalfd gaan, en mogt geene anderen navolgen, zo hy niet van dezelve slagen wilde ontvangen. Hy mogt geen anders vrouw tot zig nemen, of de zyne aan eenen anderen overgeven. In een woord Lycurgus bedoelde hiermede zulk een afschrik van blooheid aan zyne Spartanen inteboezemen; dat men eenen eerlyken dood stelde boven een schandelyk leven; oordeelende dat hy, die zig aan 't gevaar bloot stelde, veiliger was, dan hy, die hetzelve ontweek. Het is ook daarom, dat de schande ἀτιμια de grootste straf by de Lacedæmoniers was, offschoon zy zig ook van geldboeten, ballingschap, geesseling, ja doodstraffen bedienden.

Deze grootste straf was het deel van hun, die in den

myne opgaye, te Sparta, volgens de wetten vry stond — is ook verdedigd door ROLLIN *Man. d'Etudier* P. III. p. 389. et suiv.

den oorlog vlugteden; en daarom τρεσσάντες genaamd werden; ook van dezulken, die hun ſchild in den ſtryd verloren (1); en hoe de Spartaanſche vrouwen haare, in den kryg geſneuvelde, zoonen bezagen, om te weeten, of zy van voren, dan of zy van agteren, gewond waren, ten einde in het eerste geval dezelven met ſtatie in hunne vaderlyke graven binnen Sparta te plaatſen, heeft ÆLIANUS aangeteekend (2); gelyk ook in 't algemeen geene opſchriften op de graven geplaatst werden, dan van hun die in den oorlog geſneuveld waren, of van heilig geſtorvene vrouwen; ἱερως ἀποθανοντων, zegt *Plutarchus*.

Dat de *doodſtraffen* by nagt werden uitgeoefend, leert ons HERODOTUS (3); doch tot dezelve werd niet beſloten, dan na ryp beraad van eenige dagen (4); maar met dat al waren, zegt *Plutarchus*, de regtzaken weinig, daar het goud en zilver verbannen, en er voor diefſtal, roof en dergelyke ondeugden geen gelegenheid was; daar elk niet alleen op zig zelf, maar op zyne medeburgers een wakend oog

(1) Deze ſtraf ſtond egter niet op het verlies van helm of harnas, om reden, dat zy het ſchild voor het algemeen, maar de andere wapenen voor zig zelf, droegen. PLUTARCH. *Apophtegm. Lac.* p. 220. A.

(2) *Var. Hiſt.* L. XII. c. 21. Verg. ook PLUTARCHUS in *Lacenarum Apophtegm.*

(3) L. IV. c. 146. et ibi nott. VALKENARII.

(4) PLUTARCH. *Apophtegm. Lacon.* p. 217. A.

oog hield, en de minste afwyking van de wetten niet ongemerkt voorbyging.

By deze gelegenheid moet ik nog aanmerken, dat er by de Spartanen waren, die met den eernaam van ἀγαθοεργοι beſtempeld werden. HERODOTUS beſchryft-ze (1): οἱ δὲ ἀγαθοεργοι εἰσι των ἀστων ἐξιοντες ἐκ των ἱππεων εἰσι δὲ πρεσβυτατοι, πεντε ἐτεος ἑκαστου. τους δὲ τουτου του ἐνιαυτου του ἐν ἐξιωσιν ἐκ των ἱππεων, Σπαρτιητεων τῳ κοινῳ διακεκριμενους, μη ἐλλειπειν ἀλλους ἀλλῃ. *Maar de ἀγαθοεργοι zyn dezulken uit de burgers, welken voleindigd hebben met te paard te dienen, welken altoos de oudſten zyn; vyf in elk jaar. Dezen betaamt het, dat jaar, waar in zy uitſcheiden met te paard te dienen, ten nutte van het gemeenebest der Spartanen uitgezonden zynde, de een herwaard en de andere derwaard ſteeds bezig te zyn.* Doch vermits (2) geen der oude ſchryvers, behalven *Herodotus*, van dezen gewag maakt, en *Suidas*, als ook *Heſychius*, alleen by *Herodotus* ter markt zyn geweest, gelyk ook *Timæus*, ſchoon hy, in zyn *Lexicon Platonicum*, dit woord heeft ingevoegd, daar het by *Plato* niet te vinden is, kan er over deze ἀγαθοεργοι niets meer met zekerheid gezegd worden.

V. KRYGS-

(1) L. I. c. 26.

(2) Gelyk RUHNKEN. ad TIMÆUM p. 3. aanteekent.

V.

KRYGSWETTEN.

Schoon elk by de Spartanen, om zo te ſpreken, een geboren krygsman was, bleven egter jongelingen en ouden te huis, ter bewaring van het vaderland; — en de ouderdom van hun, die te velde trokken, was boven de 30 jaren, en onder de 70.

Alle de krygsgebruiken, en verordeningen optetellen, zou overtollig zyn. Ik zal alleen die opgeven, welke, min of meer, den geest der Lycurgiſche wetgeving ophelderen, of in verband ſtaan met andere en reeds genoemde verordeningen. Onverſchrokkenheid, veragting van gevaar, lyden en dood, was de geest van allen.

Tegen denzelfden vyand meermalen optetrekken, was ongeoorloofd. De vrees des wetgevers voor den roem zyner natie verhinderde dit, op dat dezelfde vyand, dikwyls aangevallen, geen gelegenheid zou verkrygen om geoefend te worden in de Spartaanſche krygstugt, en daardoor ligter op hen zoude zegepralen. Ageſiläus overtrad dit bevel, en Sparta moest zien,

zien, dat Thebe, onder Epaminondas, voor een geruime tyd het opperbeftier over Griekenland verkreeg.

Geen toorens of muuren te beftormen — en dit wel om deze reden, op dat, door het van boven neder werpen van ftéenen, of dergelyke, dappere mannen van kinderen, vrouwen, of lafhartigen niet zouden worden omgebragt. Niet ter zee te ftryden was een gevolg van Lycurgus wil, om alle nodelooze kosten te vermyden, en zyne grenzen niet uitte breiden; en tot zelfverdediging kon die wetgever deze wyze van oorlogen niet noodzakelyk keuren (1), welke zelfs om zyne ftad geene muuren dulden wilde, maar de veiligheid derzelve alleen ftelde in de dapperheid der inwoonders; waarom ook Ageftläus, toen hem eene ftad met ftcrke muuren vertoond, en gevraagd werd, of hy dezelve niet fchoon vond, antwoordde: ja om door vrouwen, maar niet om door mans bewoond te worden (2).

De legerplaats werd dikwyls veranderd. De reden wordt deze opgegeven; om zyne vyanden te meer fchade, en zyne vrienden te meer voordeel toetebrengen. Men kan er uit de analogie nog dit by-

voe-

(1) Dat men egter in later tyd ter zee geoorlogd, maar, ziende dat de zeden der burgers daardoor bedorven werden, daarvan afgezien heeft, verhaalt ons PLUTARCHUS *Inft. Lacon.* p. 239. D.

(2) PLUTARCH. *Apophtegm. Lacon.* p. 212. D.

voegen, om de werkeloosheid en ledigheid voorte-komen: dit tog was te meerder noodig, om dat men, in het oorlogsveld, gewoon was, eene vry minder ſtrenge levenswyze te voeren, dan in de ſtad. De wetgever ſchynt aan den oorlog het denkbeeld van een vermakelyk feest, van eene uitſpanning van oorlogs oefeningen, zegt *Plutarchus*, te hebben willen hegten; want terwyl, in het gezigt van den vyand; een geit aan de Muzen geſlagt werd, ſpeelden al de fluitſpeelers (1), en elk Lacedæmonier droeg eenen krans; en ging vrolyk tot den ſtryd, met een gezet voornemen, om te overwinnen, of te ſterven (2).

Een der krygswetten was ook, geenen vlugtenden vyand te vervolgen. Het zy men de reden van deze wet zoeke in eene zorg van den wetgever, om, door

(1) Men kan hieruit opmaken, dat men niet te algemeen moet opvatten, het geen ÆLIANUS ſchryft, *V. H.* L. XII. c. 50. Λακεδαιμονιοι μουσικης απειρως ειχον; namelyk dit had alleen plaats in vergelyking met andere Grieken, en in zo verre zulks tot nut van de maatſchappy niet regtſtreeks ingerigt was. z. de aant. van SCHEFFER, KUHNE, en PERIZONIUS; als ook PLUTARCHUS *Laconica Inſtit.* p. 238. B. die er egter by verhaalt, dat noch in de muziek, noch in de muziek-inſtrumenten, eenige verandering mogt gemaakt worden. Hoe ſterk *Plato* daarop ook gezet was, meenende dat de verandering van muziek verandering van zeden medebragt, kan men in zyne verhandeling, de *Republica* L. III., nalezen.

(2) z. ook HERODOT. L. VII. c. 104. als ook c. 209. alwaar hy zegt ὁτεων μελλωσι κινδυνευειν τῃ ψυχῃ, τοτε τας κεφαλας κοσμεονται. ubi v. VALKEN.

door eene hittige vervolging, zyne gelederen niet te breken, en zig dus te veel bloot te geven aan eenen vyand, die dikwyls, uit list vlugtende, daardoor den overwinnaar de lauwer uit de hand rukt; het zy de reden een gevoel zy van edelmoedigheid, om den overwonnenen het leven te gunnen, en met eene behouding van het ſlagveld genoegen te nemen.

Zy beroofden ook hunne verſlagen vyanden niet, zo op dat zy, door zugt tot roof, niet van den ſtryd zouden aflaten; als ook, om geen rykdommen te vergaderen. *Cleomenes* voegde er eens nog eene andere reden by; want gevraagd zynde, waarom de Spartanen geen vyandlyken roof voor de Goden ophingen, antwoordde hy: om dat die van *blooden* en *overwonnenen* zyn afgenomen (1). Doch ook deze wet is niet altoos van kragt geweest (2).

Of de Spartanen, door bygeloof omtrend de volle maan, zig van het optrekken ten ſtryde gewagt hebben, is niet zeker. *Herodotus* verzekert het; terwyl *Plutarchus* zulks ontkent; dan dit verſchil, juist niet noodig tot ons oogmerk beſlist te worden,

(1) PLUTARCHUS *Apoph. Lac.* p. 224. B. zo ook PLATO *de republ.* L. V. p. 469. z. voorts PERIZ. *ad Ælian.* L. VI. c. 12. not. 6.

(2) THUCYDID. L. V. *Hiſt.* z. ook HERODOT. L. I. c. 82.

den, laten wy gereedelyk den geleerden over (1). Maar dit is zeker, dat Lycurgus geene veroveringen wilde gemaakt hebben, oordeelende, dat deze zugt van zelf zyne wetten en zeden moest ondermynen.

Rood waren hunne krygsklederen, om dat zy die koleur mannelyk oordeelden, en naar bloed gelykende; als ook, ten einde noch de ſtrydende, noch de vyand de wonden bemerken zouden (2). Door list overwonnen hebbende offerden zy eenen os aan Mars, doch in 't openbaar zegepralende eenen haan (3).

Na de opgave der byzondere en voornaamſte wetten, inrigtingen, verordeningen enz. enz. van Lycurgus, moeten wy nog eenige oogenblikken ſtil ſtaan, om dezelve in het groote eens te overzien; den geest derzelver optemerken; de groote oogmerken en het plan van den wetgever nateſpeuren; en zo ons in ſtaat te ſtellen, om vervolgens over de waardy van deze wetgeving, in vergelyking met die van Solon en Mozes, uitſpraak te kunnen doen.

Het

(1) Z. MEURS. *Miscell. Laco.* L. II. c. 97. en WESSELING ad *Herodot.* L. VI. c. 106.

(2) PLUTARCH. *Lac. Inſt.* p. 238. E.

(3) ibid.

Het is tog onbegrypelyk, hoe veelen, die voor ſtaatkundigen, wysgeeren, geleerden, oordeelkundigen, of onder welken anderen titel zy hunne kundigheden ten toon ſpreiden, te boek ſtaan, daartoe hebben kunnen vervallen, dat zy deze of geene wet van Lycurgus, in het afgetrokken beſchouwd, beſchimpt, en als ongerymd verworpen hebben; zonder agt te geven op het verband, hetwelk er tusſchen deze en andere wetten, of liever zyne geheele wetgeving, plaats grypt (1). Waarlyk men doet Lycurgus groot onregt, wanneer men deze of geene byzondere inrigting uit het geheel rukt, en daarover (om dit woord eens te gebruiken) modernizeert; het zy dan als ſtaatkundige, het zy als zedemeester. Van zulke regtbanken beroept hy zig op onpartydiger en kundiger regters.

Om derhalven deze of ſoortgelyke gebreken te vermyden, moet men zig de heerſchende denkwyze en gevoelens van dien tyd, zo met opzigt tot het godsdienstige, als het zedelyke en het burgerlyke, eigen maken. Men moet zig ſtellen in de plaats van *Lycurgus*, en *Sparta* doorwandelen; den eerbied voor den Delfiſchen Apollo niet vergeten; en daarby altoos zig voorſtellen, welk een gevoel het by eenen Griek maakte, wanneer hy voorzag, dat zyn vaderland de beroemdſte maatſchappy van Griekenland, on-

(1) Hiervan is zeker BIELFELD *Inſtit. Polit.* c. 1. § 13. niet vrytеſpreken. —

onder deze of geene voorwaarden, worden kon.

Het ſchynt my toe, dat het grote doel van Lycurgus geweest zy, eene duurzame, onoverwinlyke en beroemde republiek opterigten. Deze drie denkbeelden zyn het karakteriſtieke van het geen men, in dien tyd, burgerlyk geluk noemde; en het woord *Vryheid*, ſchoon men er al de gehoorzaamheid aan de wetten toe bragt, was egter ook meer gelegen in de vryheid en onafhanklykheid van de republiek als zodanig, en in 't algemeen, dan in die perſoneele vryheid, welke opgehelderder begrippen voor de ware vryheid noodzakelyk oordeelen, in alle die gevallen, waarin dezelve niet onbeſtaanbaar is met den welvaart der geheele maatſchappy (1). Doch hiervan nader in de vergelyking der onderſcheide wetgevingen. Nu nog ſlegts het een en ander over het geene ik gezegd heb het grote doelwit van Lycurgus, in zyne wetgeving, geweest te zyn.

Ik weet wel, dat veelen het oogmerk van Lycurgus gezogt hebben in de oorlogzugtigheid of krygshaftigheid; maar het komt my voor, dat men mistast, en het oogmerk van Lycurgus te veel bepaalt en binnen al te enge grenzen ſluit. Was dit alleen zyn doel geweest, dan zou hy zeker geene wet gemaakt heb-

(1) Daarom zegt ook MONTESQUIEU, kort en goed, *de l'Espr. des Loix* L. VIII. c. 17. Le ſeul but de Lacedemone étoit ſa liberté; le ſeul avantage de ſa liberté étoit la gloire.

hebben tegen het doen van veroveringen: maar het uitbreiden zyner grenzen behoorde niet tot het plan van Lycurgus, gelyk ons zulks gebleken is in de opgave der wetten den oorlog betreffende (1). Zo ik in ſtaat ben, om my te ſtellen in de plaats van Lycurgus, dan heeft deze grote man op deze wyze geredeneerd:

Zal een gemeenebest gelukkig zyn, dan moet het zelve niet bloot ſtaan aan beroeringen en verwarringen; deze tog zyn de vreesſelykſte vyanden van binnen; en brengen, uit hunnen aart, den ondergang der burgerlyke maatſchappyen, het zy vroeger het zy later, te wege; of doen dezelve bukken voor den ſcepter van nabuurige landen en vorsten. De regeeringsvorm moet derhalven geregeld, de ondergeſchiktheid vastgeſteld worden, en op eenen zekeren en duurzamen grond gevestigd ſtaan. Maar behal-

(1) Te regt zegt derhalven PERIZON. ad AELIAN. L. XIV. c. 29. n. 1. dat, volgens de wetten van Lycurgus, het gemeenebest niet was ingerigt, om van eens anders goederen door den oorlog meester te worden, maar om het hunne te bewaren; en PLUTARCHUS in *Lycurgo*, p. 59. A. na geſproken te hebben van de heerſchappy der Lacedemoniers over de Grieken, zegt, met opzigt tot het oogmerk van Lycurgus, ὃ μην τυτο γε τῳ Δυκουργῳ κεφαλαιον ἠν τοτε πλειςων ἡγυμενην ἀπολιπειν την πολιν· αλλ' ὥσπερ ἑνος ἀνδρος βιῳ και πολεως ὅλης νομιζων ἐυδαιμονιαν ἀπ' ἀρετης ἐγγινεσθαι και ὁμονοιας της προς ἀυτην, προς τυτο συνεταξε και συνηρμοσεν, ὁπως ἐλευθεριοι και ἀυταρκεις γενομενοι και σωφρονουντες ἐπι πλειςον χρονον διατελωσι.

halven deze moet er ook gelykheid tusſchen de leden zyn; en niet alleen gelykheid, maar de geheele maatſchappy moet den vorm van één huisgezin aannemen (1). Dus vallen louter huishoudelyke inrigtingen, de bepaling van byzondere uitgaven, zeden, gewoonten, levenswyze, ſpyze en wat men daartoe verder brengen kan, binnen den kring myner wetgeving. Myne wetten zyn derhalven niet ſlegts, gelyk gewoonlyk, verordeningen van eene burgerlyke overheid, maar zy zyn inrigtingen van een vader des huisgezins, die de gedragingen zyner huisgenoten, waarvan zyne kinderen de voornaamſte zyn, tot in de kleinſte byzonderheden nagaat, regelt en bepaalt, overtollige uitgaven affnydt, zig van het noodige ſlegts voorziet, geen vreemde zeden of gewoonten toelaat, maar liever den ommegang met zyne naburen ſchuwt, dan dat zyne huisgenoten door dezelven afgeleid en van onder zyne gehoorzaamheid los gemaakt worden, en daardoor de verwarring, de verdeeldheid, de jalouſie en nyd tusſchen zyne huisgenooten het hoofd opſteken. Elk burger moet daar en

(1) Het denkbeeld, dat de huisgezinnen en de regeering derzelve de eerſte oirſprong was der burgerlyke maatſchappyen, vindt men ook by PLATO de *Legib.* L. III. p. 681. welke daarom den burgerſtaat noemt, μιαν οἰκιαν ἐν πολυν και μεγαλην, en de huisſelyke verordeningen en gewoonten, ἀρχην νομοθεσιας. Geen wonder derhalven, dat dit denkbeeld ook, in de wetgeving van Lycurgus, de overhand heeft; en dat men het deſpotique van een vader des huisgezins geenſins met de volksvryheid ſtrydig oordeelde, mits alleen hetzelve door de wetten gehandhaafd werd, en niet ſlegts door perſoneel gezag.

en boven al wat hy is voor de maatſchappy zyn; — zyn denken, zyn ſpreken, zyn handelen, alles wat hy verrigt of nalaat, moet de bevordering van myne oogmerken in het vormen van dit gemenebest, ten dienſte ſtaan; en daar er op menſchen te weinig ſtaat te maken is, om zulks aan hunne keuze en edelmoedigheid overtelaten, moet zulks door de wetten geregeld en ingeſcherpt worden! Dan, hoe kan zulks door de wetten zelfs bereikt worden, zonder eene nationale opvoeding? zonder de byzondere leden myner maatſchappy van hunne kindsheid af te gewennen aan gehoorzaamheid, aan eene ſtrenge levenswyze, aan het bedwingen van alle die lusten, welken tegen myn plan regelregt aanlopen, aan het opvolgen der gewoonten, zeden, denk- en levenswyze, die de ziel myner wetten is. Eene nationale opvoeding is derhalven in myn plan onontbeerlyk, ja zonder dezelve zouden myne beste wetten ſpoedig niets meer dan loutere klanken zyn; na twee of drie geſlagten verwaarloosd, ja vergeten!

Maar hoe veel is er noodig, om zulk een kleen gemeenebest onoverwinlyk te maken? en egter, zonder onoverwinlykheid kan ik my, onder zulke oorlogzugtige nabuuren, geene duurzaamheid voorſtellen. Ook hier voor moet myne wetgeving zorg dragen, en wel van den grond af op, tot in de geringſte byzonderheden. Daar vreemdelingen geenen nieuwen aanvoer van burgers of inwoonders veroorzaken, moet

moet de bevolking, in de eerste plaats, myne zorge zyn. Myne wetten, moeten dan beveelen, dat er huwelyken voltrokken worden, en wel op de meest gunstige wyze voor de kinderteelt — dat de onvrugtbaarheid van deze en geene huwelyken op de beste wyze herſteld worde: dat de kinderen geen last, maar voordeel aan de maatſchappy aanbrengen. Maar myne burgers zyn, niet tegenſtaande dit alles, weinig. Hunne hoedanigheid naar ligchaam en geest moet derhalven ſtaan in eene omgekeerde reden van hun getal. By aldien ſterkte, gezondheid, vlugheid, geoefendheid des ligchaams, vaardigheid van geest, ongevoeligheid voor ſmart, ja voor den dood, zugt naar roem, onverſaagdheid, gewoonheid aan arbeid, gebrek, gevaar — het kenmerk is van een Spartaan, dan belove ik my eene onoverwinlykheid, ook daar het getal onaanzienlyk is — en daar dit alles plaats moet hebben, moet de kunst des oorlogs, met alle de opgenoemde byzonderheden de voorname bezigheid myner landgenoten zyn. Laat de ſlaven, de veragte Heloten, onze akkers, onze huizen bouwen, en de onontbeerlyke kunsten beoefenen, wy zyn ſlegts dienaars onzer wetten en van ons vaderland; en het gevoel van deze onze onverwinlykheid zal het gevoel onzer vryheid zyn. Een Spartaan heeft naar myne wetten leeren ſterven, maar hy moet nimmer leeren iemands ſlaaf te zyn (1).

Zal

(1) Zo ſpreekt er ook POLYBIUS over, als by melding maakt van

Zal volgens deze inrigting myn vaderland beroemd worden? voorzeker! byaldien het zodanig door myne wetten niet wordt, is de beroemdheid nergens door te verkrygen. Duurzaam, afgeſcheiden van alle onze nabuuren, als broeders van eenen vader, zonder behoeftens, zonder begeertens, voordlevende; alle onze oogmerken, geſprekken, daden, tot één hoofddoelwit uitlopende; niemand beledigend, voor allen onverwinlyk; kan het niet misſen, of myn vaderland moet, niet gelyk andere ſtaaten, aan gedurige onlusten, bewegingen en gedaante-verwisſelingen bloot ſtaan, maar duurzaam blyven, en den roem van alle onze nabuuren verre te boven ſtygen. Maar welk Spartaan gevoelt zig niet gelukkig, als hy uit dit oogpunt myne wetten, en zyn vaderland beſchouwt? Wie getroost zig niet met vermaak, alle die byzondere inrigtingen, welke zelfs door hunne moeilykheid begeerlyk en ſchoon zyn? Roem tog is eene der voorname behoeftens, der ſterkſte dryfveeren, van het menſchlyk hart.

Men verbeelde zig niet, dat ik hier een ſchildery van myne verbeelding ophang. Het tegendeel is waar. Veele plaatſen uit *Xenophon*, *Plutarchus* en andere ou-

van Lycurgus, zeggende Hiſt. L. VI. c. 44. dat Lycurgus gehouden werd de eenigſte te zyn geweest, die te regt geoordeeld had, dat een burgerſtaat, door twee middelen in ſtand gehouden werd; eensgezindheid van binnen en dapperheid van buiten. z. ook c. 43. van hetzelfde Boek.

oude ſchryvers geven ons ſpooren op, dat Lycurgus waarlyk zo gedagt heeft; en waarſchynlyk zouden wy in deze voorſtelling nader bevestigd worden, by aldien wy de ſchriften van *Ariſtocles*, *Critias*, *Sphærus*, *Dioscorides*, en anderen, die allen over de republiek Sparta hebben geſchreven, maar welker ſchriften tot ons niet gekomen zyn, over dit onderwerp konden nalezen.

Waarlyk Lycurgus was een groot man. — Men ziet duidelyk uit alle zyne wetten, wanneer wy die in haren ſamenhang beſchouwen, een allerfynst en nauwkeurigst verband; de eene maakte de andere noodzakelyk; en veelen derzelver, welken men, in het afgetrokken beſchouwd, niet ten onregte, voor ongerymd houdt, zouden, (daarvan ben ik verzekerd,) nimmer in de harſſens van onzen wetgever zyn opgekomen, by aldien dezelve door andere wetten of inrigtingen niet noodzakelyk gemaakt waren, wilde de wetgever, door het nalaten derzelven, zyn oogmerk niet zien te leur geſteld. De geest van Lycurgus zag dit verband duidelyk in; en kon dus, het een doende, het andere niet nalaten. De zedelykheid zog kon hem niet in den weg ſtaan, die van oordeel was, dat alles, wat zyn plan, dat is den welvaart van den ſtaat, begunſtigde, geoorloofd, ja *deugd* was. Zie daar den ſleutel op veele, in ons oog, ongerymde verordeningen. Moest een burger van Sparta alles, wat hy was, voor het vaderland zyn; hoe moest hy

by dat, in zyn denken, ſpreken, handelwyze, in zyne gewoonten, zeden, levenswyze bepaald worden, zou het groote oogmerk bereikt worden. Moest ſchande het grootſte ongeluk, en zwakheid blooheid, naar het doelwit des wetgevers, de grootſte misdaad zyn; hoe veele inrigtingen, binnen de gewoone grenzen der wetgeving niet liggende, moesten er dan niet gemaakt worden.

Wy ſpreken hier nog niet van de gebreken dezer wetgeving in het algemeen, dat is in hare eerste beginſels, of van de zedelykheid der wetten in het byzonder; dit komt hier niet te pas, maar zal geſchieden in de vergelyking der onderſcheiden wetgevingen. Hier beſchouwen wy dezelve als Grieken, daar als menſchen, als wysgeeren. En ik make geen zwarigheid, om, deze wetgeving beſchouwende, in haar onderling verband, naar het groote en byzondere oogmerk van Lycurgus, gevoegd by de geſteldheid van Griekenland in dien tyd, te zeggen; dat ik de wetgeving van Lycurgus houde voor een meesterſtuk van Genie, zo geſchikt, om aan deszelfs bepaalde oogmerken te voldoen, als mogelyk was, en dus voor een uitſtekende blyk van het menſchelyk vernuft (1), de verwondering der eeuwen waardig.

De

(1) „Je prie, zegt daarom MONTESQUIEU *Espr. des Loix* L. IV. „ch. 6. qu'on faſe un peu d'attention a l'etendue de genie qu'il fallut „à ces

De uitkomst heeft ook daaraan beantwoord. De republiek der Spartanen heeft vyf, of, naar het berigt van anderen, zeven eeuwen ſtand gehouden, en zig van alle de Grieken het laatst gebogen voor eenen vreemden ſcepter (1).

TWEE-

„à ces legiſlateurs, pour voir qu'en choquant tous les uſages reçus, „en confondant toutes les vertus, ils montreroient à l'univers leur ſa„geſſe. Lycurge, mêlant le larcin avec l'esprit de juſtice, le plus dur „eſclavage avec l'extrême liberté, les ſentimens les plus atroces avec „la plus grande modération, donna de la ſtabilité à ſa ville. Il ſembla „lui ôter toutes les reſſources, les arts, le commerce, l'argent, „les murailles: on y a de l'ambition, ſans eſperance d'être „mieux: on y a les ſentimens naturels; et on n'y eſt ni enfant, ni „mari, ni pere: la pudeur même eſt ôtee à la chasteté. C'eſt par ces „chemins que Sparte eſt menée a la grandeur et a la gloire; mais avec „une telle infaillibilité de ſes inſtitutions, qu'on n'obtendit rien contre „elle en gagnant des batailles, ſi on ne parvenoit a lui ôter ſa polite."

(1) Over den tyd hoe lang de republiek van Sparta eigenlyk geſtaan heeft, zyn het de ſchryvers niet eens. Ik kan, noch wil hier dezen twist niet onderzoeken, veel min beſlisſen. Men zie over denzelven VALES, ad *Excerpta ex Diodoro*, p. 547. Tom. II. DIODORI edit. WESSELING. en den laatstgenoemden zelf ad DIODOR. L. XV. init. n. 23. en de aldaar aangeh. ſchryvers. Verg. ook DRAKENBORCH ad LIV. L. XXXVIII. c. 35. §. 9.

TWEEDE HOOFDDEEL.

SOLON.

Een man van vernuft, beleid, ondervinding, ſchranderheid en moed; maar ongelyk aan Lycurgus. Hy tragtede, door zyne wetgeving, de gebreken in de regeeringe van zyn vaderland dragelyk te maken, gelyk een geneesheer, die zynen lyder verzagting toebrengt en deszelfs dagen verlengt. Lycurgus bedoelde niet minder dan eene volkomene herſtelling, en geheele vernieuwing der verloren kragten. Lycurgus was dat geen, hetwelk men in de ſchone kunsten een ſchepper noemt, een genie; Solon was een vernuft. Lycurgus een bruiſchende ſtroom, die alles wat hem in den weg ſtaat, voordſtuwt, of op zyde werpt; Solon een beekje dat zig heenen kronkelt, daar het eene opening vindt. *Plutarchus* egter (ſchoon Solon anders veel minder zyn held is, dan Lycurgus) geeft daar in den voorrang aan Solon boven Lycurgus, dat deze laatſte reeds gezag had, uit hoofde van zyne geboorte en rang in den burgerſtaat, waardoor hy in ſtaat geſteld was, om groote dingen te verrigten;

daar Solon, uit een min aanzienlyk geſlagt voordgeſproten, zig alleen van zyne behendigheid, en verſtand, als ook van het goed vertrouwen zyner medeburgeren, tot de uitvoering zyner oogmerken, bedienen, en geenſins geweld, gelyk Lycurgus veel al deed, kon aanwenden.

Dan het zy daarmede, zo als het wil; wy moeten Solon en zyne wetgeving meer van naby en afzonderlyk beſchouwen.

Hy was, volgens de egtſte berigten, een zoon van Execheſtides, aanzienlyk van afkomst, maar middelmatig van rykdom. Hy werd te Athene geboren in de tweede eeuw na de ſtigting van Rome. Zyn vader had het grootſte gedeelte zyner goederen, om anderen dienst te doen, verkwist; waardoor de jonge Solon, die van geene gaven leeven wilde, zig genoodzaakt zag, om koophandel te dryven; en, ten dien einde, zig op reis te begeven. Het is egter niet onwaarſchynlyk, dat, onder de oogmerken, om vreemde landen te bezoeken, ook weetgierigheid geweest zy; daar het bekend is, dat de oude wysgeeren, als Thales, Hippocrates, Plato, ja Lycurgus zelf, ten dien einde zig begaven naar de meest verlichte volken.

Hy was te dier tyd, en ook vervolgens, een dichter; eerst alleen tot uitſpanning; maar naderhand bragt hy zedeſpreuken in gebonden ſtyl; en heeft zelfs,

na

na zyne wetgeving, een gedicht vervaardigd, waarin hy zyne verrichtingen beſchryft. De dichter *Theognis* heeft veele van Solons verſen nagelaten (1).

Zyne levenswyze, geduurende dien tyd, was weeldrig en wellustig; en zyne gedichten, gelyk PLUTARCHUS te regt zegt, zyn weinig overeenkomende met de wyze van denken eens wysgeers; niet te min werd hy voor een der wyzen van Griekenland gehouden (2); en zyne overige oefeningen hadden meestendeels de ſtaatkunde tot hun onderwerp.

Solon begon al vroeg zig te mengen in de publieke zaken. Ook werkte hy reeds vroeg aan zyne wetten, over welke onderneming hem Anacharſis, die door een vaardig antwoord zyne vriendſchap gewonnen had, berispte, hem voorhoudende, dat zyne wetten gelyk waren aan ſpinnewebben, waarin de kleine vliegen bleven hangen en de grooten door heenen braken; hetwelk Solon egter wederleide, door te kennen te geven, dat hy het eigen belang in zyne wetten zo wilde invlegten, dat elk door het voordeel, hetwelk hy zig uit de inagtneming derzelve kon beloven, tot gehoorzaamheid zoude genoopt worden.

De

(1) Verg. ook nog VALKENAAR ad *Herodot.* L. V. c. 113. n. 51. et L. VI. c. 82. n. 61.

(2) Dat Solon niet by veragting van Herodotus σοφιστης genoemd is, wordt door veele voorbeelden aangetoond door WESSELING ad *Herodot.* L. I. c. 29.

De uitkomst egter heeft Anacharſis meer dan Solon geregtvaardigd: en geen wonder; want ſchoon er in een ſamenſtel van wetten ſommigen zyn, welker nuttigheid den kundigſten zelf aanſtonds in het oog loopt, is egter het grootſte getal derzelve van dien aart, dat zy of niet voor allen even belangryk zyn, of dat derzelver nuttigheid, ſchoon op de verhevendſte kennis der menſchelyke en burgerlyke behoeftens gegrond, verder afligt, en dieper bedolven is, dan dat zy door het gros der natie kunnen gevoeld worden. Een wetgever heeft altoos, meer of min, het ingewikkeld vertrouwen van zyn volk noodig, als zynde niet altoos in ſtaat, om de nuttigheid aller zyner inrigtingen van vooren aantetoonen, daar dezelve dikwyls eerst na verloop van jaren of eeuwen regt begrepen wordt.

Maar Solons invloed werd grooter, by gelegenheid dat de Atheners, den oorlog met de Megareërs over het eiland Salamis moede, eene wet gemaakt hadden, waarby aan elk, op levensſtraffe, verboden werd, noch by monde, noch in geſchrifte eenig voorſtel, ter herwinning van het gemelde eiland, te doen. Solon egter iets ſchandelyks meenende te ontdekken in zulk eene wet, bedagt een middel om dezelve kragteloos te maken. Hy, die ook de geneigdheid der Atheenſche jongelingſchap tot het hervatten des oorlogs had bemerkt, veinsde zig van zinnen beroofd te zyn; maar ſtelde intuſſchen een gedicht op, leerde

het

hetzelve van buiten, beklom onverwagt den ſteen, van welken de Herouten gewoon waren afkondigingen te doen, en zong zyn gedicht voor de rondom vergaderde en luistrende gemeente: met dit gevolg, dat hy toegejuicht, de vorige wet herroepen, de oorlog beſloten, en hy tot veldheer verkozen werd (1).

Door beleid en dapperheid meester van het eiland Salamis geworden zynde, bleef egter de twist tuſſchen de Megareërs en Atheners voortduuren, tot dat dezelve door de Lacedemoniers, als regters, ten voordeele van Athene, werd uitgewezen. In de behandeling van dit geding bragt Solon, het zy dan door list, het zy door bondige bewyzen, aan zyne vaderſtad groot voordeel toe.

Het gevolg daarvan was een merkelyke aanwas van zynen vermogenden invloed; welke nog hooger ſteeg, toen hy, door zyne welſprekendheid, uitwerkte, dat de Atheners, om den tempel van Apollo te Delfis, tegen de ſtroperyen der Corrheeërs te beveiligen, den oorlog aan de laatstgemelden verklaarden.

Hy was het ook, die het genoegen had van een oproer te dempen, hetwelk ontſtaan was wegens den trouwlozen moord aan die van de party van Cylon ge-

(1) Behalven Plutarchus, dien ik hier voornamelyk volge, z. ook de aangehaalde ſchryvers door MENAGE ad *Diog. Laërt.* I. p. 26.

gepleegd (1). De ſchuldigen werden geſtraft, en de rust herſteld. — Egter werden de Atheners, door veele verſchynſelen en kwade voortekens, ontrust; de wichelaars bevestigden ook, uit het bezigtigen der offerhanden, dat de ſtad door misdaden en gruwelen bevlekt was, en gezuiverd moest worden (2). Men ontbood Epimenides, een man, beroemd door zyne wysheid en Godvrugt. Hy kwam, trad in naauwe vriendſchap met Solon, en baande hem den weg tot het invoeren zyner wetten, op deze wyze: door eenige veranderingen te maken in oude en barbaarſche gewoonten, door het ſtigten van tempels en het doen van zuiveringen, bragt hy de inwoonders tot eene ſoort van gehoorzaamheid en zagtaartigheid, welken hun vervolgens te ligter deeden luisteren naar de voorſchriften van regtvaardigheid en billykheid.

Dit egter verhinderde niet, dat men, na het vertrek van Epimenides, in veel twist geraakte over den vorm van regeeringe. Sommigen waren voor eene democratie, anderen voor eene oligarchie, en weder anderen voor eene gemengde regeering; en men verbeeld-

(1) Behalven PLUTARCHUS in *Solone*, z. HERODOT. L. V. c. 71. THUCYD. L. I. p. 28. *Scholiaſt. ad Ariſtoph. Equites* vs. 443.

(2) *ἀγὼ καὶ μιασμὸς* zegt PLUTARCHUS in *Solone*; welke woorden opgehelderd worden door RUHNKEN. ad TIMÆUM in voce *ἀγος*. Zy die medepligtig waren geweest aan dien moord, werden *ἐναγεις καὶ ἀλιτηριοι τῆς θεου* genoemd, by THUCYDID. l. d. ja zelfs nog hunne nakomelingen. z. PAUSAN. in *Achaic.* c. 25.

beeldde zig, het gevaar, uit zulk eene verſchillende wyze van denken geſproten, niet te boven te kunnen komen, dan door zig aan de magt van éénen te onderwerpen. Solon had de hoogagting der verſchillende partyen; en werd, als onpartydig, met algemeene ſtemmen tot ſcheidsman in het verſchil, en tot wetgever verkoren (1). Men ſtelde hem aan tot Archon, in plaats van Philombrotus; zelfs wilde men hem tot koning verheffen; meenende, dat dit gezag noodig was, om zyne oordeelvellingen en wetten de behoorlyke uitwerking te doen hebben; doch hy weigerde zulks ſtandvastiglyk; egter den hem opgedragenen arbeid moedig ten uitvoer brengende, zo veel de gelegenheid des tyds naar zyne gedagten hem toeliet, waarin hy egter nu en dan, door het eigenbelang, zelfs van zyne beste vrienden, gedwarsboomd werd.

Hy gaf zyne wetten ſlegts voor honderd jaren, en ſchreef dezelven op tafelen, ἄξονες en κύρβεις genaamd, welke geplaatst werden op het Prytaneum, ten einde van elk te kunnen gelezen worden (2). Hy maakte ook

(1) τῆς πολιτείας διορθωτὴν καὶ νομοθέτην zegt *Plutarchus*.

(2) JUL. POLLUX, *Onomaſt.* L. VIII. c. 10. Segm. 128. Ook getuigt PLUTARCHUS in *Solone*, dat er in zynen tyd nog eenige overblyfzels van dezelve in het Prytaneum waren. z. veele gevoelens over deze ἄξονες en κύρβεις by POTTER. *Archæolog. Gr.* L. I. c. 26. p. 125.

ook, door zyne reize naar Egypte, een einde aan de menigvuldige bezoeken, welken hy kreeg, om zyne wetten te pryzen, of te laken, te berispen, te veranderen of te verbeteren. Hy vertrok derwaard, voorgevende koophandel te willen dryven; en nam afscheid van zyne stadgenooten voor tien jaren. Hy is ook gedurende dit zyn afwezen in Cyprus geweest, alwaar hy Philocyprus in zyne gedichten geprezen heeft (1).

Gedurende zyne afwezigheid waren er verschillende partyen te Athene bekend onder den naam van πεδιαιοι, παραλιοι en διακριοι (2), welker eerste, Lycurgus zoon van Aristolaïdes, de tweede, Megacles en de derde, Pisistratus tot hunne aanvoerders hadden. Men nam wel in het algemeen zyne wetten in agt, maar er was er byna geen, die niet naar nieuwigheid haakte; en den regeeringsvorm niet gaarne veranderd zag, om des voordeels wille; het geen elk, naar zyn byzonder belang, zig uit zulk eene verandering voorstelde. Zeker een groot verschil met het geene, na het vertrek van Lycurgus, te Sparta plaats greep.

Solon, oud geworden zynde, keerde naar Athene te

(1) HERODOT. L. V. c. 113: Eenige regels van dat dichtstuk vindt men by PLUTARCHUS in *Solone*.

(2) Behalven PLUTARCHUS in *Solone*, z. ook HERODOT. L. I. c. 59. en den SCHOLIAST op *Aristoph. Vesp.* vs. 1218.

te rug, en ſchoon by elk geëerd, ontbrak het hem nogthands aan de nodige vlugheid en ſterkte, om te ſpreken en te handelen. *Piſiſtratus*, hoewel Solon zyne bedekte oogmerken doorgrondde, misleide het volk; en kreeg, niet tegenſtaande de waarſchuwingen van den ouden wetgever, het bewind in handen. Piſiſtratus egter bleef Solon met die agting behandelen, welke men aan zyne verdiensten ſchuldig was, maakte dikwyls van zynen raad gebruik, en beloofde hem, dat hy zyne wetten zoude handhaven. Solon ſtierf ruim een jaar, na dat hy zyne ſtadgenooten had zien buigen voor den ſcepter van Piſiſtratus, onder den Archon Hegeſtratus, dat is, in het begin der 5 Olympiade (1).

Uit het beloop van deze levensbyzonderheden kan men opmaken, hoe verward het er, ten tyde van Solon, binnen Athene uitzag. Twist over den vorm der regeering, zulk eene armoede onder het algemeen, dat, volgens eenige regels uit het gedicht van Solon over zyne wetgeving, en by *Ariſtides* bewaard, een verbazend aantal inwoonders uit Athene zou hebben moeten wyken, by aldien hy zyne σεισαχθειαν niet had ingevoerd. Deze omſtandigheid, benevens het vertrouwen, zo der armen, als der ryken, hetwelk Solon zig had weeten te verkrygen, als mede de

(1) z. de *Marmor. Arundel.* Epoch. 41, verg. ook PERIZON. ad *Elian. Var. Hiſt.* L. III. c. 21.

de uitwerking, welke de komst en het bedryf van Epimenides te Athene, kort te voren, gehad had, waren de middelen, welke de wetgeving van Solon tot ſtand bragten, ſchoon hy, op verre na, die vrugt op zyn arbeid niet zag, welke Lycurgus vernomen had. De Atheners waren te wuft, en te wispeltuurig, om niet telkens naar verandering te haaken.

Alvorens overtegaan tot de opgave van het beloop en den inhoud der wetten van Solon, moet ik nog het een en ander opmerken.

Offchoon *Plutarchus*, *Diogenes Laërtius* en andere Griekſche ſchryvers ons een aantal van wetten, welke aan Solon worden toegeſchreven, hebben nagelaten, is het er egter verre af, dat wy ons zulk een geregeld en aaneengeſchakeld denkbeeld van Solons wetgeving kunnen maken, als wy hebben kunnen doen met opzigt tot Lycurgus. De reden daarvan is deze. Lycurgus brak het geheele gebouw af, en rigtede een geheel nieuw op; Solon verbeterde ſlegts, zo veel zyn invloed en moed hem veroorloofden. Lycurgus werkte naar eenvoudige, maar voor ons klare beginſels; Solon, dewyl hy ſlegts verbeterde, leide zyne grondbeginſels zo duidelyk niet aan den dag. De republiek van Sparta ſtond eenige eeuwen, zo als zy was ingeſteld door Lycurgus. Athene onderging ſpoedig veele veranderingen. Lycurgus had geene wetgevers voor zig gehad, Solon vond de wetten van

van Triptolemus en Draco; en nam, in zyne wetgeving, veele wetten der zo even genoemden over. Ook zyn veele wetten der Atheners na Solons tyd gemaakt; ten minsten is het onzeker, of zy door Solon, dan of zy door anderen gemaakt zyn. Dit ſpreidt veel duisternis over de wetgeving van Solon, als een *geheel* beſchouwd; en veroorzaakt veele gapingen, waardoor ons de geest van het geheele ſamenſtel van zyne wetgeving meer verborgen blyft.

Maar het geen ik gezegd hebbe, dat Solon veele wetten van Draco en anderen, welken hy te Athene in gebruik vond, heeft overgenomen, verdient nog wat nader bepaald te worden. *Plutarchus* en *Ælianus* berigten ons, dat de wetten van Draco, als veel te ſtreng zynde, van korten duur geweest zyn, en dat men ze allen heeft afgeſchaft, uitgenomen die, welke betrekking hadden tot de moordenaars. Schoon dit nu door veelen is nageſchreven, kan egter deze ſtelling zo algemeen niet genomen, maar ſchynt, bepaald te moeten worden tot de lyfſtraffelyke wetten; waarby, zo als bekend is, op alle misdaden de dood geſteld was; om redenen, dat de wetgever van meening was, dat de minste overtreding den dood verdiende, en er geen zwarer ſtraffe, dan de doodſtraf zynde, dus ook de zwaarſte misdaden door dezelfde ſtraffe moesten agtervolgd worden. In zo verre zyn zeker de wetten van Draco, over het geheel genomen, afgeſchaft; doch veelen van zyne byzondere ver-

verordeningen zyn in ſtand gebleven, en door Solon zelf in zyne wetgeving overgenomen. Zo zegt by voorbeeld ULPIANUS (1), *Pomponius ſcripſit, in ipſis rebus veneris deprehenſum (adulterum) occidi, et hoc est, quod Solon et Draco dicunt* ἐν ἐργῳ, zo ſchryft ook ALCIPHRON (2), μεμφομαι τῳ Σολωνι και τῳ Δρακοντι, οἱ τους μεν κλεπτοντας ςαφυλας θανατῳ ζημιων ἐδικαιωσαν. DEMOSTHENES (3), noemt het eene gemeene weldaad van Solon en Draco, κοινον ἐυεργετημα, dat zy nuttige en ſchone wetten verordend hadden; ten bewyze, dat de Solonſche wetgeving, zo wel uit ſommige oude wetten van Draco, als uit die van Solon zelf beſtond. Daarom is het ook, dat *Diodorus Siculus* en *Herodotus* eene zekere wet, van welke wy naderhand nader zullen ſpreken, aan Solon toekennen, welke door *Lyſias* en *Plutarchus* aan Draco wordt toegeſchreven; en omtrend welke WESSELING, na MARSHAM en PETITUS heeft opgemerkt, dat de ſtraffe op de overtreding alleen door Solon verzagt was. Een dergelyk voorbeeld is ook door OTTO (4) opgegeven. Alles ten bewyze, dat de wetten van Draco, niet zo zeer over het algemeen, als wel met opzigt tot de dood

(1) In L. 23. pr. D. *ad L. Jul. de adulter.*

(2) L. III. Ep. 40.

(3) *Orat. in Timocr.* p. 480.

(4) In *Praef. ad Tom. IV Thes. Jur. Rom.* p. 18. 2. ook TAYLOR in *Lect. Lyſiac.* c. X. pr.

doodſtraffen, in geval van overtreding, waren afgeſchaft of verzagt (1).

Maar ook daarenboven zal men, behalven veele wetten van Draco, ook nog andere wetten aan Solon moeten toekennen, welke zynen naam niet voeren. Schoon toch, na Solons vertrek, en vervolgens, veele wetten (Ψηφισματα) gemaakt zyn, en men dus niet altoos, als men van Atheenſche wetten ſpreekt, aanſtonds aan wetten van Solon denken moet, zo is het egter te vermoeden, dat CICERO, niet zonder grond, zal geſchreven hebben (2): *Ejus porro civitatis ſapientiſſimum Solonem dicunt fuiſſe, eum, qui leges, quibus hodie quoque utuntur, ſcripſerit.* Zo dat hy in dien tyd, waarin Cicero te Athene verkeerde, als de algemeene wetgever moet bekend geweest zyn.

Het gevolg, dat ik uit deze aanmerkingen meen te mogen trekken, is dit: dat men, in een ſamenſtel van Solons wetten, zig niet alleen behoeft te bepalen tot die, welke den naam van Solon dragen, maar dat men daartoe ook brengen moet zulken van Triptolemus en Draco, welke als nog, gedurende den tyd van Solons wetgeving, by de Atheners in gebruik

(1) Zo denkt ook TAYLOR, in *Lection. Lyſiac.* c. X. p. 707. gevende daarvan een voorbeeld op.

(2) *Pro Sex. Roscio Amerino*, c. 25.

bruik waren, als ook dezulke, van welke, ſchoon de maker daarvan niet bekend zy, het niet onwaarſchynlyk is, dat zy, of volgens de analogie, tot het ſamenſtel zyner wetgeving behoren, of omtrend dien tyd, waarin Solons wetten gezag hadden, dadelyk zyn in in gebruik geweest.

De groote WESSELING (1) heeft ons berigt gegeven van den arbeid der geleerden, in het opzoeken, in orde brengen en uitleggen van de Atheenſche wetten in het algemeen, en die van Draco en Solon in het byzonder: doch die grote man is egter niet nauwkeurig geweest in de opgave, van het geen, in dit vak, door den Abt *Fourmont* zoude verrigt zyn; namelyk dat deze, uit Griekenland, eene nieuwe verzameling van wetten, tot Solons wetgeving behorende, zoude hebben medegebragt. *Fourmont* tog ſpreekt in het algemeen van wetten het burgerlyk regt betreffende; en heeft, met opzigt tot Solon in het byzonder, geene nieuwe ontdekkingen gedaan of medegedeeld. Dan hoe het daarmede gelegen zy, ik zal my van den arbeid der genoemde geleerden bedienen, de beste bronnen raadplegen, en uit dezelven, met den fakkel der oordeelkunde in de hand, myne opgave van Solons wetgeving, bevestigen en ophelderen. En vermits ik, volgens myn plan, in deze opgave, dezelfde orde zal houden, als ik, met opzigt tot Lycurgus, gedaan heb, zal ik nu eenen aanvang maken met de

WET-

(1) In Præfat. Tom. III. *Thes. Iur. Rom. et Attici.*

I.

WETTEN, DEN VORM VAN REGEERING, OFTE HET STAATSBESTIER BETREFFENDE.

PLUTARCHUS heeft ons (1) een uitvoerig berigt gegeven, hoe Theſeus, te Athene, eene volksregeering invoerende, egter zorge droeg, dat, door den toevloed van vreemdelingen, het gemeenebest niet in de war geraakte; hoe hy te dien einde van elkander ſcheidde de patriciërs, ευπατριδας, de akkerlieden, γεωμορους, en de handwerkslieden, δημιουργους; gevende aan de eerste het roer der regeeringe en de wetgevende magt, als ook de zorg over den godsdienst in handen; maar voor het overige alle burgers gelyk ſtellende: om dat de patriciërs, wegens hunnen rang, de akkerlieden, wegens de nuttigheid van hunnen arbeid, en de handwerkslieden, door hun getal, de voornaamſte waren. Daar nu de Atheners, na Codrus, geenen koning in naam over zig wilden gedogen, zyn

(1) in *Theſeo.*

zyn de Archonten ingesteld; welke daarin van de koningen verschilden, dat zy aan het volk eenigsins onderworpen, en gehouden waren, om, ingevalle zulks geeischt werd, rekenschap van hun bestier te geven. Dan reeds in de 7 Olympiade geraakte de hoogste magt by het volk, hetwelk vervolgens de Archonten, eerst voor tien jaren, en daarna zelfs voor één jaar slegts aanstelde; na het verloop van welk jaar zy gehouden waren, rekenschap van hun bestier te geven. Van deze laatstgemelde is de eerste geweest Cleon, die, volgens CLEMENS ALEXANDRINUS (1), in het derde jaar der 24 Olympiade, Archon geweest is.

Men ziet hieruit, dat de neiging der Atheners van ouds was tot de Democratie (2); schoon er ten tyde van Solon, gelyk wy gezien hebben, ook waren, welke tot de Monarchie, en anderen, welke tot een Oligarchie (3) overhelden. Solon besloot de amten van

(1) *Stromat.* L. I.

(2) Ook nog zo in later tyden. LYSIAS, in Orat. *de Antiqua Reip. forma, Athenis non immutanda*, zegt: ἐγω μεν ὐν ὠ Ἀθηναιοι, ἡγυμαι ταυτην μονην σωτηριαν ἐιναι τῇ πολει, ἁπασιν Αθηναιοις της πολιτειας μετειναι. Maar ook waren zy zo nayverig omtrend het bestier der algemeene zaken, dat geen vreemdeling, welker aantal te Athene zeer groot was, volgens het getuigenis van LIBANIUS *Decl*, XVII et XVIII, op straffe des doods, zig voegen mogt by de volksvergaderingen.

(3) Oligarchie was by de Ouden zo veel als by ons *Aristocratie*. ARISTOT. *Pol.* L. IV. c. 8. zegt daarom: Een gemeenebest is een mengsel van

van regeering aan de ryken overtelaten, maar ſtelde de overige amten open voor elk van het volk. Daarom verdeelde hy het volk in vier rangen. 1) de πεντακοσιομεδιμνοι, welker vermogen 500 maten van droge en natte waaren opbragt. 2) οἱ τὴν ἱππάδα τελοῦντες, welke 300 zulke maten ryk waren, en een paard konden voeden. 3) ζευγῖται welke 200 maten van beide ſoorten hadden, en ζευγῖται werklieden genoemd werden. 4) θῆτες *capite cenſi*, dat is alle de andere burgers, welke geene of weinig inkomsten bezaten. Deze laatſten hadden geen regt tot de amten voor den tyd van Ariſtides; maar egter het regt van ſtemmen in de volksvergaderingen: het welk, ſchoon het in 't begin van weinig aanbelang ſcheen, egter by vervolg van het grootſte gewigt werd. Daar tog elk zig mogt beroepen, van het vonnis der regeering en der regters op het volk, werden de gewigtigſte zaken voor het volk verhandeld. De oorzaak van deze inrigting was, op dat aan den eenen kant de aanzienlykſten en rykſten tot de ampten zouden bevorderd worden; zonder daarom de geringen aan de onderdrukking van die bloot te ſtellen, of dezelve geheel en al buiten het beſtier te ſluiten. Het is daarom, dat ARISTOTELES ſchreef, dat Solon, om aan alle burgers eene even-

van *Oligarchie* en *Democratie*; by aldien het *Oligarchiſche* daarin de overhand heeft, noemt men het *Ariſtocratie*; doch by aldien de overhelling is tot het *Democratiſche*, noemt men het een *gemeenebest*, πολιτεια.

evenredige en billyke vryheid te bezorgen, de democratie met de ariſtocratie en oligarchie vermengd had (1). Hierin is egter na Solons tyd veel verandering voorgevallen. Hoe elk verpligt was, amten hem opgedragen, offchoon dezelven grote uitgaven vorderden, aantenemen; met dit verlof, om, zo hy een ander benoemde, welke, zyns oordeels, tot het dragen dier onkosten meer in ſtaat was, en dezelve zulks ontkende, met denzelven zyne bezittingen te ruilen, welke wet *περὶς ἀντιδόσεως* genaamd werd, heeft PETIT uit *Demoſthenes* aangeteekend (2).

Solons regeeringsvorm was derhalven in den grond democratisch; zelf was het, volgens *Plutarchus*, eene halsmisdaad, naar de alleenheerſching te ſtaan (3). Ook

(1) *Politic.* L. II. c. 12. 2. ook MARSHAM *Canon Chronol.* ſec. XVIII. p. 649. POTTER *Archæol. Gr.* L. I. c. IV.

(2) L. III. t. IV. §. 14.

(3) verg. PETIT. L. III. t. 2. p. 229. Om dit ſtuk egter wel te begrypen, moet men weeten, wat de oude ſtaatkundige ſchryvers al onder democratie verſtonden; zonder dit tog kan men, wanneer men louter het woord *democratie* hoort, zig geen juist denkbeeld maken van dezen vorm van regering. ARISTOTELES noemt vyf ſoorten op, L. IV. c. 4. uit welke allen iets in dien van Solon is overgebragt, hetwelk de reden is, dat Solons regeringsvorm by *Isocrates* eene democratie, by *Plato* eene aristocratie, en by *Ariſtoteles* eene republiek genaamd wordt. De vyf ſoorten van democratie by *Ariſtoteles* zyn, 1) waarin alle burgers volſtrekt in alles gelyk zyn, 2) waarin eenig onderſcheid plaats heeft, uit hoofde van bezittingen, en daaruit voordſpruitend regt tot de regering. 3) waarin

Ook mogt hy, die, de vastgeſtelde regeeringswyze omver geworpen hebbende, zig in bedieningen van regeering plaatſte, zonder ſtraf worden omgebragt; welke wet, gelyk ANDOCIDES verhaalt (1), op een pilaar voor het raadhuis geſchreven was. Maar des niet tegenſtaande gaf de inſtelling, of liever de hervorming en bevestiging (2) van den Areopagus, en de invoering van den Raad, uit vierhonderd perſonen beſtaande, eene zekere wyzing aan deze democratiſche regeeringswyze; doordien de zaken eerst ter beraadſlaging van den Raad, of den Areopagus gebragt werden; en, zo voorbereid, ter beoordeeling aan het volk werden voorgedragen (3); offchoon zelfs de leden van den Raad, door het volk werden aangeſteld (4); welke verordening egter aan Anacharſis geen-

3) waarin alle burgers regt hebben tot het algemeen beſtier, doch verantwoordelyk, en waarin de wetten dus het hoogſte gezag voeren. 4) waar alle burgers dadelyk deel aan de regeering hebben, insgelyks onder het oppergezag der wetten. 5) waar het volk boven de wetten is. Men z. hierover ook YOUNG, in zyn onlangs uitgekomen werk, *the Hiſtory of Athens* B. I. ch. V. not. 34.

(1) *De Myster.* p. 12.

(2) Dat men tog het woord *conſtituere*, by CICERO de *off.* L. I. c. 22. door *bevestigen*, en niet door *inſtellen*, moet verklaren, heeft LANGIUS *ad d. Cic.* l. aangewezen.

(3) PLUTARCHUS in *Solone.* verg. PETIT. in *LL. Att.* L. II. tit. 2. p. 123. die verſcheiden byzonderheden betreklyk dit ſtuk aantekent.

(4) PETIT. L. III. t. 2. p. 220

geenſins behaagde, maar hem tegen Solon deed zeggen, dat de wyzen over de zaken raadpleegden, (bedoelende den Raad) en dat dezelve door de dwazen, (bedoelende daarmede het volk) tot een beſluit gebragt werden (1).

Behalven den Raad en den Areopagus, waren er ook nog andere amtenaren, als by voorbeeld de Δημαρχοι, ook wel Ναυκραροι of Ναυκραροι genaamd, en door Solon ingeſteld. Deze beſtierden de ſchattingen κατα δημους ingezameld, en de uitgaven daaruit gedaan (2). En wat de Epheten betreft, dat deze na Solons wetgeving weinig gezag behielden, is te bekend, om daar langer by te blyven ſtaan. Doch vermits deze mindere amtenaren niet zo zeer de wetgeving van Solon kenmerken, als wel den Raad en den Areopagus, zal het onnodig zyn, over dezelve meerder aantevoeren.

Met opzigt tot den Raad ſtaat aantemerken, dat alle zaken van gewigt, als oorlog, vrede, het maken, veranderen, of affchaffen van wetten en dergelyke, by denzelven alvorens behandeld; en na dat dezelve aldaar voorbereidender wyze behandeld waren, op de volksvergaderingen gebragt werden. Solon meende daarmede voortekomen, dat nie-

(1) *Mably*, die verre is van een bewonderaar van Solon te zyn, heeft dit zeggen van Anacharſis breeder ontwikkeld, in zyne *Obſervations ſur l' Hiſtoire de la Grece.*

(2) Z. verder over deze amtenaren, JUL. POLLUX *Onomaſt.* L. VIII, c. 9. s. 30. en den *Scholiaſt. ad Ariſtoph.* Νεφ.

niemand zou durven, tot nadeel van het gemeene best, ſchadelyke beſluiten doen nemen door het volk, na dat de Raad of de Areopagus de zaken overwogen hadden. Deze twee inſtellingen waren dus, in den grond, meer behoedſelen voor de ſchadelyke gevolgen of uitſpattingen van eene Democratie, dan bepalingen van de Democratie zelve. — Maar behalven deze voorlopige behandeling van zaken, tot de algemeene volksvergaderingen behorende, was aan de zorg van dezen raad onmiddelyk toevertrouwd — het afvorderen van rekenſchap van de afgegane amtenaren; de zorg der armen; de beſtelling der wagten by de openbare gevangenisſen; de ſtrafoefening van misdaden, over welke geene byzondere ſtraf by de wetten was vastgeſteld; de zorg over de vloot; het werven van nieuwe manſchappen; en dergelyke (1).

De Areopagus oordeelde over opzettelyken moord, en in 't algemeen over alle zware misdadigers, welker ſtraffen by de wetten bepaald waren: als by voorbeeld brandſtigters; die hun vaderland verlieten; die op een anders leven toeleiden. De bezigtiging en bewaring der wetten was ook aan deze vergadering toevertrouwd; voogden en verzorgers ſtelde zy over de minderjarigen aan; en had het opzigt in het algemeen over de Atheenſche jeugd; zorgende in het byzonder, dat niemand

(1) z. POTTER *Arch. Gr.* L. I. c. 18.

mand boven zyn ſtaat werd opgevoed. Zy was ook de zedemeester over de burgers; en beloonde of ſtrafte elk, naar mate hy zulks, door een uitſtekend deugdſaam, of ongebonden leeven, verdiende. Ook de ledigheid werd by haar niet ongemerkt voorbygezien, en zy moest onderzoek doen naar elks middelen van beſtaan. Ook was het opzigt over den godsdienst haar aanbevolen. Heiligſchennis, de invoering van nieuwe Goden en godsdienſtige plegtigheden, de oprigting van tempels en altaaren, behoorde ook tot deze regtbank. Met de algemeene landzaaken bemoeide zy zig niet, ten zy in zwaare gevallen, en uitdruklyk daarover geraadpleegd (1).

Sommigen hebben gemeend, dat men van den Areopagus zig niet mogt beroepen op het volk. Anderen hebben niet alleen het tegendeel beweerd (2); — maar zelfs, het geen veel ſterker is, aan deze regtbank het regt toegewezen, om een vonnis des volks te verydelen, by aldien hetzelve eenen ſchuldigen vrygeſproken, of eenen onſchuldigen, door vooroordeel of voorbarigheid, veroordeeld hadt (3); en dit ſchynt my vry

(1) z. POTTER, *l. d.* c. 19. zie verder over de andere geregtshoven, als by voorbeeld 1) ἐπὶ παλλαδίῳ. 2) ἐπὶ πρυτανείῳ. 3) ἐν φρεάττοι. 4) ἐπὶ Δελφινίῳ. SIGON. de *Rep. Athen.* MEURS. *Areopag.* c. ult. aangehaald by TAYLOR *Lect. Lyſian.* c. 1.

(2) z. ook PETIT. L. IV. t. 1. §. 1.

(3) z. POTTER, *l. d.* p. 90. E. 91. A.

vry wel te ſtroken met de analogie van Solons wetgeving, wiens oogmerk was, geen collegie van politie of juſtitie van het volk onafhanklyk te maken, maar ook, aan den anderen kant, de losbandigheid van een wuft volk binnen de palen te houden (1).

Ook werd niemand tot lid van den Raad of den Areopagus verkozen, dan die onberispelyk van leven was; en, in vorige bedieningen, zig voorbeeldig gedragen had (2).

Men mogt, in het behandelen van regtzaken, voor den Areopagus, niet op de hartstogten werken; welke wet door JULIUS POLLUX, en anderen, is aangehaald, ſchoon het niet blykt, dat dezelve door Solon gemaakt is, gelyk PETIT wil (3).

Behalven den Areopagus, en den Raad, had men ook de volksvergaderingen, ἐκκλησίαι; welke, op gezette tyden, en door beſtierders, in orde, gehouden werden. Daarin werden de regenten goedgekeurd of afgekeurd; en voorſtellen gehoord, rakende de gemeene belangens. Men raadſlaagde in dezelve over gedane verzoeken; gaf gehoor aan buitenlandſche gezan-

(1) verg. PETIT. in *LL. Att.* L. IV. tit. 1. p. 305.

(2) verg. PETIT. in *LL. Att.* L. III. tit. 2. §. 24.

(3) Z. ald. L. VII. t. 1. §. 2.

zanten, beſloot over Goden en godsdienst, en in 't gemeen over voorkomende zaken, welke daar door den Raad gebragt werden. Men ſtemde daarin, hoofd voor hoofd, met boonen, welke men in vaten wierp, en die vervolgens geteld werden, om het beſluit optemaken.

Solons wetgeving had ook nog, met opzigt tot de wetgevende magt, deze byzonderheid; dat in dezelve verboden werd iemand eenig privilegie toeteſtaan, dan met eene meerderheid van zes duizend ſtemmen, ten einde het verkrygen van privilegien moeilyk te maken. Deze wet, welke door *Demosthenes* vermeld, en door *Æneas Gazaeus* aan Solon wordt toegeſchreven, wordt door PETIT met een der Romeinſche wetten der XII Tafelen vergeleken, en opgehelderd (1). Men moet hier tot opheldering zig herinneren, dat er te Athene doorgaands twintigduizend ſtemhebbende burgers waren, zynde de overigen of vreemdelingen, of inwoonders.

II. WET-

(1) *Comm. in LL. Att.* L. II. tit. 1. p. 113. ſq.

III.

WETTEN, RAKENDE DE NATIONALE OPVOEDING.

I. Deze behoorden, in de wetgeving van Lycurgus, eene aanmerkelyke ruimte; in deze zyn er nauwlyks eenige ſporen van te vinden. Ook kon zulks, by eene verbetering van wetten en regeeringsvorm, zo wel geen plaats hebben, als by eene geheele verandering. Men vindt egter by PETIT eene verzameling van wetten, hiertoe betreklyk, en hoofdzakelyk, behelzende: dat de kinderen eerst in het zwemmen en het lezen moesten onderwezen worden: dat vervolgens de geringere op het land arbeiden of buitenſlands gaan moesten om koophandel te dryven — of een handwerk leeren. — dat de meer aanzienlyke, in de toonkunst, in het paard ryden, in de openbare worstelperken, in de jagt, in de wysgeerte onderwezen; en dat elk, over het algemeen, naar zyn ſtaat, moest worden opgebragt (1).

III. WET-

(1) Comment. de Legib. Lib. VIII. p. 101.

om te oordeelen over hun, die zig gedurende dat feest, ongeregeld hadden gedragen (1). By welke Goden men zweeren mogt, is ook door Solon vastgesteld (2). Dit is het voornaamste van Solons wetgeving nopens den godsdienst.

Solon beschouwde het gemeenebest als een huisgezin, waarvan de leden nauw aan elkander verbonden, en verpligt waren, elkanders regten voorte staan. Van hier, dat hy eene wet maakte, waarby elk vryheid had, in regten te vervolgen den geenen, die een zyner medeburgers beledigd, of mishandeld had. Egter werd hy, die een ander beschuldigde, en geen vyfde deel der stemmen voor zig had, in eene boete van 1000 dragmen veroordeeld. Zo moest ook hy, die een dief in de gevangenis had overgegeven, en zyne beschuldiging niet bewees, 1000 dragmen betalen (3): egter weet ik niet of deze wet van Solon is. Ook moest hy, die beledigd was, zyne actie binnen vyf jaren instellen (4).

Zyne wet, dat in volksbewegingen, elk verpligt was party te kiezen, en dat hy, die zyne veiligheid in

(1) ibid §. 20.

(2) z. JUL. POLLUX *Onomast.* L. VIII. c. 12. segm. 128.

(3) z. PETIT. L. VII. t. 5. §. 5.

(4) Gelyk uit *Demosthenes* is aangeteekend, door PETIT, L. IV. t. 4. §. 15.

in de onpartydigheid zogt, infaam was, is zeer door *Plutarchus* afgekeurd, maar door anderen geprezen (1). Zonder my egter, in het brede, over deze wet uittelaten, dunkt my, dat dezelve een gevolg is van eene volſtrekte volksregeering. Waar tog elk op de algemeene vergaderingen ſtemmen *moet*, over de zaken aldaar voorgedragen, kan niemand zig onttrekken, zyne gedagten te zeggen over heerſchende onlusten, of oproerige bewegingen, zonder zig aan zyne verpligting als burger te onttrekken. Uit dit oogpunt beſchouwd ſtrookt deze wet met den Atheenſchen regeeringsvorm, maar past niet op anderen (2).

Hy beſchouwde het huwelyk als eene geëerde maatſchap-

(1) z. over dezelve BODIN *de republ.* L. IV. p. m. 760. MEURS. *Them. Att.* L. I. c. 12. PETIT. *Comment. in* L. L. Att. L. VIII. tit. 4. waar men ook zien zal, dat de oude ſchryvers verſchillen in de bepaling van de ſtraf op deze misdaad. Verg. ook nog TAYLOR *Lect. Lys.* c. XI. p. 718, 719.

(2) Men kan hier nog byvoegen, dat, volgens GELLIUS, N. A. L. II. c. 12. deze wet eigenlyk plaats had, *ſi, ob discordiam diſſenſionemque, ſeditio, atque diſceſſio populi* NB. *in duas partes fieret, et ob eam cauſam, irritatis animis, utrimque arma capientur pugnabiturque.* Ik kan egter niet nalaten hierby te voegen eene aanmerking van een Fransch ſchryver. Hy zegt: *Cette loi me paroit dictée par les vues d'une profonde politique; elle ſemble augmenter la confuſion, en la rendant univerſelle; c'est de la totalité de cette confuſion, que doit naitre l'ordre. Elle fait encore mieux, elle crée une autorité nouvelle, lorsque la premiere devient impuiſſante. Des corps politiq.* L. VII. ch. 7. En zeker, zo dra in eene volksregeering elk party kiest, blykt het ras aan welke zyde het overwigt der meerderheid is. Dan of Solon zo ver gedagt heeft, zoude ik niet durven bepalen.

ſchappy, aangegaan, met oogmerk om kinderen voordtebrengen, om gelukkig te leven, en wederzydſche vriendſchap aantekweeken — zeker meer menſchelyk dan Lycurgus. — Uit deze beſchouwing ſproten de volgende wetten voord. De man moest in elke maand driemaal by zyne vrouw vernagten (1): De ondertrouwde maagden mogten niet dan eenige weinige goederen en drie klederen ten huwelyk aanbrengen, op dat men het huwelyk niet zoude beſchouwen als een middel om ſchatten by een te ſchrapen (2). Van hier ook de gewoonte, dat twee jonggetrouwden te zamen eenen Cydoniſchen appel moesten eeten: een gebruik, uit het ſymboliſche van Ægypte overgenomen (3), en beteekenende, dat man en vrouw in liefde en vrede leven, en elkanders onheil weeren moesten; gelyk ook deze gewoonte van de jonggetrouwde vrouw, om dat huishoudelyk werktuig, waarmede men de vrugten roostede, φρυγετρον, tot den man te brengen (4), aanwees, dat de zorge voor de huishou-

(1) PETIT brengt deze wet alleen tot de erfdogters, welke gehuwd waren, maar zy is algemeen, gelyk WESSELING insgelyks heeft opgemerkt. z. *LL. Att.* L. VI. t. 1. §. 14. not. 2.

(2) Verg. PETIT. L. VI. t. 2. §. 1.

(3) z. Het een en ander hiertoe betreklyk by TAYLOR. *Lect. Lyſiac.* c. X. p. 706.

(4) JUL. POLL. *Onomast.* L. I. c. 12. zegt: τας νυμφας ἰουσας ἐπι τον

houding voor hare rekening kwam.

Van hier ook de zorg des wetgevers, om de zuiverheid in het huwelyk te bewaren. Een man, zyne vrouw op overſpel betrappende, vermogt, ongeſtraft, den overſpeler ter dood brengen; wordende dit zelf tot de byzitten (πελλακας Lat. pellices) uitgeſtrekt (1); daar in tegendeel hy, die eene getrouwde vrouw ſchaakte en ſchond, met eene geldboete vrykwam (2). *Plutarchus* berispt deze wet zeer, en vindt het onderſcheid van ſtraf onbillyk; dan de wetgever ſchynt het overſpel door verleiding zwaarder te hebben willen ſtraffen, dan hetwelk door geweld geſchiedde; om dat, gelyk LYSIAS zig uitdrukt (3), in het laatſte geval, het ligchaam alleen geſchonden, en de overſpeler het voorwerp van haat wordt; maar in het eerste geval de ziel verdorven, en het gemoed der vrouwe, door de verleiding des overſpelers,

τον γαμον φρυγετρον φερειν σημειον. z. ook TAYLOR *l. d.* Zo wordt ook de vrouw van Eratosthenes geprezen by LYSIAS in Απολογια ὑπερ τȣ Ἐρατοσθενȣς φονȣ p. 5. als zynde, οἰκονομος δεινη, και φειδωλος ἀγαθη, και ἀκριβως παντα διοικȣσα.

(1) LYS. *Apologia* ſupra l. p. 17. PETIT. L. VI. t. 4.

(2) Zo was het met opzigt tot de ryken, anders werden hun ſchandelyke ſtraffen aangedaan. z. PETIT. L. VI. t. 4. §. 2.

(3) *Apologia pro Eratosthene* p. 19.

lers, van den man werd afkeerig gemaakt (1). Deze wet egter ziet alleen op den man, en geeft aan de vrouwen geen even gelyk regt.

Het eenige geval, waarin de ſchending des huwelyks geoorloofd werd, was, wanneer eene ryke erfdogter getrouwd was met een man, onbekwaam tot den huwlykspligt. Deze mogt tog, uit de maagſchap van haar man, zulk eenen uitkiezen, als zy wilde; en zulks, op dat zy niet, door de ſchraapzugt van zulke mans, zoude van kinderen beroofd blyven; maar tevens ook, op dat de kinderen, by haar verwekt, van hetzelfde bloed en geſlagt zouden zyn, als of zy dezelven by haar man verwekt had. Men oordeelde, dat de man deze ſchande aan niemand dan aan zig zelf te wyten had (2).

Een vrouw, van haar man willende ſcheiden, moest in perſoon den ſcheidbrief geven aan den Archon, om door denzelven de zaak aan zekere regters te worden overgegeven, welke oordeelden, of er reden was voor de ſcheiding dan niet (3).

Met

(1) TAYLOR heeft, in zyne *Lect. Lyſiac.* c. X. p. 709. et ſqq. deze wet, als letterkundige en als regtsgeleerde, opgehelderd.

(2) PETITUS wordt in de uitlegging van deze wet, waarin hy door *Salmaſius* berispt was, (om dat deze geleerde man meende, dat zulk eene vrouw zich met een der naastbeſtaanden van haar man in 't huwelyk moest begeven) verdedigd door WESSELING *ad Petit. LL. Att.* L. VI. t. 1. §. 14. not. 1.

(3) PETIT. L. VI. t. 3.

Met opzigt tot de vrouwen maakte onze wetgever ook nog verſcheidene andere inrigtingen.

Eene vrouw, van overſpel overtuigd, mogt zig niet verſieren, noch by de openbare offerhanden tegenwoordig zyn; uit vrees, dat haar omgang andere vrouwen bederven zoude. By aldien zy, des niet tegenſtaande, zig opſchikte, en openlyk vertoonde, was het aan een ieder geoorloofd, hare klederen op te ryten, hare verſierſelen afterukken, ja zelfs haar te ſlaan, mits haar niet dodende of verminkende, en haar man, weder by haar komende (συνιοντι) werd infaam, ἀτιμος (1).

De πορνοβοσκοι of hoorewaarden moesten vervolgd en gedood worden; om dat zy gewinshalve oorzaak gaven tot het bedekt plegen van misdryven, waarvan het gebrek aan gelegenheid, of de ſchaamte van te zullen ontdekt worden, dezulken zouden te rug hebben gehouden, welken anders zelfs geneigdheid hadden tot onkuisheid (2). De wetgever hield daarby onder het oog, dat men de misdaden liever voorkomen, dan ſtraffen moet.

Die

(1) PETIT. L. VI. t. 4. §. 5.

(2) ÆSCHIN. *Contra Timarch.* p. 26. Verg. ook over de mannen, welke in ſlegte huizen gevonden werden, TAYLOR ad *Lyſiam.* p. 179. en WESSELING. ad *Petit.* L. VI. t. 5. §. 6. not. 2. welke wetten egter duister en onvolkomen zyn.

Die eene vrye maagd ſchond, werd geſtraft met eene geldboete van honderd drachmen.

De reizen der vrouwen werden ook door hem geregeld, zo wel als haare rouw en offerhanden; ten einde de ongeregeldheid, het buitenſporige en de ongebondenheid, welke te voren plaats hadden, te beteugelen. Geen vrouw mogt buiten de ſtad gaan; niet meer medenemen dan drie kleederen, leeftogt voor een penning, en een mand, die zo hoog als een elleboog was. Des nagts moesten zy niet van huis gaan, dan in een wagen, door een fakkel voorgeligt.

Geen erfdogter mogt buiten hare maagſchap trouwen; maar moest zig met den geenen, die haar het naast in den bloede beſtond, in het huwelyk begeven, en alle hare goederen, als huwlyksgoed, aanbrengen (1).

By de lykſtatien mogten zy zig het gezigt niet opkrabben (2), of iets anders doen, het geen hun, die de lykſtatie aanzagen, aan 't kermen en ſchreien konde helpen, ſchoon zy, aan den overledenen, niet ver-

(1) z. ISÆUS by *Petit.* L. VI. t. 1. §. 9.

(2) Behalven PLUTARCHUS z. ook CICERO de *Legib.* L. II, c. 23. et c. 25. f. et 26. pr. Wat de verdere plegtigheden der begrafenisſen aangaat, daaromtrent heeft Solon ook nog eenige verordeningen gemaakt, welke *Demosthenes* heeft aangeteekend, z. PETIT. L. VI. t. 8. §. 6.

vermaagſchapt waren. Haar werd ook verboden eenen os te ſlagten op het graf van den overledenen, en meer dan drie rokken met hem te begraven; als ook by de graven van anderen te gaan na den dag der begrafenis.

Men kan hier nog opmerken, dat het te Athene geoorloofd was te trouwen met zyne halve zuster, van vaders zyde, welke wet door PHILO JUDÆUS (1) aan Solon wordt toegeſchreven — egter mogelyk meer om dat het eene Atheenſche gewoonte was, dan om datze ſtellig door Solon was ingevoerd. MONTESQUIEU meend, dat zulks geweest is om te beletten dat geene twee erfportien op één hoofd zouden komen (2).

Het Atheenſch grondgebied was grootendeels dor en onvrugtbaar: Dit ontſnapte ook de aandagt des wetgevers niet; vooral, daar Athene dagelyks meer en meer bevolkt werd. Hy deed daarom zyn best om kunsten en wetenſchappen te doen aankweken; en de luiheid en ledigheid onder het opzigt van lyfſtraffelyke wetten te brengen. Hy maakte tot dat einde ook eene wet, dat geen kind zyn vader zoude behoeven te onderſteunen, by aldien deze hem geen ambacht had laten leeren (3).

De

(1) περὶ τῶν ἀναφερομένων ἐν εἰδοῖ νόμων. p. 779.

(2) *Espr. des Loix.* L. V. c. 5.

(3) z. VITRUV. *Archit. Lib.* VI. in Præf.

De kinderen van eene hoer behoefden ook hunnen vader niet te ondersteunen; tot een regtvaardige straf voor zulken, die, huwlykshaters zynde, van de vrouwen slegts tot voldoening hunner lusten gebruik maakten, en ongelukkig nakroost voordbragten. Hoe regtstreeks tegen de inzigten van Sparte!

Er mogten ook geene veldvrugten uitgevoerd, of aan vreemden verkogt worden, dan oly alleen, om redenen, dat deze te Athene overvloedig was. PLUTARCHUS zegt ook, dat het schynt, dat de uitvoer van vygen insgelyks ongeoorloofd was; ook was het slegts geoorloofd een bepaalde mate lands te bezitten, maar hoe veel is onbekend (1).

Schade, door beesten toegebragt, moest door de eigenaars der beesten geboet worden, en een hond, die iemand gebeten had, moest door zyn meester overgeleverd worden, en aan zyn hals gedaan een ketting van vier ellen.

De

(1) Verg. PETIT, L. V. t. 2. §. 1. Het is my niet gebleken, dat Solon eene nieuwe verdeeling van landeryen gemaakt heeft, schoon YOUNG *History of Athens* B. I. ch. 5: zulks schynt te vooronderstellen. Het geen ARISTOTELES L. II. c. 7. schryft, bewyst zulks niet, maar alleen dat hy gewild heeft, dat niemand meer lands bezitten mogt, dan door de wetten bepaald was. Het welk wel vooronderstelt eene verordening, om eenen al te groten invloed, uit hoofde van uitgestrekte bezittingen, voortekomen, maar nog geene algemeene verdeeling bewyst. Ook schynt dezelve onbestaanbaar met den rang der *capite censi*. z. ook nog beneden in *Mozes*.

De openbare maaltyden der burgers onder elkander moesten niet te dikwyls herhaald worden; maar ook niemand mogt weigeren, dezelve op zyn beurt bytewoonen. Elke wyk moest maandelyks eene offerhande doen, welke van eene gemeenſchaplyke en openbare maaltyd werd agtervolgd; by welke zy, die tot dien ſtam behoorden, elk op hunne beurt zig moesten bevinden. Zy die verzogt, maar niet verſchenen waren, werden voor den raad geroepen, om rekenſchap te geven van hun agterblyven. — De wetgever oordeelde het te dikwyls bywoonen, eene ſoort van overdaad, en de alleſintſe weigering, een teeken van veragting omtrend zyne medeburgers.

Er waren veele vreemdelingen te Athene; maar men is niet zeker, of Solon hun het verkrygen van het burgerregt moeilyk, dan gemaklyk heeft willen maken. Hy gaf alleen aan zulke vreemdelingen de vryheid om burgers te worden, dewelken, of uit hun vaderland voor altoos gebannen waren, of zig vrywillig met hunne huisgezinnen te Athene neerzetteden, om aldaar eenig ambagt te oefenen. Hy oordeelde, dezen de beste burgers te zullen zyn; om dat de eerste geen hoop hadden, van in hun vaderland te rug te keeren; en de anderen zig geheel vrywillig derwaard begeven hadden. Waarſchynlyk zyn ook aan Solon die wetten hunnen oorſprong verſchuldigd, welke bevelen, dat men vreemdelingen en gasten niet beledigen, maar hun, dwalende, den

weg wyzen, en dezelve in zyn huis ontvangen moest (1); welke wet, ſchoon door Solon niet gemaakt, egter door hem zeker ſchynt behouden te zyn, daar dezelve nog lang na zyn tyd in agt genomen werd, gelyk zulks uit *Cicero*, door PETIT aangehaald, blyken kan.

Geen voogd mogt de moeder zyner minderjarigen ter vrouwe nemen (2); en geen voogdy mogt worden opgedragen aan hen, die de natuurlyke erfgenamen der minderjarigen waren.

Geen

(1) z. dezelve by PETIT. *Comm. in Legg. Att.* L. VIII. t. 4. p. 566. 567.

(2) Dat men in deze wet van Solon door *ουνοικειν*, *ter vrouwe nemen*, en niet ſlegts *in den huis woonen*, verſtaan moet, heeft MENAGE reeds aangemerkt, *ad Diog. Laërt.* L. I. ſegm. 56. offchoon het by *Diogenes Laërtius* in den laatſten zin vertaald was, gelyk ook in Daciers vertaling van *Plutarchus*. Even zo nam het ook P. PRATEJUS in *Iurispr. Vet.* (*Tom. IV. Thes.* OTTON. p. 407.) meenende zelf, dat in l. fin. C. *ubi pup. educ. deb.* en waarin gezorgd wordt, dat geen minderjarige zyn verblyf zal hebben, waar hem lagen gelegd zouden kunnen worden, hetzelfde bedoeld wordt, als in deze wet van Solon. Dan het ſchynt egter, dat het gevoelen van *Menage* best overeenkomt met de juris analogia, als ook met de Romeinſche wetten, welken veelal het jus atticum tot hun model hadden. z. l. 15. *D. de Sponsal.* l. 64. *D. eod.* Het woord *ουνοικειν* op zig zelf beſlist het geſchil niet.

De voogden egter, by uiterſten wil geſteld, waren hiervan uitgezonderd; het zy de wet van Solon in onbruik zy geraakt, of dat zulks aan hun uitdruklyk zy toegeſtaan. verg. PETIT. en *LL.* 4. L. VI. tit. 1. p. 447.

Geen goudſmit mogt het afdrukſel bewaren van het zegel, door hem gemaakt. De wetgever wilde daardoor de misdaad van vervalſching voorkomen (1).

De dronkenſchap werd in eenen Archon met de dood geſtraft. Verkwisting en ongebondenheid waren het voorwerp van algemeene veragting, door de wetten gebrandmerkt; ja hy, die uit die oorzaak een bedorven ligchaam had, werd uit de volksvergaderingen geweerd.

De Atheenſche landſtreek had gebrek aan rivieren en meiren, en er waren zeer weinig bronnen; zo dat men op veele plaatſen geen ander water had, dan de putten, welke men zelf groef. Solon maakte eene wet, waarby elk, die niet meer dan vier ſtadiën van eene gemeene put afwoonde, verpligt werd, derwaard heen te gaan, om te putten; maar zy, die verder verwyderd waren, mogten, op hunnen eigen grond, water zoeken: doch by aldien zy het niet vonden, ſtond hy hun toe, tweemaal daags een kruik van zes potten te mogen putten, uit de haast by gelegen put, willende, zegt *Plutarchus*, wel de behoefte, maar geenszins de luiheid te gemoet komen (2).

Met opzigt tot het planten van boomen, droeg hy

(1) vid. DIOG. LAERT. L. I. *ſegm.* 57. *et* ibi CASAUB. add. B. BYNKERSHOEK *Animadvers. in Ius. Att. et Rom.* L. VII. c. 15.

(2) vid. PLUTARCH. L. V. p. 1, 2, 3.

hy zorg, dat de eene nabuur den anderen geen nadeel veroorzaakte; daar toe beval hy, dat elk, die boomen plantede, vyf voeten van de werf zyns buurmans moest afblyven, en negen voet, by aldien de plantſoenen vygboomen, of olyfboomen waren; zo om dat dezen zig wyder uitſpreiden, dan andere boomen; als ook, om dat zy, door hunne wortelen, en uitwaasſemingen, de naastbygelegen boomen beſchadigden. Ook moesten de gaten, waarin dezelve geplant werden, altoos zo ver verwyderd zyn van den nabuurigen grond, als zy diepte hadden. De byenkorven, welke men ſtelde, moesten ten minsten drie honderd voeten van die, welken een ander reeds gezet had (1), afſtaan.

De wolven, als zeer nadeelig voor de Atheenſche veeteelt, en hunne weilanden, werden vervolgd. Die een wolf ving, kreeg ter beloning vyf drachmen; en die een jongen wolf (2) doodde, een drachme. Het laatſte was ten tyde van Solon de prys van een ſchaap, het eerste van eenen os.

Hy deed ook iets, om de tydrekening op eenen geregelden voet te brengen, makende maanden van 30 da-

(1) verg. PETIT. L. V. t. 1. §. 4, 5, 6, 7.

(2) Dat men tog voor λυκαινα eene wolvin, λυκαινα, een jonge van een wolf, lezen moet by *Plutarchus*, gist WESSELING ad *Petit.* L. V. t. 2. §. 3. not. 2. om reden, dat eene wolvin even ſchadelyk is, als een wolf.

30 dagen, en elke maand in drieën verdeelende (1).

Eindelyk wekte hy den yver tot het verkrygen der overwinning in de openbare ſpeelen op door belooningen. Honderd drachmen voor den geenen, die in de Isthmiſche ſpeelen den prys behaalde. Vyfhonderd voor den overwinnaar in de Olympiſche. Volgens DIOGENES LAERTIUS (2) ſchynen egter deze pryzen hoger geweest, maar door Solon, die de ſpaarſaamheid betragtede, verminderd te zyn.

Zyne wet over de testamenten moet ik ook onder dezen titel brengen. PLUTARCHUS en vooral DEMOSTHENES (3) hebben ons die nagelaten. Hy was de eerste, welken het maken van uiterſte willen veroorloofde: doch egter dit verlof bepaalde tot zulken, die geen kinderen hadden, uit een wettig huwelyk geſproten (4); en daar en boven by hunverſtand waren; niet gekrenkt door ouderdom of dronkenſchap, of eenige andere ongeſteldheid des ligchaams — ook werd vereischt, dat zy er door de liefkozingen der vrouwen niet toe overge-

(1) Men kan hierover nazien SCALIGER, de *Emend. temp.* L. I. p. 23. et 64.

(2) in *Solone.*

(3) Contra STEPH. p. 633. z. de plaatſen uit *Plutarchus* en *Demosthenes* by PETIT. *Comm. in LL. Att.* L. VI. t. 6. §. 1, 2, 3.

(4) Geen bastaarden mogten erven. z. PETIT. L. VI. t. 6. p. 486, 487.

gehaald, of door geweld, gevangenis, of iets dergelyks, tegen de wetten ſtrydig, er toe gedwongen waren (1). Aangenomene kinderen mogten ook geen testament maken, gelyk Demosthenes aanteekent, maar derzelver erfenis kwam, of aan hunne eigene kinderen, of aan de familie van hunnen vader by aanneming (2). Deze wet aangaande de testamenten vermeerderde wel de perſoonlyke vryheid, en ſtelde de vriendſchap boven de namaagſchap, maar wordt door ſommigen egter, voor de gelykheid tusſchen de burgers, zeer ſchadelyk, gerekend. MONTESQUIEU zegt daarom (3): *Solon, qui permettoit a Athenes, de laiſſer ſon bien a qui on vouloit, par testament, pourvu qu'on n'eut point d'enfans, contrediſoit les loix anciennes, qui ordonnoient, que les biens restaſſent dans la famille du testateur. Il contrediſoit les ſiennes propres: car en ſupprimant les dettes, il avoit cherché l'egalité.*

Van dooden mogt men, ſchoon getergd door de kin-

(1) PETIT heeft uit *Iſæus* de verordening aangeteekent, dat het ook te Athene aan vrouwen en onmondigen niet geoorloofd was, by uiterſten wille, meer te vermaken, dan eene maat gerſte; doch WESSELING heeft opgemerkt, dat *Iſæus* eigentlyk van contracten ſpreekt, en alleen by gevolgtrekking met opzigt tot de testamenten redenkavelt. z. PETIT. *Comm.* L. VI. tit. 6. p. 477. et ibi WESSELING.

(2) z. PETIT. *Comm. in LL. Att.* L. VI. t. 6. p. 483.

(3) *Espr. des Loix.* L. V. c. 5.

kinderen van den overledenen, geen kwaad ſpreken; als ook, geen graven beſchadigen (1).

Het was insgelyks ongeoorloofd, iemand te beledigen met woorden, zo wel in tempels, geregtshoven, volksvergaderingen, als op de amphitheaters; zynde de ſtraffe op de overtreding eene geldboete van vyf drachmen, drie voor den beledigden en twee voor de algemeene ſchatkist (2).

De reden van deze wet was, volgens *Plutarchus*, dat men zynen toorn, ten minſten in zekeren opzig-

(1) Z. CICERO de *Legib.* L. II. c. 26. PETIT. L. VI. t. 8. §. 3 et §. 19.

(2) LYSIAS in *Orat. I. contra Theomnestem*, p. 184. voegt er by: ἐαν μη ἀποφαινη ὡς ἐστιν ἀληθη τα ἐιρημενα. Ook heeft TAYLOR, in zyne *Lect. Lyſiac.* c. XI. p. 714. aangemerkt uit *Demosthenis contra Midiam*, dat de overheid op geene plaats hoe genaamd mogt beledigd worden, op ſtraffe van ἀτιμια, ja volgens ULPIAN. ad *Demosth.* van den *dood*, waaromme hy ook by LYSIAS, *Orat. pro Milite* p. 162. ἐαν τις ἀρχην ἐν συνεδριῳ, ΑΡΧΗΝ, niet gelyk doorgaands geſchiedde, vertaalt, door *Overheid*, maar door *geheelenal, eenigſins.* Ook heeft TAYLOR nog opgemerkt p. 170, dat er, behalven de opgenoemde beledigingen, nog anderen waren, van een zwaarder ſoort, (δεινοτεραι) en welke ἀπορρητοι genaamd werden; hoedanig by voorbeeld was, iemand een moordenaar, ἀνδροφονον te noemen: (by welke gelegenheid hy MEURS, *Them. Att.* I. 15. wederlegt;) en van welke de ſtraf was 500 drachmen. Verg. ook nog de aanmerking van WESSELING ad *Petit. Comment. in LL. Att.* Lib. VI. t. 5. p. 470. en L. VII. t. 6. §. 3, 4. n. 1, 2. die onder anderen uit HERALDUS, *Animadv. in Ius Att. & Rom.* L. II. c. 10. aanteekent, dat zelfs lyfſtraffe ſomtyds, in geval van belediging, plaats greep.

zigte, moest in toom houden; al konde men zulks over het algemeen niet doen: waarom de wetgever liever zulks bepaaldelyk wilde verbieden, dan door een al te onbepaald verbod, zyn oogmerk geheel misſen. In het voorbygaan moet ik hier egter aanmerken, dat PLATO deze woordelyke beledigingen, zonder onderſcheid van tyd en plaats, verboden heeft (1).

Het was voor eenen man ongeoorloofd, zalven te verkopen; ook was het eene belediginge, aan eenen burger of burgeresſe te verwyten, dat zy waren op de markt te koop veilden (2).

Tot de ſtaatkundige inrigtingen brenge ik ook nog de volgende verordeningen. Geen verkwister van zyn vaderlyk erfgoed mogt op de volksvergaderingen verſchynen; welke wet DIOGENES LAERTIUS ons heeft nagelaten (3): terwyl ÆSCHINES daarvan deze natuurlyke rede geeft, dat hy, die het zyne niet beſtieren kan, zo veel minder het bewind kan voeren over de algemeene zaken (4).

Die zyn vader en moeder niet onderhield, werd ge-

(1) *De Legib.* L. II

(2) Z. ATHENAEUS en DEMOSTHENES by PETIT. L. V. t. 6. §. 3 en 5.

(3) Lib. 1. ſegm. 55.

(4) *Contra Timarchum.*

geſtraft met eerloosheid (1); en wel met den hoogſten trap van eerloosheid (2). Vader en moeder ſluiten hier ook grootvader en grootmoeder, als ook overgrootvader en overgrootmoeder, in; gelyk MENAGE (3) uit *Isæus* heeft aangeteekend; welke er ook byvoegt, dat de vader by aanneming daar onder begrepen werd, en dat zulks uit eene plaats van *Lyſias* tegen *Agoratus* (4) blyken zoude.

Dat hiervan egter waren uitgezonderd de kinderen, aan welken de ouders geen ambacht hadden laten leeren; — de kinderen van eene hoere; als mede zulke kinderen, met welker eer de vader winst gedaan had, heeft MEURSIUS aangeteekend (5).

Trip-

(1) DIOG. LAERT. I. *ſegm.* 55. ÆLIAN. de *natur. animal.* L. IX. c. 1.

(2) z. Beneden in de Lyſſtraffelyke Wetten.

(3) Ad l. Diog. L.

(4) De plaats is p. 268. van de uitgave van TAYLOR — dog *Lyſias* zegt maar: *ὁςις ὑν τον τε γονῳ πατερα τον ἀυτȣ ἐτυπτε, και ὑδεν παρειχε των ἐπιτηδειων, τον τε ποιητον πατερα ἀφειλετο ἁ ἠν ὑπαρχοντα ἐκεινω ἀγαθα, πως ὑ και δια τȣτο, και δια τον της κακωσεως νομον ἀξιος ἐςι, θανατῳ ζημιωθηναι. Indien iemand zyn natuurlyken vader geſlagen, of hem zyn nooddruft niet gegeven heeft, of zyn vader by aanneming (patrem adoptivum) van zyne goederen beroofd heeft, hoe zoude deze daarom, als ook uit hoofde van de wet nopens de beledigingen, niet waardig zyn den dood te lyden?*

(5) *Themid. Att.* L. I. c. 3. verg. ook POTTER *Archaol. Gr.* L. IV. c. 15.

Triptolemus had reeds den Atheners ingeſcherpt, hunne ouders te eeren; en Solon had deze wet insgelyks bevestigd: maar hy beval nog daarenboven uitdrukkelyk, dat zulk een eerloos zoude zyn, die zyne ouders ſloeg, woning en levensmiddelen weigerde (1), welke wet by de Atheners genaamd wordt: νομος της των γονεων κακωσεως.

Dat er ook onder de wetten van Solon eene geweest is, waarby den kinderen bevolen wordt, hunne ouders, op eene eerlyke wyze, te begraven, is meer dan waarſchynlyk: zelfs gist VALKENAAR (2), dat er eene wet van Solon gemaakt is, waarby zulks aan de naastbeſtaande (agnatis) belast wordt (3). Daar ook, volgens Solon, van de dooden geen kwaad mogt geſproken worden, moesten zelfs de kinderen, met wier eer hun vader winst gedaan had, denzelven begraven, ſchoon zy denzelven, by zyn leven, noch voedſel, noch

c. 15. die ook opmerkt, dat deze pligt, van zyne ouders in hunnen ouderdom te voeden, γηροβοσκειν genoemd werd, en deze wetten werden ook by Aristophanes, νομοι πτλαργικοι, genaamd, gelyk is aangeteekend door P. PRATEJ. *in Iurispr. Vet.* (Tom. IV. *Thes. Iur. Otton.* p. 400.) z. ook PETIT. *ad LL. Att.* L. II. t. IV. p. 166. ſq.

(1) z. PETIT *ad LL. Att.* L. II. t. IV. p. 163 et ibi WESSELING.

(2) *ad Ammon.* L. I. c. 1.

(3) z. egter WESSELING ad *Petit. Comm. in Leg. Att.* L. VI. t. 8. p. 499.

noch huisvesting, behoefden te geven (1); hetwelk, ſchoon er geen blyk is, dat Solon zelf dit geboden heeft, egter uit de analogie zyner wetten van zelfs volgt.

Groot was ook het gezag der vaders over hunne kinderen; daar Solon de vaderlyke magt ook uitſtrekte tot het recht van leven en dood, waaronder ſommigen zelf de moeder bevatten; dan hier omtrend valt nog al eenige twyfel (2).

De wet, waarby aan elk de ledigheid verboden werd, en waarby, ten dien einde, aan elk belast werd, zyn naam te gelyk met zyne kostwinning optegeven, wordt door *Plutarchus* aan Piſiſtratus, door *Herodotus* en *Diodorus Siculus* aan Solon, maar door anderen, met de meeste waarſchynlykheid, aan Draco, die dezelve van de Ægyptenaars hadde overgenomen, toegekend. De ſtraf ſchynt egter door Solon verzagt te zyn. Over de wyze van deze verzagting is men het egter niet eens. Sommigen meenen, dat Draco, die, ingevolge zyne ſtrengheid, alle misdaden met de dood ſtrafte, ook de ledigheid dus heeft doen boeten. Maar JULIUS POLLUX (3) heeft ons berigt,

(1) z. PETIT. p. 469.

(2) z. WESSELING ad *Petit. Comm. in LL. Att.* L. II. tit. 4. p. 159.

(3) *Onom.* L. VIII. c. 6.

rigt, dat Draco de ledigheid, niet met de dood, maar met eerloosheid, geſtraft heeft; en dat de verzagting van Solon daarin beſtond, dat niemand eerloos werd, ten zy hy driemaal van ledigheid beſchuldigd en overtuigd was (1). Zelfs de ſlaven moesten één of ander handwerk oefenen; en het was ongeoorloofd, eenen ledigen ſlaaf te voeden (2). Welke laatſte wet, ſchoon het niet zeker is, of dezelve door Solon is gemaakt, egter met zyne andere wetten, aangaande de ledigheid, zo wel ſtrookt, dat men dezelve als een aanhangſel daarvan beſchouwen kan.

Ook verordende Solon, dat niemand voogd mogt zyn over eenen minderjarigen, die, uit hoofde van naamaagſchap, aanſpraak had op deszelfs erfenis, ingeval dezelve overleed (3).

(1) De byzonderheden, betreklyk deze wet en de oirſprong derzelver, kan men nalezen by CASAUBONUS en MENAGE *ad Diog. Laërt.* L. I. *ſegm.* 55. PERIZON. *ad Ælian. V. H.* L. X. c. 14. WESSELING ad *Diodor. Sic.* L. I. c. 77. VALKENAAR ad *Herodot.* L. II. c. 177. TAYLOR *Lect. Lys.* c. X. p. 707, 708.

(2) verg. PETIT. ad *LL. Att.* L. II. tit. 6. p. 185.

(3) DIOG. LAERT. L. I. *ſegm.* 56. verg. PETIT. L. VI. t. 7. §. 1.

IV.

LYFSTRAFFELYKE WETTEN.

DIOGENES LAËRTIUS meldt ons, over het algemeen, dat hy, die met zyn ligchaam ſchandelyke winst deed, volgens eene wet van Solon, van den regterſtoel en de openbare vergaderingen en bedieningen geweerd was; τον ἡταιρηκοτα, zegt DIOGENES LAËRTIUS (1); en zyne ſtraf vindt men, in 't algemeen, uitgedrukt, door, μη πολιτευεσθαι; maar of het geen er door ÆSCHINES (2) bygevoegd wordt, namelyk, dat hy, die in openbare bedieningen was, en van deze misdaad overtuigd werd, met de dood geſtraft werd, ook van Solon is, zoude ik niet durven verzekeren (3).

De

(1) Lib. I. *ſegm.* 55.

( ) *Contra Timarchum* p. 3.

(3) Dat het woord ἑταιρειν, *muliebria pati*, beteekent, heeft MENAGE aangetoond ad d. l. *Laërtii*; z. ook den Index op *Lyſias* in de uitgave van TAY-

De eerloosheid, ἀτιμία, was de ſtraf op veele misdryven — egter was dezelve in trap zeer onderſcheiden. Somtyds beſtond zy ſlegts in het gemis van deze of geene eerbewyzen, voorregten, regten — maar ſomtyds was zy gepaard met lyfſtraffen, ja de dood zelf. — Zo by voorbeeld, werd een zoon, die zyn vader geſlagen had, niet alleen geſtraft, volgens de algemeene wet κακώσεως, maar byzonder, volgens die, welke περὶ τῶν χειρῶν genaamd werd, en volgens welke hem de handen werden afgehouwen; zelfs waren de kinderen in dat geval ſomtyds zodanig ἄτιμοι, dat zy door de ouders ongeſtraft ἀκολάστων νόμῳ konden gedood worden (1).

De

LON. Het ſchynt dus, dat PETIT deze wet niet genoegſaam heeft begrepen, *Comm.* in *Leg. Att.* L. VI. t. 5. p. 473. Men z. ook HERALDUS *Animadv. in jus Att- et Rom.* L. V. c. 18. Dan hoe deze wet ſtrookt met de toelating des wetgevers van de jongelingsliefde, is niet zo gemaklyk, ten zy men deze liefde door eene onſchuldige liefde verklare, gelyk PETIT wil, L. VI. t. 5. p. 468. en WESSELING op de gem. plaats met eenige onderſcheiding goedkeurt. Men weet hoe veel er over dit geſchil in het algemeen, voor eenige jaren, getwist is. Egter zal men zig herinneren, dat by gelegenheid van de wetten van Lycurgus is aangemerkt, dat, volgens *Xenophon* zelf, Lycurgus alleen deze liefde binnen de behoorlyke palen gehouden heeft; dus de ſchaal ten voordeel der Atheners niet wel kan overſlaan, zo als ook *Plato* genoegſaam te kennen geeft, immers met opzigt tot de zeden.

(1) z. MEURS. *Them. Att.* c. II. SPANHEM. *ad Aristoph. Nub.* vs. 1322. en dat het woord ἄτιμος meermalen genomen wordt voor zulk een, die vryelyk kan gedood worden, z. by PETIT. *Comm. in LL. Att.* L. VIII. t. 4, p. 564.

De ſtraf van hem, die een éénoogigen het oog uitſtak, was, dat hy zyne beide oogen verliezen moest. Dit ſchynt zyn oirſprong aan de wet van wedervergelding verſchuldigd te zyn.

Dronkenſchap werd in een Archon zelfs met den dood geſtraft (1). PETIT egter meent uit *Julius Pollux* te kunnen bewyzen, dat deze wet alleen zag op den Archon τῳ ἐπωνυμῳ, die de feestdagen bepaalde; waarmede *Menage* ſchynt inteſtemmen (2).

Naar de alleenheerſchappy te ſtaan, was een halsmisdaad (3); en om zulks voortekomen heeft Solon ook verordend, dat geene gemeenſchappen (collegia) of gilden verordeningen mogten maken, welke tegen de algemeene wetten ſtreden (4).

Geen burger van Athene, dewelke in ſtaat was, drie borgen te ſtellen van zynen rang, mogt gebonden worden, dan ingevalle hy de ſtad verraden, de regeeringwyze had zoeken om ver te ſtooten; of dat hy, de openbare lasten gepagt, of ingezameld hebben-

(1) z. DIOGEN. LAERT. in *Solon. L. I. ſegm.* 57.

(2) *ad d. l. Diogen.*

(3) verg. PETIT. in *LL. Att.* L. III. t. 2. p. 228.

(4) z. PETIT. L. V. t. 7. §. 1. en ald. WESSELING.

bende, dezelve niet betaalde (1).

Zo mogt ook hy, die zig aan moord had ſchuldig gemaakt, na dat hy zig verdedigd had, alvorens zyne verontſchuldiging was beantwoord, en het vonnis door den Areopagus geſlagen was, zig vrywillig in ballingſchap begeven, zonder dat hy, daarin, door iemand mogt verhinderd worden (2). Maar kwam hy op het grondgebied van Athene weder, dan kon hy gegrepen en vervolgens geſtraft worden.

Een opzetlyk doodſlager, overtuigd zynde, werd omgebragt, en wel door de Thesmotheten (wien de zorg over het uitvoeren der vonnisſen was aanbevolen) binnen het grondgebied van Athene, zonder dat het geoorloofd was, denzelven te mishandelen, alvorens hy ter dood gebragt werd, ook niet van hem geld te nemen, ten einde het vonnis buiten effect te ſtel-

(1) Deze wet wordt opgemaakt uit den eed der leden van den Raad. z. WESSELING ad *Petit in LL. Att.* L. III. t. 1. p. 213.

(2) JULIUS POLL. *Onomast.* L. VIII. c. 10. alwaar PETIT voor *ἐι τις γονεας* wil gelezen hebben *ἐι τις ἐκ προνοιας*, om dat Solon geene wet tegen den oudermoord gemaakt heeft. KUHNIUS, egter meent, dat de gewoone lezing kan behouden blyven, en dat POLLUX den moord der ouderen ſlegts als een voorbeeld opgeeft. Maar hoe het hier mede zy, het blyft nog twyfelagtig, of deze wet van Solon is. Met deze wet kan men ook vergelyken eene van Draco, by welke geboden werd, dat niemand eenen moordenaar mogt ombrengen, die zig onthield van de openbare plaatſen, en het gebied van Athene. z. PETIT, L. VII. tit. 1. §. 6.

ſtellen, gelyk zulks, voor dat het vonnis geſlagen was, vryſtond. Deze wet wordt door Demosthenes aan Draco toegekend; maar het blykt uit Demosthenes zelf, dat zy in de axones van Solon ingevoegd geweest zy (1); en dat dezelve dus, ſchoon oirſpronkelyk van Draco, egter onder Solons wetten moet geteld worden. Meer wetten van Draco nopens de doodſlagers vindt men, welke mogelyk ook onder Solons wetten moeten geplaatst worden (2). Maar boven al was deze wet van Draco zeer beroemd, waarby ſommige doodſlagen onſchuldig werden verklaard: namelyk,

ἐαν τις ἀποκτεινῃ	Indien iemand gedood werd,
ἢ ἐν ἀθλοις ἀκων	of in de wapenen zynde,
ἢ ἐν ὁδῳ καθελων	of op de wegen zig verbergende,
ἢ ἐν πολεμῳ ἀγνοησας	of een onbekende in den ſtryd,
ἢ ἐπι Δαμαρτι	of die, op eene ongeoorloofde wyze, by zyne vrouw,
ἢ ἐπι μητρι	moeder,
ἢ ἐπι ἀδελφῃ	zuster,
ἢ ἐπι θυγατρι	dogter,
ἢ ἐπι παλλακῃ	byzit,
ἢ ἠν ἀν ἐπ ἐλευθεροις παισιν ἐχῃ,	of die hy onder zyne kinderen telt, gevonden werd.
τουτων ἑνεκα μη φευγειν κτεινοντα (3).	Om deze dingen behoeft geen doodſlager te vlugten.

Een

(1) PETIT. L. VII. tit. 1. §. 5. et ibi WESSELING.

(2) z. ald. §. 8-10.

(3) conf. TAYLOR *Lect. Lys.* c. XI. p. 710. PETIT. L. VII. t. 1. §. 12.

Een hond, die ſchade deed, moest aan een keten gelegd, en ter ſtraffe overgegeven worden, volgens eene wet van Solon. Even zo had Draco vastgeſteld, dat levenlooze dingen, welke oorzaak tot iemands dood gegeven hadden, buiten de grenzen moesten geworpen worden: welke wet ook in later tyd in gebruik, en dus insgelyks door Solon ſchynt overgenomen, of behouden geweest te zyn (1).

Diefſtal werd op verſchillende wyzen geſtraft. By aldien dezelve by dag geſchiedde, en het geſtolene minder waardig was, dan vyftig drachmen, moest de dubbelde waarde aan den eigenaar gegeven worden, ingeval deze zyn goed wederkreeg; doch by aldien niet, was de ſtraf eene tiendubbelde vergoeding, zo voor den ſteeler, als voor den heeler; en nog daarenboven eene gevangenis van 5 dagen, byaldien de Heliasten zulks goedvonden. Maar geſchiedde de diefſtal by nagt, en was het geſtolene meer waardig dan vyftig drachmen, of by dag in de baden, of op andere openbare plaatſen, dan was de ſtraf de dood. Hy, die overtuigd werd, van volksgoederen beſtolen te hebben (peculatus), ἐπι κλοπῃ δημοσιων χρηματων, werd geſtraft met verbeurdverklaring van alle zyne goederen, ja zelfs ſomtyds met den dood (2). Zo ook hy,

(1) PETIT L. VII. t. 3. §. 3. en tit. 1. §. 21.

(2) z. PETIT. L. VII. t. 5. et ibi WESSELING. Of egter de *lex peculatus* van Solon is, durve ik niet verzekeren.

hy, die iets van eene plaats wegnam, waarop hy hetzelve niet gelegd had; dat is, welks eigenaar hy niet wist, gevonden goed namelyk, werd met den dood geſtraft (1). Byzonder ook was er verboden mist te ſteelen, als zynde zeer noodig voor den dorren Attiſchen grond, en daarom ook de verzoeking tot deze dievery menigvuldig en algemeen. Ook was er op de dievery van vygen en druiven de dood geſteld, volgens de wet van Solon en Draco, hetwelk egter naderhand alleen ſchynt bepaald te zyn tot de dieven van vygboomen en wynſtokken (2).

Het ſtond elk vry, misdaden te vervolgen. Solon dagt, dat die burgerſtaat het best geregeld was, waarin elk, het zy hy in eigen perſoon beledigd was, of niet, de misdaden vervolgen, en zig over het bedryven derzelve wreeken kon.

KRYGS-

(1) DIOG. LAËRT. in *vit. Solon. ſegm.* 57. ibique CASAUB. z. ook WESSELING ad *Petit.* L. VII. t. 5. §. 10. n. 1.

(2) PETIT. ald. §. 11.

V.

KRYGSWETTEN.

Meest alle de ſchryvers over de Atheenſche verordeningen zyn van gevoelen geweest, dat de Atheners, met hun veertigſte jaar, van den krygsdienst vry waren; doch dat zulks een misſlag is, en dat zy veertig jaar dienen moesten, en niet voor hun zestigſte vry waren, heeft TAYLOR opgemerkt (1).

Zy, die in den kryg ſneuvelden, werden geëerd; en hunne zonen op gemeene kosten opgevoed en onderwezen (2): maar zy in tegendeel, welke weigerden optetrekken, of die van blooheid overtuigd werden, hun ſchild wegwierpen, en den ſtryd verlieten, werden, naar Solons wetten, met eerloosheid ἀτιμία geſtraft (3). Ook werden zy, die gewond werden, en geene eigene inkomsten hadden, op 's Lands kosten

(1) *ad Lyſiam contra Andocid.* p. 124.

(2) DIOG. LAËRT. I *ſegm.* 55.

(3) z. Wat hierover door TAYLOR. *Lect. Lyſ.* c. XI. p. 715, 716, is aangeteekend; als ook PETIT. L. VIII. t. 3. §. 2.

ten onderhouden; welke wet, ſchoon door Piſiſtratus ingevoerd, egter aan Solon zynen oirſprong verſchuldigd is (1).

Voor 't overige mogt niemand, zonder noodzaak, binnen de ſtad, gewapend verſchynen (2).

Het is ook eene opmerking van ARISTOTELES, dat de beſchaafde zeden en onbekrompene levenswyze der Atheners, hun niet alleen niet minder maakten, dan de Spartaners, met opzigt tot de ſpelen, en krygsdapperheid; maar dat zy dezelve, door hunne meer geoefende verſtanden, ook daarin overwonnen (3).

Na deze korte en hoofdzakelyke opgave der wetten van Solon, zal men bemerken, dat het veel moeilyker is, zig van Solons wetgeving een geheel te vormen, dan het was, zulks met opzigt tot Lycurgus te doen. Solon vond wetten van Triptolemus en Draco,

(1) PETIT. L. VIII. t. 3. §. 5.

(2) Uit LUCIANUS wordt dit opgemaakt door PETIT. L. VIII. t. 4. §. 3.

(3) *Polit.* L. VII. c. 15.

co, — hy behield veelen derzelve, niet, of zonder eenige verandering; hy maakte nieuwe verordeningen, meestal, zo veel wy met de hoogste waarschynlykheid gisfen kunnen, om de burgerlyke gebreken, welke hy te Athene ontdekte, tegentegaan; en niet zo zeer, om een nieuw plan te beramen, en een zo bepaald oogmerk, gelyk Lycurgus, te bereiken. Zyne Atheners waren zo gedwee niet, als de Spartaners; of ten minste Solon kon hun tot dien trap van onderwerping niet brengen, waartoe Lycurgus zyne medeburgers gebragt heeft. Dus is, naar myn oordeel, de wetgeving van Lycurgus en Solon daarin onderscheiden, dat de eerste alles omverwierp, en een geheel nieuw gebouw optrok; maar de laatste slegts de gebreken van zyn gebouw verbeterde, zo veel hy kon. Zyne συσσιτια, by voorbeeld, verminderde wel de ongelykheid tusschen de armen en ryken; maar herstelde de gelykheid niet in den grond en op den duur; en wat het algemeen landsbestuur aangaat, Solon gaf aan het volk veel deel in de regeering; maar Athene was te begeerig naar nieuwigheden, dan dat ook daarin, in gevolg van het gewoon beloop der menschelyke zaken, geene veranderingen schielyk voorvielen. In één woord: Solon was een geneesheer, Lycurgus een schepper! Het schynt my egter toe, dat Solon, in veele opzigten, beter de ware oogmerken der burgerlyke vereeniging ingezien hebbe, dan Lycurgus; ja meer getragt hebbe, gelukkige burgers, dan een beroemd, en, in dien zin, gelukkig gemee-

meenebest, te vormen. By de beſchouwing der Mozaïſche wetgeving egter zal hierover nog het een en ander moeten worden aangemerkt; en deze verhandeling is geen betoog, dat Solon grooter wetgever was, dan Lycurgus, of omgekeerd, maar dat Mozes grooter was dan die beide.

Dit egter moet ik uit de onvolkomene overblyfzels van Solons wetgeving nog opmaken; dat het zyn doelwit is geweest, de beſtuuring van de algemeene zaken aan alle burgers aantebevelen; en ſlegts zulke verordeningen te maken, waardoor dit beſtuur geregeld, als ook voor buitenſporigheid en verzuim beveiligd werd. Dat hy de krygsdapperheid noodig rekende tot beveiliging, en daarom den moed zyner burgeren aankweekte. Dat hy de geruſte bezitting van elks eigendom, hield voor een der noodzakelykſte vereischtens van het burgerlyke geluk; en kunsten en wetenſchappen tot veraangenaming dezes levens en welvaart der geheele maatſchappy noodig en geſchikt oordeelde: waarom hy, over het algemeen, moet geoordeeld worden, door zyne wetgeving, de Atheners, langs den weg van dapperheid, regtvaardigheid en overvloed, gelukkig te hebben willen maken. Solon en Lycurgus ſtaan derhalven vlak tegen elkander over, ook in dit opzigt, dat een onthoudend, ſtreng, ingetogen, ongevoelig karakter te Sparte, maar een genietend, zagtaartig, levendig, gevoelig, kiesch en vrolyk beſtaan te Athene

ne in aanzien was. YOUNG (1), die een groot bewonderaar van Solon is, heeft nog deze algemeene kenmerken van zyne wetgeving opgegeven; 1) dat zyn oogmerk was, het algemeen belang en de onderlinge liefde der burgeren te bevorderen, alle vermogens van verſtand en hart tot hetzelfde onderwerp, de veiligheid van allen, te doen ſamenwerken; en daartoe zig te bedienen van de vereenigde zelfliefde en gezelligheid, door elk man tot een burger, en elk burger tot een patriot te maken; 2) dat hy in alles de regten en het geluk der menschheid onder het oog hield.

Veelen hebben, om dit nog met een woord op te merken, Solons wetten van tegenſtrydigheid en duisterheid beſchuldigd. Maar vermits de oirſpronkelyke wetten van Solon niet allen, en, van ſommigen, ſlegts eenige losſe ſtukken en brokken tot ons zyn gekomen; daar de taal van dien tyd merkelyk onderſcheiden was van die der latere Grieken, waarvan LYSIAS voorbeelden opgeeft (2), is het niet te verwonderen, dat deze duisterheid ſoms meer gegrond is in onze onkunde, dan in de wetten zelve, zo als zy door Solon in zynen tyd gegeven zyn. Byaldien wy al de ἄξονες en κυρβεις in het oirſpronkelyke hadden, of een der oude ſchryvers ons, uit dezelven een

(1) *The Hiſtory of Athens.* B. 1. ch. 5.

(2) contra *Theomn. Orat.* I. p. 177. edit. *Taylor.*

een geheel ſamenſtel van Solons wetten had gegeven, zoude deze duisterheid zeker zo groot niet zyn — maar nu moeten wy dikwyls uit zeer onvolledige fragmenten oordeelen.

Met opzet egter bragt Solon in zyne wetten duisterheid, om daardoor, gelyk PLUTARCHUS zegt, het volk, tot hetwelk de uitlegging der wetten eindelyk komen moest, des te meer gezag toetevoegen, en deszelfs aandeel aan de regeering des te ſterker te maken. Het ſchynt tog het oogmerk van Solon geweest te zyn, om zulke verordeningen vast te ſtellen, waardoor zyn gemeenebest van zelfs, meer en meer, tot het Democratiſche moest overhellen, en dus de gelykheid hoe langer hoe groter worden. Dan dit heeft wederom tot zyn gevolg gehad, verwarringen en beroeringen; waarom ook *Isocrates*, als een middel tot herſtelling van het vervallene te Athene, opgeeft de weder invoering van die *Democratie*, welke Solon het eerst had ingeſteld (1).

DER-

(1) verg. YOUNG op de aangeh. plaats. p. 39, 40.

DERDE HOOFDDEEL.

MOZES.

Zal ik veel van het perſoonlyk karakter en de levensbyzonderheden van dezen man zeggen? of mag ik integendeel vooronderſtellen, dat de geboorte, opvoeding, en lotgevallen, van dezen wetgever, uit de gewyde geſchiedenisſen, zo bekend zyn, dat ik het overtollig moge rekenen, my daarby optehouden? My dunkt, het zal genoeg zyn, ſlegts te herinneren, dat zyne opvoeding zodanig was, dat hy genoegſame gronden lag, om te worden, wat hy naderhand als wetgever dadelyk geweest is. Hy werd onderwezen in alle de wysheid der Egyptenaren, dat is, gelyk uit de egtſte berigten blykbaar is, in alle kunsten en wetenſchappen, welke toen ter tyd in de beſchaafde wereld bekend en geagt waren; waarvan ook diestyds Egypte de voornaamſte zetel was. Zyn verblyf, aan een beſchaafd en pragtig hof, gaf hem gelegenheid om optemerken; zyn ommegang met die van zyne natie, leerde hem hunnen aart, hunne gebre-

breken en deugden kennen; terwyl hunne verdrukking en ſlaverny, benevens de kennis van Gods beloften, aan de vaderen gedaan, in zynen boezem zulk eene vaderlandsliefde verwekten, dat hy het niet van zig kon verkrygen, zelf in overvloed en vryheid te leven, en zyne broeders onder het juk gekromd te zien. Dan eene, naar ons menſchelyk inzien, ontydige en onvoorzigtige ſtap noodzaakte hem, onder het hoog beſtuur eener wyze voorzienigheid, Egypte te verlaten. — Hy vlood, hield, geduurende 40 jaren, zyn verblyf in de woestyne Midian, en leidde aldaar een afgezonderd herdersleven. — Hier raakte hy buiten alle zodanige betrekking op het Egyptiſche hof, welke hem, had hy aldaar gebleven, in zyn werk zoude hebben verhinderd; hier bekwamen zyne denkbeelden, door overpeinzing, eene helderheid, beſtemdheid en vastigheid, welke zy te voren niet hadden, terwyl zyn moed niet verflauwde, maar in tegendeel eene bedaardheid en mannelykheid verkreeg, welke hem naderhand zo zeer, by menige opkomende zwarigheid, te ſtade kwam. Wanneer ik dit alles overweeg, dan zie ik zelfs in Mozes veele van die trekken, welke *Plato*, met zo veel helderheid van geest, in hun begeerde, welken hy aan het hoofd van zyne republiek wilde plaatſen. — Eene in oefening doorgebragte jeugd, afgetrokken overpeinzing van alles wat wezenlyk ſchoon, edel, nuttig is; wysgeerte, kennis van wetenſchappen — ondervin-

ding — gevorderde jaren (1).

't Is zo; Mozes werd niet alleen door eene in 't oog lopende voorzienigheid, maar zelfs door onmiddelyke Godſpraken geleid. Dan deeze blyven geheel en al buiten dit onderzoek. Men moge dezelve toeſtemmen, of loogchenen, dit is thans om het even. Niet de Godlykheid zyner zendinge, en zyner wetten, van voren beſchouwd; maar de inwendige voortreflykheid, of gebreklykheid zyner wetgevinge komt hier in aanmerking; gezwegen, dat, zelfs by de volkomenſte erkentenis der Goddelykheid van Mozes zending, het een paal boven water is, dat de Goddelyke voorzienigheid zig tot hare oogmerken altoos bedient van gepaste en doorgaands van menſchelyke middelen; en dat zy het derhalven was, welke Mozes, middelyk, door zyne opvoeding, en omſtandigheden, van zyne kindsheid af, tot den wetgever van zyn volk Israël gevormd heeft. Het is om deze redenen, dat wy de wetgevinge van Mozes beſchouwen moeten, en ook beſchouwen kunnen, even als of dezelve geheel en al van Mozes, zonder eenigen tusſchen beide komenden onmiddelyken invloed der Godheid, afkomstig ware; even gelyk wy, in de beſchouwing der wetten van Lycurgus en So-

(1) Zy die het VI. en VII. boek van dezen wysgeer, *de Republica*, gelezen hebben, zullen zig dit, in meer byzonderheden, en meer overeenkomstig de Platoniſche denkwyze, kunnen herinneren, dan myn vak nu gedoogt, uitvoerig aantewyzen.

Solon, geen agt ſlaan op de uitſpraken van den Delfiſchen Apollo. Zynde het daarenboven de volmaaktheid der wetgeving, waaruit men zoude kunnen beſluiten tot de goddelykheid; en niet uit eene voorondersteelde goddelykheid tot de volmaaktheid (1).

Dat Mozes een wyze, een geleerde zelf, by uitſtek geweest zy, blykt niet alleen uit zyne opvoeding, maar ook uit zyne ſchriften. Hy was het, die de oinſpronkelyke ſtukken van de geſchiedenisſe der ſchepping en des menschdoms verzameld en tot een geheel gemaakt heeft. Hy was een uitmuntend digter; in wiens gezangen de hoogſte vlugt, by de gezondſte denkbeelden van Godsdienst en zedekunde gevoegd zyn, en waarin zig de treffendſte ſentimenten vertoonen; en zulks met eene levendigheid, verhevendheid, vuur en kragt, waarvan men, alles ſaamgenomen, geen voorbeeld by Grieken en Romeinen aantreft (2). Maar welke edele zuivere gezonde begrip-

(1) PLATO egter had reeds opgemerkt, *de Legib.* L. IV. p. 713. dat, ten tyde van Saturnus, de menſchen door hoger wezens of Goden, Δαίμονες (verg. JUL. POLLUX *Onomast.* L. I. c. 1. ſegm. 5. en ald. KUHN.) beſtierd werden — en trekt dit beſluit, ὡς ὁσων ἀν πολεων μὴ θεος ἀλλα τις ἀρχη θνητος, ἑυκ ἐϛι κακων αὐτοις οὐδε πονων ἀναφυξις; waaruit men ten overvloede zien kan, dat, volken door wyze wetten te beſtieten, by de verſtandigſten zelf, als iets, boven het menſchelyke verheven, werd aangezien.

(2) Hy was een digter, zo als Plato ze in zyn gemeenebest alleen dul-

grippen hy van het waar geluk eener natie gehad heeft, zal nader blyken by de beſchouwinge zyner wetgevinge.

Zyn leeftyd, toen hy tot den redder zyner natie beroepen werd, was zo ver gevorderd, dat het vuur der driften gematigd, de eerzugt gefnuikt, en eene rype ondervinding zyn hooft en hart met de edelſte denkbeelden en gevoelens vervuld had; — doch welke leeftyd, gepaard met zyne afgezonderde levenswyze, gedurende zulk een uitgeſtrekt tydvak, ook ſchynt mede gewerkt te hebben tot zyne traagheid in het opvatten van het werk, door de Godheid hem opgedragen; welke hy egter, uit gehoorzaamheid aan dien God, die hem zulks zonder uitzondering beval, overwon; het werk opnam; en gelukkig uitvoerde.

Zyn karakter was menschlievend, nedrig, geduldig, yvrig voor zynen God, als ook voor zyns volks behoudenis en welvaart, doch koel, wanneer het ſlegts zyne eer en voorſpoed gold. In een woord, wien der oude wyzen men ook roemen mag, en ook naar waarheid roemen kan, my is er nog nimmer een onder

dulden wilde — niet om hartstogten optewekken, en de reden het gebied te ontnemen — maar om den lof der Goden en der helden te zingen — zulk een gebruik maakte ook Mozes alleen van deze gave. verg. PLATO *de Republ.* L. X. wiens denkwyze over de Poëzy zo edel is, dat het te wenſchen ware, datze by alle digters bekend, en in eene algemeene agting was.

der het oog gekomen, waarin dit alles ſamenliep, wat men in Mozes aantreft. Men verwagt reeds hier wat groots — het geen te meer moet ſchitteren, wanneer men nagaat den tyd waarin hy leefde; het volk, wiens wetgever hy was; de omſtandigheden, waarin hy het vond; en de hinderpalen, welke hy overwinnen moest. Zyn plan was geheel nieuw — Eenen ſtaat te vestigen op den zuiveren Godsdienst, en de leer van éénen God, was nog nimmer ondernomen — eenen ſtaat te vormen, waarin niet de grootheid, rykdom, eer der Regenten, niet de roem der natie zo zeer, maar het geluk en de volmaking van elk ingezeten, en als mensch en als burger, het hoofdoogmerk zou zyn, was waarſchynlyk voor zyn tyd door niemand beproefd, veel min uitgevoerd — zedelykheid en godsdienst, menſchelykheid en burgerlyke deugd zo in elkander te vlegten, dat elk het zyne toebragt, en zonder colliſie toebrengen kon, om het volksgeluk te bevorderen, en volksonheilen te verwyderen, was voorzeker nog niemand in de gedagten gekomen. De vroome Aartsvaders tog beſtierden huisgezinnen en geene gemeenebesten. In Egypte ſchynen de kinderen Israëls voordgegaan te zyn in deze levenswyze: en men weet, ook uit de ongewyde geſchiedenisſen, dat de eerste burgerlyke maatſchappyen meer aan geweld, dan aan een bedaard en ſtaatkundig overleg hunnen oirſprong verſchuldigd waren; daar zelfs de Griekſche republieken hunne vryheid niet, dan na langduurige overheerſching, verkre-

kregen hebben. In zulk een tyd, onder zulk een volk, in het midden van zulke nabuuren, rigt Mozes een gemeenebest op, waarin iets van de monarchie, in de theocratie; iets van de aristocratie, in de oudſten, de vaderen der ſtammen en huisgezinnen; iets van de democratie, in de volks vergaderingen gevonden werd; waarin het ware oogmerk der burgerlyke maatſchappy bereikt, en dus een bewys gegeven werd, wat een volk door goede en wyze wetten worden kan, wanneer deszelfs karakter is, eene edelmoedige gehoorzaamheid aan deze verordeningen, en hetzelve een gezette afkeer heeft, zo wel van alle losbandige vryheid, als van nodeloze bepalingen; en welke laatſte altoos vooronderſtellen verkeerde begrippen van het ware volksgeluk, in eenen wetgever (1).

Het

(1) Ik denk hier, dat men hier zal verwagten eene uitvoerige behandeling van het verſchil, in hoe verre Mozes in zyne wetgeving gebruik gemaakt hebbe van de wetten der Egyptenaren; of in hoe verre zyne wetten daar tegen aangekant waren. Dit doet tog niets af, met opzigt tot het betogen der voortreffelykheid van de Moſaïſche wetgeving, boven die van Lycurgus en Solon. Die egter de moeite nemen wil, om GOGUET te lezen, in zyn werk *L'origine des loix, des arts et des ſciens*, Part. I. Liv. I. ch. I. art. 4. et L. VI. ch. II. als ook Part. II. Liv. I. ch. III. zal, met een opſlag van een boog, kunnen zien, dat Mozes uit de wetten en gewoonten der Egyptenaren deze en geene dingen overgenomen, doch weder, aan den anderen kant, veele verordeningen, regtſtreeks daarmede ſtrydig, gemaakt heeft. De byzonderheden daarvan hier optegeven zou overtollig zyn; en wien is het werk van SPENCER de *Legibus Hebræorum* onbekend? als ook *de Ægyptiaca* van WITSIUS, en WARBURTONS *Godlyke zending van Mozes*; voornamelyk IV. B. 6. Afd.

Het is tog ontwyfelbaar, dat het oogmerk, waartoe menſchen zig in eene burgerlyke maatſchappy vereenigen, wanneer men de zaak, door ontleeding, tot deszelfs eenvoudige beginſelen brengt, niet anders is, of wezen kan, dan eene vermeerdering van hun byzonder geluk in den uitgeſtrekſten zin. Geen ſterveling ſtaat iets af van zyne aangeboren of verkregen regten, (wanneer hy zyne aangeboren vryheid gevoelt, en zyne beſtemming weet) ten behoeve van het algemeen, dan uit hoofde dat deze afſtand, ook voor hem, eene bron is van andere voordeelen, welken het verlies, door den gemeenen afſtand geleden, rykelyk opwegen. Het beginſel der zelfliefde, ſchoon binnen hare billyke grenzen bepaald, beveelt zulks aan allen, die niet aan ſlaverny gewoon zyn, of tot dezelve geweldadig gedwongen worden. Dit beginſel is, onder verſchillende benamingen, egter zo algemeen erkend, dat zelfs zy, die met *Rouſſeau* zig afkeerig toonen van de burgerlyke maatſchappy, de mate van geluk, in den afgezonderden ſtaat, grooter agten, dan buiten dezelve; het zy dan uit hoofde van mindere behoeftens, het zy, uit hoofde van andere oorzaken.

Elk mensch egter heeft zyne behoeftens, zo naar het ligchaam, als naar den geest. Behoeftens, welke wel tot in het buitenſporige vermeerderd, of verfynd; maar ook, aan den anderen kant, overgedreven verminderd, of vergroft (om dit woord eens te gebruiken)

ken) kunnen worden; en omtrend welke het zeker eenigermate moeielyk is den juisten middelweg afteteekenen. De Goddelyke goedheid heeft deze aarde verrykt met een groot aantal voorwerpen, welke, zo tot onderhoud van ons ligchaam, onmiddelyk, noodig zyn, als voedſel en drank, en het geen ons ligchaam voor de ongemakken der onderſcheiden lugtſtreeken bewaren moet; als ook zodanige, welke tot vermaak van onze zinnen medewerken. De reuk der bloemen, b. v. als ook het gezang der vogelen, het zien van de ſchoone voorwerpen in de natuur, is zonder twyfel van God beſtemd om onze zinnen te vermaken (1); en kan dus nooit, als overtollig, als nadeelig voor ons geluk, het zy als menſchen, het zy als burgers, worden beſchouwd: al ſtaat men toe, dat deze dingen tot onze onmiddelyke behoeftens niet behoren; ja offchoon een onmatig en buitenſporig gebruik derzelve, voor ons, in meer dan een opzigt, ſchadelyke gevolgen zoude kunnen hebben. De voordbrengſels van den akkerbouw en veeteelt, van kunsten en wetenſchappen, veraangenamen ook het leven, en ſloopen veele hinderpalen, welke de zo genaamde ſtaat der natuur, aan het geluk van menſchen en volkeren in den weg ſtelt; in welken zin, ook deze voordbrengſelen tot onze behoeftens kunnen gezegd worden, te behooren; en deze zyn dan alleen buiten-

(1) *Itaque* ad hominum commoditates et uſus *tantam rerum* ubertatem natura largita est, ut ea, *quæ gignuntur*; donata conſulto nobis, non *fortuito nata videantur*, zegt daarom CICERO *de Legib.* L. I. c. 8.

tenſporig, wanneer zy of flegts door eenige weinigen, ten kosten van de traanen en het zweet van veelen, kunnen genooten worden; of, in zig zelf, voor den welvaart van ligchaam en geest, hinderlyk zyn. De gezelligheid, waartoe de mensch door de natuur niet alleen beſtemd is, maar zelfs aangedreven wordt, maakt, door de wederkeerige uitoefening der gezellige pligten, den mensch veel gelukkiger, dan hy buiten deze aandrift zoude kunnen zyn. Het gevolg, dat ik uit deze eenvoudige beginſelen afleide, met opzigt tot de wetgeving, en derzelve eerste en onwrikbare gronden, is, dat elk, die zig onder eene burgerlyke maatſchappy begeeft, zulks doet, met oogmerk, om deze tweeſoortige behoeftens over het algemeen vollediger en geruster te kunnen erlangen en bezitten, dan hy buiten dezelve zoude kunnen doen. Offert hy dan in deze of geene byzonderheden iets op, gelyk zulks in alle maatſchappyen geſchiedt, hy doet zulks, om, met opzigt tot het algemeen, des te zekerder te zyn; en wint dus *intenſive*, wat hy *extenſive* verliest. Maar ook deze burgerlyke vereeniging opent hem nieuwe bronnen van geluk; zy wyst hem nieuwe wegen en middelen aan, om, daar hy aan anderen voordeel toebrengt, door zyne werkſaamheid, uit den arbeid van anderen, ook op zyn beurt, grootere voordeelen te trekken, dan elk, alleen voor zig zelf arbeidende, zoude kunnen genieten. Neemt by voorbeeld twaalf menſchen elk afzonderlyk; en ſtelt, dat elk zyn eigen timmerman, bakker, brou-

wer, kleermaker, houthouwer, ſlager, fabriketir, geneesheer, wondheeler, kruidmenger, landbouwer, warmoezier enz. zy — en neemt er twaalf, waarvan elk zynen byzonderen arbeid heeft, en dien ook voor de elf anderen uitoefent; de uitkomst zal u leeren, dat deze twaalf laatſte veel beter dan de anderen in hunne onderlinge behoeftens zullen kunnen voorzien (1). — Nu dit en ſoortgelyke voordeelen, zo met opzigt tot den geest, als tot het ligchaam, uit eenen wederkeerigen arbeid en werkſaamheid voordſpruitende, is de eerste grond van de nuttigheid eener burgerlyke vereeniging, en geeft ons een volledig denkbeeld van het oogmerk aller burgerlyke maatſchappyen; in zo verre zy de gevolgen zyn van eene redelyke en vryę keuze, en niet van overheerſching en geweld (2): welke laatſte men wel niet ontken-

nen

(1) Het is der moeite waardig, PLATO de *Republ.* L. II. p. 369. en 370. hierover natelezen.

(2) In de *voorrede* van de Engelſche vertaling der *Brieven van den* ABT MABLY *over de Regeeringsvorm en Wetten der vereenigde Staten van Noord America*, las ik, na dit geſchreven te hebben, deze zelfde gedagten in deze woorden. „Eene weldadige en wysgeerige ziel kan zig geen edeler en belangryker onderwerp voorſtellen, dan eene beſchouwing van „het burgerlyk beſtuur, met opzigt tot die oogmerken, welken de voorzienigheid met deszelfs inſtelling gehad heeft. Hetzelve ſtrekt niet „alleen tot bevordering van die tydlyke zekerheid, gemak en geluk, „voor welke de mensch in de maatſchappy vatbaar is; maar tevens tot „vermeerdering van die kundigheden en deugd, welke hy als een verſtandig en zedelyk werkend wezen, noodig heeft. Deszelfs bedwingen-

nen kan, in de daad al te veel de oirſprong van koningryken en gemeenebesten geweest te zyn, maar welke daden egter den aart der zake geenſins kunnen veranderen.

Ik meen derhalven hier uit, als eene klaarblykelyke waarheid, te mogen vastſtellen, dat geen wetgever in zyne wetten deze gronden uit het oog verliezen moge, en dat geen individu, door zyne wetten moet verſtoken worden van een gedeelte dezer behoeftens, of eenige perſoneele voordeelen, het zy geheel, het zy ten deele; ten zy dit gemis hem in een ander opzigt vergoed werde. — De ſpreuk; dat de hoogſte wet het heil des volks zy, kan geene andere redelyke uitlegging of uitbreiding dulden, dan deeze: wanneer ver het grootſte deel der byzondere perſonen, de burgerlyke maatſchappy uitmakende, in de bezitting van hunne regten, in de verkryging van hunne geoorloofde en redelyke behoeftens, niet kan geraken of gehandhaafd worden, ten zy eenige weinige hunne perſoonen of bezittingen in de waagſchaal ſtellen, ja zelfs verliezen; — dan vordert het heil des volks, dat

„gende kragt is geſchikt om alle booze hartstogten te beteugelen, en „den moed te beneemen. Deszelfs geheele bedoeling bepaalt zig tot „het vermeerderen van de kragten van den mensch, tot het aanmoedi„gen van de werkſaamheid en tot het uitbreiden van den kring van „edelmoedige en weldaadige aandoeningen." PRIESTLEY leidde dezelfde gronden, in zyn *Introduction* voor het *Eſſay on the firſt principles of gouvernement, and on the nature of political, civil, and religious liberty.*

dat is, van alle de onderſcheide leden ſamengenomen en uit een oogpunt, als eene perſona moralis beſchouwd, dat eenige weinigen liever wat verliezen, of in de waagſchaal ſtellen, dan dat dit verlies door allen geleden wordt. Ik zal dit met een of twee voorbeelden ophelderen. Een volk woont geruſtelyk in een land, hetwelk hun hunne behoeftens oplevert. — Er verſchynt een vyandlyk leger en dreigt hun met verwoesting, of doet onredelyke eischen om hun van hunne wettige bezittingen, al is het maar voor een gedeelte, te berooven. Wat gebeurt er? — Er wordt beſloten tot eene moedige verdediging! doch deze vooronderſtelt, dat ſommigen hun leven, hunne gezondheid, hunne bezittingen, in de waagſchaal ſtellen, op dat het *geheel* behouden blyve. Het heil des volks is hier de algemeene wet, om dat het verlies, hetwelk men ondergaat, niet kan gerekend worden by dat, hetwelk men zonder zulk eene manmoedige verdediging, niet tegenſtaande de gevaaren daaraan verknogt, waarſchynlyk zoude hebben moeten lyden. Billyk derhalven, dat hier tot eene manmoedige verdediging beſloten wordt, om dat het heil des volks zulks vereischte, en dus in dit geval met allen grond de hoogſte wet was. In den ſtaat der natuur (om nog een voorbeeld aantehalen) heeft elk de vryheid, om zig zelf, in geval van belediging, regt te verſchaffen. Hier van ſtaat men, eenige weinige gevallen uitgezonderd, af, in den ſtaat der burgerlyke vereeniging — niet om er van beroofd te worden; maar om,

door

door de vereeniging van het vermogen van veelen, des te zekerder te zyn, van regt te verkrygen; ofschoon men dan van iets, hetwelk men bezat, en zelfs kon uitoefenen, afstand doet, om dat het heil des volks de byzondere regtverschaffing niet gedoogt. Men wint egter by dezen afstand; al was het dan, dat men, in eenige weinige gevallen, door gebrek aan bewys, of andere oorzaken, in de menschelyke onvolmaaktheid gegrond, zelfs geen regt erlangde; vermits, in den staat der natuur, deze weinige gevallen, door list of geweld van den beledíger, een grooter aantal zouden uitmaken, of de herstelling zelve gebrekkig en onzeker zoude zyn. Men zoude een groot aantal soortgelyke voorbeelden kunnen aanvoeren, ter nadere opheldering van myne gezegdens, doch na die allen zoude men niet meer, dan nu, bemerken, dat het geen waarop het hier aankomt, eigenlyk is de bepaling van dat geen, wat men zig voorstelt, als men van het *heil*, of *geluk* des volks spreekt. Dit denkbeeld moet vastgesteld worden, eer men zig eenigermate kan inlaten, in eene beoordeling of vergelyking van verschillende wetgevingen.'

Stelt men, by voorbeeld, in nationalen krygsroem, dapperheid, onoverwinlykheid, of rykdom, het hoogste geluk van een volk; en beschouwt men deze dingen niet slegts als middelen, om het *heil* des volks, ongeschonden te bewaren tegen elk, die daarop eenen aanval wagen wil — dan moeten er noodwen-

wendig, aan de byzondere leden der burgerlyke maatſchappy, nodelooze pligten opgelegd, en door dezelve afſtand gedaan worden van de voldoening veeler behoeftens, zonder eenige, of ten minsten zonder geëevenredigde ſchadeloosſtelling; en dus wordt het eigenlyke en redelyke oogmerk der burgerlyke vereeniging, of grotendeels te leur geſteld, of geheel omgekeerd. Zo min tog als een enkel mensch, in den ſtaat der natuur, gelukkig kan zyn, alleen daardoor, dat hy onoverwinlyk is, dat hy dapper is, en zig met het goed van een ander kan verryken; zo min kan dit plaats hebben by eene gantſche natie, welker geluk van denzelfden aart is, als de welvaart van elk byzonder lid; en alleen daarin verſchilt, dat door de ſamenwerking van veelen een veel groter voorraad van geluk voor het algemeen verkregen en dus elks byzonder deel grooter wordt, dan buiten deze vereeniging. — Het heil des volks is in den grond altoos hetzelfde by alle volkeren, hoe onderſcheiden in aart, zeden, omſtandigheden enz. het is; en kan niet anders zyn, dan — de overeenkomst van den toeſtand zo des algemeenen volks, als van de byzondere leden, met het oogmerk der burgerlyke vereeniging — maar nu: is elk mensch geſchapen tot genot, en tot volmaking van zig zelf, dan moet hy een ruimer en zekerder genot, als ook eene grotere volmaking, bedoelen in de burgerlyke vereeniging; Derhalven is het heil des volks, zonder onderſcheid, de hoogstmogelyke genieting (zo met opzigt tot het geheele

heele volk, als tot de byzondere leden) van die goederen dezes levens, welke tot onderhoud, veraangenaming van dit leven, en tot volmaking van de leden dier maatschappy, als burgers en als menschen, dienen kunnen, εὖ ζῆν: zegt ARISTOTELES (1). 't Is zo, het is moeielyk, dit byzonder geluk zo interigten en te bepalen, dat het medewerke tot geluk van de geheele maatschappy. PLATO heeft deze moeilykheid ook gevoeld (2), en men zal zyne aanmerkingen daarover niet anders dan met genoegen lezen. Zo min tog als men zig de deugd, dapperheid, matigheid van eene geheele natie verbeelden kan, zonder de deugd, dapperheid, maatigheid van de byzondere leden, ten minsten het voornaam gedeelte derzelve, te vooronderstellen, gelyk dezelfde PLATO insgelyks opmerkte (3), zo min kan men eene gelukkige natie zig voorstellen, zonder de byzondere leden als gelukkig te beschouwen. Eene wetgeving kan derhalven niet overeenkomen met het oogmerk eener burgerlyke vereeniging, wanneer zy het geluk van een gedeelte der natie niet kan verkrygen, dan ten koste van het geduurzaam ongeluk van sommigen; en zy kan ook in zulken geval niet gezegd worden het heil des volks uit-

(1) Polit. L. III. c. IX. welk geheele hoofdstuk waardig is over dit onderwerp gelezen te worden.

(2) de *Republ.* L. IV. p. 421. verg. met L. VII. p. 519. f.

(3) Ibid. p. 433. sq.

uittewerken. Dan om voordtegaan — uit het gezegde blykt genoegſaam, dat men het heil des volks brengen kan tot deze algemeene byzonderheden. —

1) Tot een ruim en overvloedig (geen overdadig, dit merke men wel op (1),) genot van die behoeftens, welke tot onderhoud van ons tydelyk leven nodig zyn, als mede van die, welke hetzelve leven op eene gepoorloofde wyze veraangenamen — en dit met opzigt tot alle de byzondere leden, zonder onderſcheid; ſchoon de trap van dezen overvloed, de ſoort van veraangenaming dezes levens, de kostbaarheid der vermaaken, onderſcheiden kan zyn en moet zyn, in eene burgerlyke maatſchappy, waarin geene volſtrekte gelykheid kan bewaard blyven, zonder onregtvaardigheid; en dit uit hoofde zelfs van de onderſcheide vatbaarheid, vlugheid, naarſtigheid, en leeftyd der byzondere leden.

2) In de zekerheid, dat, noch de enkele leden van dit volk, noch de geheele maatſchappy, door wien het ook zy, zullen geſtoord worden in het gerust genot van de middelen ter voldoening van hunne behoeftens; dat is, in eene behoorlyke handhaving der geregtigheid van binnen, en in eenen toeſtand van veiligheid, met opzigt tot andere landen en volken.

3) In

(1) Zo als CICERO van Pompejus huisraad zeide, *non illa quidem luxurioſi hominis, ſed tamen abundantis. Philipp.* II. 27. ARISTOTELES noemt het σωφρονως και ἐλευθεριως χρηθαι. *Polit.* L. II. c. 6.

3) In de zekerheid der byzondere leden, dat zy niet alleen in de volmaking van zig zelf, als menſchen beſchouwd, geene ſtremming zullen vinden, maar dat zy in tegendeel nieuwe bronnen voor deze volmaking zullen geopend zien; en dat by gevolg de burgerlyke wetten aan de beoefening van deugd en Godsdienſt, als mede aan de ontwikkeling der verſtandelyke vermogens, geene verhindering zullen toebrengen, onder ſchyn van het heil des algemeenen welvaarts te bevoordeelen; maar in tegendeel medewerken, om de byzondere leden der maatſchappy wyzer, deugdſamer en godsdienſtiger te maken (1).

Deze drie wezenlyke eigenſchappen van het *heil des volks*, en welke de ware burgerlyke vryheid zo wel vooronderſtellen als kenmerken, hebben wel veele onderdeelen, en ondergaan wel verſchillende wyzingen, naar de onderſcheide geſteldheid en betrek-

kin-

(1) PLATO zeide te regt de *Legib.* L. V. p. 742. ἐσι δη τε νουν ἐχοντος πολιτικὴ βουλησις, φαμεν, ουχ ἡπερ ἀν οἱ πολλοι φαιεν, δειν βουλεσθαι τον ἀγαθον νομοθετην, ὡς μεγισην τε ειναι την πολιν, ἡ νοων ἰν νομοθετοι, και ἐτι μαλισα πλουσιαν, κεκτημενην δ' ἀυ χρυσιὸ και ἀργυρια, και κατα γην, και κατα θαλλατταν ἀρχυσαν ὁτι πλειστων· προσθειεν δ' ἀν και ὡς ἀρισην δειν βουλεσθαι την πολιν ειναι, και ὡς ἐυδαιμονεσατην τον γε ὀρθως νομοθετουντα· τουτων δε τα μεν δυνατα ἐσι γιγνεσθαι, τα δε ου δυνατα. τα μεν ουν δυνατα βούλοιτ' ἀν ὁ διακοσμων, τα δε μη δυνατα ουτ' ἀν βουλοιτο, μη ταιας βουλησεις, ουτ' ἀν ἐπιχειροι. σχεδον μεν γαρ ἐυδαιμονας ἀμα και ἀγαθυς ἀναγκη γιγνεσθαι· τουτο μεν ουν βουλοιτ' ἀν.

kingen van landen en volken; maar ik meen egter, dat alles, wat, op redelyke en klaarblykelyke gronden, tot het waar geluk en de egte vryheid van eene burgerlyke maatschappy, in het algemeen kan gebragt worden, onder een van deze byzonderheden behoort; en dat die wetgeving, waarin deze hoofdkenmerken, het duidelykst, het uitgewikkeldst, het zuiverst en volledigst, overeenkomstig de omstandigheden, behoeftens en gesteldheid van zulk eene natie, te vinden zyn, de beste is; om dat zy het meest beantwoordt aan de oogmerken, waartoe menschen zig tot eene burgerlyke maatschappy vereenigen. Ja dat men, op zulke eenvoudige beginselen bouwende, zig het minst verwarren zal, wanneer men wetgevingen van zulken onderscheiden aart als die van *Mozes* en *Lycurgus* vergelyken, en de voortreflykheid van de eene boven de andere betogen wil.

Laat ons dan, op deze gronden, de wetgeving van Mozes beschouwen, en zien in hoe verre hy, met opzigt tot de bevordering van het ware heil des volks, Lycurgus en Solon agter zig gelaten heeft.

Mozes gaf zyne wetten aan Iraël, zwervende in de woestyne, maar vooronderstelt hunne bezitneming van Canaän. In hoe verre nu deze inneming zedelyk regtvaardig was, komt hier zo min in aanmerking, als de wettige bezitting van *Sparte* en *Athene*, door de Lacedœmoniers en Atheners. Het groote oog-

oogmerk der burgerlyke wetgeving van Mozes was, 1) het gerust, overvloedig, en vrolyk genot van die goederen, tot ligchaams onderhoud en veraangenaming van het tydelyk leven, welken Canaän overvloedig opleverde; en dit, zo met opzigt tot de geheele natie, als tot alle byzondere leden zonder onderſcheid. 2) Deze enkele leden, zo wel als het geheele volk, te verzekeren van de duurzaamheid dezer voorregten, zonder daarin, buiten hun eigen ſchuld, het zy onder elkander, het zy van buiten, door andere natien te worden geſtoord. 3) Zyne Israëllers door nuttige kundigheden, door deugd en godsdienstigheid perſoonlyk te volmaken, en deze volmaking zelf mede te doen werken tot hunnen volks-welvaart, en veiligheid.

Deze drie ſtukken egter verdienen eene uitgewikkelder voorſtelling. Zy zyn tog de gronden van alle wetgeving, zonder onderſcheid van regeeringsvorm. De alleenheerſching, de aristocratie, de democratie, of welke regeeringsvormen door vermenging van deze ook mogen zyn voordgekomen; deze allen, in welke lugtſtreek, of onder welke omſtandigheden ook, wanneer zy ten nutte van het volk en niet ſlegts tot voordeel der Regenten zyn ingerigt, moeten deze drie kenmerken hebben en alle hunne wetten daarop uitloopen. Daarom zyn ook dezelve de eenigſte en volkomenſte toetſteen om verſchillende wetgevingen met elkander te vergelyken, en de voortreflykheid van de eene boven de andere te betoogen.

I.

Hoe Mozes in zyne wetgeving bedoeld hebbe, zyn volk het gerust en vrolyk bezit te verſchaffen van die goederen, welke Canaän overvloedig opleverde, en dus van de behoeftens en veraangenamingen dezes levens, kan men niet treffender voorſtellen, dan met de eigene woorden des wetgevers, waarin men het gevoelig hart van den wyzen menſchenvriend, die niet in eenen nuttelozen roem, maar in het waar belang zyns volks, zyn vermaak ſtelt, en elk hunner gaarne gelukkig zag, op den innemenſten en overredenſten toon, zig hoort uitſtorten.

Dit (zegt hy) *zyn dan de geboden, de inzettingen ende de rechten, die de Heere uwe Godt geboden heeft om u te leeren — op dat het u wel ga, ende op dat gy zeer vermenigvuldiget in 't land, dat van melk ende honig is vloeiende. Houdt dan de geboden, ende de inzettingen, ende de rechten, die ik u heden gebiede om die te doen, zo zal 't geſchieden, om dat gy deze rechten zult hooren, ende houden, ende dezelve doen, dat de Heere uwe Godt, u het verbond ende de weldadigheid zal houden, die hy uwe vaderen gezworen heeft, ende hy zal u liefhebben, ende zal u zegenen,*

nen, ende u doen vermenigvuldigen: ende hy zal zegenen de vrucht uwes buiks, ende de vrucht uwes lands, uw koorn ende uwen most, ende uwe olie; de voortzettinge uwer koeijen, ende de kudden van uw klein vee — gezegent zult gy zyn boven alle volken: daar en zal onder u noch man, noch vrouwe onvruchtbaar zyn, ook niet onder uwe beesten. Ende de Heere zal alle krankheid van u afweeren: ende hy en zal u geene van der Egyptenaren quade ziekten, die gy kent, opleggen — want de Heere uwe Godt brengt u in een goed land; een land van waterbeeken, fonteynen ende diepten, die in dalen ende in bergen uitvlieten: een land van tarwe ende gerste ende wynſtokken, ende vygboomen, ende granaatappelen: een land van olieryke olyfboomen, ende van honig; een land daarin gy brood zonder ſchaarsheid eeten zult; daarin u niets ontbreeken zal: een land welkes ſteenen yzer zyn, ende uit welkes bergen gy koper uithouwen zult (1).

Welke zyn nu de bepalingen aan dit ruim en vrolyk genot geſteld? geene anderen dan vrolykheid, dankbare erkentenis aan God, en het houden van zyne geboden (2). Deze tog moesten van zelf, en uit haren aart, losbandigheid, overdaad en onmeedogenheid omtrend verarmde dienstboden en vreemdelingen uitſluiten; en daardoor toont de wyze en god-

vrug-

(1) Deut. VI. 2, 3. VII. 11—15. VIII. 7—9.

(2) z. ſlegts Deut. VIII. 10—14.

vrugtige Mozes reeds in zyne eerste en algemeenſte beginſelen, hoe hy zedekunde en godsdienst wist te gebruiken, om aan zyne burgerlyke wetgeving kragt bytezetten, en niet alleen eene gelukkige maatſchappy, maar tevens gelukkige leden te maken. Hoe verre ſtaat hier Lycurgus agter hem? Deze kon zyn oogmerk niet bereiken, dan door zyne burgers die genoegens voor een groot gedeelte te onttrekken, de begeerte naar welke door de natuur zelve in den mensch gelegd is, en zeer wel, behoudens burgerlyke en godsdienstige deugd, kan bevredigd worden. De behoeftens te verminderen tot het buitenſporige, de natuur te temmen, haare ſtem te ſmooren, en de perſoonlyke genoegens opteofferen aan het algemeene en door hem beoogde welzyn van den ſtaat, was het middel, waardoor Lycurgus zynen ſtaat duurzaam, onoverwinlyk en beroemd wilde maken. — Mozes hoorde de ſtem der natuur in elk burger, bevredigde dezelve, en verbond het byzonder geluk met het algemeene zodanig, dat niemand berouw kon hebben een burger te zyn, maar in tegendeel ook als mensch gelukkiger werd in de burgerlyke maatſchappy.

Zegt men: de Spartaners egter rekenden zig gelukkig; zy waren met hunne wetten, zelfs by uitſtek, voldaan, en hadden dus niets te begeeren; dan antwoorde ik niet met dezulken, welken reeds oudtyds oordeelden, dat de Spartanen hun leven niet agteden, om

om dat zy de dood als eene verlosſing uit hun jammerlyk leven aanmerkten (1), maar door te vragen: Zyn ze allen gelukkig, die zig gelukkig agten? Zyn de wilden, die de beſchaafdheid, zo lang zy kunnen, ontvlugten, gelukkig, om dat zy hunnen toeſtand zo beſchouwen? Is een gierigaart, die by zyn geldkist zig vermaakt, en geen geluk kent dan dat van ſchatten op een te ſtapelen, waarlyk gelukkig? Voorzeker neen! het geluk beſtaat niet in de verbeelding, maar in het wezenlyk bezitten van die goederen, welke ons in ſtaat ſtellen om onze beſtemming te bereiken. Komt hier nu by een onderſcheiden bevatting van onze beſtemming, en de bewustheid van het bezit der middelen, tot ons geluk dienende, dan *zyn* wy gelukkig, en *rekenen* ons te regt zodanig. Zo min derhalven de Israëliten ongelukkig waren, toen zy, zig beklagende over het gemis der Egyptiſche lekkernyen, murmureerden; zo min kan men de Spartaners daarom alleen voor gelukkige menſchen en burgers houden, om dat zy zulks voorgaven, en mogelyk zelven geloofden.

Maar zelfs was de roem der natie by Mozes niet uitgeſloten. De inagtneming zyner wetten tog, zou, naar zyn zeggen (2), *hunne wysheid en hun verſtand zyn*

(1) Zie ELIAN. V. H. L. XIII. c. 38. n. 7. 8.

(2) *Deut.* IV. 6—8.

zyn voor de oogen der volkeren: die alle deze inzettingen horen zouden ende zeggen: dit zelve groote volk alleen is een wys ende verſtandig volk, want wat groot volk is er, welke de Goden zo naby zyn als de Heere. — Ende wat groot volk is er, dat zo rechtvaerdige inzettingen en rechten heeft, als deze gantſche wet is, die ik heden voor uw aangezichte geve.

't Is zo, Lycurgus heeft ook zyne natie beroemd gemaakt, en zyne wetgeving was geſchikt om bewondering te verwekken: — doch de roem is het alleen niet, welke eene natie gedugt en gelukkig maakt. Wanneer deze roem onbeſtaanbaar is met de byzondere genoegens, en de voldoening der behoeftens, van elk byzonder lid der burgerlyke maatſchappy, is dezelve eene harsſenſchim, een ydele klank zonder betekenis.

Het zy dan zo, dat Lycurgus het gebruik van goud en zilver, van aangenaam voedſel, van veele verkwikkingen dezes levens, afkeurde, als het eenig middel om het misbruik voortekomen; doch wie ziet niet, dat dit de knoop doorhakken, en geenſins dezelve losmaken is? Wie moet niet erkennen, dat de milde natuur, die niet ſlegts het volſtrekt noodzakelyke, maar zelfs het overvloedige, het vermakende, het verkwikkende aan het menschdom aanbiedt, in de wetgeving van Lycurgus, verminkt, en in hare mildadigheid gedwarsboomd wordt? daar zy in die

van

van Mozes, langs de regte paden gevoerd, en aan de regte eindens dienstbaar gemaakt wordt. Maar Lycurgus, ik beken het, kon zulks niet doen, vermits in zyne wetgeving, noch zedekunde, noch godsdienst (eenige plegtigheden uitgezonderd) in aanmerking kwam. Geene zedekunde. Daar tog alles, wat met zyn voorgesteld, ja, laat my zeggen, ingebeeld welzyn der burgerlyke maatschappy, overeenkomstig en daaraan dienstbaar was, zedelyk goed, en alles in tegendeel, wat daarmede streed, zedelyk kwaad was, kon zyne zedekunde geen teugel zyn voor de buitensporigheid, daar zy haren geheelen aart schikken moest naar den aart van dat geene, hetwelk zy bestieren moest. En derhalven zien wy reeds uit dit bovengemelde, dat de wetgeving van Lycurgus, hoe veel bewondering zy ook verdiene, aan deze hoofdgebreken kwynt: 1) dat zy de stem der natuur, die het menschdom tot een ruim, schoon niet buitensporig, genot van de goederen dezer aarde, roept, het zwygen oplegt, de natuur tegenspreekt, uitdooft, en daardoor tegen de oogmerken van het weldadig opperwezen zelfs inwerkt.

Een Spartaan moest, al wat hy was, voor de Republiek zyn — in zyn spys en drank, in zyn lust tot de voortteeling, in zyn denken, spreeken, in zyn uitspanningen, in alles — hy mogt zig beroemen, een Spartaan te zyn, hy kon zig niet beroemen, een mensch te zyn. — Maar een Israëliet! — Deze gevoelde, dat hy mensch was, en op eene gezegende

aarde leefde; ſchoon hy, als een Israëlitisch burger, veele, en, in zeker opzigt, moeilyke pligten in agt te nemen en te vervullen had. Hy at zyn brood met vreugde, hy dronk zynen wyn van goeder harte, hy verlustigde zig in de huisvrouwe zyner jeugd. Dit zeggen tog van den *Prediker* (1) is volkomen in den geest der Mozaïſche wetgeving; en men kan uit veele plaatſen der heilige ſchryvers, uit veele beſtraffende redevoeringen der Profeeten zelfs, ten duidelykſten bemerken, dat het oogmerk van Israëls wetten was, menſchen ook in dit leven gelukkig te maken; door een overvloedig genot van deze zegeningen der aarde en hare voordbrengſels, zonder onderſcheid (2). Een ruim beſtaan tog en een gelukkig huwelyk zyn de ſterkſte en duurzaamſte zuilen van een gelukkig leven hier op aarde. — Dankbare erkentenis aan God, die dit alles gegeven had, blydſchap in dien God, die den vrolyken ontmoet, en behagen ſchept in de aanbidders zyns naams, en hen die zig voor afgodendienst wagten — zie daar de middelen, de zedelyke middelen, om hem in het genot zyner verkregen goederen voor overdadigheid en zedeloosheid te bewaren. — Het is derhalven insgelyks waar, dat het 2do) gebrek in Lycurgus wetgeving was, dat hy zig noch van den godsdienst, noch van zedelyk-

(1) Hoofdſt. IX. vs. 7—9.

(2) verg. *Spreuk.* III. vs. 9. JES. I. vs. 19. JEREM. II. vs. 24. 25. MICHA VI en veele ſoortgelyken.

lykheid in zyne wetgeving bediende. De laatſte ſchikte zig geheel en al naar zyne ſtaatkunde, en kon dus nooit den burger beſtieren; zy moest in tegendeel hem losbandiger maken; en als mensch doen verliezen, wat hy als burger ſcheen te winnen; maar ook daardoor bronnen openen van zedelyk bederf, die den mensch geheel en al ten prooy ſtellen van zyne hartstogten en driften, zelfs daar zy in ſchyn deze en geene ondeugden ſcheen onmogelyk te maken; en het is daarom te verwonderen, dat men, zelfs onder Christenen, zo dikwyls gezegd heeft, dat Lycurgus zyn volk tot de *deugd* vormde, zonder eerst vooraf te bepalen, wat men door Spartaanſche *deugd* verſtond (1).

Wy

(1) Ik moet dit ſtuk eenigſints ophelderen. 't Is zo, zonder gehoorzaamheid aan de burgerlyke bevelen zyner maatſchappy kan geen burger de naam van een deugdſaam man waardig zyn — maar ook; enkele gehoorzaamheid aan de burgerlyke bevelen, kan nog geen eigenlyk gezegde *deugd* heeten; want dan zoude een ſtruikrover, die de wetten van zyne bende by het roven en moorden in agt neemt, een deugdſaam man wezen. Men moet derhalven eerst zeker zyn, dat de burgerlyke wetten daarop uitlopen, dat zy het algemeene oogwit van alle *burgerlyke* maatſchappyen bevorderen, naar de omſtandigheden van dat byzonder volk, waaraan zy gegeven zyn; en daarenboven, dat zy niets in zig bevatten, ſtrydig met de algemeene voorſchriften van Godsdienst of zedekunde, dat is, met andere woorden, met de wetten der *menſchelyke* maatſchappy. Zyn dezelve van dien aart, dan is de gehoorzaamheid aan dezelve waarlyk deugd. Maar hoedanig is nu de Spartaanſche deugd? om niet te zeggen, het geen ſommigen gezegd hebben, dat de ondergeſchiktheid der Spartanen gelykſoortig was met die van

lyk te bereiken. Deze zyn

1) *De bezitting van eigen landeryen.*

2) *De veefokkery.*

3) *De koophandel.*

Elk Israëliet had zyn eigen akker, dewelke, niettegenſtaande de volkrykheid van dit gemeenebest, uit hoofde van de vrugtbaarheid van Canaän, genoegſaam was tot onderhoud (1). Dezen hield hy als 't ware ter leen van Israëls God, die de Heer des lands was (2). Dezen mogt hy niet verkoopen, dan voor een zekeren bepaalden tyd, na denwelken dezelve tot den oirſpronkelyken bezitter moest wederkeeren. Waarom ook dit verkoopen niet zo zeer als een verkoop van den akker zelf, dan wel als een verkoopen van de voordbrengſels daarvan, geduurende eenige jaren, beſchouwd werd; en dan nog behield de verkooper het regt, om ten allen tyde zyn verkogte, of zelf, of door zynen Goël, te losſen (3).

Deze beſtelling omtrend de akkers had zeer veele voordeelen, zo in het algemeen, als met opzigt tot de

(1) De zwarigheden hiertegen ingebragt zyn opgelost door Michaëlis M. R. §. 26.

(2) *Lev.* XXV. 23.

(3) z. *Lev.* XXV.

de Israëllers. Zy veroorzaakte en onderhield zekere gelykheid, tusſchen de onderſcheiden Israëliten, welke wel, door aankoop van oogſten, of erfopvolging, kon verminderd, maar nimmer geheel konde worden weggenomen; en dus kwam zy ook eene volſtrekte armoede voor. Zy ſtelde den akkerbouw, die bron van wezenlyken en beſtendigen rykdom, op eenen hogen prys; en gewende de zwervende herders, gelyk de kinderen Israëls oorſpronkelyk waren, aan een meer gevestigde levenswyze: zy veroorzaakte liefde tot het vaderland, waarin elk burger zyne bezitting had, en daaraan meer verkleefd was, dan hy, die alleen van kunſten en handwerken leeft, en dus zyne middelen van beſtaan overal met zig voert; en wanneer het waar is, dat geen ſtand geſchikter is voor den krygsdienſt, dan die der akkerlieden, (jagers alleen uitgenomen) zo was deze algemeene beoefening van den akkerbouw ook tevens geſchikt, om, ingeval van nood, een dapper volk te maken, en burgers te vormen, die, hoofd voor hoofd, ingeval van oorlog, hunne bezittingen verdedigden, zonder dat zy, gelyk de Spartanen, die door hunne Heloten hunne akkers lieten bebouwen, den akkerbouw verachten, als een ſchandelyk handwerk; — maar, gelyk de oude Romeinen, dezelve, als eene nuttige, aangename, gezonde en belangryke bezigheid beſchouwden, ver te ſchatten boven de Spartaanſche *ledigheid*, met

met welken schoonen naam ook bestempeld (1). Deze verordening bragt eindelyk by elk Israëliet zulk een gevoel van vryheid en onafhanklykheid voord, als geschikt is, om eene des te groter ondergeschiktheid aan de wetten van zulk eene burgerlyke maatschappy vrywillig voordtebrengen. Naboth weigerde te regt zynen akker aan zynen koning te verkoopen.

Het tweede middel van bestaan voor de Israëliten was de veeteelt. Behalven tog het vee, uit Egypte medegevoerd, hadden zy in Canaän veel vee tot buit gemaakt, en onder elkander verdeeld (2). Zo dat elk Israëller, die zulks door moedwillige armoede niet verloren had, by zynen akker ook eenig vee, en het rykere gedeelte aanzienlyke kudden bezaten, gelyk Nabal, Isai enz. — Deze twee bronnen van vermogen bragten wederom een derde voord, namelyk een soort van koophandel; want schoon de Israëliten geen eigenlyke negotieerende natie waren, en niet moesten zyn (3), ontbrak het hun, door de nabyheid der steden Tyrus en Sidon, en de doortrekkende Karavaanen, aan geene gelegenheid, om hunne overtollige waren, door den akkerbouw en veeteelt

(1) βελτιστος γαρ δημος ὁ γεωργικος ἐστιν zeide ARISTOTELES *Polit.* L. VI. c. 4. en geeft er verscheidene redenen van op.

(2) z. by v. *Jos.* XXII. 8.

(3) z. de redenen by MICHAËLIS M. R. §. 39. by welke ik niets te voegen heb.

teelt verkregen, te verruilen voor andere koopmanſchappen, of voor zilver en goud (1). En deze verruiling was zelfs een onontbeerlyk middel voor de Israëliten, ter verkryging van deze en geene behoeftens. PLATO merkte toe reeds op, dat geen burgerſtaat beſtaan kan, zonder dat er deeze of geene goederen van buiten ingebragt, en tegen andere verwisſeld worden (2).

Door deze drie middelen konden de Israëliten overvloed hebben van die dingen, welke dienen tot vervulling der noodzakelyke behoeftens, en tot veraangenaming dezes levens, zonder te vallen in de buitenſporigheden van eene wellustige levenswyze, gelyk onder anderen te Athene plaats had. Kunsten en handwerken ſchynen of vrywillig geoefend, of derzelver voordbrengzels door ruiling, of door den handen arbeid der lyfeigenen geoefend, maar geen eigenlyk middel van beſtaan by de Israeliten geweest te zyn (3).

Laat ons nu ook, in deze byzonderheden, Mozes by Solon en Lycurgus vergelyken. Te Athene waren zulke zekere middelen van beſtaan niet voor elk burger,

(1) verg. Prov. XXXI. 24.

(2) de *Repubi.* L. II. p. 370, 371.

(3) verg. MICHAËLIS *Mos.* R. D. I. §. 38.

ger, waaronder er veele waren, die geen eigendom bezaten, offchoon zy mede in de volksvergaderingen verfchenen. Geen genoegfame zekerheid was er dus voor het gros der Atheenfche burgers, dat het hun aan geen genoegfaam levensonderhoud zoude ontbreken (1). — 't Is zo, in eenen ftaat, waarin kunsten en handwerken mede middelen van beftaan zyn, gelyk te Athene, ja gelyk in de meeste hedendaagfche Ryken en ftaten, wordt het gebrek aan bezittingen in landeryen, daardoor, eenigermate vergoed, dat elk kundig, vlytig en getrouw arbeidsman of kunstenaar over 't algemeen zeker kan zyn, dat het hem aan geen werk, en dus ook aan geene middelen, om zig het nodig levensonderhoud te verfchaffen, zal ontbreken; maar des niet te min agt ik zulk eenen ftaat gelukkig, en zulk eene wetgeving boven anderen voortreffelyk, waarin, door eene geregelde verdeeling van landeryen, voor elk byzonder lid kan gezorgd worden, en ook dadelyk gezorgd is; zo dat hy dus, ook in geval van ziekte, zeker kan zyn, dat hem het noodige niet zal ontbreken; want men zal toeftemmen, dat in een ftaat, waarin elk burger een akkerman is, en men elkander behulpfaam is, in het bebouwen van den grond, het voor eenen, die, voor een tyd, door ziekte of andere omftandigheden, be-

(1) De rykdommen zelfs, welken na Solons tyd in den fchoot der Atheenfche burgers vloeiden, waren veelal de vrugten van hunne overwinningen en veroveringen; en dus niet van duurzamen en zekeren overvloed.

belet wordt, zynen akker te bebouwen, gemaklyker is, hulp te vinden, dan het is, voor het gros der handwerkslieden, in dergelyken gevalle, zig voor armoede te bewaren. Voor de laatſten is dikwyls ziekte de oorzaak van *geheel* verval; voor den akkerman, op zyn meest, ſlegts voor een tyd de reden van gebrek (1).

Lycurgus ſchynt het daarom beter begrepen te hebben, en in zeker opzigt nader by de wysheid van Mozes gekomen te zyn. Ieder burger had zyn eigen ſtuk land; maar ook niet meer, dan de wetgever voor zyne behoeftens nodig oordeelde; en deze behoeftens waren, gelyk wy gezien hebben, binnen zeer enge grenzen bepaald. Ook was deze ſtrenge gelykheid geen geringe hinderpaal voor de menſchelyke vlyt en naarstigheid; zo dra men tog in eenen burgerſtaat eene alleszinſe gelykheid wil invoeren, heeft de naarstige, zo wel als de luie, een even gelyk deel (2); Mo-

(1) De Godshuizen, Armkamers en dergelyke, in onze ſtaten, noodzakelyke inrigtingen, bewyzen, hoe weinig, in onze wetgevingen, gezorgd is, om de armoede der byzondere ingezetenen voortekomen. Zy wordt door dezelve geholpen, by Mozes en Lycurgus kwam men dezelve voor.

(2) PLATO, welke met de ſpreuk, *amicorum omnia eſſe communia*, zo veel op had, en ze gaarne in zyne Republiek, in den volſten zin, had willen invoeren, begreep egter, dat zulks onmogelyk was; en zegt daarom, na veele aanmerkingen daarover gemaakt te hebben, dat in een burgerſtaat, die niet door inwendige verdeeldheden en oproerigheden zal te ondergaan, door den wetgever zorge moet gedragen worden, dat geen

Mozes koos hierin den middelweg; eene zekere bezitting was het onverliesbaar deel van allen, zonder de belooningen der naarstigheid afteſnyden; of te beletten, dat de een boven den anderen, langs regtvaardige middelen, die ook toevallig kunnen zyn, in tydelyke goederen kon uitmunten. 't Is waar, de geheele wetgeving van Lycurgus was daartoe ingerigt, om elk burger, alles wat hy was, voor het algemeen te doen zyn; en zyne behoeftens ſtrengelyk te bepalen; en in zo verre was deze gelykheid een geſchikt middel tot zyn oogmerk; maar dit egter had tot zyn gevolg, dat elk Spartaan in vollen nadruk burger was, maar in zeer weinig opzigten mensch bleef; iets dat ik meen te hebben aangetoond, met den aart en het ware oogmerk van eene burgerlyke maatſchappy, onbeſtaanbaar te zyn. In tegendeel by Mozes was elk burger een mensch, genoot de goederen dezer aarde met blydſchap en zonder ſchaarsheid, en te gelyk was dit genot zo gewyzigd, dat het hem zyn vaderland en zynen God lief en waard maakte, hem daaraan verbond, en alles voor deszelfs verdediging en eer deed opzetten; en derhalven bereikte Mozes, zonder in de gebreken, of eigenlyker geſproken, in het on-

geen burger volſtrekt arm, of by uitſtek ryk kunne worden. Men z. *de Legib.* L. III. p. 744. Solon had, zo ver wy weeten, alleen gezorgd, dat men niet boven alle bepaling landeryen bezitten kon, en men heeft, alleen uit de *Alcibiades* van PLATO, gegist de mate, welke men niet mogt te boven gaan. z. YOUNG *Hiſt. of Athens.* bl. 229.

onnatuurlyke (1) van Lycurgus te vallen, alle de oogmerken, welken deze Griek bedoelde, veel beter, dan hy. — Hy vermydde zo wel de onnatuurlyke ſtrengheid van Lycurgus, als de buitenſporige losbandigheid en wellustige levenswyze van Solon. Het verbannen van goud en zilver kan ook, naar alle menſchelyk vooruitzigt, niet voor altoos geſchieden; en dus kan eene wetgeving, waarin deze metalen alleszins verboden zyn, alleen voor een zekeren tyd plaats hebben. Wordt deze wet dan, of opgeheven, of raakt dezelve in onbruik, zo kan een ſtaat, waarin dezelve een van de grondzuilen van het ſtaatsbeſtuur is, niet anders dan door dezen inbreuk naar zynen ondergang hellen; en zo is het in de daad met Sparta gegaan. Zo dra men deze wet van Lycurgus verwaarloosde, gelyk geſchiedde ten tyde van Lyſander, ſtroomde de liefde tot rykdommen zodanig in den boezem der Spartanen, dat zy buitenſporig werd, en teffens den grond lag tot hunnen ondergang. — En hier uit blykt het ook, dat eene wetgeving, waar-

(1) Indien de wetgever wat meer agt geſlagen had op de regten der natuur, en aan de menſchelyke zwakheid wat meer had toegegeven, zyn ſamenſtel zou ſteviger en duurzamer geweest zyn. Het zoude met geen vyand hebben te kampen gehad, welke vroeger of laater altoos de overwinning behaalt over allen tegenſtand; ik meen de natuur zelf: zegt daarom te regt de Schryver van de *Hiſtoire philoſophique et politique de Lacedémone & des loix de Lycurgue*; en YOUNG in zyne meermalen aangeh. *Hiſtory of Athens*. p. 109. zegt daarom, ten beſluit van eenige aanmerkingen over het oogmerk van Lycurgus: *his plan was to obey, and not to humanize.*

waarin het gebruik van zilver en goud geoorloofd, maar door godsdienstige en andere burgerlyke wetten gewyzigd en bepaald is, veel zekerer en duurzamer is in haaren aart, dan zulk eene, waarin zulks volſtrekt verboden is; vermits uit alle omſtandigheden, welke op deze waereld plaats hebben, van vooren kan opgemaakt worden, dat zulk een verbod geen blyvenden invloed hebben kan. Het is zelfs grotelyks te verwonderen, dat die invloed, te Sparta, niet veel eerder hebbe opgehouden. Maar hoe het daar ook mede gelegen zy, er is maar één Sparta in de waereld geweest; het was, en zal nimmer ophouden te zyn, zulk een verſchynſel, hetwelk men voor een ſchepſel der verbeeldingskragt zoude houden, wanneer deszelfs aanwezen niet, in zyne byzonderheden, door de geloofwaardigſte ſchryvers bevestigd was.

II.

Het tweede ſtuk, tot den waren welvaart van een volk volſtrekt nodig, is, dat de geheele natie, zo wel als de byzondere leden, verzekerd zyn, dat zy by hunne goederen, bezittingen en voorregten zullen bewaard blyven; en beveiligd worden tegen elk, het zy uit hunne maatſchappy zelve, het zy van de nabuurige volken, die zouden willen ondernemen, hun via facti, gelyk men zegt, daarvan te willen beroven.

Zal eene burgerlyke wetgeving voor dit gedeelte van het volksgeluk behoorlyke zorge dragen, dan moet door dezelve genoegſaam verordend zyn: de oefening der geregtigheid, zo in burgerlyke geſchillen, als met opzigt tot lyfſtraffelyke misdaden — als ook de zekerheid van den ſtaat tegen alle aanvallen van buiten. Laat ons de voortreflykheid der Mozaïſche wetgeving, met opzigt tot deze beide ſtukken, wat uitgewikkelder overwegen.

Met opzigt tot het eerste ſtuk, blykt het, uit verſcheiden plaatſen, hoe zeer Mozes heeft aangedrongen op eene onzydige uitoefening der geregtigheid (1); en

(1) *Exod.* XXIII. 67. *Levit.* XIX. 15. *Deut.* I. 17. XVI. 18-20.

en dit zonder eenig aanzien van perſonen; zonder den ryken uit vreeze, of hoope op beloning; of den armen uit medelyden, te verſchonen: waartoe ook den regter het nemen van geſchenken verboden was (1); en aan elk, die regt begeerde, zulks voor niet bediend werd. Dat de regtsoefeningen in het oosten kort, en de plaatſen, daartoe geſchikt, de poorten waren, zal niet nodig zyn in het brede te bewyzen; maar dit egter verdient onze opmerking, dat alle getuigen beëdigd werden; en dat er, in halszaken, behalven den aanbrenger, twee noodig waren, om een vonnis te doen vellen (2); doch dat, in zaken van minder gewigt, als die over eigendom en bezittingen gingen, men met eenen getuige volſtaan kon.

Hy, die van eenen anderen iets te vorderen had, en geene gewillige voldoening ontving, kon zyne ſchade verhalen aan de goederen, en zelfs aan den perſoon, van zynen ſchuldenaar; zynde alleen daarvan uitgezonderd de huizen der Leviten, en het opperkleed (3); blyvende egter de wet van het jubeljaar, als eene wyze verordening, ter voorkominge van eene vol-

(1) *Exod.* XXIII. 8. *Deut.* XVI. 19. XXVII. 25.

(2) Men z. *Num.* XXXV. 30. *Deut.* XVII. 6, 7. XIX. 15. en vergl. MICHAËLIS. D. VI. §. 299.

(3) *Exod.* XXII. 25, 26. ſchynt dit laatſte te bewyzen; ook mogt men de beide molenſteenen, immers den bovenſten, niet te pande nemen. *Deut.* XXIV. 6.

volſtrekte armoede, in haar volle kragt.

Die brand veroorzaakt had, was verpligt de ſchade te vergoeden; en by aldien iets, dat ter bewaringe gegeven was, geſtolen, en de dief niet ontdekt werd, onderzogten de Regters, of de bewaarder aan den diefſtal, meer of min, ſchuldig was (1).

Tegen de aanſlagen op het leven, en de goederen, tegen de ſchending des huwlyks, en der eere, tegen de valſche beſchuldiging, en dergelyke grove beledigingen, was de Israëliet ook door lyfſtraffelyke wetten beveiligd.

Het lyfſtraffelyk regt is, in eene maatſchappy van menſchen, zo als de menſchen zyn, eene der voornaamſte bolwerken van vryheid en veiligheid; en uit de hoedanigheid van hetzelve kan men vry grondig beſluiten tot de wysheid van den wetgever. Het is wel niet nodig, en het zoude deze verhandeling al te zeer doen uitdygen, het Mozaïsch lyfſtraffelyk regt in zyne geheele uitgeſtrektheid voorteſtellen; maar egter zal eene beknopte ſchets van hetzelve ons van veel gebruik zyn, in het vergelyken van Mozes met Lycurgus en Solon.

Men kan van het Mozaïsch lyfſtraffelyk regt met grond

(1) *Exod.* XXII. 6, 7.

grond zeggen, dat het den middelweg houdt tusſchen de ſtrengheid der oosterlingen, en eene al te groote weekheid of ſlapheid; dat daarom ook geen pynbank, noch eenige folteringen van ter dood veroordeelde veroorloofd waren. De doodſtraf werd, of door het zwaard, of door ſteeniging, uitgevoerd; welke beide wyzen van ſterven, ſchoon niet zo min pynlyk, als het onthoofden, egter, door des kundigen, uit de oudheid opgehelderd zynde, geoordeeld worden, doorgaands minder ſmartelyk te zyn, dan die wreede doodſtraffen, welken, zelfs in de beſchaafdſte landen van Europa, aan de grootſte misdadigers worden uitgeoefend. Mozes oordeelde dus aan den eenen kant, dat men zulken, welke des doods waardig geoordeeld waren, op eene geweldige wyze, en ten affchrik van anderen, niet op de ongevoeligſte wyze, moest ombrengen: maar ook aan den anderen kant zig onthouden van zulke folteringen, welken den lyder tot vervloekingen van zig zelf, en der werktuigen zyner ſmarten, aandryven; eene natie ongevoelig, hardvogtig en wreed maken; en van welken de ondervinding geleerd heeft, dat zy in geenen deele de misdaden voorkomen, of het getal van misdadigers verminderen: daar men in tegendeel opgemerkt heeft, dat matige ſtraffen, by eene nauwkeurige uitvoering derzelve, het beste middel zyn, om van het plegen van ſchelmſtukken afteſchrikken. Een voortreflyk voorbeeld, van deze nauwgezetheid in de uitvoering, is de plegtigheid, waarmede men den onbeken-

keniden doodſlager van een gevonden lyk naſpeurde (1).

Men heeft verder opgemerkt, dat Mozes zeer bezorgd is geweest, om misdaden voortekomen, en de bronnen derzelve te ſtoppen. De afgodery in hare uitgeſtrektheid was een der grootſte misdaden van ſtaat in Israëls gemeenebest; maar het was juist deze misdaad, welke, behalven uit een godsdienstig oogpunt beſchouwd, by een nieuw gevormd volk, dat uit Egypte kwam, en in 't midden van afgodiſche nabuuren leefde, de bron was van het grootſte bederf in de zeden, hetwelk men zig kan voorſtellen, en onmiddelyk aanleiding gaf tot zulke misdaden, welken het bederf van eene burgermaatſchappy noodwendig, het zy ſpoediger of langſamer, naar zig ſleepen. Door deze misdaad derhalven, ook als een burgerlyke misdaad, aan de ſtraf te onderwerpen, door zelfs het aanbrengen derzelve te gebieden, zonder onderſcheid van den perſoon, welke dezelve bedreef, of daartoe aanſpoorde, kwam Mozes veele andere misdaden voor, welke anderſins, volgens den geest dezer eeuwe, onbeteugelbaar zouden zyn geweest. Maar ook deze misdaad van afgodery zogt onze wyze en zagtzinnige wetgever voortekomen, door het invoeren of verbieden van zulke gewoonten, plegtigheden, manieren enz. welke het, alreeds zo tot afgodery neigend

(1) z. *Deut.* XXI. Deze ſchynt Mozes van de Egyptenaren te hebben overgenomen. men z. GOGUET op de boven aangeh. plaats.

gend, volk, bedwingen en in teugel konden houden. Doch hiervan nader, als ik over de afscheiding Israëls van alle volkeren, als eene staatkundige inrigting van Mozes wetgeving, spreke.

Mozes heeft ook, in zyn lyfstraffelyk regt, deze en geene gewoonten behouden, doch sommigen, welken het niet voorzigtig geweest zoude zyn geheel afteschaffen, verzagt, of gewyzigd; ja anderen geheel afgeschaft. Tot die geenen, welken hy naar den aart zyner wetgeving veranderd heeft, behooren by voorb: het regt van wedervergelding, hetwelk hy 1) bepaalde tot ligchamelyke kwetsingen; 2) waaromtrend hy vryheid gaf, om zig door het geven van losgeld vrytemaken; — terwyl ook hetzelve, vooral met zulke bepalingen, onder een volk, waar elk lid gelyk was, en geen onderscheid van standen plaats greep, veel minder tot onregtvaardigheid, onder den schyn van het grootste regt, aanleiding gaf, dan by eenen anderen vorm van regeeringe. Tot deze behoort, in de twede plaats, het regt van den bloedwreker, waaraan Mozes, door zyne vryheden, zulk eene wyzing gaf, dat, niet dan allerzeldsaamst, zulk een, die, door een ongeluk, zynen naasten had om het leven gebragt, in de handen van den bloedwreker geraakte; by aldien hy zelf daartoe door onvoorzigtigheid geen aanleiding gaf. Dus benam Mozes aan deze gewoonte, welke, uit hoofde van zekere vooroordeelen, en ook, uit gebrek van eenen ge-

ves-

vestigden regeeringsvorm, by deze volkeren zo diep was ingeworteld, veel al het schadelyke, en gaf dus toe aan den volksaart, maar bedwong het misbruik (1).

Tot die gewoonten egter, welken hy, om de volstrekte onregtvaardigheid derzelve, geheel moest afschaffen, behoort waarschynlyk: 1) het regt, om ouders, die misdreven hadden, niet alleen, maar ook tevens hunne kinderen, te straffen; als ook om de ouders te straffen met hunne overtredende kinders (2). 2) de gewoonte, om in opzetlyken moord losgeld aantenemen (3); welke beide gewoonten zeker alle beginsels van regt en billykheid, en dus ook van gezond verstand, omverwerpen.

Verder kan men nog aanmerken, dat in het lyfstraffelyk regt van Mozes veele straffen niet voorkomen, welke hedendaags in gebruik zyn: als het ban-

(1) MONTESQUIEU verheft daarom met alle regt deze verordeningen van Mozes in tegenstelling van die der andere volkeren: *Espr. des Loix.* L. XXV. ch. 3.

(2) *Deut.* XXIV. 16. PLATO heeft hetzelfde vastgesteld; *de Legib.* L. IX. p. 856. egter met deze uitzondering: „ten zy hun vader en grootvader ook wegens misdaden veroordeeld waren" — waarschynlyk, en naar de geest der Platonische wetten, om dat hy zulke kinderen als ongeneeslyk aanmerkte. Doch by aldien dit geen plaats had, moesten de kinderen van zulke landverraders naar hun vorig vaderland verzonden worden, met hunne goederen, uitgezonderd hun burgerdeel.

(3) *Num.* XXXV. 31.

bannisfement, de gevangenis, en de eerloosheid by het leven. Dit volgt ook uit den aart van Mozes wetgeving, en de gesteldheid van zyn gemeenebest. Een Israëliet tog te bannen uit zyn vaderland, was, hem overtegeven aan de afgodery, en hem te beroven van de oefening van den waren godsdienst, waartoe hy verpligt bleef, zo lang hy een Israëliet was (1); ja zo lang hy eerbied behield voor den waren God. De langduurige gevangenis, als een straf, was, naar de wyze van rechtspleging, in dien tyd gebruiklyk, niet geschikt — en de eerloosheid by het leven, welke in later tyden, vooral door het invoeren van handelingen, waarby men geen andere zekerheid, dan de goede trouw, heeft, en welke, zonder dat het gemaklyk is de schending te ontdekken, kan verbroken worden, is ingevoerd, was in de tyden van Mozes, waarin men zyn akker bouwde, zyn vee hoedde, en slegts eenen voorbygaanden koophandel, dat is eene ruiling van overtollige waren, dreef, onnoodig; waaromme het ook genoeg was, deze straffe slegts op de reeds uitgevoerde doodstraffe te laten volgen.

Na deze aanmerkingen zal ik opgeven de verschillende straffen. Deze waren of doodstraffen, of slagen, of wedervergelding, of geldboeten, of ook somtyds, offerhanden.

Behalven dat in het algemeen alle *moedwillige* overtre-

(1) Dit merkte ook *Montesquieu* op, in de straks aangeh. plaats.

treding der burgerlyke wetten met de dood geſtraft werd (1), werd deze ſtraf uitgeoefend aan afgodendienaars, moedwillige ontheiligers van den ſabbath, als ook aan eene Priesters dogter, welke op hoerery bevonden werd. Voorts ſtond ook nog de doodſtraf op de misdaden van Godslastering (2), valſch voorgeven van eene godlyke zending (3), waarzeggery (4), toverkunst (5), ſodomie en ſchande met vee (6), overſpel, (dat is van een getrouwd man met eene getrouwde vrouw, of van eene getrouwde vrouw met een ongetrouwd man) en wel wanneer de daad voltrokken was (7), valsch uitgeven voor eene maagd en

(1) *Num.* XV. 30. 31. *Hebr.* X. 28. verg. MICHAËLIS §. 237–249. De voorbeelden, aldaar opgegeven, zyn, het nalaten der beſnydenis; het verzuimen van het paaſchfeest; het, onrein zynde, eeten van geofferd vleesch; het nalaten der reiniging; het eeten der vetſtukken van runderen, ſchapen en bokken, mitsgaders van bloed; het namaken van het heilig reukwerk. Voegt hier by, wanneer iemand opzetlyk weigerde, zig te gedragen naar het vonnis, door het hoogſte gerigt, in dubbele gevallen, geſlagen. *Deut.* XVII. 12.

(2) *Levit.* XXIV. 10–14.

(3) *Deut.* XIII. 1–5.

(4) *Levit.* XIX. 26. 31. XX. 6. 23. 27. *Deut.* XVIII. 9. 12.

(5) *Exod.* XXII. 17. *Deut.* XVIII. 10. 14.

(6) *Levit.* XX. 13–16.

(7) *Levit.* XX. 10.

en hoerery eener bruid (1), ſommige ſoorten van bloedſchande (2), moord (3), menſchenroof (4), ſlaan of vloeken der ouderen (5), als ook onverbeterlykheid met opzigt tot dronkenſchap en twistgierigheid (6).

Laat ons nu met een woord de reden van deze lyfſtraffelyke wetten opgeven, om de wysheid des wetgevers daarin optemerken.

Afgodery was eene misdaad van gekwetſte hoogheid, met opzigt tot God, in hoedanigheid als den koning van Israël, en de grootſte inbreuk op den welvaart van den ſtaat (7); door de ſchroomlyke gevolgen, welken daaruit ſtonden voordtevloeien (8): namelyk, eene geheele volksverdelging. Waarom ook eene geheele ſtad, zig aan deze misdaad ſchuldig maken-

(1) *Deut.* XXII. 20-24.

(2) z. MICHAËLIS §. 265, en mogelyk ook *lenocinium.* z. ald. §. 268.

(3) Ook hierover moet men MICHAËLIS nalezen §. 273. om te verſtaan, wat er in de Mozaïſche wetgeving door *moord*, en wat er door *doodſlag*, verſtaan werd.

(4) *Exod.* XXI. 16. *Deut.* XXIV. 7.

(5) *Exod.* XXI. 15. 17.

(6) *Deut.* XXI. 18-21.

(7) z. *Exod.* XX. 2. 3. *Deut.* XVII. 2-5.

(8) z. ſlegts *Deut.* VIII. 19. 20.

kende, geheel moest worden uitgeroeid, als onwaardig zynde, om langer, als een lid van het Israëlitiſche gemeenebest, te worden aangemerkt (1). Hiertoe behoorde inzonderheid het offeren van menſchen, hetwelk zelfs buiten form van proces, door hen die het zagen, mogt geſtraft worden (2), daar anders een geregtelyk onderzoek, en twee of drie getuigen, vereischt werden (3): en hetwelk nodig was, om dat, by aldien deze misdaad eerst moest worden aangebragt, het offer reeds voltrokken zoude zyn; daar nu, ten minsten in zommige gevallen, het leven van een onſchuldig ſlagtoffer nog konde geſpaard worden.

Voorts was de misdaad van afgodery de eenige, welke door elk, zonder aanzien der perſoonen, moest worden aangebragt (4).

Sabbathſchennis werd dan met de dood geſtraft, wanneer dezelve opzetlyk geſchiedde, en dus eene openbare verachting en verlochening van Israëls God voorondersteldé (5), zo wel als eene omkeering der eerste

(1) *Deut.* XIII. 13-19.

(2) *Levit.* XX. 2.

(3) *Deut.* XVII. 2-5.

(4) *Deut.* XIV. 6-8.

(5) z. *Michaëlis* §. 249.

te grondbeginſels van Israëls burgerſtaat.

Met opzigt tot de overige misdaden, welke met verlies van het leven geſtraft werden, kan men in het algemeen aanmerken, dat dezelve, of alle banden van menſchelykheid en burgerlyke veiligheid en ondergeſchiktheid losrukten; als moord, vloeken der ouderen, onverbeterlykheid, met opzigt tot overgevenheid aan drank, in aanmerking genomen, dat de dronkenſchap, in de zuidelyke landen, veel gevaarlyker nog is voor de rust der maatſchappy, dan in kouder lugtſtreeken — of geheel tegen de bevolking aanloopen, als ſodomie, bloedſchande — terwyl men altoos in het oog moet houden, dat de ſtrengheid, welke in ſommige dezer ſtraffen ſchynt te zyn, haaren grond heeft in de natuurlyke en zedelyke geſteldheid van het Joodſche volk, de lugtſtreek, de zeden der godloose nabuuren, of dergelyke oorzaaken; welk alles, in byzonderheden, aantewyzen, eene verhandeling op zig zelve zoude vereisſchen; en grotendeels door den Ridder *Michaëlis* verrigt is.

Of de volksuitroejing altoos de doodſtraffe geweest zy; dan of zy, in ſommige gevallen, eenige gelykheid had met dat, hetwelk de Romeinen *capitis deminutio* noemden, is niet genoegſaam klaar. MICHAËLIS heeft zig veel moeite gegeven, om dit ſtuk optehelderen; ik mag dan op hem wyzen, zonder hem uitteschryven (1).

Sla-

(1) *Moz.* R. §. 237.

Slagen waren de ſtraffen op het overſpel van een lyfeigene (1); op valſche beſchuldiging, van zyne vrouw geen maagd gevonden te hebben, gepaard met eene geldboete, en verbeurte van het regt, om haar eenen ſcheidbrief te geven (2). Deze ſlagen egter werden door den Regter bepaald, ten einde de al te groote ſtrengheid in het geven derzelve te beteugelen.

Geldboete ſtond op hoerery met eene maagd, te betalen aan haar Vader, en agtervolgd met de verpligting, om haar te trouwen (3). — Hier toe kan men ook brengen verſchillende vergoeding van geſtolen goederen, en van het lochenen van eenig toevertrouwd goed (4).

Slaverny was de ſtraffe van dieſtal, in geval van onvermogen tot vergoeding (5). Deze wet was natuurlyk in een land, waar het lyfeigendom plaats had; en zeer geſchikt, om dezulken, die weinig meer dan hun lyf te verliezen hadden, van dievery afteſchrikken.

We-

(1) *Levit.* XIX. 20-22.

(2) *Deut.* XXII. 13-19.

(3) *Exod.* XXII. 15. *Deut.* XXII. 28.

(4) *Exod.* XXII. 8.

(5) *Exod.* XXI. 37. XXII. 2. De trappen van vergoeding vindt men *Exod.* XXII. 3. *Levit.* VI. 1-5.

Wedervergelding vond plaats ingeval van ligchaamskwetſingen (1); en ook op het geven van valsch getuigenis tot iemands nadeel (2).

Offerhanden kwamen te pas by eene vrywillige belydenis van meineedigheid, en by gepleegd overſpel met een lyfeigene (3).

Het afhouwen van de hand, als alleen in een byzonder geval tot ſtraffe geſteld, kan onder de algemeene ſtraffen niet in aanmerking komen.

Sommige misdaden, welke naar den verſchillenden trap, waarin zy gepleegd worden, meer of min misdadig worden, liet men over aan het oordeel van den Regter. — Zodanig was de laſtering, het vloeken der Overheid enz. (4); over welker ſtraffe men naar mate der omſtandigheden ſchynt gevonnist te hebben.

Terwyl men geene ſtraffen vermeld vindt op de misdaden van kindermoord, zelfmoord, ſtraatſchendery, huisbraak enz. welke of, ten tyde van Mozes, ſchynen onbekend geweest te zyn, of, gelyk zelfmoord, aan Gode ter beoordeeling overgelaten te wor-

(1) *Exod.* XXI. 22–25. *Lev.* XXIV. 19. 20.

(2) *Deut.* XIX. 16. 24.

(3) *Deut.* V. 18. 21. 22. XIX. 20–23.

(4) *Exod.* XXIII. 1. XXII. 28. verg. MICHAËLIS. §. 295.

worden, of eindelyk, gelyk huisbraak en ſchending der veiligheid op 's heeren wegen, door het regt van eigen verdediging ſchynen beteugeld geweest te zyn.

Uit deze korte ſchets, welke MICHAËLIS nauwkeurig en in 't byzonder heeft uitgewerkt, blykt het, hoe volledig het lyfſtraffelyk regt der Mozaïſche wetgeving was, zo dat elk Israëliet, daarin, den grond van de veiligheid zyns levens, zyner bezittingen en zyner eer, vinden kon; terwyl ook niemand reden had, zig te beklagen, over eene al te groote geſtrengheid, of over de onmogelykheid, om zig voor overtredinge te wagten — zynde deze wetten duidelyk, en ingerigt naar de behoeftens van het Israëlitisch gemeenebest, als ook geſchikt, om, in 't midden van godloze nabuuren, dezen ſtaat te bewaren voor dien trap van zedeloosheid, welke de bron is van den ondergang van Ryken en Staten.

Daar nu de uitoeffening van het regt, zo in het burgerlyke, als lyfſtraffelyke, zonder omſlag en kosten, door vastgeſtelde regters, na behoorlyk onderzoek, en op den eed van genoegſame getuigen, geſchiedde, meen ik te hebben aangetoond, dat de Mozaïſche wetgeving volkomen geſchikt was, om de Israëliten van het gerust bezit dier behoeften en aangenaamheden dezes levens, welken hun in Canaän ten eigendom geſchonken, of door hunne byzondere naarſtigheid verkregen waren, te verzekeren; en dat Mo-

Mozes dus voldeed aan het tweede vereischte van zulk eene wetgeving, welke geschikt is, om een volk gelukkig te maken.

Maar ik moet hier nog aantoonen, in hoe ver het lyfstraffelyk regt van Mozes voortreffelyker is, dan dat van Lycurgus en van Solon. Dit egter kan niet geschieden door eene vergelyking van alle de byzondere wetten met elkander, om dat de gesteldheid van de Israëlieten, Spartanen en Atheners, te zeer onderscheiden was, dan dat men, uit het verschil der byzondere wetten alleen, iets zoude kunnen besluiten. Elk volk tog heeft byzondere lyfstraffelyke wetten nodig; en wel, naar mate het aan deze of geene burgerlyke misdryven meer gewoon, of daar toe meer geneigd is, als ook naar mate dezelven op het burgerlyk welzyn van deze of die natie eenen meer of min sterken invloed hebben.

Maar die lyfstraffelyke wetgeving is de beste, welke 1) die zedelyke misdaden, welke de menschlykheid, en dus ook alle burgerlyke maatschappyen, verwoesten, beteugelt of zoekt voortekomen. 2) welke zulks langs de zagste, teffens zekere, en met den aart des volks overeenkomende, wegen uitwerkt. 3) welke de louter burgerlyke misdryven alleen bepaalt tot dezulken, welke aanlopen tegen de ware belangen des volks, en niet tegen een ingebeeld geluk, van eene, naar roem of veroveringen, dorstende natie.

Wan-

Wanneer men deze eenvoudige beginſelen, die te klaarblykelyk zyn, dan dat zy een uitgewikkelder betoog zouden vereiſchen, toepast op de lyfſtraffelyke wetten van Lycurgus, dan zal men aan deze dit gebrek bemerken, dat zy de zedelyke misdryven 1) geheel voorbyzien; of dezelve alleen in zo verre bedwingen, als dezelve het plan van den wetgever onmiddelyk tegengaan: zonder dat de wetgever op de meer geheime, en ondermynende werking der ondeugden genoegſaam gelet heeft. Van hier het toeſtaan van geheime dievery, ten minſten by de jeugd; waardoor egter de lust, om zig te verryken met eens anders bezittingen, natuurlyker wyze moest aangekweekt worden. Van hier de geoorloofde mishandeling der Heloten, welke noodwendig wreedheid, ongevoeligheid, gebrek aan menſchelykheid, en onregtvaardigheid moest verwekken, en ook dadelyk verwekt heeft. Van hier ook de onagtſaamheid omtrent de zeden en het gedrag der vrouwen. 't Is zo, veele misdaden waren in het plan van Lycurgus geene misdaden; veele werden, door zyne inrigting, onmogelyk gemaakt; ſommigen, by voorb. het overſpel, werden, door andere ongeregeldheden, in ſchyn, voorgekomen: maar te vooren reeds aangetoond zynde, dat het geheele plan van Lycurgus meer te bewonderen, dan overeenkomstig is met het ware oogmerk van alle burgerlyke vereenigingen, is deze onvolkomenheid der lyfſtraffelyke wetten, ſchoon een gevolg van een hoofdgebrek, wel conſequent met opzigt tot de Ly-

curgiſche wetgeving, maar moet, in eene vergelyking, waarin men de vaste beginſelen van alle goede wetgevingen nimmer uit het oog behoort te verliezen, egter in vereeniging met het hoofdgebrek beſchouwd, en dus de geheele wetgeving geſteld worden beneden zulke, welke op goede beginſelen gebouwd, en daar aan ge-evenredigd zyn. En zo is het met de lyfſtraffelyke wetgeving van Mozes. Zy is gebouwd op de volgende beginſelen: 1) dat de afgodery, en valſche denkbeelden van den natuurlyken godsdienst en zedekunde, onbeſtaanbaar zyn met het waar geluk eener natie. 2) Dat de volks godsdienst, als ingerigt, om het volk voor afgodery en bygeloof te bewaren, moet geëerbiedigd en in agt genomen worden. 3) Dat elk moet gehandhaafd worden in het gerust bezit zyner goederen, leven, en eer, in den uitgeſtrekſten zin; en dat alle inbreuk daarop niet ſlegts als een zedelyk misdryf beſchouwd, maar ook, als eene burgerlyke ondaad, moet geſtraft worden. 4) Dat geen zedelyke misdaad, welke zig niet louter, met opzigt tot hare gevolgen, bepaalt tot den perſoon van den overtreder, het oog des wetgevers ontgaan moet. 5) Dat zelfs zulke daden, welke, in den eerſten opſlag, met betrekking tot den ſtaat, onverſchillig ſchynen, maar egter middelyk of onmiddelyk aanleiding geven tot burgerlyke misdaden, behoren beteugeld te worden.

Maar Lycurgus kende geen ander beginſel, dan de over-

overeenkomst of ſtrydigheid der daden met zyn voorgeſteld plan. De zedelykheid kwam by hem in het geheel niet in aanmerking. Daar dit nu; aan den eenen kant, veele misdryven onopgemerkt liet, ſtrafte hetzelve aan den anderen kant bedryven, welke te doen of nateláten aan de natuurlyke vryheid der menſchen en der burgers behoorde te worden overgelaten. By voorb. zig in den egt te begeven, behoort onder de middelen ter bevolking, en ook by gevolg ter bevordering van den welvaart eener natie. Dit kan dus, door eenen wetgever, niet gemakkelyk genoeg gemaakt, niet genoeg aangemoedigd worden; ja zelfs in zo verre, dat zy, die getrouwd zyn, eenige voordeelen genieten, en de ongehuwde deze of geene vergoeding doen: maar de natuurlyke vryheid zo te beperken, dat men ongehuwden met ſchande overlaadde, en in een zeker opzigt aan den lyve ſtrafte; dat men de vrye keuze bepaalde, (gelyk dit in Lycurgus wetgeving plaats had (1)), kan met geen mogelykheid goed gemaakt worden. Het trouwen zo wel, als de vrye keuze daarin, hangt, met opzigt tot tyd en wyze, van zo veele perſoneele omſtandigheden af, dat geen wetgever het nalaten, of uitſtellen daarvan, als ook de vrye keuze, zo hy anders goede beginſelen, van den waren aart en alle de oogmerken des huwelyks, en de grenzen der burgerly-

(1) z. boven bl. 43.

lyke verpligting, voor oogen heeft, ſtellig kan ſtraffen (1): ook is het niet nodig; daar de ondervinding geleerd heeft, dat de ſtem der natuur, over het algemeen, ſterk genoeg ſpreekt; en dat de bevordering der huwelyken, door geen middel, beter wordt daargeſteld, dan door zulke inrigtingen, welke jonge lieden verzekeren, dat het hun, zo zy behoorlyke naarstigheid tot den arbeid willen aanwenden, aan de noodwendigheden dezes levens, voor zig en hun toekomend kroost, niet zal ontbreken (2). Lycurgus derhalven maakte, in dit opzigt, zig zelfs ook ſchuldig aan verzuim van dat beginſel, waarby geſteld wordt, dat de misdryven (en onder deze rekende Lycurgus den ongehuwden ſtaat) met de minste ſtraffen moeten beteugeld worden.

Met opzigt tot de blooheid, welke zo zwaar geſtraft werd, en wel met eerloosheid, by de Spartaners erger dan de dood gerekend, valt ook vry wat aantemerken. Elk burger is wel verpligt tot bevordering

(1) PLATO had, met opzigt tot dit ſtuk, de republiek van Sparte voor oogen, toen hy daarover ſchreef de *Republ.* L. V. en men kan zien, hoe hy zig dringen moest, om dit ſtuk in ſchyn te kunnen betoogen, door de ongerymde ſtellingen zelfs, welke hy hier en daar moest aannemen.

(2) „Par tout, ou il ſe trouve une place, ou deux perſonnes peuvent vivre commodement, il ſe fait un mariage. La nature y porte aſſez, lorsqu' elle n' est point arrêtée par la difficulté de la ſubſiſtance." zegt MONTESQ. L. XXIII. c. 10. verg. ook MICHAËLIS. §. 90.

ring van het welzyn des vaderlands, maar niet op dezelfde wyze. Hy, die geſchikt en gewillig is tot den kryg, moet de dapperheid, welke hy voorgeeft, betoonen; maar vlugten is altoos geen blooheid; het is dikwyls veeleer een zeker middel, om niet alles te verliezen: en een valsch denkbeeld van eer alleen is in ſtaat, om tegenovergeſtelde verordeningen te maken. Onze de Ruiter heeft, door eene manmoedige, doch voorzigtige, retraite, geenen geringen roem ingelegd, en het vaderland wezenlyken dienst gedaan. Maar nog daarenboven hangt de natuurlyke onverſchrokkenheid niet altoos van iemands welbehagen af. Het is zeer mogelyk, dat iemand van een natuurlyk teder, aandoenlyk geſtel, uit liefde voor zyn vaderland, gelaten en moedig, eenen beker vergif zoude kunnen inzwelgen, vooronderſteld, dat hy hetzelve daardoor voor den ondergang konde beveiligen; en dat deze zelfde perſoon egter niet geſchikt was, om een veldſlag, en deszelfs akelige toneelen, moedig bytewoonen. Vreeze des doods, en vrees voor de wyze van ſterven, worden wel eens ten onregte verwisſeld. Van hier, dat Mozes zelfs dezulken, die vreesagtig waren, ontſloeg van den krygsdienst (1); zonder daarom dezulken voor eerloos te verklaren; terwyl zelfs zulk een verlof mogelyk gediend heeft, om nayver te verwekken, en de ware dapperheid aantekweeken. Wie tog wil gaarne voor zo vreesagtig worden

(1) *Deut.* XX. 8.

den aangezien? Wie gaat er gaarne om zulk eene rede naar huis, als het op de verdediging van vaderland en goederen aankomt? En hoe moet hy, by aldien hy terug keert, worden aangezien? Zulk een verlof ſpreekt mogelyk ſterker, dan eene ſtellige wet. Hoe men dagt over zulken, welken zig aan de verdediging van het vaderland onttrokken, kan men zien uit het lied van Debora (1). De krygsdapperheid is ook het eigenlyk oogmerk niet van burgerlyke maatſchappyen, maar alleen een middel, om eene natie van haren welvaart te verzekeren. Een krygskundige maatſchappy kan zeer wel beroemd, en by haare nabuuren gevreesd, maar tevens verſtoken zyn van dat geluk, tot bereiking van hetwelk zig menſchen tot eene burgerlyke maatſchappy vereenigen. De dapperheid by de Spartanen was een gevolg ook van hunne vrees voor de eerloosheid, (even gelyk *Moore* ſchryft, dat het de geest van de krygskunde van Fredrik den Grooten was, dat een Soldaat meer vreesde voor den ſtok van zynen officier, dan voor den kogel van zynen vyand) by de Israëliten een uitwerkſel van de verkleefdheid aan hunne akkers en bezittingen, de bronnen van hun tydelyk geluk. Welk een onderſcheid! En hoe veel meer is dan de Mozaïſche wetgeving, ook in dit opzigt, overeenkomstig met de menſchelykheid, dan die van Lycurgus.

Maar mogelyk zal men tegen de voortreflykheid der

(1) *Richt.* V. 16, 17.

der lyfſtraffelyke wetgeving van Mozes inbrengen, 1) dat dezelve zeer ſtreng is — dat op veele misdaden de doodſtraf geſteld was, welke met een veel ligter ſtraffe konden bedwongen worden; ja dat 2) veele bedryven onder de misdaden geſteld worden, welke niet eens op het burgerlyk geluk ſchynen inteyloeien.

Tot beantwoording van deze tweeledige zwarigheid, welke zekerlyk eenigen ſchyn heeft, kan men aanmerken: voor eerst, dat de ſtrengheid der ſtraffen alleen moet beoordeeld worden uit den aart, als ook uit de geſteldheid en omſtandigheden, eener natie. Dat derhalven misdaden, welke by één volk met de ligtſte ſtraffen kunnen bedwongen worden, by een ander volk veel ſtrenger tugtiging vereiſchen; en dat men derhalven geene ſtraffen te ſtreng kan noemen, ten zy men tevens aantoone, dat veel minder ſtrenge eene genoegſame uitwerking konden hebben. Ik zal tot een voorbeeld nemen *de Afgodery*. Ten tyde der Mozaiſche Wetgeving was de gantſche wereld in de ſnoodſte afgodery bedolven; eene afgodery, die, behalven hare redenloosheid, nog daarenboven onmenſchelykheid, wreedheid, onkuisheid en veele andere misdaden, welken de kanker zyn van den welvaart eener natie, tot haar gevolg had. De Israëliten waren zelf tot afgodery zeer geneigd, en de verleiding tot dezelve was, door hunne omſtandigheden en geſteldheid, zeer groot. Zal men derhal-

halven zig verwonderen, dat alles, wat deze misdaad of onmiddelyk bevorderde, of meer onmiddelyk daartoe den weg baande, onder de ſtrengſte ſtraffen verboden was. In tegendeel, daar deze ſtraffen dit kwaad nog niet eens altyd konden beteugelen, moet men, ook door de ondervinding geleerd, erkennen, dat dezelve, onder geen ſchyn van regt, van al te grote ſtrengheid konden beſchuldigd worden (1).

Nog een voorbeeld. De Israëliten waren, volgens Mozes getuigenis, een wederſpannig, een hardnekkig volk. Het morren, het tegenſpreken, het opſtaan had by de minſte gelegenheid plaats, en was van de ſchroomlykſte gevolgen, voor den inwendigen welvaart des volks zo wel, als voor deszelfs uitwendige veiligheid. Dit volk moest wetten leeren gehoorzamen; en daar het, na het affchudden van het Egyptisch juk, te veel zyne vryheid gevoelde, om niet tot buitenſporigheden te vallen, was het by uitſtek noodig, hetzelve aan die ondergeſchiktheid te gewennen, zonder welke men zig geen gelukkig volk verbeelden kan. Is het dan insgelyks te verwonderen, dat

(1) PLATO de *Legib.* L. X, in f. zegt insgelyks: ἐαν δε τις ἀσεβησας μη παιδιων ἀλλ' ἀνδρων ἀσεβημα ἀνοσιων γενηται φανερος, ειτε ἐν ἰδιοις ἱδρυσαμενος, ειτ' ἐν δημοσιοις θυσας ἱερα θεοις ἀνιστησιν, ὡς ὁυ καθαρος ὢν θυων θανατῳ ζημιουσθω. *Stilpo* werd, volgens DIOGENES LAËRTIUS *in zyn leven*, door den Areopagus met ballingſchap geſtraft, om dat hy ontkende, dat Minerva θεος was, ſchoon hy haar den naam θεαν niet weigerde.

dat het ook daartoe wetten noodig had, welker overtreding met zware ſtraffen geboet werd; en zonder welke het inwendig verteerd, en uitwendig, met het beste gevolg, zoude hebben kunnen te onder gebragt worden. Van hier dan de noodzakelykheid der doodſtraf op moedwillige, opzetlyke overtreding der wetten, de onverzetlyke weerbarstigheid tegens de vonniſen van het opperſte gerigt, en dergelyke; welke misdaden, onder andere volkeren, of by andere omſtandigheden, door ligter ſtraffen, mogelyk beteugeld zouden hebben kunnen worden.

Deze twee opmerkingen geven ons eenen goeden ſleutel ter ontſluiting van die moeilykheden, welke ons, in de beſchouwing der Mozaïſche wetgeving, met opzigt tot de ſtrengheid van ſommige ſtraffen, voorkomen. Deze met oordeel op de verſchillende wetten zynde toegepast, door elk, die genoegſame kunde heeft van den aart, de omſtandigheden en geſteldheid der Joodſche natie, zal men deze gemaakte zwarigheid ligtelyk kunnen oplosſen.

Maar ten tweede, wat de bedenking aangaat, als of ſommige bedryven onder de misdaden geſteld werden, welke, zedelyk ongeoorloofd of niet, egter als burgerlyk onverſchillig kunnen worden aangezien, en dus geene voorwerpen zyn voor de lyfſtraffelyke wetgeving; daaromtrend moet ik aanmerken: dat veele wetten, in later tyd, en onder andere omſtandighe-

den, van geen invloed zyn op den burgerlyken welvaart, maar egter zodanig waren ten tyde van Mozes, en in de omſtandigheden der Israëliten. Men kan daarvan verſcheide voorbeelden bybrengen; uit welke men beſluiten kan, dat ook in andere wetten, welker ware reden meer voor ons in de duisternis bedolven is, onze onkunde, en niet gebrek aan doorzigt in den wetgever, de oorzaak is, dat wy derzelver invloed op het heil van den burgerſtaat niet kunnen ontdekken. Zo was by voorb. het eeten van bloed, en ſommig vet verboden, het geen hedendaags noch zedelyk, noch burgerlyk, onbetamelyk is; maar zo was het by de Israëliten niet, daar het eeten, of zelfs het drinken van bloed, in Aſie, by het offeren aan de afgoden, en het doen van Heidenſche eeden, zeer gemeen was (1): en ik heb reeds aangemerkt, hoe noodig het was, dat alles, wat tot afgodery, zelfs van verre, aanleiding gaf, onder de ſtrengſte ſtraffen, door de Mozaïſche wetgeving, verboden werd. Een voortgelyk voorbeeld is het ſchenden van den ſabbath, door in het geheel niet te werken — maar dezelfde MICHAËLIS heeft aangetoond (2), dat dit verbod by de Israëliten, zonder hindernis, konde worden nagekomen; en dat men, by de overtreding van dit gebod, altoos kon vooronderſtellen, eene moedwillige verlochening van den

(1) Z. dit by MICHAËLIS, §. 206.

(2) §. 195.

den God van Israël, en eene openbare tegenkanting tegen zyne bevelen; eene zaak van de ſchroomlykſte vooruitzigten, in het Joodſche gemeenebest. Zo was ook mogelyk de wet, van geen twee ſoorten van vee met elkander te laten paren (1), gegrond in de voorzorg, om de onnatuurlyke vuilheid met vee ook by menſchen voortekomen.

Mozes ſtaat dus, met opzigt tot de lyfſtraffelyke wetgeving, boven Lycurgus; maar ſtaat hy ook boven Solon? Laat ons dit ook nog met weinige woorden aantoonen. In Solons lyfſtraffelyke wetten vindt men veele goede en wyze verordeningen, ook met opzigt tot de onkuisheid; maar het onbreekt haar, zo verre men dezelve als een geheel beſchouwen kan, aan die vaste beginſels, welke uit de kennis van den waren God, den natuurlyken godsdienst, en de zedekunde, als de grondſlagen van het ware en beſtendige volksgeluk, voordvloeien. De afgodery, met alle deszelfs gevolgen, had plaats te Athene; en dus waren de beste wetten tegen zodanige misdaden, welke met den afgodsdienst in een natuurlyk verband ſtonden, niet ſterk genoeg, om dezelven te beteugelen; gelyk ook de ondervinding genoegſaam bevestigd heeft. Maar nog daarenboven zyn onze kundigheden, nopens de lyfſtraffelyke wetten van Solon, zo gebrekkig, datze meer losſe ſtukken zyn, dan dat zy

(1) *Levit.* XIX. 19.

zy een min of meer geregeld ſamenſtel uitmaken. Die, welke wy kennen, dragen egter veelal blyken van regtvaardigheid en voorzigtigheid, en komen zeker veel meer naby die van Mozes, dan die van Lycurgus. Het is egter eene al te grote zagtheid, dat een moedwillig doodſlager, door eene gewillige ballingſchap, zig voor het vonnis des doods bevryden kon. Als ook dat vrouwenkragt minder werd geſtraft, dan verleiding.

Wat nu verder de beveiliging van het volk tegen alle aanvallen van buiten aangaat, daartoe zyn de Mozaïſche krygswetten ingerigt, volgens welke 1) elk Israëliet zyn vaderland in geval van nood verdedigen moest (1), uitgenomen eenige weinige gevallen (2). 11) de ruitery van weinig dienst was, en alleen geſchikt om veroveringen te maken, waarom Mozes reeds by voorraad verbood, dat de koningen voor zig de paarden niet moesten vermenigvuldigen (3). Hier toe brengt men ook III) de reinheid der legers (4). IV) Dat het krygsregt geëvenredigd was naar het regt der volken van dien tyd; waardoor zeker hetzelve ſtrenger was, dan in den tegenwoordigen tyd; en welke

(1) *Num.* I. 3-46. XXVI. 2.

(2) Opgenoemd *Deut.* XX. 5, 6, 8. XX. 7. XXIV. 5.

(3) *Deut.* XVII. 16.

(4) *Deut.* XXIII. 10-15.

ke ſtrengheid men als eene ſoort van repreſaille kan beſchouwen; terwyl dezelve nog merkelyk verzagt werd, zo door de verpligting, om eene vyandlyke ſtad eerst opteeisſchen, en, in geval van belegering, geene vrugtboomen omver te hakken (1). Alles derhalven ſaamgenomen, ſchynt men te kunnen vasthouden, dat het Israëlitiſche krygsregt het zagtſte van dien tyd was (2). Tot deze veiligheid ſtrekte ook het bepalen der grenzen van Israëls land, zo als dit door den Ridder *Michaëlis*, in byzonderheden, is aangetoond (3).

Onder de buitengewone middelen, ter beveiliging van Israëls gemeenebest, kan men rekenen: voor eerst de belofte, dat hetzelve, geduurende de drie hooge feesten, tot welken al wat manlyk was moest opgaan, niet vyandelyk zoude worden aangevallen — als ook ten tweede, de belofte van tegen alle vyanden, hoe groot in getal, en hoe magtig ook, te zullen beſtand zyn, in geval zy getrouw bleven in hunne gehoorzaamheid aan God, als den opperſten wetgever van Israël. Byaldien men dezelve beſchouwe, als geheel behorende tot de Theocratie, komen zy alhier niet zo zeer te pas; om dat, in zulk een op-

(1) *Deut.* XX.

(2) men z. ook MICHAËLIS. §. 64.

(3) *Moz.* R. §. 19. en volg.

opzigt, er geen vergelyking tusſchen Mozes, Lycurgus en Solon kan gemaakt worden. Maar men kan dezelve, ten minsten voor een gedeelte, in een ander daglicht beſchouwen: namelyk, in zo ver gehoorzaamheid aan goede wetten, zuiverheid van zeden, goede orde, liefde tot het vaderland en vertrouwen op eene voorzienigheid, die, met opzigt tot landen en volken, deugd en ondeugd, reeds in dit leven, beloont, of ſtraft, zeer geſchikte middelen zyn, om eene natie te beveiligen voor vyandlyke ondernemingen; en, ingeval van vyandlyken aanval, dezelve over haare aanvallers te doen zegepralen. Uit dit oogpunt is de veiligheid voor Israëls burgerſtaat, als een gevolg van hunne burgerlyke deugd, veel ſterker en op vaster grondbeginſelen rustende, dan *die* van Sparta en Athene, waarin alles op krygskunde en perſoonlyke dapperheid aankwam. — Met opzigt egter tot de veiligheid op de hoge feesten ſchynt men meer alleen het oog te moeten hebben op het geene men, met eene menſchelyke ſpreekwys, noemt eene byzondere voorzienigheid; ſchoon ook de Ridder *Michaëlis* hier omtrend eenige gisſingen, nopens natuurlyke oorzaken daartoe medewerkende gegeven heeft, welke, aangenomen zynde, den wetgever te meer doen hoogagten, en bewonderen.

't Is zo; de krygskunde, in het afgetrokken, was by de Lacedæmoniers, en vooral by de Atheners, veel beter, dan by de Israëliten: maar daar zy by de laatſten,

ſten, naar de behoeften van hunnen tyd, genoegſaam was ter hunner beveiliging; en de krygskunde altoos maar een noodzakelyk kwaad is, zo volgt, dat de krygswetten van Mozes, met opzigt tot haar oogmerk, even genoegſaam waren, als die van Lycurgus en Solon; en, in andere opzigten, als namelyk in derzelver verband met de burgerlyke deugd der natie, veel edeler waren, dan deze.

Wy treffen ook, in de geſchiedenis van Joſua, Caleb, Othniël, der Richteren, en der Koningen, veele bewyzen aan, dat het der Israëlitiſche natie, noch aan beleid, noch aan dapperheid en krygskunde, ontbrak, wanneer zy door goede voorgangers werd aangevoerd. Want offchoon de Israëliten, in hunne oorlogen tegen magtige nabuuren, dikwyls gezegd worden, van den God Israëls, op zodanige wyze geholpen te zyn, dat men weinig minder dan een wonderwerk daarin ſchynt te moeten erkennen, zo dunkt het my egter, uit den ſtyl en gewoonte der Oosterlingen, dat men deze uitnemende hulpe Gods, welke ik met al myn hart erkenne en eerbiedige, zoeken moet — in de verwekking van helden — in eenen herlevenden nationalen moed — vertrouwen op God — en eenen ſamenloop van zodanige omſtandigheden, welke de kans des oorlogs tot hun deed overſlaan; waarin wy God wel aanbidden, als den regeerder der wereld, en den beſliſſer van het lot der volken, maar nog geene ſtellige wonderwerken, welker getal, zonder

der oorzaak, niet moet vermeerderd worden, ontdekken.

De wetgeving van Mozes was dan ook in dit ſtuk voortreflyker, dan die van Lycurgus en Solon; in zo verre zy, noch aanleiding gaf tot veroveringen, noch den geest der Israëlitiſche natie aanſpoorde, om te ſtaan naar de opperheerſchappy, of het bewind over nabuurige volken; hetwelk, en voor Sparta, en voor Athene, zo dikwerf verderfelyke gevolgen gehad heeft.

Tegen de Amalekiten moest altoos oorlog zyn (1), om dat deze en andere volken ſtroopende natien waren; waarom zulks door de wet der zelfbeveiliging verdedigd, niet alleen, maar zelfs geboden werd; als zynde het eenige middel, om zig, tegen derzelver aanvallen, te beveiligen. Ook moesten alle de eigenlyk gezegde Cananiten, de bewoonders des *lands*, worden uitgedelgd, uit vreeze, dat de Israëliten anderszins met hunne ondeugden zouden beſmet worden; welke wet egter niet ſtiptelyk is ter uitvoer gebragt (2).

III. Wat

(1) *Exod.* XVII.

(2) Men z. hierover MICHAËLIS. *Moz.* R. §. 62.

III.

Wat het derde ſtuk aangaat: namelyk de zekerheid der byzondere leden, dat zy niet alleen, in de volmaking van zig zelf, als menſchen beſchouwd, geene ſtremming zullen vinden; maar dat zy in tegendeel nieuwe bronnen voor deze volmaking zullen geopend zien: en dat by gevolg de burgerlyke wetten aan de beoefening van deugd en godsdienstigheid, als mede aan de ontwikkeling der verſtandelyke vermogens, geene verhindering zullen toebrengen, onder ſchyn van het heil des algemeenen welvaarts te bevoordeelen, maar in tegendeel medewerken, om de byzondere leden der maatſchappy wyzer, deugdſamer, en godsdienstiger te maken: — daaromtrend is de Mozaïſche wetgeving allervoortreflykst.

Laat ons dit in byzonderheden ontwikkelen. Burgerlyke vryheid is gehoorzaamheid aan de wetten der maatſchappy; vooronderſteld, dat dezelve op het geluk des volks uitlopen. Natuurlyke vryheid is gehoorzaamheid, alleen aan de zedelyke wet; dat is vryheid, om alles te doen, wat niet ſtrydt tegens de zedelykheid. De burgerlyke vryheid wordt dan verminkt, wanneer de maatſchappy zulke bevelen geeft,

waardoor handelingen, niet ſtrydig met de algemeene zedelyke wetten, noch ook met het waar geluk der natie, verboden worden; en zy wordt geheel omgekeerd, wanneer de wetten zedelyke ondeugden gebieden. Dit ſtrydt met de menſchelyke beſtemming, welker bereiking te bevorderen ook onder de oogmerken der burgerlyke vereeniging behoort. De burgerlyke wetten mogen daarenboven alle ondeugden verbieden, welken onder haar bereik zyn; dat is, welker overtreding zy verhinderen of ſtraffen kunnen; (zodanig zyn by voorb. geen gevoelens) en dit, om dat zy reeds voor de burgerlyke vereeniging, door de algemeene wetten van de menſchelyke maatſchappy, dat is, door God zelven, verboden waren; en alles wat de menſchelyke maatſchappy omkeert, of benadeelt, voor de burgerlyke niet voordeelig zyn kan. De hoogſte burgerlyke vryheid heeft derhalven daar plaats, waar de leden der maatſchappy gehoorzaamen aan de wetten, en wel aan zulken, welke tot hunne menſchelyke en burgerlyke volmaking medewerken; maar zy heeft wezenlyke gebreken, wanneer, door de burgerlyke wetten, dingen gevorderd, of belet worden, welke te doen, of niet te doen, geen onmiddelyken invloed heeft op de bereiking van dat oogmerk, waartoe menſchen zig burgerlyk vereenigd hebben — of wanneer de burgerlyke volmaking boven de menſchelyke verheven wordt, en dus de laatſte voor de eerſte wyken moet: dan toog werkt zy in tegen het ware oogmerk der burgerlyke vereeniging.

Wan-

Wanneer nu, in eene burgerlyke maatſchappy, de natuurlyke vryheid al te veel bepaald wordt, en elk lid geheel burger moet zyn, moet hy voorzeker, in veele opzigten, ophouden mensch te zyn: maar in tegendeel, waar alles, wat niet tot wezenlyk heil van het algemeen, en dus ook van ieder byzonder lid uitloopt; wat niet invloeit op het geluk en de volmaking van den mensch, en van den burger; overgelaten wordt aan de vrye keuze der leden, daar is men in ſtaat, om zig zelf en anderen het leven aangenaam te maken. De Mozaïſche wetgeving is, in dit opzigt, allervoortreflykst, met alle hare bepalingen, en byzondere verordeningen. In deze laatſte zelf blinkt de wysgeerige wysheid des wetgevers uit; daar hy op den welvaart, de gezondheid, de zeden zyner medeburgers, zulk een nauwkeurig agt gaf, als geſchikt was, om hun gelukkig te maken, of onheilen van hun afteweeren. Laat ons dan deze twee ſtukken ontwikkelen:

a) Mozes was van oordeel, dat men, om goede burgers te hebben, goede menſchen vormen moet (1); en dat zulks in eene wetgeving, in de

(1) Ook hierin heeft Mozes dezelfde grondbeginſelen als *Plato*, welke, in zyn 1. B. der wetten, daarover verſcheide zodanige onderrigtingen geeft, welke, in de meest beroemde wetgevingen van dien tyd, ontbraken; en welke men met genoegen zal nalezen; ja zyn eerste B. van hetzelfde werk,

de eerste plaats, moet bevorderd worden.

β) Zyne, in schyn, willekeurige, en moeilyke of lastige verordeningen waren, of nodig om hun te bewaren voor rampen, plagen, ziekte, honger enz. — of geschikt om hun een grooter trap van welvaart te bezorgen.

De Spartaners waren ongevoelig, valsch, wreed (1), van jongs af gewend, blindelings te gehoorzamen, zig tegens ligchaams smarten te harden tot een trap, die al-

werk geeft bewyzen op, dat Plato, in Lycurgus wetgeving, dat gebrek vond en afkeurde, hoe zeer hy anders een bewonderaar van Lycurgus was. Over het algemeen kan men aanmerken, dat Plato in de wetgeving van Lycurgus zeer veel te berispen vond, hoe zeer hy dezelve bewonderde, en veel daarvan in zyn Republiek overnam, zo dat MONTESQUIEU, *Espr. des Loix.* L. I. p. 64. zeide: *Les loix de Crete étoient l'original de celles de Lacedemone, et celles de Platon en étoient la correction.* Maar met dat al zoude ik my sterk maken, om veele van Plato's grondbeginselen zodanig op de Mozaïsche wetgeving toetepassen, dat ik uit Plato alleen de voortreflykheid van Mozes boven Lycurgus zoude kunnen betogen. Men zal daarvan, in deze en geene byzonderheden, alhier aangehaald, sporen vinden; maar het stuk opzetlyk uittewerken, is buiten de grenzen van deze verhandeling.

(2) HERODOTUS L. IX. c. 54. noemtze ἀλλα φρονεοντες και ἀλλα λεγοντες. Dergelyke getuigenissen uit *Euripides*, *Aristophanes*, *Iphicrates* heeft VALKENAAR op de aangeh. plaats van *Herodotus* byeenverzameld. Over hunne wreedheid omtrend hunne gevangenen, z. ELIAN. *Var Hist.* L. VI. c. 1. en aldaar de aant. Z. ook GOGUET, *Origine des Loix &c.* Tom. III. p. 365. et suiv. en hoe hun Egoismus, uit hunne staatkundige instellingen, voordsproot, en zig by alle gelegenheid vertoonde, z. by YOUNG. *Hist. of Ath.* p. 70. 78. 93.

alle geloof bykans te boven gaat. Dit heeft zeker zyne ſchoone zyde, en kwam in het verwonderlyk plan van Lycurgus, waarin de menſchelyke natuur aan den band moest gelegd worden, zeer wel te pas; ja zonder dit was het geheele plan onuitvoerlyk geweest. Het verwekt derhalven, zo als een geheel, als met opzigt tot deszelfs byzondere deelen, onze bewondering wel, maar wie zoude er gaarne een Spartaan willen zyn? Wie, die de natuur niet geheel heeft uitgeſchud, ziet gaarne zyne zwakke, of eenigermate gebrekkige kinderen, aanſtonds na hunne geboorte, ter dood brengen (1). Daar, om van de afſchuwlykheid van zulk een bedryf niet eens te ſpreken — de zwakſte, gebrekkigſte kinderen, dikwyls meer dienst aan het vaderland bewezen hebben, in hunne mannelyke jaaren, dan de ſchoonſte en ſterkſte. Wie geeft gaarne zyne kinderen, die de lust zyner oogen zyn, en wier opvoeding het vermaak van zyn leven is, met hun zevende jaar geheel uit zyne handen?

Eene nationale opvoeding heeft hare voordeelen, maar zy kan ook zeer ligt in het buitenſporige lopen; en dit heeft plaats, zo dikwyls zy de jeugd lou-

(1) Het is onbegrypelyk, dat zelfs *Plato* dit eenigszins heeft goedgekeurd; *de Republ.* L. V. p. 460. Ik geloof, dat dit mede een van die dingen is, welke Plato aan Socrates in den mond legt, zeer tegen de wyze van denken van zynen meester, eene handelwyze, welke hem niet zonder reden is te last gelegd. Aristoteles heeft dit insgelyks goedgekeurd.

louter voor den burgerſtaat, en niet tevens voor het menschdom, opvoedt. De jeugd kan op gezette tyden, in alle zodanige kunsten, wetenſchappen, vaardigheden, welke meer onmiddelyk tot 's Lands welvaart dienstig zyn, geoefend worden, ten einde daardoor in ſtaat geſteld te worden, om nuttige burgers te zyn; en dit wordt in veele burgermaatſchappyen te veel verwaarloosd: maar, als de jeugd alleen voor den ſtaat wordt opgevoed, zal men wel goede burgers, maar gebrekkige menſchen vormen; en dit moet het gevolg zyn, wanneer men het heil des volks niet naauw genoeg verbindt met het geluk der byzondere perſoonen (1).

De nationale opvoeding der Israëliten beſtond hier in: 1) dat men de kinderen, door het verhalen van 's volks geſchiedenisſen, liefde tot den God van Israël en hoogagting voor deszelfs bevelen inprentte; en dus by hun de liefde tot het vaderland en de wetten opwekte. 2) Dat men hun in de Mozaïſche wetgeving onderwees, en aan de betragting derzelve gewende, welk onderwys aan de ouderen wel grotendeels was overgelaten, maar tevens het werk der Leviten, de Regtsgeleerden van dien tyd, was. 3) Mag men ook vooronderſtellen, dat eene algemeene wapenoefening, na de behoeften van dien tyd, tot de nationale opvoeding behoorde. Maar nu, deze nationale op-

(1) Verg. BEATTIE *Verhand. over de bloedverwants genegenheid.* bl. 294.

opvoeding was volkomen genoegſaam, om goede burgers voor den Israëlitiſchen ſtaat te vormen, zonder hun te ſtremmen in de genieting van alle die behoeften en aangenaamheden des levens, welker geruste bezitting hun met de erfbezitting van Canaan geſchonken was; iets dat onbeſtaanbaar was met de nationale opvoeding te Sparte.

Maar zo zeer de nationale opvoeding der mannen te Sparte onder de eerſte zorgen was van Lycurgus, zo zeer verwaarloosde hy de vrouwen, door dezelve bloot te ſtellen voor de verleiding, gelyk PLATO reeds aanmerkte (1). — Zy waren het ook, die haare mannen beſtierden, om dat zy alleen, gelyk zy pochten, *mannen* ter wereld bragten; maar tevens was het gevolg daarvan, dat zy geheel en al over het huislyke, en grotendeels over het algemeene belang, zig het gezag aanmatigden; zo dat Agis by haar, die grote rykdommen bezaten, de grootſte hinderpaal vond, wanneer hy de oude ſtaatkunde van Lycurgus weder wilde in ſtand brengen — en welke onagtſaamheid omtrend de vrouwen, door *Plato* en *Ariſtoteles*, niet alleen afgekeurd, maar zelfs onder de oorzaken van Sparta's ondergang geteld wordt (2).

En

(1) *de Legib.* L. I.

(2) Verg. den Schryver van de *Hiſtoire Phil. et Politiq. de Lacedæmone.* Verg. ook ARIST. *de Rep.* L. II. c. 9. PLUTARCH. in *Lycurgo* p. 47. et 78. in *Numa* p. 77. in *Agid. et Cleom.* p. 798.

En by aldien het waar is, dat menschlievenheid, goedwilligheid, gedienſtigheid, medelyden, gevoeligheid, in eene burgerlyke maatſchappy, nieuwe bronnen van geluk openen, zo is ook, in dit opzigt, de wetgeving van Mozes verre verheven boven die van Lycurgus, ja ook boven die van Solon, zo wel in de uitgeſtrektheid, als in de beginſelen, waaruit deze deugden voortvloeiden (1). Laat ons dit met eenige bewyzen ſtaven.

Het lyfeigenſchap werd door veele wetten merkelyk verzagt; geene mishandeling mogt er plaats hebben; maar integendeel als zulk een, mede een Israëliet zynde, den, door de wet, bepaalden tyd had uitgediend, moest hy vrygelaten (2), en met vee, koorn en wyn rykelyk beſchonken worden. Het herdenken aan het geleden leed in Egypte moest zynen Heer tot deze mildadigheid aanzetten; en hy mogt ſtaat

(1) PLATO berispte ook Lycurgus en Solon, dat zy, minder dan Homerus en Tyrteus, over het leven en gedrag van menſchen hadden geſchreven; *de Legib.* L. IX. p. 858. Een wetgever, zegt hy daarom ook, moet de perſoon van vader en moeder aanneemen, p. 859. en hy moet niet alleen wetten ſchryven, maar ook die middelen gebruiken, welke tusſchen wetten en vermaningen in zyn. Veele dingen zyn er toch, dienſtig om een goed burger te vormen, welke van dien aart zyn, dat zy door ſtellige wetten niet kunnen bevolen worden. L. VII. p. 822. Soortgelyke plaatſen waren er, by aldien zulks nodig was, in menigte aantehalen. Zulke vermaningen heeft ook Mozes. z. by voorb. MICHAËLIS §. 156.

(2) *Exod.* XXI. 2. en volg. *Levit.* XXV. 39. en volg.

ſtaat maken, dat Israëls God hem deze edelmoedigheid vergelden zoude (1). De dienſtknegt moest mede deelen in de vreugd der openbare feesten (2); en ook in de rust van den Sabbath (3). Men vergelyke hier mede eens het lot der Heloten te Sparta en der ſlaven te Athene (4). Ja ſchoon Athene de zetel van kunde en beſchaafdheid was, en daardoor het karakter der Atheners tegenovergeſteld was tegen dat der Spartanen, waren egter wellust, zinnelykheid, bygeloof en wispeltuurigheid daar, uit gebrek aan goede zedekundige beginſelen, en eenen gebrekkigen regeeringsvorm, niet minder heerſchend, dan wreedheid en bedrog te Sparta.

Offchoon geen Ammoniter, Moabiter en Cananiter

(1) *Deut.* XV. 12-15.

(2) *Deut.* XVI. 11. 14.

(3) *Deut.* V. 14.

(4) Na Solons tyd ſchynt men te Athene meer zorg voor de ſlaven gehad te hebben. Maar men kan uit deze verordeningen zelf opmaken, hoe treurig hun lot te voren geweest moet zyn. z. PETIT. ad *Leges Att.* L. II. t. VI. §. 1-6. Wanneer men derhalven, by dezen of geenen Schryver, leest, dat het lot der Atheenſche ſlaven geheel overgeſteld was tegen dat der Spartaanſche Heloten, moet men zulks niet verſtaan van de tyden van Solon, maar van veel latere, en dan zelfs nog met deze en geene bepalingen. Wat Plato aangaat, deze keurde ook de mishandeling der ſlaven af, — men moet ze onderhouden zonder hun te beledigen; men mag ze tugtigen, en moet zig met hun niet gemeenzaam maken. — Men z. *de Legib.* L. VI. p. 777, 778.

ter het Israëlitisch burgerſchap, om het bederf hunner zeden, kon verkrygen, was het er verre af, dat men den vreemdeling onvriendelyk behandelde; hy moest niet onderdrukt worden; maar gelyk een inboorling regt ontfangen. Jehovah had de vreemdelingen lief, en zorgde ook voor hun onderhoud daardoor, dat by den oogst men niet te nauwkeurig maaien, noch den wynberg te zorgvuldig aflezen mogt, op dat er voor den vreemdeling iets overbleve (1). En buiten de ſtraks genoemde volkeren was het elk vreemdeling geoorloofd, zig, door beſnyding, in het Israëlitisch gemeenebest te laten inlyven (2), en zo een deelgenoot van hunne godsdienſtige en burgerlyke voorregten te worden (3); ja zelfs met ſommige vreemde volken ſchynt het geoorloofd geweest te zyn verbonden te maken (4). Hoe verre af van de vreemdelingshaat van Lycurgus (5), welke

(1) Zie dit alles, in meer byzonderheden, *Levit.* XIX. 9. 10. 33. 34. *Deut.* XXVI. 12. 13. XXV. 19–22. *Pſ.* CXLVI. 9.

(2) z. MICHAËLIS §. 139.

(3) verg. I *Kon.* VIII. 41–43.

(4) verg. MICHAËLIS §. 61.

(5) Hoe PLATO hier over dagt, blykt uit zyn werk *de Legib.* L. V. p. 722. — alwaar hy leert, dat God de beleedigingen, aan vreemdelingen aangedaan, meer ter harte neemt, dan die men zyne medeburgers aandoet — en L. XII. p. 950. wil hy ook, dat men de ξενηλασια vermyden zal; en daarom onder juiste bepalingen, de aankomst van vreemdelingen, en het bezoeken van vreemde Landen, behoort toetelaten.

ke zelve als eene der oorzaken van het verval van Sparta door ſommigen beſchouwd wordt (1).

Even zo met de armen (2), met weduwen en weezen. Voor dezen te zorgen, dezelve te handhaven, te verkwikken, was uitdrukkelyk geboden, en wel met deze drangreden: *ik ben de Heere*, dat is, om mynent wille, om myne weldadigheid aan u bewezen, en dus uit dankbare erkentenis, zult gy deze geboden betragten (3); ook met bedreiging van Gods ongenoegen, en regtvaardige vergelding (4), in geval van ongehoorzaamheid.

Voegt hier by den ingeſcherpten eerbied voor den ou-

(1) Door den Schryver van de *Hiſtoire Philoſophique et Politique de Lacedæmone*, welke aanmerkt, dat deze afkeer van vreemdelingen oorzaak was, dat de Spartaners na bloedige veldſlagen zig niet genoegſaam herſtellen konden; terwyl de Romeinen, het tegendeel ingevoerd hebbende, na de zwaarſte verliezen in ſtaat bleven, om nieuwe Legers op de been te brengen.

(2) Dat is, ware armen, geen bedelaars. Men verg. over dit ſtuk ook MICHAËLIS §. 143. verg. met §. 157. not. (a).

(3) *Deut.* XV. 4-11. XXIV. 19. XXVI. 11-23.

(4) *Exod.* XXII. 22-24. *Deut.* X. 18. XXVII. 19. Ook *Cicero* wilde agter ſommige wetten geſteld hebben: *Qui ſecus faxit, Deus ipſe vindex erit. de Legib.* L. II. c. 8. en geeft er c. 10. deze reden van: *Quod autem non judex, ſed Deus ipſe vindex conſtituitur; præſentis pœnæ metu religio confirmari videtur.* Dat dit egter geheel iets anders is, dan ſtraffen na dit leven, heeft MICHAËLIS aangetoond.

ouderdom (1); en het gebod, om noch blinden, noch doven, wegens dit hun natuurlyk gebrek, te beledigen met woorden of daden (2); het medelyden met dieren, het eerſte behoedmiddel tegen de ongevoeligheid omtrend menſchen (3); het verbod van elkanders misdragingen aantebrengen, uitgezonderd in het geval van opzettelyke verleiding tot afgodery (4); het inſcherpen van gehoorzaamheid omtrent de ouders (5); het gebod om het verloorne te regt te brengen, zyns naastens goed niet te begeeren, en dergelyke; zo zal men overtuigd worden, dat Mozes, door zyne wetgeving, getragt heeft goede menſchen te vormen, en het geluk van allen, door de bevordering der onderlinge goedwilligheid, gedienſtigheid, en liefde, te bevorderen: en zulks zonder onderſcheid van perſoonen. 't Is waar men vindt

(1) *Levit.* XIX. 32. *Deut.*

(2) *Deut.* XXVII. 18. *Levit.* XIX. 14.

(3) *Exod.* XXIII. 4. *Deut.* XXII. 1-7. z. alle de voorbeelden by Michaëlis §. 164. 168. verg. met §. 171.

(4) *Levit.* XIX. 16-18. verg. met *Deut.* XIII. 7-9. PLATO ſchynt in dezelfde gedagten gevallen te zyn, *de Legib.* L. IX. p. 856. met opzigt tot de misdaad van oproer en verandering in het ſtaatsbeſtier, doch de ABT MABLY, *de la Legiſlation*, L. IV. ch. 2. p. 207. ſchynt dit gevoelen van Plato te berispen; en het aanbrengen alleszins te veroordeelen: egter voegt hy er eene bepaling by; namelyk een voorbedagt en opzettelyk voornemen — en van zulk eene daad ſpreekt Mozes ook.

(5) *Exod.* XX. 12. 17.

vindt deze en geene trekken daarvan ook in de wetten van Solon, ja zelfs van Lycurgus; maar behalven dat dezelven door den godsdienst niet ondersteund werden, waren dezelven ook verre af van die volledigheid, waarin wy dezelve by Mozes aantreffen.

Maar het grootste, het edelste, het zekerste middel, waardoor Mozes zyne Israeliten tot goede menschen, en goede burgers wilde vormen, was de leer van den waren God (1), zyne voorzienigheid, eerbied voor deugd, liefde des naasten en dergelyke stukken van den natuurlyken godsdienst en zedekunde. (Want uit dit oogpunt zal ik den Joodschen godsdienst alleen beschouwen in dit gedeelte dezer Verhandeling.) Daar toe de ondervinding van veele landen en volken geleerd heeft, dat de verbastering der zeden volksondeugden voordbrengt, en deze wederom eenen nadeligen invloed op het volksgeluk hebben; en dat deze verbastering der zeden ook uit on-

(1) Hoe nodig PLATO het oordeelde, dat de jeugd geene verkeerde en ongerymde begrippen omtrend de Godheid kreeg, kan men afnemen uit zyne beschouwing van de godgelcerdheid der Poëeten, en derzelver nadeeligen invloed op den burgerstaat, *de Republ.* L. II. p. 377. usque ad f. et L. III. in welke gandsche redeneering dezelfde beginsels vooronderstelt worden, als in Mozes wetgeving. — De Godheid zegt hy toe, moet altoos zo beschreven worden, als zy waarlyk is, het zy in gezangen, in gedigten, in het treurspel — en dingen te horen, het zy in versen, het zy in prosa, welke ons de Godheid verkeerd leeren beschouwen, is onbestaanbaar met eene goede wetgeving.

ongeloof, bygeloof, en valſche denkbeelden omtrend godsdienst en zedekunde voortſpruit, zal elk moeten bekennen, dat Mozes door de leer van den waren God, en de verpligting van gehoorzaamheid aan deszelfs geboden, tot eenen grondregel van zynen ſtaat te maken, den zekerſten en duurzaamſten grond gelegd heeft, om volksdeugden aantekweeken, om zedeloosheid en volksondeugden voortekomen (1); waarin hy van Lycurgus en Solon zo aanmerkelyk onderſcheiden is, dat hy daarom alleen zou kunnen geoordeeld worden verre boven dezelve te moeten geſteld worden: te meer, daar hy deze zyne gevoelens nopens God, godsdienst en deugd zo verbonden en, als 't ware, doorweven heeft, met zyne burgerlyke wetten, verordeningen enz. dat deze leerſtukken hunnen vermogenden en uitgeſtrekten invloed op de betragting der burgerlyke pligten, tot heil des volks, op de volkomenſte wyze uitoeffenden — om te zwygen van de byzondere beloften van beloning in geval van gehoorzaamheid, welke door eene meer in het oog lopende, en, naar onze menſchelyke wyze van ſpreeken, byzondere voorzienigheid zouden worden daargeſteld.

Voegt

(1) PLATO ſtelde reeds, dat alle ondeugden daaruit voordſpruiten; dat men, of niet gelooft, dat er Goden zyn; of dat men zig verbeeldt, dat zy zig met de menſchelyke zaken niet bemoeien; of dat men zig wysmaakt, dat zy ligtelyk door offerhanden kunnen verzoend worden. Z. L. X. *de Legibus.*

Voegt men hier nog eindelyk by den regeeringsvorm der Israëliten, waarin, alles ſaamgenomen, eene grootere gelykheid plaats had, dan in eenigen anderen Staat, zonder het *ſuum cuique* te ondermynen, of die ongelykheid, welke, uit de verſchillende vermogens van ligchaam en geest, uit duizend toevallige en kleine omſtandigheden, in alle burgerlyke maatſchappyen, na verloop van eenige jaren, noodwendig ontſtaan moet, te willen dwingen; terwyl egter hunne armoede werd voorgekomen door ſtellige wetten van mildadigheid, door het ſabbath en jubeljaar — dan zal men moeten erkennen, dat ook deze de geſchiktſte was voor het heil des volks, en naar den aart der Israëliten zelve; en hunne vooroudelyke gewoonten; en dus insgelyks het meest gepast, om goede burgers voorttebrengen. Elk Israëliet had zyne bezitting, welke hy nimmer dan voor een tyd verliezen kon; elk Israëliet werd naar zyne eigene, hem bekende, ja door hem goedgekeurde, wetten geregeerd; hy had toegang door zyne vertegenwoordigers, de hoofden der ſtammen en der huisgezinnen, als ook de Regters, tot de volksvergaderingen; en ſtond onder het beſtuur der Regters over tien, honderd, en duizend, in alle ſteden verſpreid, en meestendeels Leviten, de regtsgeleerden van dien tyd; en in ſommige tyden ook onder algemeene Regters. De regtsoefeningen waren in elke plaats geregeld, onkostbaar en liepen ſchielyk af, alleen in duistere gevallen

len moest men gaan tot de hoogſte regtbank (1), en aan deszelfs vonnis op ſtraffe des doods gehoorzamen. Eindelyk was de Theocratie het veiligſte bolwerk tegen alle willekeurige verandering, overheerſching en verwarring, uit verſchillende gevoelens zo menigmaal voordſpruitende (2); waaruit te gelyk zigtbaar is, dat zyne regeeringsvorm was ſamengeſteld uit de democratie, ariſtocratie en monarchie, welke te ſamen een geheel uitmaakten.

Wanneer men derhalven Solons regeeringsvorm by dien van Mozes vergelykt, zal men van de voortreflykheid van den laatſten boven den eersten overtuigd worden. Mozes had geen eigenlyke democratie, ſchoon de overſte der ſtammen of huisgezinnen het volk op de landdagen vertegenwoordigden, zonder egter van eene grilzieke en onkundige menigte aftehangen; terwyl men ook in de Theocratie een pilaar had van vastigheid tegen eene wispelturige verandering van wetten, zo tot het geheele volk, als tot

(1) *Deut.* XVII. 8-13.

(2) Men begrypt, dat ik my hier over de verſchillende gedagten, nopens de byzonderheden der Iſraëlitiſche regeeringswyze, niet kan inlaten; maar by eenige algemeene trekken blyven moet. MICHAËLIS heeft dit ſtuk vry nauwkeurig opgehelderd §. 45-54. Men kan ook SIGONIUS *de Republica Hebræorum* raadplegen. En wat de Theocratie aangaat, het zy men dezelve zo nauw beperke als MICHAËLIS §. 35. of wyder uitſtrekke, dezelve te bepalen komt my in dit betoog onnodig voor. God was wetgever, door Mozes.

tot de byzondere leden betreklyk. Solons regeeringsvorm integendeel kweekte den woelzieken aart der Atheners aan, en het was er ver van af, dat hy denzelven, door den Raad en den Areopagus, aan banden leggen kon (1). — In de Mozaïſche wetgeving ſchynen ook deze en geene dingen, als by voorb. het verkiezen van eene eenhoofdige regeering, eenigermate aan de vrye keuze des volks te zyn overgelaten. Mozes oordeelde, dat veranderde omſtandigheden, veranderde maatregelen vereischten: en men moet hem billyk deswegen pryzen, zegt MICHAËLIS (2), dat hy van den misſlag van andere wetgeveren vry gebleven is, die aan hunnen ſtaat voor eeuwig dezelfde onveranderlyke gedaante wilden geven; eene dwaling, waarin ouden en nieuwen gevallen zyn; maar

(1) ARISTOTELES L. II. c. 12. geeft wel te kennen, dat de verbasterde democratie, zo als in vervolg van tyd te Athene plaats had, niet overeenkwam met het oogmerk van Solon; maar dit neemt niet weg, dat deze verbasteringen natuurlyke gevolgen waren, van deze wetgeving, gegrond in het zedelyk verderf des menschdoms. Solons democratie vooronderſtelt deugdſame burgers, en geene eigenbelangzoekende volksleiders — doch waar is ooit eene democratie, zonder demagoguen? en toeneemende welvaart veroorzaakt ook, uit haren aart, ondeugden, door welken de democratie, welke alleen op deugd kan gegrondvest zyn, ras verdorven en voor den ſtaat verderfelyk wordt. *Young*, die bewonderaar van Solon, heeft zelf moeten erkennen, dat Solons regeeringsvorm van geen langen duur kon zyn, uit haren aart; en dat verbastering een geheel bederf was.

(2) §. 54.

maar niemand ſterker dan Lycurgus (1); die, zelfs door list, zyne landgenoten daartoe noodzaakte, wilden zy zig aan geen volſtrekten meineed ſchuldig maken. Maar nu, iedere, ook de uitmuntendſte, inrigting van een gemeenebest, veroudert, om zo te ſpreeken, door misbruiken, die de wetten ontgroeien; als dan kan het nuttig zyn, dezelve te vernietigen; en by voorbeeld een gemeenebest, hetwelk teugelloos is, of waarin de burgeren en overheden te machtig worden, in eene alleenheerſching te veranderen. De geſchiedenis bevestigt deze aanmerking; en een ſtaat, dewelke in zig zelf geenerleye wettige middelen heeft, om zyne gedaante ooit te veranderen; een ſtaat, waarin het hoog verraad genaamd wordt, aan het kiezen van eenen koning te denken, ondergaat tog wel, het zy vroeger of laater, deze zelfde verandering; alleenlyk met dit onderſcheid, dat zy niet dan met geweld ter uitvoer gebragt wordt.

Maar het is ons gebleeken, 1) hoe Solon zynen regeeringsvorm onveranderd wilde behouden hebben. 2) Dat, hoe zeer hy meende door den Raad en den Areopagus de democratie voor buitenſporigheid bewaard te hebben, egter het niet dan al te waar was, het geen Anacharſis tegen hem zeide; dat te Athene de wyzen beraadſlaagden, maar de gekken beſloten: eene

(1) PLATO egter niet. Z. *de Legib.* L. XII. p. 951. alwaar hy uitdrukkelyk zegt, dat een verſtandig man, reizende, de gebreken van zyne volkswetten ontdekken, en daardoor tot verbetering medewerken kan.

eene aanmerking, welke de uitkomst bevestigd heeft: waarom ook CICERO de onbeteugelde magt der volksvergaderingen opgeeft, als den grond van den ondergang van Athene. Laat my zyne woorden uitschryven (1): *Græcorum autem totæ respublicæ sedentis concionis temeritate administrantur. Itaque, ut hanc Græciam, quæ jam diu suis consiliis perculsa et afflicta est, omittam: illa vetus, quæ quondam opibus, imperio, gloria floruit, hoc uno malo concidit, libertate immoderata ac licentia concionum. Cum in theatro imperiti homines, rerum omnium rudes, ignarique, consederant: tum bella inutilia suscipiebant; tum seditiosos homines reipublicæ præficiebant: tum optime meritos cives e civitate ejiciebant. Quod si hæc Athenis tum, cum illæ non solum in Græcia, sed prope cunctis gentibus enitebant, accidere sunt solita: quam moderationem putatis in Phrygia, aut in Mysia, concionum fuisse?* Om welke reden dan ook een oordeelkundig en nauwkeurig Schryver, na eenige byzonderheden dezer volksregeering te hebben opgegeven, er by voegt: *Exposer la constitution du Gouvernement d'Athenes, c'est en faire connoitre les defauts* (2). PLATO zelf heeft ook deze en geene kwade gevolgen, welke deze volksvergaderingen na zig sleepten, niet voorby gezien; als by voorb. dat de lof en toejuiching, wel-

(1) Pro *L. Flacco* c. 7.

(2) GOGUET *Origine des Loix, des arts et des Sciences*, Tom. I. p. 60.

welke op dezelve aan jongelingen, die geoordeeld werden zig wel gedragen te hebben, gegeven werd, menig jongeling van goede verwagting bedorf, en van de hand des volks deed vliegen — dat de Sophisten ook, veelal onder den ſchyn van wysgeerte, leerden, niet het geen waarlyk wysheid was, maar op welke wyze het volk moest geliefkoosd, neergezet, of aan den gang geholpen worden; zonder onderſcheid te maken, tusſchen het geen waarlyk nuttig of nadeelig was (1). Maar nergens heeft Plato met ſterker en ontzettender trekken, ſchoon op eene bedekte wyze, den Atheenſchen regeeringsvorm en deszelfs ongerymdheid voorgeſteld, dan daar hy handelt van de zeden en geſteldheid van de democratie, en hoe zy uit haren aart, naar den gewoonen loop der menſchelyke zaken, in tyrannie overgaat (2). De plaats is eenige bladzyden groot, anders zoude ik ze uitſchryven; maar ik bidde mynen leezer dezelve opteſlaan. Zy is mede een ſpiegel voor volgende eeuwen.

Ook was de afzondering van den Levietiſchen ſtam tot heil des volks ingerigt, naar de behoeften van dien tyd. Zy waren de zo genaamde Geleerden, de Regtskundigen (3), de Geneesheeren, de onderwyzers

(1) *de Republ.* L. VI. p. 492–494.

(2) *de Republ.* L. VIII. p. 557. et ſqq. vergel. ook POLYB. *Hiſt.* L. VI. c. 41.

(3) Men kan hun zelf eenigszins beſchouwen als de νομοφυλακες, met

zers van de natie, en de bedienaars van den openbaren, plegtigen, en arbeidvollen godsdienst. Hier voor genoten zy een tiende gedeelte van de inkomſten, als ook eenige ſteden (1); en men heeft opgemerkt tegen dezulken, welken deze ſchatting te groot rekenen, dat, als men in onze maatſchappyen eens naging, wat de Geleerden, Regtsgeleerden, Geneesheeren, Bedienaars van den godsdienst enz. trekken, uit de inkomſten van hun, wien zy met hunne kundigheden ten dienſte ſtaan, het verſchil tusſchen dezelven en den ſtam van Levi zo groot mogelyk niet zal zyn, als men in den eerſten opſlag zou vermoeden. Waarby men nog voegen kan, dat zy geene landeryen bezaten, en dus hun deel aan de overige ſtammen was toegewezen. Dan hoe het hier mede zy, dit is zeker, dat by eene natie, welke alle akkerlieden zyn, en met de eigenlyke geleerdheid, ja zelfs met kunſten en wetenſchappen, de noodzaaklykſte uitgezonderd, weinig op hebben, zo dezelven niet van eenen weldadigen invloed op hunnen akkerbouw, of veeteelt zyn; zulk een afgezonderd ligchaam van de grootſte nuttigheid ja noodzakelykheid is, om die natie op eene, naar haare omſtandigheden geſchikte en gemaklyke wyze, met de noodige kundigheden in den

met welken de Grieken zo veel op hadden, en welker gemis, in de Romeinſche wetgeving, CICERO zo beklaagt, *de Legib.* L. III. c. 20.

(1) *Levit.* XXVIII. 30. *Num.* 18. 29. verg. ook MICHAËLIS §. 192. 193.

den godsdienst, de zedekunde, en de wetten te voorzien (1).

Veel was hier nog bytevoegen nopens byzondere inrigtingen, welke Mozes gemaakt heeft, en voordſpruitende uit verſchillende oorzaken, den aart van den grond, de omliggende volken, en ſoortgelyke, welke men in een Mozaïsch regt met reden verwagt, en die ook door den Ridder Michaëlis niet vergeten zyn; maar welke in een betoog als dit niet volſtrekt nodig zyn, en zonder langwyligheid, met opzigt tot de hoofdzaak, niet kunnen worden uitgewerkt. Hier komt het, zo ik het wel begryp, voornamelyk aan op de hoofdtrekken en kenmerken eener goede wetgeving, met opzigt tot de onderſcheiden volken beſchouwd, zo als ik die in het begin dezer Afdeeling heb vastgeſteld. Wil men egter nog eenige byzonderheden:

Zo was de wet van het Sabbathjaar zeer geſchikt, om aanleiding te geven tot het opleggen van koornmagazynen — gaf gelegenheid aan de Hebreeuwſche vrygelatenen, om zig te voeden, en te herſtellen — ook aan het wild, ten einde hetzelve niet geheel uitteroeien enz.

Zo was de geoorloofdheid, om testamenten te maken, bepaald door de regten der erfenis en der eerſtge-

(1) Men zie ook MICHAËLIS §. 52.

geboorte. De groote regten van eenen huisvader waren uit hunne gewoonte, om by ſtammen en geſlagten geregeerd te worden, afgeleid. — De Leviraatshuwelyken hadden hunnen grond waarſchynlyk in de ſterke drift tot nakomelingſchap (1), en het verbod, om Cananitiſche vrouwen ten huwelyk te nemen, in de zugt, om afgodery en verleiding tot ondeugd voortekomen. Sommige huwelyken zyn waarſchynlyk, uit hoofde van de omſtandigheden der opvoeding, met oogmerk om hoerery voortekomen, verboden. De wetten omtrend de geloften ſchynen bepalingen van oude gewoonten geweest te zyn; en de wetten van ſchuldzaken, panden en renten, naar den aart en de omſtandigheden des Joodſchen volks, dat geen handel dreef, geſchikt. Het verbod, van te manen in het zevende jaar (2), was gegrond op de wet van het braakleggen der landen; en dus ook het vergoeden van omgebragt vee, in vee en niet in geld, in de onontbeerlykheid van het vee tot den landbouw. Het vleesch eeten werd door de offerhanden zelf bevorderd, zo om de gezondheid te bewaren, als om de Egyptiſche bygelovigheden uitteroeien, en de arme weduwen, en vreemdelingen, te onthalen; gelyk ook de wynteelt en het gebruik van wyn door dezelve bevorderd werd, daar men, in Egypte geen wyn hebbende, een bygelovigen afkeer van denzelven had.

De

(1) verg. ook MICHAËLIS §. 98.

(2) verg. MICHAËLIS §. 158.

De olyfboomen werden niet vergeten, daar de olie ook in den godsdienst gebruikt werd.

Maar, zonder dit verder in alle byzonderheden uittebreiden, wie zal, na het geen gezegd is, niet moeten erkennen, dat Mozes veel meer doorzigt gehad heeft, in het waar geluk van eene natie, en hetzelve, in al deszelfs uitgebreidheid, beter dan Lycurgus en Solon heeft onderſcheiden, van dat ſchyngeluk, hetwelk de geliefkoosde ſpeelpop der Grieken was; nationale roem namelyk en dapperheid: waar ook by ſommigen nog het maken van veroveringen by kwam — dat hy de byzondere gebreken zyner burgeren, hunne neigingen tot volks ondeugden, beter heeft doorgezien in hunne bronnen; en dezelve, of door zekere inrigtingen ondermynd; of, door openlyke bevelen, bedwongen heeft; en wel, zo als dezelve in een onverbreeklyk verband zyn met de eerste grondbeginſelen van eene burgerlyke vereeniging, en het daarby bedoelde ware volksgeluk — dat hy de beste bronnen van waren rykdom, den akkerbouw en veeteelt, heeft aangemoedigd, eene duurzame zekerheid heeft gegeven, en daardoor zelf eene zekere gelykheid bewaard heeft, zonder de byzondere vlyt, naarstigheid enz. te ontmoedigen; ja dat aan elk zyner burgeren, dien het om geluk te doen was, daartoe de weg volkomen open ſtond. Wie heeft, zo wel, als hy, doorgezien, dat zedelyke deugden in de burgerlyke maatſchappy bronnen waren van veele genoegens

gens en aangenaamheden dezes levens; en dat, zonder dezelve, eene burgerlyke maatſchappy, dat alles aan deszelfs leden niet kan opleveren, waartoe dezelve oorſpronklyk moet geoordeeld worden aangegaan te zyn. Wie heeft zo wel als hy de bevolking bevordert, zonder de natuurlyke vryheid te benadeelen; en aan de onkuisheid van alle ſoort, die pest der maatſchappy, en die kanker der bevolking, paalen geſteld? My dunkt het wordt aan U, Wel-Ed. Heeren! reeds allerduidelykst, dat, in dat alles, Mozes verre ſtaat, boven Lycurgus en Solon.

Schoon dan in de wetgeving van Mozes veele byzondere inrigtingen zyn, welke ons, ten minste ſommigen derzelve, zouden kunnen toeſchynen, het ſtempel van willekeurigheid meer of min te dragen; ik heb daaromtrend aangemerkt, dat ook deze nodig waren voor de Israëliten, in hunnen tyd, naar hunnen aart, en uit hoofde der omſtandigheden, waarin dezelve zig bevonden, of der gewoonten, waaraan zy verkleefd waren. — En hierover moet ik nog het een en ander aan UEd. voordragen, te meer, daar het, en eene oplosſing van zwarigheden, en eene beveſtiging en nadere ontwikkeling van Mozes wetgevende wysheid is.

't Is waar, enkele verordeningen blyven ons duiſter, zo wegens de verafheid des tyds, als wegens gebrek van berigten, nopens de zeden en gewoon-

ten der Israëliten, en die van hunne nabuuren, als ook van andere omſtandigheden, welken het oog van eenen wetgever, gelyk Mozes, niet konden ontſnappen, maar voor ons in het duistere liggen. — Dan ook deze zyn zeer weinige. Van verre de meesten kan men de ſtaatkundige reden, of met volkomen zekerheid, of met de hoogſte waarſchynlykheid, opgeven; en bewyzen, dat zy, of dienden tot voorkoming van afgodery, bygeloof, beeldendienst, en de gruwelen, daarmede by de Heidenſche nabuuren van de Israëllers verknogt — of om de Israëliten in zo verre van alle volken aftezonderen, als ingevolge het plan van Mozes nodig was — of om volksplagen, ziekten, hongersnood enz. voortekomen — of om oude gewoonten en vooroordeelen, die in zig zelf onſchadelyk, ja ſomtyds voordeelig waren, niet afteſchaffen, maar te bepalen — of eindelyk, om hun een grooter trap van bloei en welvaart te bezorgen, en door onderlinge liefde, gezelligheid, gedienstigheid, burgers van verſchillende ſtammen en van een verwyderd verblyf aan elkander te verbinden, als leden van een huisgezin, en dienaars van eenen God. Om deze oogmerken te bereiken moesten er zekere verordeningen gemaakt worden, welke in ſommige opzigten moeilyk om te betragten, ja lastig waren. *Plato* zeide daarom ook met zeer veel regt (1): και μην τουτο γε οι πολλοι προσταττουσι τοις νομοθεταις, οπως τοιουτους θησουσι

τους

(1) *de Legib.* L. III. p. 684.

τοις νομοις ὁυς ζωντες οἱ δημοι και τα πληθη δεξονται· καθαπερ ἀν εἰτις γυμνασαις ἡ ἰατροις προσταττοι μεθ' ἡδονης θεραπευειν τε και ἰασθαι τα θεραπευομενα σωματα: en voegt er op eene andere plaats by (1), dat zulk een, die den arbeid en de moeite, welke door de wetten wordt aangeprezen, ſchuwt, zynen geest onteert. CICERO begreep ook te regt (2), dat het oogmerk der wetgeving was *ad ſanandos populos*, en dus nauwkeurigheid, onthouding, en ſmerten zelf, noodzakelyk maakte.

Op deze grondbeginſelen bouwende, kan men meer of minder duidelyk uitleggen, by voorbeeld het verbod van bosſchen te planten, eenen altaar van gehouwene ſteenen te maken, het byzonder offeren (3); de beſnydenis (4), het verbod van zulken omgang met vreemde volken, als geſchikt was om hunne zeden en gewoonten overtenemen; bepaling der reine en onreine ſpyzen (5), als ook de Levietiſche onreinheden; de byzondere verordeningen, nopens de melaatsheid (6); het verbod nopens het eeten van bloed,

(1) L. IV. p. 727.

(2) *de Legib.* L. 10. 37.

(3) *Deut.* XVI. 21. *Exod.* XX. 25. *Levit.* XVII. 8. 9. MICHAËLIS. §. 188.

(4) verg. MICHAËLIS. §. 186.

(5) z. MICHAËLIS. §. 203.

(6) *Levit.* XIII.

bloed; de ſtrenge in agt neming van den ſabbath, die wyze verordening voor de bewaring der ligchaamskragten, de veredeling der vermogens van den geest, en een onzondig genoegen en vrolykheid. Verder ook de viering der hooge feesten, door al wat manlyk, en tot zekere jaren gekomen was; waar van verbetering des almanachs, gelegenheid tot koophandel, vrolykheid en uitſpanning (1), en de verbintenis der leden onder elkander de ſtaatkundige oogmerken waren. Van gelykſoortigen aart zyn ook; geen tweeërlei ſtoffe tot kleederen te gebruiken; uit geen tweeërlei zaad eenen akker te bezaaien, ten einde de vrugten volkomener te maken; en geen os en ezel te ſamen voor een ploeg te ſpannen (2). Zo ook het verbod van tovery en waarzeggery, als onmiddelyk bygeloof vooronderſtellende (3); in den onderlin-

(1) Met opzigt tot deze vrolykheid en uitſpanning, waren deze hooge feesten wederom geheel in den geest van Plato, Lib. VIII. *de Legib.* waarom ook D. TIEDEMAN in argum. L. VIII. *Platonis* zegt. *Cultus numinis publicus, ubi omni caret, ad exhilarandum animum, ſolemnitate, triſtior eſt, animosque ad triſtitiam inclinat; ubi contra civibus ipſis ſeſe oblectandi cura relinquitur, in ſua quisque vitia ruit, et alius alio modo tercre tempus ſtudet, quo ipſo, res ſuas ſeparantes a publicis, privatam utilitatem ac delectationem publicis docentur anteponere. Magna inſuper publicis ludis inest ad hilarandos animos, cives civibus conciliandos, vitamque reddendam beatiorem, vis.* — Aandoenlyk is de wyze, op welke het feest der eerſtelingen moest gehouden worden. *Deut.* XXVI. 1-11.

(2) *Levit.* XX. 19. *Deut.* XXII. 9 10.

(3) *Levit.* XX. 6. *Deut.* XVIII. 10-14.

lingen handel met geen bedrog omtegaan (1); geen geld op woeker, of spyze op overwinst te geven aan een Israëliet, maar wel aan eenen vreemden (2); verder, het bevel, om eenen akker of boomgaard niet natelezen (3), het verlof om druiven en koorn op eens anders akker en wyngaard te mogen eeten, zonder iets mede te nemen (4); het verbod om in iemands huis te gaan, om een pand te pande te nemen (5); het bevel om rondom het dak leuningen te maken (6). Ook de byzondere verordening van alle de plegtigheden van den godsdienst, welke ons, in den eersten opslag, als willekeurig, ten minsten als overboodig zoude kunnen voorkomen; was, in de daad, het beste middel, om dien godsdienst, in het midden van zo veel verleiding, te bewaren voor verbastering. Zo waren ook de byzondere verordeningen, het huwelyk en het stuk der voortteeling betreffende (7), de beste behoedmiddelen voor open-

ba-

(1) *Levit.* XXV. 14. XX. 35. 36.

(2) *Levit.* XXV. 36. 37. *Deut.* XXIII. 19. 20.

(3) *Deut.* XXIV. 19-22.

(4) *Deut.* XXIII. 24. 25.

(5) *Deut.* XXIV. 11.

(6) *Deut.* XXII. 8.

(7) *Levit.* XV. XVIII.

bare of verborgene onkuisheid. — Zo waren de byzondere inrigtingen, ter bewaring van de zuiverheid der legerplaatse, de beste middelen, om, in deze landstreken, de gezondheid te bewaren, en de besmetting voortekomen.

Na dit alles afgehandeld te hebben, meene ik te mogen vaststellen als bewezen: dat Mozes de allerduidelykste en uitgewikkeldste denkbeelden had, 1) van het ware en wyduitgestrekte oogmerk, waarom menschen zich in eene burgerlyke maatschappy vereenigen; en 2) van den waren welvaart eens volks; 3) van de middelen, om een volk voor verleiding te bewaren, en tot menschelyke en burgerlyke deugd opteleiden — daar integendeel het πρωτον ψευδος van Lycurgus was, eene verkeerde, en van Solon eene onvolledige bevatting van deeze drie stukken. Hieruit nu moet volgen: dat, schoon Lycurgus een plan opgaf, hetwelk zeer wel in verband stond, en Solon veele nuttige inrigtingen gemaakt heeft, voor zo verre de Atheners, naar zyn eigen zeggen, daarvoor vatbaar waren, zy egter, in hunne byzondere wetten, beide veel verkeerds of onvolledigs moesten inlasschen; waartegen Mozes, op de beste beginselen bouwende, en altoos den aart zyner natie, hunne deugden en gebreken, hunne zeden en gewoonten, de gelegenheid tot verleiding en verbastering, welke uit hunne gesteldheid en ligging, lugtstreek, spys enz. voordsproot, tevens onder het oog houdende, een samenstel van wet-

wetten heeft nagelaten, dat, niettegenſtaande eenige gapingen (welken Michaëlis niet ten onregte vermeent uit onbeſchreven wetten, te hebben kunnen worden aangevuld) het model is (mutatis mutandis) van alle goede burgerlyke wetgevingen, juist geſchikt, om eene maatſchappy van menſchen, langs den weg van godsdienſt, zedelyke en burgerlyke deugd, dat alles te verſchaffen, wat zy, op deze aarde, kan begeeren. Van hooger oogmerken zwyge ik, als niet behorende tot dit betoog, geheel en al; ik ſpreek alleen van tydelyke oogmerken; en duor ſtaande houden, dat elk, die een nieuw wetboek wilde vervaardigen, op dezelfde beginſels als Mozes zoude moeten bouwen; en dat, by aldien hy, daar by, de byzondere omſtandigheden zyner natie, haren aart, zeden, gebreken, opvoeding, ligſtreek, nabuuren enz. onder het oog hield, eene zo volmaakte wetgeving zou voor den dag brengen, als op deze benedenwereld kan plaats hebben; en het is er verre af, dat ik zulks zoude durven ſtaande houden van de twee anderen. Lycurgus had eene kleine natie voor zig, en voor dezelve alleen ſchikte zig eene zodanige wetgeving (1); en nog is het te verwonderen, dat hy geſlaagd is, daar hy, in zo veel opzigten, de ſtem der natuur deed zwygen. — Wie, zelfs al wilde men, zou hem kunnen navolgen? Er moet zeker een enthuſiasme zonder voorbeeld ſtand grypen, waar verordeningen, als

(1) Zulks is reeds opgemerkt door POLYB. L. VI. c. 6.

als die van Lycurgus, ingang vinden; en geene verlichte, en in haar waar belang wel onderrigte natie zoude dezelven, of de gronden, waarop zy gebouwd is, kunnen dragen. *Niets* voor zig zelf, en *alles* voor het gemeen, is zo buitensporig als verwerpelyk by elk, die gevoelt, dat hy *mensch* blyft, schoon hy *burger* wordt. Maar Solons wetgeving bestond meer uit verordeningen, om de heerschende gebreken by zyne natie wegtenemen, of te verminderen, dan dat zy een volledig zamenstel van wetgeving behelsde. zy had bovendien nog een voornaam gebrek, dat hy namelyk veele wetten duister gesteld had, om daardoor het volk, wien de uitlegging der wetten toekwam, gelegenheid te geven, om zyn gezag te oefenen, en meer en meer uittebreiden. Maar juist daardoor stond alles by hem op losse schroeven, en aan geduurige willekeurige verandering bloot. — Een zeer wezenlyk gebrek in eene goede wetgeving; ook vooronderstelde zy meer deugd in het gros des volks, dan men met reden verwagten kan. De tyden van Pericles bewyzen zulks ten duidelykste.

De ondervinding van verscheide eeuwen heeft ook daarenboven de voortreflykheid der Mozaïsche wetgeving bevestigd. Zo lang, zo dikwyls Israël bleef by de onderhouding dezer wetten waren zy een gelukkig volk — voorspoedig van binnen en gevreesd by hunne nabuuren — en al het ongeluk, hun overgekomen, zal men, als men hunne geschiedenissen na-

gaat

gaat, moeten toeſchryven aan hunne afwykingen (1). Men zegge niet, dat dit meer gevolgen waren van eene ſtellige belofte Gods, dan van hunne gehoorzaamheid, en uit den aart hunner wetgeving voordvloeiende; want hy, die de Godlykheid dezer belofte, en dus ook de Godlykheid der zendinge van Mozes gelooft, zal egter wel willen erkennen, dat de Godlyke wysheid, welke meestal, langs de gewoone wegen, werkzaam is, juist deze wetgeving aan Israël, als de bron van hun geluk, heeft aangewezen: en hy, die Mozes niet anders beſchouwt, dan Lycurgus en Solon, zal deze belofte ſlegts als eene ſtaatkundige bedriegery moeten aanmerken; en dus genoodzaakt zyn de geſchiedenisſen naeſlaan, waaruit hy van myne gezegden voorzeker zal overtuigd worden. Lycurgus gemeenebest moge ook veele eeuwen geſtaan hebben; en deze duuring moge onze verwondering verwekken; het onbrak egter en bleef zyne natie ontbreeken aan waaren welvaart en nationaal geluk, door de wispeltuurigheid des volks. Solons wetten waren van korten duur, en aan geduurige veranderingen onderworpen; zo dat hy, in veele opzigten, meer in naam, door zynen eens verworven roem, dan in de daad, Athenes wetgever bleef. Men heeft ſlegts Athenes ge-

(1) De tegenwerping tegen de voortreflykheid der Mozaïſche wetgeving, uit den geringen invloed der Joodſche wetten op het gedrag der natie, door Lord Bolingbroke gemaakt, is uitvoerig beantwoord door WARBURTON Godl. zend. van Mozes V. B. 3. Afd. bl. 201. en volg.

geſchiedenisſen, gedurende den tyd van Piſiſtratus, de Piſiſtratiden, Pericles, en de 30 tyrannen, te doorbladeren, om daarvan overreed te worden.

Vraagt men: heeft de Mozaïſche wetgeving zulke goede burgers, zulke nationale deugden voortgebragt, als die van Lycurgus en Solon? ik antwoorde: al was het, dat de perſoonlyke dapperheid en eerzugt, zulke ſchitterende uitwerkzelen by de Israëliten niet had voortgebragt, als wy te Sparta en te Athene aantreffen, zoude men nog zulks aan byzondere oorzaken, met welke de wetgeving, in het afgetrokken beſchouwd, niets te doen heeft, kunnen toeſchryven. Maar ik behoef my met dit antwoord niet te behelpen. Zo min het Sparta of Athene toe aan helden, en voorbeelden van zugt tot welzyn van het vaderland, heeft ontbroken, zo min had Israël mangel aan wyze en deugdſame mannen; Caleb, Joſua, vele Rigters, Jonathan, David, Aſa, Joſaphat, Joſia, ſommige Hogepriesters, de Profeten zyn daarvan de ſprekende getuigen. De gebreken der Joodſche natie behoeft men niet te verbloemen, zy waren groot en hardnekkig: maar het geen hier de zaak afdoet; dezen vloeiden niet voort uit de wetgeving; maar de ongevoeligheid, trotsheid en onregtvaardigheid was ſtellig het uitwerkſel der Spartaanſche wetgeving, gelyk ook verwyfdheid, trotsheid, zugt naar nieuwigheden en verandering, als ook onregtvaardige nayver, te Athene, door de wetten en voornamelyk door den

re-

regeeringsvorm zelf werd voorgebragt. Maar daarenboven: wat moet men verwagten van wetgevingen, waarin, of in het geheel de zedekunde niet in aanmerking komt, of zig ſchikken moet naar het plan des wetgevers, gelyk te Sparta — of waar zy zeer gebrekkig en door de groffte afgodery en bygeloof bedorven is, gelyk te Athene. Mozes had zulke gezonde denkbeelden van zedekunde en godsdienst, en zulk een doorzigt in het verband tuſſchen burgerlyke en zedelyke deugd, dat hy juist daardoor in ſtaat was, om de verborgenſte bronnen van nationaal geluk daar te doen vloeien, waarze voordeel aanbragten, en in tegendeel de door anderen onopgemerkte ſtroomen van verderf, of te doen opdrogen, of afteleiden. Het is tog eene zeer gegronde aanmerking, welke PLATO (1) en CICERO (2) reeds gemaakt hebben, dat de godsdienst aan de betragting van veele pligten der burgerlyke en menſchelyke gezelligheid eene verbindende kragt geeft, welke de burgerlyke wetgeving aan dezelve of in 't geheel niet kan toevoegen, of ten minſten niet zonder merkelyken

(1) *de Legib.* L. IV. verg. ook MABLY *de la Legiſlation* L. IV. c. 2.

(2) *de Legib.* L. II. c. 7. *Sit igitur hoc a principio perſuaſum civibus, dominos, eſſe omnium rerum ac moderatores Deos, eaque, quae gerantur, eorum geri vi, ditione, ac numine; eosdemque optime de genere hominum mereri, et, qualis quisque ſit, quid agat, quid in ſe admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri; piorumque et impiorum habere rationem. His enim rebus imbutae mentes haud ſane abhorrebunt ab utili et a vera ſententia.*

ken inbreuk op de natuurlyke vryheid der menſchen; en daarom moet hy, die den zuiverſten godsdienst met de zuiverſte zedekunde paart, en dezelve al hun vermogen in zyne wetgeving doet oefenen, een voortreflyk wetgever zyn. — Dat Mozes nu zo gedaan hebbe, is ons te voren, in de byzonderheden gebleken.

Maar had dan de Mozaïſche wetgeving ook hare gebreken niet? en moeten dezelve ook niet in vergelyking gebragt worden met die van Lycurgus en Solon? zonder twyfel, maar by deze vergelyking zelf zal de Mozaïſche wetgeving winnen. Jezus heeft ons geleerd, dat Mozes, wegens de hardigheid der harten, deze en geene dingen had toegelaten, als by voorb. de egtſcheiding (1). In zo verre zulks nu tegen de oirſpronkelyke inſtelling des huwelyks ſtreed, was de Mozaïſche wetgeving onvolmaakt. — Hiertoe brengt ook MONTESQUIEU de wet (2), waarby een Heer, welke zynen knegt ſloeg, zo dat hy onder zyne handen ſtierf, geſtraft werd; maar vry was, als deze knegt nog een of twee dagen leefde. Dan wie ziet niet, dat hier zekerlyk op geen moedwilligen, maar op eenen ongelukkigen, of ten minſten niet voorbedagten doodſlag gezien wordt; want dat er van de gewoone tugtiging der lyfeigenen geſproken wordt, blykt

(1) *Exod.* XXI. 20. 21.

(2) z. *Eſpr. des Loix* L. XV. c. 17.

blykt uit de melding van den ſtok: en dus vooronderſtelt de wetgever, dat zulk een lyfeigene niet omgebragt, of met een moorddadig opzet getugtigd was, door den Heer, by aldien dezelve nog een of twee dagen leefde; ten minſten dat deze gevolgen aan den eigenaar over het algemeen niet konden toegerekend worden; daar hy het was, die er de meeste ſchade door leed. — Maar het zy eens zo, dat men deze wet aan de hardheid der Israëliten, en het algemeen gebruik van het lyfeigenſchap, toeſchryve; dan nog komt deze byzonderheid in geen vergelyking met de behandeling der Heloten, om niet eens van de ſlavenjagt, als waarſchynlyk na Lycurgus in gewoonte gekomen, te ſpreken: en ook met het ongelukkig lot der ſlaven te Athene; want zelfs, als de Heer zyn knegt een oog of tand uitſloeg, moest hy hem zyne vryheid geven (1); welke benaming van oog en tand, alleen by wyze van voorbeeld, ſchynt gebezigd te zyn, en dus ook op alle andere ledematen ſchynt te moeten worden toegepast (2).

Men brenge hier insgelyks toe de vryheid tot veelwyvery en het nemen van bywyven — al wederom zyn deze onvolmaaktheden niet te vergelyken met de onkuiſche gewoonten der Lacedæmoniers, met hoe veel

(1) *Exod.* XXI. 26. 27.

(2) z. MICHAËLIS §. 26.

veel vernis die ook mogen beſtreken worden, met de ongebonden zeden der Atheners, ook uit den afgodsdienst voortſpruitende, als mede met de onnatuurlyke liefde en dergelyke volksondeugden. De toelating der veelwyvery is en blyft een gebrek in de wetgeving van Mozes, maar kan uit de omſtandigheden van tyd, zeden en lugtſtreek mogelyk verſchoond worden; zeker is het ten minſten, dat dezelve niet geboden, of aangeprezen (1), ja zelfs niet aangemoedigd is, zo min als de willekeurige egtſcheidingen, ſchoon de Joden het zo begrepen (2). — En Mozes wetgeving, zelfs al beſchouwt men ze, als Godlyk, was voor gebrekkige menſchen gegeven, en ſchikte zig naar de omſtandigheden van tyd, plaats enz.

Maar was het geen gebrek in de Mozaïſche wetgeving, dat zy met zo veel laſtige plegtigheden, en moeilyke verordeningen opgevuld was, welken de Apoſtelen zelf een juk noemden, hetwelk hunne vaders niet hadden kunnen dragen (3)? en ſtreed ook de onverdraagſaamheid, in het ſtuk van godsdienſt, niet met de beginſelen eener goede en gezonde ſtaatkunde? Wat het eerſte aangaat, de Joden hadden zeker een aantal godsdienſtige en burgerlyke plegtigheden

(1) z. MICHAËLIS. §. 95, 96, 97.

(2) verg. *Deut.* XXIV. 1. met *Matth.* V. 31.

(3) *Hand.* XV. 10.

den en inrigtingen in ago te nemen, welker betragting veel moeilykheid veroorzaakte, vooral in latere tyden. Veelen van dezen vervielen door de komst van Christus; ja werden, by eene algemeene invoering van den waren godsdienst onder allerlei volkeren, onmogelyk. Waren zy nu den Joden reeds zo lastig geweest, dat zy in ſommige omſtandigheden, by voorb. in hun verblyf onder vreemde volkeren, die niet hadden kunnen dragen, dat is in agtnemen met de behoorlyke opmerkzaamheid, hoe veel te min kon zulks geſchieden door de Christenen uit de Heidenen; te meer, daar zulks gevorderd werd, tot verkeerde einden, en uit verkeerde oogmerken (1).

En wat betreft de verdraagſaamheid in den godsdienst: ik zal Mozes niet verdedigen uit *Plato*, *Cicero* en anderen, die volſtrekt daarop ſtaan, dat geen andere Goden of godsdienst mogen worden ingevoerd, dan die door de wetten zyn goedgekeurd, en zulks om de kwade gevolgen voortekomen — maar ik zal alleen de volgende opmerkingen aanvoeren. Mozes bepaalt als burgerlyk wetgever alleen den uitwendigen dienst, en

(1) Men kan ook nog deze woorden opvatten in dien zin, dat men door *onze vaders*, niet de Israëliten in den tyd van Mozes, maar van de Joden in den tyd van den Zaligmaker verſtaat, welke door de overleveringen der Phariſeeuwen geplaagd, een juk, hetwelk onverdraaglyk was, op hunne halzen kregen; te meer, daar, volgens de Phariſeeuwſche ſchynheiligheid, aan de betragting daarvan, de zaligheid werd vastgemaakt, hetwelk uit zyn aart tegen den waren geest van den godsdienst ſtreed. Er zyn nog andere uitleggingen, welken ik kortheidshalve voorbyga.

en geenszins de wyze van denken nopens het Opperwezen. — Jehovah was door de natie als natie voor den eenigen waren God, met uitſluiting van alle afgoden, erkend en aangenomen. — Alle verandering, alle moedwillig verzuim van godsdienst moest, uit zyn aart, of uitlopen op afgodery, of op veragting van den God van Israël, en dus was de verdraagſaamheid met opzigt tot den Godsdienst by Mozes, niet gelyk zy by ons is, eene verdraagſaamheid van door menſchen ingeſtelde plegtigheden, of van byzondere gevoelens, nopens de wyze van God te dienen; (alle Christenen tog erkennen den waren God, ja zelfs de Muhammedanen eeren geene afgoden); maar het verdragen van eene volſlagen ongodistery, of van het gruwlykſte bygeloof, en het omkeeren van den geheelen burgerlyken ſtaat. — Wie nu zal, na deze opmerkingen, van Mozes, met eenig regt, eene grotere verdraagſaamheid vorderen?

BESLUIT.

Kortelyk, wat ik gezegd heb, ſaamentrekkende en op eens overziende, dunkt my in het vorige bewezen te zyn — dat Mozes het best onder het oog gehouden heeft, hoe alle de leden eener burgerlyke maatſchappy geregtigd zyn, ja daartoe zig met elkander verbonden hebben, om de goederen dezes levens, de zegeningen dezer aarde, ruim, blymoedig en gerust, gemeenſchaplyk te genieten; dat daarentegen Lycurgus dit gebruik buitenſporig bepaald, en de ſtem der natuur het ſtilzwygen heeft opgelegd; en dat Solon geen genoegſame zorg heeft gedragen voor elk byzonder lid, ten einde hem aan deze goederen een gerust en zeker aandeel te verſchaffen. Dat Mozes meer, dan die beide, aan dit genot bepalingen heeft gegeven, ten einde zyne burgers voor overdaad, ondankbaarheid, en ongevoeligheid omtrend anderen, te bewaren; dat geen der beide Grieken de algemeene gronden van zedelykheid genoegſaam heeft in agt genomen, ten einde niet alleen goede burgers, maar ook goede menſchen te vormen; en dus de gronden van burgerlyk geluk,

overeenkomſtig de uitgeſtrekte oogmerken eener weldadige Voorzienigheid, in zekerheid te ſtellen. Dat het bygeloof en de afgodery, in Lycurgus en Solons wetgeving haare kragt behoudende, noodwendig eenen nadeeligen invloed op deze wetgevingen hebben moeten; daar in tegendeel, in Mozes wetten, de godsdienst tot opwekking, in ſtandhouding en uitbreiding van burgerlyke deugd, al hare kragten heeft aangewend. Dat de Grieken naar heerſchappy of veroveringen haakten, en daartoe de krygsdapperheid op eene buitenſporige wyze hoogagtten, daar Mozes dezelve alleen bepaalde tot het verdedigen van zyne bezittingen, in geval van vyandlyken aanval, en dus dezelve binnen hare ware grenzen hield. Dat Solon duistere, en zelfs ſommige tegenſtrydige wetten gaf, om meer gezag aan het volk te geven, en Lycurgus derzelver onveranderlykheid beoogde, maar dat die van Mozes, door eene geduurige lezing bekend, klaar, volledig beſchreven, als ook, in geval van veranderende omſtandigheden, niet geheel onveranderlyk waren, zonder dat deze verandering van den wil des volks willekeurig afhing. Dat Solon vooral meer de heerſchende gebreken van de vorige wetten en gewoonten te keer ging, dan een geheel nieuw ſamenſtel leverde; maar dat Mozes, zo wel als Lycurgus, het geheele gebouw oprigtede, in alles geſchikt naar den aart, zeden, gebreken, ligging, omſtandigheden en behoeften zyner natie; de natuur egter leidende en niet dwingende, gelyk Lycurgus. Dat de wetgeving van Lycurgus

voor

voor geen groot volk geſchikt was, waarom men zelfs de bevolking, door volkplantingen, moest bedwingen; maar dat die van Mozes voor een groot volk van meer dan 2 millioenen menſchen geſchikt was, zonder dat eene vermeerdering van deze natie behoefde belemmerd te worden (1); en dat de regeeringsvorm van Mozes aan die gebreken niet krank ging, welken in die van Solon klaarblykelyk zyn. Dat eindelyk Mozes, in zo veele byzonderheden en kleinigheden, zig voegde naar deze omſtandigheden en behoeften, dat alles ſamen werkte, tot zyn einde — namelyk — om een vry, vrolyk, deugdſaam, godsdienstig, en, door de edelmoedige betragting der gezellige pligten, gelukkig volk te maken; daar in tegendeel Lycurgus wel een dapper en geduurzaam, maar teffens een laatdunkend, eerzugtig, wreed, ongevoelig en heerszugtig volk gevormd heeft; dat Athene, niet tegenſtaande de wyze wetten van Solon, aan veele verwarringen en de ſnoodſte ondeugden bleef blootgeſteld; en dat zy beide veel hebben onaangeroerd gelaten, hetwelk Mozes onder het oog had. Ja offchoon men by Solon en Lycurgus den invloed van den waren godsdienst op het burgerlyk ge-

(1) Een ſoort van volkplantingen hebben ook de Israëliten ſomtyds gehad, gelyk MICHAËLIS gist uit 1 Chron. IX. 39-42. en Richt. XVIII. maar deze bleven egter binnen die landen, waar men zyne kudde weidde, namelyk in de woestyne van Arabie en de dalen van Libanon. 2. *Moz. Recht* §. 26.

gelyk een *Rousseau*, en hiſtorieſchryvers, gelyk een *Plutarchus*, hebben aan Lycurgus oogmerken toegeſchreven, waar van een kind zelfs, tegenwoordig, de ongerymdheid gevoelt, p. 263. Waarom hy ook *het leven van Lycurgus*, door Plutarchus, zonder eenige bepaling een *Roman* noemt, p. 311.

De conſtitutie zelf noemt hy zo onregelmatig, dat geen Grieksche ſtaatkundige die beſchryven kon, en geen natie in de wereld die heeft willen navolgen. Zy was het werk van het geval, en van vorige vreemde ſchikkingen, p. 237. Het geen men verhaalt van het afſchaffen van het goud en zilver is fabuleus: want eerst eene eeuw na Lycurgus, kwam hetzelve als een pretium eminens in gebruik, p. 281. Dat de vrouwen *naakt* worſtelden, kan niet anders verſtaan worden, dan met aflegging van het opperkleed *peplos*, p. 310 en 311. Nergens eindelyk zag men de vrouwen kleinmoediger, dan te Sparta, p. 308.

Uit deze weinige ſtaaltjes kan men zien, welke hiſtoriſche gronden de Schryver in zyne beſchouwing van Sparta aanneemt; en welke, wanneer zy gegrond zyn, ten gevolge zouden hebben; dat eene vergelyking tuſſchen Lycurgus en Mozes, onnut, ja even ongerymd zonde zyn, als eene vergelyking tuſſchen een Romanheld, en een waarlyk aanwezend perſoon; waar van de eerſte wel als eene vrugt van vernuft, maar nimmer als een voorwerp van hiſtorisch onderzoek kan aangemerkt worden.

Ik zal in dit Byvoegſel, even min, als in myne verhandeling, eenen wederleggenden toon aannemen; daar egter de gronden van dezen Schryver regtſtreeks geſchikt zyn, om myne beſchouwing van Lycurgus als wetgever den bodem inteſlaan, kan ik niet nalaten, daarover met weinig woorden, deze en geene aanmerkingen te maken.

Schoon het waar zy, dat er tuſſchen de geleerden verſchil is over den tyd, waarin Lycurgus geleefd, en als wetgever gehandeld heeft, neemt zulks niet weg, dat de voorname trekken van Lycurgus karakter, en de grote inhoud zo wel als het oogmerk zyner wetten, zodanig door de voornaamſte der oude Schryvers, al-

allen in myne verhandeling aangetoogen, bevestigd worden; dat men aan de waarheid daarvan geenszins twyfelen kan, zonder alle hiſtoriſche zekerheid den bodem inteſlaan. Hoe veele voorbeelden zyn er tog niet van tydrekenkundige verſchillen, zonder dat men aan de zaak zelve twyfelt. Dat Lycurgus in ſommige ſtukken heeft misgetast, of verkeerde middelen heeft aangewend, wordt door my ook toegeſtaan; zonder egter daarom zyn oogmerken, in het groot overzien, te ontkennen. Lycurgus blyft een genie niettegenſtaande zyne feilen; en waarom zou Lycurgus zodanige oogmerken niet kunnen gehad hebben; of weet men niet, dat in alle tyden, by de onbeſchaafdſte volkeren zelf, van tyd tot tyd mannen verſchenen zyn, welke, verre boven hunne tydgenoten verheven, zodanige oogpunten gehad, en zodanige inrigtingen gemaakt, en uitgevoerd hebben, over welke de nakomelingſchap verbaast ſtond. Ook weet ik de reden niet, waarom men *Plutarchus*, als geſchiedſchryver, zo in verdenking brengen moet, by aldien het niet is, om dat hy de voornaamſte is, die ons na *Xenophon* van Lycurgus berigt gegeven heeft. 't Is waar Lycurgus is de held van *Plutarchus*, maar is zyne levensbeſchryving daarom meer een Roman, dan zyne andere levensbeſchryvingen. Plutarchus was tog zo onnozel niet.

Geſteld zynde, dat het gemunt goud en zilver van later tyd zy, dan de wetgeving van Lycurgus, volgt egter daar niet uit, dat goud en zilver, als een pretium eminens, door afweegen, in geen gebruik geweest zy. Of weet men niet, dat Palamedes reeds in den Trojaanſchen oorlog gevonnist zy, om het ongeoorloofd aannemen van geſchenken in goud; —— en men zou veel meer berigten moeten hebben van de kleeding der Spartanen, ten tyde van Lycurgus, om te bewyzen, dat het naakt worſtelen, alleen betekent, worſtelen zonder opperkleed. Spreekwyzen van later tyd, en wel, by de Atheners in gebruik, beſlisſen zulks in het geheel niet; gelyk kundigen weeten.

't Zy zoo, dat het verkiezen van oude lieden tot Raadsheeren eene oude gewoonte was; men ſtaat ook toe, dat Lycurgus de twee Koningen vond, en dat de Ephoren na hem zyn inge

ſteld;

steld; maar schiet er daarom niets over, waarom men tot zyne grootheid besluiten kan. Waren de Koningen voor hem niet magteloos en de gemeente losbandig? Had de regeeringloosheid niet eenen hogen top beklommen? en waren de zeden, de opvoeding de geheele geest der natie, niet geheel anders, dan hy ze door zyne instellingen maakte? waren het ook de zeden niet, waar in de meeste klem zyner wetgeving bestond?

Na deze weinige opmerkingen (welke ik alhier niet kan uitwerken) zal het, dunkt my, duidelyk genoeg zyn, dat de Hr. DE PAUW, met geen genoegsame onpartydigheid en nauwkeurigheid, de geschiedenis van Lycurgus als wetgever heeft nagespoord, en meestal meesteragtige uitspraken, of spitsvindigheden aanvoert tegen de stem der oudheid aan; en dat oppervlakkige redeneeringen veel al gesteld worden tegen egte getuigenissen: want wat de veranderingen en inrigtingen van later tyd aangaat, deze ga ik stilzwygend voorby, als niet behoorende tot de beschouwing van de Lycurgische wetgeving. Men kan daarom ook hier zeggen van den Hr. DE PAUW, het geen zeker Schryver van hem zeide met opzigt tot zyn gevoelen over het geslagt der reuzen aan de noordzyde van de straat van Magellaan. —— *Les objections ingenieuses du sceptique auteur des Recherches Philosophiques sur les Americains ne sont d'aucun poids, lors qu'on les met en balance avec les temoignages unanimes et exacts de Byron, Wallis et Carteret* (*).

Ins-

(*) *Troisieme Voyage de Cook. Introduct. Gen.* p. 73.

Insgelyks is er, in denzelfden jare 1788, ook te Parys uitgekomen: MOYSE, *conſideré comme legiſlateur et comme moraliſte*, par Mr. de PASTORET, *Conſeiller de la Cour des aides, de l'Academie des Inſcriptions et Belles Lettres, de celles de Madrid, Florence, Cortone*, &c.

Dit werk is meer hiſtorisch, dan wysgeerig; bepaalt zig niet tot den tyd van Mozes, maar ſpreekt ook van den regeeringsvorm en gebruiken van volgende tyden; en zulks met alle de byzonderheden, in de ſchriften der latere Joden voorkomende: zonder derzelver egtheid in twyfel te trekken. By het doorbladeren is my niets voorgekomen, dat over het een of ander ſtuk myner verhandeling eenig nader licht kan verſpreiden; doch ik heb my verwonderd, dat Mr. *Paſtoret Michaëlis* niet kent, en gelezen heeft: het was wel nodig geweest.

Voor 't overige kan men by de ſchriften over de Mozaïſche wetgeving, op bl. 11. van myne verhandeling aangehaald, nog voegen; eene verhandeling *De Politiæ Mozis obſervatione*, van FRANCISCUS JUNIUS, waar in onderzogt wordt, *Quid in populo Dei obſervari, quid non obſervari ex ea oporteat, postquam gratia et veritas per Chriſtum facta eſt, et Euangelio promulgata.*

Eindelyk kan men op bl. 28. by het ſlot van de daar eindigende aanteekening, nog voegen dit volgende:

De tegenſtrydigheid tuſſchen de plaats van *Plato*, in zyn werk, *de Legibus*, en die uit zyne *Brieven*, over de aanſtelling der Ephoren, zal ſchielyk uit den weg geruimd zyn, wanneer men met den Profeſſor MEINERS ſtaande houdt, dat deze *Brieven van Plato*, van later tyd zyn. Ik zal de bewyzen van dezen geleerden en oordeelkundigen Duitſcher niet uitſchryven. Men kan ze lezen, in zyn *judicium de quibusdam Socraticorum reliquiis*, te vinden, in de *Commentationes Societatis Regiæ Scientiarum Gottingenſis Antiquiores*, Tom. V. ad A. CIↃIↃCCLXXIII. bl. 51, 52.

ANTWOORD

OP HET

VOORSTEL,

VORDERENDE TE BETOOGEN

DE VOORTREFLYKHEID DER BURGERLYKE WETGEEVING VAN MOSES BOVEN DIE VAN LYCURGUS EN SOLON,

DOOR

EEN ONGENOEMDEN SCHRYVER.

Aan wien de Heeren Directeuren van TEYLER'S NALAATENSCHAP, op de Bekendmaaking van deszelfs naam, den eerſten ZILVEREN EERPRYS hadden toegekend.

VERHANDELING.

TEN BETOOGE VAN

DE VOORTREFLYKHEID DER BURGERLYKE WETGEEVING VAN MOZES BOVEN DIE VAN LYCURGUS EN SOLON.

I

INLEIDING.

Daar door U, zeer geleerde Heeren, gevraagd wordt na „de Voortreflykheid der Burgerlyke wet„gevinge van MOZES, boven die van SOLON „en LYCURGUS, welke gewoonlyk, in 't ſtuk „der wetgevinge, voor Meesterſtukken der men„ſchelyke wysheid gehouden worden;" Zo zullen wy, in de eerste plaats, op eene eenvoudige en onbevooroordeelde wyze, de geſchiedenisſen moeten raadplegen, en zien wat die ons wel voornamelyk van deze drieërleie gemenebesten opgeven; waar uit wy dan de rechte ſtoffe, om eene juiste en billyke vergelyking tusſchen dezelven op te maken, duidelyk voor ons hebben zullen. Men mag hier omtrent by den aanvang wel opmerken, dat men dit driemanſchap, in het oprigten der gemenebesten, met regt on-

onderling vergelykt; nademaal zy, (om my van de onderscheiding, die *Aristoteles* maakt, te bedienen. (1)) ὁ μὲν νομων ἐγένοντο δημιῦργοι μονον, ἀλλὰ καὶ πολιτειας, niet alleen de wetten, maar ook den geheelen *Burgerstaat* regelden. — Laat ons met *Lycurgus* beginnen, en vooraf nagaan,

I.

HOEDANIG DE STAAT VAN HET SPARTAANSCH GEMENEBEST WAS, EER LYCURGUS KWAM OM HET ZELVE TE VERBETEREN.

Ten tyde van *Lycurgus* stond *Sparta* onder twee Koningen, die zy met den zagten of min heerschachtigen naam van (αρχαγεται) Opperbewindhebbers of Bestuurders bestempelden. De oudste zoon volgde den vader op; en naar deze wet kwamen de stammen der *Heracliden*, (zo de *Agiden* als de *Procliden*,) uit eene rechte linie, aan het algemeen bestuur; hetwelk de koningen, geduurende hunnen ganschen leeftyd, zelfs in zaken, die tot het godsdienstige, en bo-

ven

(1) πολιτ. L. II. c. X.

veel al die, welke tot het krygswezen behoorden, gewoon waren uit te oefenen. Geduurende den oorlog was hun gezag zeer groot, daar zy het volk, door uiterlyke vreeze en ontzag, in bedwang hielden; ook wierd daar toe eene groote vaardigheid in raad en daad vereischt: doch in vredes tyd 't huis zynde had hun vermogen niet veel te zeggen. By de eerste opkomst van dit volk konden bepaalde regeerings-ſchikkingen niet gemaklyk ſtand grypen; en de uitgeſtrektheid van het Spartaansch grondgebied was niet zeer groot. Op de vermaardheid der Griekſche ſteden, volgens de grootſpraak van ſommige hunner ſchryvers, heeft men tog niet veel ſtaat te maken. Alles bykans, wat wy hieromtrent van den eersten aanvang opgetekend vinden, leveren ons de Grieken, of indien het ons door Romeinſche ſchryvers wordt opgegeven, dan is het ſlegts eene opwarming der Griekſche verhaalen, die zy overal invlegten; en van daar vormt men zich veelal een grooter denkbeeld van de Griekſche ſteden, dan met de waarheid overeenkomt. Intuiſchen weet elk, dat men, om de wetten van eene ſtad recht te ſchatten, eene grondige kennis van derzelver grensſcheidingen en van 't aantal burgers in dezelve hebben moet.

Strabo heeft wel aan Lacedemon in den vroegen tyd eene (ευανδριαν) volkrykheid toegeſchreven; en, volgens het getuigenis van *Euſtathius* (*in Dioniſium*,) had (εκατομπολις το παλαιον Λακωνικη, καθα και η Κρητη) het

oud

oud Lacedemonie zo wel als Creta honderd ſteden: waarom ook de aardryksbeſchryver *Stephanus*, als hy van eene zekere ſtad in Laconien ſpreekt, dezelve niet zelden (μιαν των εκατον) eene der honderd ſteden noemt. Maar *Strabo* verhaalt ons (L. VII.) : dat, buiten Sparta, de overige bewoonde ſteden in Laconien ſlegts (πολιχναι) kleine ſtedekens waren. En *Herodotus* ſchryft (L. VII.) dat *Demaratus* Sparta op omtrent 8000 ſtrydbaare mannen geſchat heeft: daar nu *Demaratus* dit zeide, toen hy tot koning *Xerxes* ſprak, zal niemand hem verdenken, dat hy de omſtandigheden der Grieken te flaauw opgegeven zal hebben. Want dit zeide hy alleen maar van de ſtad Sparta, welke *Xenophon* te regt (των ολιγανδρωπων πολεων ουσαν) eene niet zeer volkryke ſtad noemt. *Ariſtoteles* (1) geeft wyders te kennen, dat men van oordeel was dat het landſchap der Lacedemoniers weleer 1500 ruiters en 30000 man voetvolk onderhouden heeft. En ſchoon ik nauwlyks kunne toeſtaan, dat deze begrooting tot de tyden van *Lycurgus* zelven opklimt, is 't egter te denken, datze behoort tot den bloeiſtaat der Spartaanſche Republicq, en dus tot naby den leeftyd van *Lycurgus*. Hoe? wy leeren van *Lycurgus* zelven den zwakken toeſtand der Spartaanſche zaken kennen. Toen hy immers al het land in gelyke portiën verdeelde, kon hy aan Sparta niet meer dan 9000 deelen toeleggen, en wees 30000 deelen aan

(1) ARISTOT. πολιτικων L. II. c. 7. et ibid. φασιν ειναι ποτε τους Σπαρτιατας και μυριους.

aan het verdere gewest toe: waaromtrent het dan nog onzeker blyft, of alle deze portien van den beginne af aanſtonds in bezit genomen, dan of er eenige derzelven ledig gelaten zyn, om by den aanwas des volks aan een volgend geſlagt te konnen toegewezen worden. Dit althans mag men zeker vastſtellen, dat het getal der Laconiſche vaderlyke huisgezinnen dit zeer gering getal van portien niet te boven ging. Zelfs moeten wy hier niet met ſtilzwygen voorbygaan, dat de Heloten, die als ſlaven der Laconiers, om hunne landen te bebouwen, overal verſpreid waren, en geen gering getal uitmaakten, van diezelfde portien, zo wel als de inboorlingen, leven moesten.

Lycurgus heeft derhalven, indien wy het getal zo ruim nemen als mogelyk is, een gemenebest van ongeveer 39000 vaderlyke huisgezinnen gehad. Daar nu op ieder huisgezin te Sparta, met drie of vier kinders gezegend, door *Lycurgus* een zekere prys of belooning geſteld was, kan men elk huisgezin, de Heloten (1) mede gerekend, niet hooger dan op vyf menſchen ſchatten: waar uit wy dan opmaken dat het getal der perſonen, voor welken *Lycurgus* als wetgever zyne ſchikkingen vormde, niet meer dan 195000 menſchen beliep: waar van men ligtelyk kan be-

(1) In den ſlag by Platæa tegen *Mardonius* bevonden zig 5000 Spartanen, en ieder hunner had zeven Heloten, (te zamen 35000,) die hy mede ten ſtryde voerde. HERODOT. IX. 28-30.

begrypen dat nog al vry wat moet afgetrokken worden, indien er een behoorlyk aantal van portien voor volgende bezitters wierd opengehouden. Maar om van al zulk ſoort van dingen, die in de gryze aloudheid zo diep bedolven liggen, eene nette bepaling te maken is niet mogelyk: alleenlyk ſchynt het daaromtrent, op genoegzamen grond, gevonden zeer wel te ſtrooken met de grensſcheidingen van het Spartaansche gebied. Niemand der oude ſchryveren intusſchen heeft ons eene vaste afmeting van dit land opgegeven; en alhoewel *Strabo* en *Plinius*, langs het ſtrand ook de inhammen nagaande, de wydte van dezen omtrek net bepaalen, ſpreekt de een geheel niet en de ander zeer weinig, van de uitgeſtrektheid binnen 's lands. *Thucydides* is wel van gedagten dat, als men Peloponneſus in vyf deelen doorſnydt, de Lacedemoniers er twee deelen van bezeten hebben: maar 't is zeer duidelyk te zien hoe veel men van deze rekening moet aftrekken; daar de Spartanen, ten tyde van *Lycurgus*, er nog geen bezitters van waren.

Dit dus ſlegts middelmatige Ryk nu wierd, ten tyde van deszelfs nieuwen wetgever *Lycurgus*, door inwendige beroerten en onheilen niet weinig geſchokt. Volgens de aantekening van *Thucydides*, in 't begin zyner Griekſche geſchiedenis, η Λακεδαιμων μετα την κτισιν των Δωριεων επι πλειϛον χρονον ϛασιαϛασα heeft Lacedemon, ſtaande de regeering der Heracliden, die dat Ryk, door

door behulp der Doriërs, bemagtigd hadden, en als uit een oud regt over 't zelve, gelyk wy gezegd hebben, als koningen heerschten, een geruimen tyd onder oproeren moeten zuchten. Ook beweert *Herodotus* dat de Spartanen, voor den tyd van *Lycurgus*, κακονομωτατως σχεδον παντων Ελληνων, bykans het slegtst bewettigde volk waren onder alle de Grieken. *Plutarchus* beschuldigt, (in zyne levensbeschryving van *Lycurgus*,) met name koning *Eurytio*, dat hy, uit eerzugt, en om by groot en klein in gunst te staan, den teugel der heerschappy te veel had laten slippen; waardoor het volk woest en losbandig geworden was. Hier uit vloeide, gelyk hy verder opmerkt, toen de volgende koningen, eensdeels het volk verbitterden, door hunne poogingen, om het verloren gezag weder magtig te worden, en andersdeels, uit schrik voor den grooten hoop, inschikkelykheidshalve, of om dat hunne vermogens te veel geknakt waren, merklyk toegaven, voort, dat alles te Sparta een geruimen tyd in de war liep. Koning *Eumenes* zelf, de vader van *Lycurgus*, is, om dat hy slegts eene kleine schermutseling dempen wilde, een deerlyk voorbeeld hunner ongeregelde woede geworden; nadien zy hem met een gemeen keukenmes vermoordden (1). De wetten van *Lycurgus* geven ons ook op verscheiden plaatzen te kennen, hoe ruw en onbeschaafd van zeden de

(1) PLUTARCH. *in vita Lycurgi*, *Ed. Reiskii.* p. 160.

de Spartanen diestyds over het algemeen geweest zyn; en het valt niet moeilyk daaromtrent nog andere bewyzen van elders by te brengen. *Herodotus* althans plaatst hen in een zeer slegt licht; daar hy hen (L. I.) beschryft, κατα σφεας τε αυτους και ξενοισιν απροσμικτους, als geduurig onderling met elkander over hoop liggende, en jegens vreemdelingen volstrekt onhandelbaar. Deze hunne woestheid straalde zelfs in hunne ganssche houding en gelaat door. Verbeeld u eens menschen met, in plaats van een helm, een dikken wollen hoed op het hoofd; met afschuwelyk neerhangend hair; een ruigen langen baard; een norsch en schraal aangezigt; doorgesneden ooren even als de Wilden, met riemen ombonden; een versleten kort rokje; eene spiets en schild ('t welk, zo als de Ouden willen, eene Spartaansche uitvinding (1) was) in de hand; daarby nog een korten degen, welken zy, (volgens de *Apophth. Lacon. Plutarchi*) met eene dreigende houding, betuigden te gebruiken, *om dat de Spartanen met hunnen vyand man tegen man van naby vogten.* Wanneer men dit nagaat, begrypt men ongetwyffeld wel, dat zulke menschen nog niet voorlang uit de hand der oorspronglyk beschavende Natuur

(1) Λακωνικος χιτων is zelf een spreekwoord geworden. Γνωριμοι δ ησαν απο της τομης οι τε δημοι. STRABO L. VI. vergel. met PLUTARCH. in vita Lysandri. πωγωνα καθειμενος υπερφυη μεγεθει wordt, om de navolging der Laconiers, Λακωνισης genoemd by PLUTARCH: in Phocion. Ευδοκιμα δε πιλος και εγχειριδιον Λακωνικον schryft POLLUX. L. I. c. X. sect. XIII.

tuur voortgekomen zyn, en naauwlyks de eerste beginzels van menschlykheid bezitten: ook toonen zy zulks ten duidelykſte, door hunne byzondere gebaaren, gewoonten, en gevoelens. Hunne jongens kenden, als zy vyf jaaren oud waren, reeds den Pyrrhiſchen (1) dans, welks krygstoonen zy voorgaven dat *Minerva* zelve den godlyken tweelingen (*Castor* en *Pollux*) toegezongen zou hebben.

Men nam onder hen geene vrouw ten huwelyk dan, by wyze van roof of ſchaking; en zy waren gewoon, de afbeelding der Godinne Venus zelve nooit anders dan gewapend te zien of te eeren (2). Als zy eene volksvergadering hielden, ging er, in ſtede van eene geregelde ſtemming, een algemeen geſchreeuw op, uit welks ſterkte zy wilden opgemaakt hebben, hoe zy het begeerden. Wanneer dit krygszugtige volk reeds brandde om te vegten, liet het zich nochtans, uit een oud bygeloovig beginzel van godsdienst (3), overreden, de volle maan af te wagten, eer men eenige beweging maakte.

Dit

(1) ATHENAEUS L. XIV. παρα μονοις τοις Λακεδαιμονιοις διαμενει η Πυρριχη προγυμνασμα προς τα πολεμικα. εκμανθανουσι δε παντες οι Στρατη απο πεντε ετων πυρριχιζειν.

(2) *Anthol. Græc.* L. IV. c. XII. Epigr. 23. PLUT. *Lyc. vit.* p. 221.

(3) verg. PAUSAN. *in Atticis.* met PLUTARCHI *de Fluminibus.*

Dit zyn, zo ik agte, genoegzaam de meest betekenende trekken, welke men om den aart der Spartanen, zo als zy ten tyde van *Lycurgus* waren, te beſchryven, in de oudſte berigtſchriften van dien tyd ontdekt. Wy weeten intusſchen, dat, by zulke onbeſchaafde volken, een zeker ruw bezef van recht en billykheid met eene toomelooze ſtoutheid, om alles te ondernemen, op eene wonderbaarlyke wyze doordeels gepaard gaat. Hoe onverzettelyk tegen allen geweld, laten zy zich egter ligt overhalen, door het gezag van één enkel mensch, wiens opregtheid by hun volkomen bekend ſtaat; gelyk *Virgilius* dit op een deftigen toon voorſtelt, in zyne *Æneid.* Lib. I. v. 152—157.

Magno in populo cum ſaepe coörta est
Seditio; ſaevitque animis ignobile vulgus;
Jamque faces et ſaxa volant; furor arma miniſtrat;
Tum pietate gravem ac meritis ſi forte virum quem
Conſpexere, ſilent; arrectisque auribus adſtant:
Ille regit dictis animos, et pectora mulcet.

Hier uit kan men, dunkt my, dat bykans ongeloofflyke vermogen en die verregaande bekwaamheid van *Lycurgus*, waar door hy te Sparta alles, als in één zet, zo heeft konnen veranderen, zeer wel verklaren. En diezelfde geaartheid van het Spartaansche volk toen ter tyd raadt ons tevens aan, om vele dingen in de wetten van *Lycurgus* anders te beoordeelen, dan uit de zeden van beſchaafder volken zou moe-

moeten geſchieden. Hierby kwam nog, dat de Laconiers, van jongs af in den oorlog opgevoed, eene nieuwe huishoudelyke reden hadden om de wapens nooit neder te leggen. Zy hadden, reeds vóór *Lycurgus*, de Heloten, (voormaals bewooners van de ſtad Helos,) die zy vermeesterd hadden, op die voorwaarde aan hunne dienſtbaarheid onderworpen, dat het aan geen Heer vryſtond dezelven weg te zenden en los te laten, of aan uitlanders te verkoopen. Dan dit volk, dus als tot ſlaven geboren, en almoos ten ſtrengſte behandeld, het welk de hardheid huuner Heeren natuurlyker wyze medebragt, gaf den Spartanen, op hunne beurt, niet zelden reden om vóór het zelve te vreezen (1). Ook deed de gelegenheid, om zig van den arbeid der Heloten te bedienen, de Spartanen den landbouw, waar van alle krygszugtige en woestaartige volken gemeenlyk afkeerig zyn, ten eenemaale verwaarloozen. Het Laconisch land eindlyk had, gelyk *Strabo* uit *Euripides* (L. VII.) opgeeft, wel γην μεν πολλην αροτον, εκπονειν δε ϰ ραδιον eenen over het geheel beploegbaaren grond, maar die niet gemaklyk te bewerken was. Door zyne ligging was het zelve tegen vyanden van buiten volkomen veilig en 't wordt op dezelfde aangehaalde plaats daarom ook beſchreven als

χοιλη

(1) STRABO beſchryft de Heloten L. VIII. περιθηναι δηλας επι ταυτοις τισιν. ωστε τον εχοντα μητ' ελευθερον εξεινα μητε πωλειν εξω των ορων. . . . τροπον τινα δημοσιας δηλας ειχον ταυτας, En THUCYD. zegt L. IV. Αει τα πολλα λακεδαιμονιοις προς τους Ειλωτας της φυλακης περι μαλιστα καθεστηκει.

κοιλη γαρ ορεσι περιδρομος, τραχηλα τε, δυσεισβολος τε πολεμιοις,

een land laag liggende tusſchen hooge bergen, dor en woest, en voor den vyand bezwaarlyk om in te komen: waarom *Xenophon* (*Hellen.* VI.), by herhaalde ondervinding van zyn tyd en van 't Atheenſche volk, het te regt (δυσεμβολωτατην) alleróngenaakbaarst heeft mogen noemen. Uit dien hoofde onderhielden ook de Spartanen, voor de inneming van Meſsena, geen oorlogs-paarden. En *Lycurgus*, het welk hier nog meer ter zake dient, kon, by het geven zyner wetten, er insgelyks zeer gemaklyk uit afleiden, dat, daar zyn vaderland door de natuur van alle volkeren als afgeſcheiden lag, de bewooners binnen deszelfs omtrek zeer wel gelukkig konden en moesten leven: want *Lycurgus* had, naar uitwyzen zyner wetten, dezen toeſtand zyner Burgeren reeds recht verſtandig opgemerkt. — Dat wy nu verder nagaan.

II.

HOE LYCURGUS EEN WETGEVER GEWORDEN ZY.

Wat zynen leeftyd betreft, dezelve is niet vast te bepalen; dewyl die invalt voor de tydrekening der Olympiaden, voor welke alle tydsbepalingen onder de Grieken onzeker zyn; van daar ſtellen de Ouden dien niet op denzelfden tyd, en de latere nauwkeuriger tydrekenkundigen zyn het insgelyks met elkander niet eens. *Joan. Meurſius* meldt in zyne *Miscellan. Lacon.* L. II. c. 5. dat hy door de aantekeningen der oude ſchryvers bepaald wordt, om den leeftyd van *Lycurgus* te moeten brengen in het 108ſte jaar voor de Olympiaden. Maar *Nic. Cragius* zegt, L. III. *de Rep. Laced.* c. 1. dat de (νομοθεσια) wetgeving van *Lycurgus* een aanvang genomen heeft omtrent 150 jaren voor het begin der Olympiaden; worden de dit dus in een rond getal, zo als men 't noemt, volgens *Clemens den Alexandriner*, uitgedrukt; door welken zelfden ſchryver beweerd wordt, dat *Lycurgus* eerst 190 jaren na de verdelging van Troje in bloei geweest is. Een verder nauwkeurig onderzoek

daar na te doen, zou hier een overtollig werk van veel omslags en weinig nuttigheids wezen; daar het toch, myns oordeels, zeker blyft, dat de gesteltenisse der Laconische zaken toen ter tyd volstrekt zodanig geweest is, als wy dezelve tot hier toe beschreven hebben, het zy men er die veertig jaren meer of min by- of af-doe.

Dat *Lycurgus* een groot en byna godlyk gezag by de zynen had, blykt uit de zaak zelve: en dit eene bewys, het welk *Plutarchus in vita Lycurgi* bybrengt, om te toonen, welk eene brave geestgesteldheid die groote man bezat, is in der daad zeer voortreflyk en voldoende. Hem kwam namelyk, volgens de wetten, na den dood zyns broeders het Ryk toe; hy vernam wel dra, dat deszelfs weduwe zwanger en voornemens was, ten zynen gevalle, hare vrugt van kant te helpen. Maar 's Mans afkeerigheid van iemand te verongelyken, kon zulk een wanbedryf niet gedogen, en hy nam deze zyding der zwangerheid ten zynen opzigte, gansch niet euvel op. De brave Man beschermde niet alleen voorzigtig de vrugt tegen die wreedheid der moeder, maar riep terstond het jongsken, zo dra hy deszelfs geboorte vernomen, en het by zich had doen brengen, daar hy by geval met 's Lands Grooten ter tafel zat, met vreugde tot koning uit. Geen wonder derhalven dat, toen *Lycurgus* van het ryksgebied, waar na de meeste menschen anders zo vuurig haaken, vrywillig afstand deed, dat dit volk, het welk,

hoe

hoe ruw ook, het schoone van brave daaden, naar dat onvervalscht en door de natuur als ingeschapen bezef van recht en billykheid, des te hooger waardeerde, zich naderhand met alle hunne goederen aan zulk eenen by uitstek rechtvaardigen Man geheel en al overgaf. Zo verkreeg hy niet slegts de heerschappy over hunne lighaamen, maar tevens over hunne harten; waar van hy zich ook zeer wel wist te bedienen, om het heil der burgeren, (zynde hy voor zich zelven gelukkig genoeg,) zo veel in hem was, door wetten en inzettingen te vestigen. Met dit alles nogthans moest hy, om den nyd te ontwyken, voor eenigen tyd Sparta ruimen; en evenwel wydde hy dienzelfden tyd ook aan zyn vaderland toe. Hy trok namelyk na Creta, waar een Spartaan gereedlyk als bloedverwant welkom was, vermits de Lyctiërs, die daar woonden, leden eener Lacedemonische volkplantinge waren (1). Alhier zynde kreeg hy eene gegronde kennis aan de wetten van dat land, by de Ouden zeer beroemd; want men hield zich aldaar aan de inzettingen van koning *Minos* den IIden, door welken het eiland Creta ten dien tyde, zo te water als te land, onder de Griekische gewesten by uitnemendheid bloeide. Zy waren inzonderheid beroemd, van wegens hunne worstelperken, en lighaamlyke oefeningen in dezelven, om daar door het lighaam tegen de moe-

(1) Van deze gunstige gelegenheid gewaagt ARISTOTELES. πολιτ. L. II. c. 8.

moeielykheden van den oorlog en zwaren arbeid te handen; welke ſoort van oefeningen *Minos* uit de plegtige ſpelen in Griekenland, toen reeds vermaard, ten nutte van het gemenebest en 's volks levenswyze aldaar overgebragt had (1). Daarenboven had *Minos* ook de ſtille rust des vredes, met behulp van den Rechter *Rhadamantus*, door billyke wetten gevestigd (2). Van daar vertrok *Lycurgus* na Aſie, met oogmerk, zo als *Plutarchus* gist, om met deze ſtrenge en gematigde Cretiſche levenswyze de Joniſche weelde en wellustigheden te vergelyken, even als een geneesheer de zieke en zwakke lighaamen met gezonden en welgeſtelden vergelykt. Vele oude ſchryvers, met welken ook *Plutarchus* inſtemt, verhalen ons, dat hy aldaar, by de nakomelingen van *Cleophylus*, de uitmuntende dichtſtukken van *Homerus* leerde kennen; dat hy dezelven, om er zich in zyne beraadſlagingen van te bedienen, als meesterſtukken van ſtaatkunde en vol van velerleie leering, met geen mindere gretigheid overſchreef; dan hy den dichter *Thales*, wien hy onder de verſtandigen, en in 't beſtuur der burgerlyke zaken bedreven, te Creta had aangetroffen, aankleefde (3). Dezen had hy inmiddels overgehaald, om na Sparta te gaan; ten einde,

(1) Zie FRERET. in *Memoires de l' Acad. des Inſcript.* VII. 287. 292.

(2) Verg. ARISTOXEN. by ATHENÆUM. XIV. 7. 630.

(3) PLUT. in *Lyc.* p. 164.

de, door den invloed zyner gedichten, de gemoederen te lenigen, de onderlinge tweespalt en haat, die er plaats had, wegtenemen, en voor *Lycurgus* zelven den weg te banen, om onder zyne landsgenooten geregelde wetten in te voeren. En hier in vond hy zich by de uitkomst niet bedrogen. Want wy lezen, dat veele brave, en wel de vermogenste onder hen, door welker beleid en gezag hy gestyfd na hooger dingen streven kon, *Lycurgus*, by zyne wederkomst, terstond in de herstelling van het gemenebest byvielen.

Anderen willen dat *Lycurgus*, in dien tusschentyd, ook by de Egyptenaars zou geweest zyn: zelfs zyn er, die hem heel na de Indiën verzenden. Maar deze getuigen kwamen reeds aan *Plutarchus* niet zeer aannemelyk voor. Er is genoegzame grond om te vermoeden, dat het algemene berigt, volgens hetwelk men wilde, dat de Griekschе Wyzen bykans alles aan de Egyptenaars verschuldigd waren, ook op *Lycurgus* overgebragt is geworden. Een dugtig bewys hier tegen leveren ons, zo wy agten, de wetten van *Lycurgus* zelven; nademaal ze niets behelzen, het gene men op goeden grond kan bewyzen uit Egypten herkomstig te zyn. En zo heeft ook het gevoelen van *Isocrates*, (in zyne *Panathenäica*) dat *Lycurgus* eenige dingen uit de wetten der Atheners zoude ontleend hebben, geene de minste waarschynlykheid. Dus gezien hebbende hoe Lycurgus een wetgever geworden zy, zo valt de vraag,

verkiezende denzelven uit de beste en verſtandigſte Burgers, die, door hunne jaren en beleid in achting zynde, de gemoederen der verſchillende partyen tot bedaren brengen en bevredigen konnen. Dezen zullen niet gedogen dat het Volk of de Koningen tegen elkander woeden: en er zal ook, zo ik hoope en vertrouwe, geene trotſche of heerschzugtige behandeling by dezen Raad plaats hebben; dewyl zy hier door hun eigen gezag, dat alleen op liefde gegrond moet zyn, verwoesten, en zo wel de Koningen als het Volk tegen zich in 't harnas jagen zouden. Voorts moet er onder de Landzaten eene gelykheid van ſtand, wat het ook moge kosten, ingevoerd worden. Laat ons het uiterſte wagen, myne vrienden, om de ongelykheid in bezittingen, die aanvanglyke en ſteeds voortduurende algemene bron der burgerlyke oneenigheden, weg te nemen. Men moet, naar myne gedagten, voor alle dingen over het ganſche Land een overſlag maken; om het zelve in gelyke portiën te verdeelen, en aan elk zyne gerechtige portie toetewyzen; wanneer wy, dit doende, tevens vast ſtellen dat deze portiën niet verkogt mogen worden, dan zal nooit iemand onzer geheel en al van eigen bezittingen verſtooken zyn.

Vervolgens heb ik overlegd, om de Rykdommen, door ééne enkele inzetting, lastig en bezwaarlyk te maken; ten einde daar door de winsten, uit de vrugten der Landeryen of van elders ſpruitende, tegen te gaan.

gaan. Hier toe hebben wy ſlegts, in de plaats van goud of zilver, die aanleidelyke oorzaken tot vele ſchelmeryen, het gebruik van het yzer intevoeren: want als men om tien minen te trekken een voertuig van twee oſſen zal nodig hebben (1), dan zullen de Rykdommen den burgers veel eer tot last dan tot aanlokzels verſtrekken. Een Spartaan zal de weinige dingen, die hy nodig heeft, gereedlyk by verrulling van waren en niet voor geld koopen; de weelde en overdaad zullen geheel verbannen worden; en er zal dus volſtrekt geen wet nodig wezen, om het verkrygen van Rykdommen door oneerlyk gewin te beletten.

Door deze drie, en geen meer, inſtellingen, zie ik, dunkt my, het Gemenebest wedergebragt tot den ſtaat zyner vorige zuiverheid; zo dat dezelve, even als een onbeſmet en onbedorven kind, dat zyne eerſte beginzels leeren zal, aan zynen opvoeder met een goed vooruitzigt, kan opgedragen worden. En inderdaad het overige gedeelte myner wetgevinge zal ſlegts alleen den post van een vader of opvoeder bevatten. Want onze zorg moet zich over alle de burgers in 't algemeen, zo dra zy ter wereld komen, en dus ook over hen die nog geboren moeten worden, uitſtrekken; en wy behooren, door geheel hun leven, zelfs

(1) Zie PLUTARCH. *in Lycurg. pag.* 177.

zelfs tot den ouden dag toe, zonder ophouden, voor hun welzyn te waken.

Deze zorg moet niet alleen gaan over het manlyke geslagt, met eene volslagen verwaarloozing der vrouwelyke kunne, zo als dikwyls zeer slegt geschiedt; maar ook wel byzonder over de laatste; van welke de onnozele kinders met hunne geboorte veel overnemen; door welke zy van kindsbeen af opgevoed worden; en wier vermogen, schoon minder merkbaar, echter groot genoeg is, om geduurende hun gansche leven invloed op hen te hebben. Uit dien hoofde heeft men dan wel toe te zien, om ook haar, zo veel het eenigzins kan geschieden, tot de braafste en geschiktste leden der burgermaatschappy, te maken (1).

Het voorname beginzel en de groote grondslag van onzen burgerstaat, myne vrienden, is *vryheid*; zon-

(1) Men vindt aangetekend, dat *Lycurgus*, gevraagd zynde, waarom hy de meisjes in het loopen, worstelen, schyfwerpen, en pyl-schieten wilde geoeffend hebben, antwoordde; op dat eene sterke en gezonde vrugt, in een sterk lighaam reeds wortel schietende, des te beter opgroeie; op dat de vrouwen zelve, door die kragt, de smerten van het kinderbaren des te gemaklyker doorstaan en te boven komen; mitsgaders op dat zy, als het de nood vereischte, voor zich, haare kinderen, en het vaderland zouden konnen strydek. PLUT. *in Apophth. Lacon:* Ησαν και ταυτα παρορμητικα προς γαμον. λεγω δε τας πομπας των παρθενων και τας αποδυσεις και τυς αγωνας εν οψει των νεων, αγομενων υ γεωμετρικαις ως φησιν ο Πλατων, (L. V. *de Republ.*) αλλ' ερωτικαις αναγκαις. PLUT. *in Vit. Lycurg.* p. 192.

zonder deze kan geene veilige bezitting of vruchtbruik der goederen ſtand grypen: zy moet derhalve, zelfs ons nageſlagt, door geen ſtervelling benomen kunnen worden. Hier toe behoort dezelve, terwyl ze, tegen aanſlagen van buiten en in den oorlog, door dapperheid en lighaamlyke gehardheid, door geduld en krygskunde, verdeedigd wordt, insgelyks van binnen, en in vredes tyd, door goede wetten en zeden, zuinigheid, matigheid, werkzaamheid, benevens een welberaamd en vaardig beleid ondersteund te worden, zal zy gevestigd blyven. Laat ons ten dien einde in onze Landgenoten het onaangenaam gevoel der moeilykheden van jongs af aan liever verdooven, dan den trek tot aangenaamheden of vermaken opwakkeren.

Eindlyk zy ook het hoofdoogmerk onzer ganſche wetgevinge, de geluksbevordering, niet ſlegts van éénen of weinigen, maar van allen; en is het niet mogelyk deze geluksbedeeling in allen opzigte volkomen gelyk te maken, laat nogtans die ongelykheid geen hooger trap beſtygen, dan de toeſtand der zaken natuurlyker wyze van zelve medebrengt. Verdient dit uwe goedkeuring, myne vrienden, welaan! laat ons dan harten en handen ſamenvoegen, om een werk, den Spartanen alzins waardig, aantevangen en te voltooijen!"

Op dit zeggen bemoedigd rezen terſtond, eerst

Arithmiadas, vervolgens ook meer andere Raden op. By het aanbreken van den dag bezetteden zy gewapend de markt, 't welk de tegenſtanders (waar van *Hermippus* de twintig voornaamſten opnoemt) van verbaasdheid deed ſidderen. Koning *Charilaus* voegde zich aan hunne zyde; en zy openden eensklaps gelykerhand voor *Lycurgus* den weg, om de genomene beſluiten uit te voeren (1). — En dit leidt ons tot eene volgende nadere

IV. ON-

(1) Zie PLUTARCH. in *Vita Lycurg.* p. 168.

IV.

ONTVOUWING DER WETTEN VAN LYCURGUS.

Dat alles, wat wy hier te voren zeiden, toen wy *Lycurgus* ſprekende invoerden, geen verdichtzel of vinding van ons eigen maakzel is, toonen zyne wetten zelve aan; welker voornaamſte inhoud, en de daarin bepaalde hoofdzaken wy nu kortelyk zullen doorlopen. Wy dagten het naamlyk nodig, uit den ganſchen aart en natuur der ingevoerde wetten, voor af op te maken en te toonen hoe deze groote man alvoorens alles, wat hier toe behoorde reeds overpeinsd had. Thans zullen wy, het geen tot ons voorgeſtelde onderwerp boven al betrekking heeft, afzonderlyk nagaan.

Het eerste gedeelte der wetten van *Lycurgus* is, in de volgende Rhetra (deze (Ῥητρα) Rhetra, of Godſpraak had hy, volgens zyn voorgeven, van het Orakel te Delphi ontvangen) voorgeſteld; in dezelve

wierd door *Apollo* geboden:

φυλας φυλαξαντα και ωβας ωβαξαντα, τριακοντα γερουσιαν συν αρχαγεταις καταστησαντα ωρας εξ ωρας απελλαζειν μεταξυ Βαβυκας τε και Κνακιωνος, ουτως εισφερειν τε και αφιεσθαι, δαμω δ' ανωγαν ει μεν και κρατος (1).
PLUT. *Vit. Lyc.* p. 171.

De zin dier *Rhetra* komt hier op uit. De wyken moeten in ſtand gehouden, en 't Volk moet verder in clasſen verdeeld worden. Voorts zult gy een Raad van dertigen benevens de Koningen aanſtellen: deze

(1) Het zy ons hier ter plaatſe geoorloofd er eenige korte taalkundige aanmerkingen by te voegen. Het woord φυλαξαντα, zetten zommigen, het afleidende van het woord φυλη, indien zin over, als werd er toen eerst gelast, eene verdeeling van (φυλαι) wyken in te voeren. Dan *Nic. Cragius* heeft in zyn geſchrift *de Rep. Laced.* getoond, dat zy er waarſchynlyk van te voren reeds geweest zyn. Het woord τριακοντα of dertig wordt in de gewoone lezing verkeerdlyk tot ωβας gebragt. ωρας εξ ωρας betekent *altemets, zomtyds zo als de tyd medebrengt.* απελλαζειν vergelykt *Reiskius* in zyne aant. op *Plutarch.* zeer wel met αελλαζειν of αγελλαζειν. Dat *Babyce* een haven, en *Cnacion* eene rivier geweest is, by welke, als op eene opene plaats, de geest van hun, die tot het Volk het woord voerden, door geene opgeſchikte gaanderyen of eenige vercierzelen afgetrokken of belemmerd wierd, vergaderingen gehouden zyn, is uit *Plutarchus* en *Aristoteles* bekend. Dat απελλαζειν in de *modus infinitivus* ſtaat, komt door het woord καταστησαντα, en duidt het einde τε την γερουσιαν καταστησαντος aan. Indien het woord αφιεσθαι *intranſitive*, zo als men 't noemt, overgezet wordt, dan vervalt de giſſing van *Reiskius*, dat men hier zou moeten lezen, αφιεναι; en dan behoeft ook ουτως niet veranderd te worden. De zin is, *dat zy alzo op deze wyze, door deze wet*, de zaken voor het Volk moesten brengen, en niet verder gaan; latende het gebied en beſtier aan het Volk.

deze zal van tyd tot tyd vergaderen tusſchen Babyca en Cnacion, om alzo de zaken voor het Volk te brengen, en 't daarby te laten blyven; maar het gebied en beſtier ſta aan het Volk.

Het mishage niemand, dat wy dit opſtel, het welk echter gansch geen voorkomen van zulk eene hooge oudheid heeft, ſtukswyze nagaan, om daar uit in opmerking te nemen, wat die God aan *Lycurgus*, of wel *Lycurgus* als door zynen God, aan zyne Landsgenoten voorgeſchreven hebbe.

1) De eerste Volksverdeeling in (φυλας) wyken wordt niet alleen vastgehouden, maar 't Volk wordt verder nog in (ωβας) kleiner clasſen geſmaldeeld. Hoe veel nu deze in getal waren, met wat namen zo de φυλαι als ωβαι onderſcheiden wierden, en tot wat einde zy dus verdeeld waren, meldt ons niemand der Ouden. Men kan in 't algemeen giſſen, dat het gediend hebbe, om de goede zeden en orde te bewaren; mitsgaders dat het in de huishoudelyke omſtandigheden, meer dan in den oorlog te ſtade kwam.

2) By de twee (Αρχαγεται) Koningen, wordt een Raad toegevoegd. Of dezelve uit 30 dan 28 mannen beſtaan hebbe, is een verſchil voor ons van geen aanbelang; 't zy ons genoeg te melden, dat *Plutarchus* hier omtrent het een en ander bygebragt heeft.

Hoe

Hoe verre de magt van den Raad (1), volgens het oogmerk van *Lycurgus*, gaan mogt, zo in het beteugelen van het volk als in het weren der overheerſching, is, in de voorgemelde redevoering, reeds verklaard. Het regt om dien Raad te kiezen verleende hy het volk, en dat moest, volgens de wet, in deze keuze niet zien op geſlagten of bezittingen (2), maar wel agt geven op den ouderdom. Den Koningen wierden de Raadsheeren, als zodanigen, die een gelyk regt van ſtemming hadden, als ισοψηφοι toegevoegd. Wyders bepaalde hy mede hoe verre deze Raad met de Koningen, ten opzigte van het Volk, gaan mogt; dit was eene zaak van groot belang, waar op wy ten derde het oog nog moeten vestigen.

3) Aan

(1) Dezelve beſtond by den aanvang uit de Ouden, die deel hadden in den aanſlag van *Lycurgus*. τους δε γερουτας αυτος μεν, ως ειρηται, πρωτον κατεςησεν εκ των μεταςχοντων τ βουλευματος. zegt PLUT. *in Vita Lycurg.*

(2) Iemand, die tot de. (Συσσιτια) *algemeene nooddruft* het zyne niet toebrengen kon, was echter ook niet geregtigd tot het overheidsampt: en zulks was niet onbillyk, ſchoon *Ariſtoteles* hier omtrent den wetgever beſchuldige. Want, daar de Landen gelykelyk verdeeld waren, kon elk uit derzelver inkomsten; mids hy ze niet verwaarloosde, wel zo veel bekomen als tot die συσσιτια of behoeften nodig was; kwam hy hieromtrent te kort; dan was 't zeker zyne eigen ſchuld. En wat onbillykheid ſteekt er in, dat iemand, die zyn aandeel tot de Maatſchappy niet toebrengt, ook buiten het burgerlyke beſtier, gehouden wórdt? Hier in geſchiedde hem geen onrecht; vermits hy wettig gerekend wierd met anderen niet gelyk te ſtaan, in zyne zugt voor het Vaderland.

3) Aan de Magiſtraat wierd geen verdere magt verleend, dan om Volksvergaderingen, naar vereisch van tyds omſtandigheden, te beleggen, en de zaken aan het Volk voor te dragen; voorts hadden zy zich *daar mede niet verder te bemoeijen.* De wet zegt Δαμω δ' αναγαν τι μεν και κρατος het gebied en beſtier ſta aan het *Volk* (1). Men kan niet ontveinzen, dat er in deze zo belangryke woorden, volgens de aangenomen lezing, een misſlag ingeſlopen zy. Want men leest aldaar deze woorden van allen zin ontbloot aldus γαμωδαν γοριων η μην και κρατος. En de hier opgegeven lezing, welke zulk een uitdruklyk berigt geeft, van het gezag en de heerſchappy des Volks, is echter maar de lezing van een naamlozen ſchryver; zie *Reisk.* als boven Edoch uit de ſporen der rechte lezing, in die verbasterde zinſnede nog overgebleven, mitsgaders uit het verband der redenering, kan er niets waarſchynlyker opgemaakt worden, dan de bygebragte lezing van dien naamlozen ſchryver. Want daar den Koningen en den Raad met ronde woorden gelast was zich, zo dra zy de Volksvergadering gehouden hadden, met het voorgedragen (αφισασθαι) *niet verder te bemoeijen*, zo is hier uit klaar te begrypen, dat de magt om *beſluiten te nemen* aan het Volk overbleef; welke verklaring de laatſte woorden, (και

(1) De woorden der wet over het tienmanſchap by de Romeinen luiden genoegzaam even eens. *Juſſus Populi et Suffragia ſunto! Het gebied en de beſtemming zy aan het Volk!*

(και κρατος) die wy onbedorven lezen, kragtdadig begunstigen en verſterken. Ook ſtemt de latere verandering dezer wet volkomen overeen, met de aangevoerde verbeterde lezing, die het Volk zo by uitſtekendheid begunstigt, als blykt uit het geen *Plutarchus*, ter aangehaalder plaatze, hier omtrent bybrengt. Toen namelyk het Volk, door af- of by-te doen, de beſluiten veranderde of vervalſchte, deeden de Koningen *Polydorus* en *Theopompus* deze woorden in de *Rhetra* inlaſſen: αι δε σκολιαν ο δαμος αιροιτο, τους πρεσβυγενεας και αρχαγετας αποσατηρας ει μεν: volgens welken de Raad en de Koningen geregtigd waren, om de vergadering te doen ſcheiden, en 't voorgeſtelde te niet te maken, als het Volk iets verkeerdlyk mogte voorgedragen hebben. In 't voorbygaan mag men, omtrent dit byvoegzel, wel aanmerken, hoe loos deszelfs opſtellers het woord αφισασθαι misbruikt hebben; zo dat zy zich uit dien hoofde tot (αποσατηρας) afweerders van 's Volks onrechtmatigen handel ſtelden.

Lycurgus had derhalven aan het Volk eene zo grote uitſtekende magt gegeven, of liever toegeſtaan en voor hun bewaard, (want het is genoegzaam blykbaar dat zy dezelve volgens een oud regt en gebruik verkregen hadden,) dat de menigte de genomen beſluiten door byvoeging of afdoening vrylyk mogt veranderen. En men kan er, zo ik achte, genoegzaam uit afleiden welk eene woestheid er voor de tyden van *Lycurgus* by dit Volk plaats had; als me-

mede hoe noodzakelyk en heilzaam het ware eenen Raad aan te ſtellen.

Na dat *Lycurgus* dus het bestier van 't Gemenebest geregeld had, ging hy vervolgens over om een zyns oordeels nog dieper ingeworteld kwaad uit te rooien: te weten, de ongelykheid van bezittingen. *Plutarchus* verhaalt, dat hy niet alleen eene gelyke verdeeling over de landeryen, maar ook omtrent de roerende goederen maakte; en vervolgens voor gouden en zilveren yzeren munt invoerde. De verdeeling der Landeryen wordt door de oude ſchryvers nauwkeurig opgegeven (1). Voor elk Huisgezin was ieder deel zo groot, dat een man of hoofd des Huisge-

(1) Velen ſtaan hier in twyffel over 't geen de wetgever gedaan wilde hebben, wanneer het getal zyner inwooners vermeerderde; daar hy alles in portien verdeeld had, en niemand zyn aandeel verkoopen mogt of na eens anders portie ſtaan. Hy heeft er zich nergens met ronde woorden over uitgelaten: dan deze bedenking komt my zeer klaar gegrond voor. Daar de 39000 portien zodanig verdeeld waren, dat men derzelver inkomsten gelyk mogt ſtellen, konnen wy zeer ligtelyk vermoeden, dat hy niet alle de Landeryen der Spartanen verdeeld had, maar ſlegts zo veel, als tot zyn tegenwoordig oogmerk genoeg was. Te voorbarig heeft derhalven *Aristoteles* (πολιτ. L. II. c. 7.) gezegd, dat *Lycurgus* ſtrydig met die gemaakte verdeeling handelde, toen hy op drie of vier verwekte kinderen een prys uitloofde; οτι πολλων γινομενων, της δε χωρας υτο διηρημενης αναγκαιον πολλυς γινεσθαι πενητας, om dat er onder de menigen, die nog geboren zouden worden, dan noodzakelyk vele armen moesten wezen. Anderen hebben reeds aangetekend, dat de overtollige menigte ook na de volkplantingen kon verzonden worden.

gezins 70 *medimnen* (1), en eene vrouw 12 *medimnen*, garst daarvan trekken konden; waarby, naar dezelfde berekening, ook natte of weekere waren kwamen. Met deze opgave van de inkomsten der Landeryen heeft men ongetwyffeld te vergelyken, het geen ieder kostganger, tot de συσσιτια, of algemene behoefte, 's maandlyks moest opbrengen: te weten, zes Mudden meels, agt Congien (2) wyn, vyf ponden kaas, en twee en een half pond vygen: men leze over beide deze berekeningen *Plutarch:* p. 176. en 184. waar uit blykt dat er genoeg overschoot om een huishouden met kinderen te voeden.

Om nu voor te komen dat een Burger ooit tot armoede verviel, wierd het tot schande gerekend, dat iemand zyn Land verkogt; zelfs stond het niet vry het zelve weg te geven, of te verdeelen (3). Wyders bragt de wetgever, door het yzer in plaatze van het goud en zilver in te voeren, met deze enkele inrigting verscheiden nuttigheden te wege. Voor eerst hielden de Rykdommen, nu in ballasten, die niet

(1) *Medimnus.* Eene mate, die, zo men meent, zes mudden inhoudt.

(2) *Congius.* Eene mate, op omtrent zes pinten geschat.

(3) πωλειν γαρ Λακεδαιμονιοις αισχρον. zo ook τας αρχαιας μοιρας γενεμενθαι υδε εξεσι. 't Zyn de woorden van HERACLIDES *de Politia* des men te twyffelen hebbe, of de verkooping of verdeeling der Landeryen door de wet, of door een denkbeeld van eer, den gemoederen ingeboezemd, opgeheven zy.

niet ligtelyk te vervoeren waren, veranderd, op aan winzugt, gierigheid, nyd en overdaad, hun ſchadelyk voedzel te verſchaffen. Ten anderen was deze wet alleen genoeg, om de vreemdelingen van den Spartaanſchen grond verwyderd te houden, en den handel in uitlandſche waren te beletten; iets, het welk *Lycurgus*, ter bewaringe van de zuiverheid der zeden, dienstig en noodzakelyk oordeelde. Eindelyk heeft hy hier mede, zo als ik denke, boven al bedoeld de Spartanen, in alle hunne ondernemingen, niet zo zeer voor zich zelven, of uit eigenbelang, als wel veel eer tot nut voor het algemene welwezen werkzaam te doen zyn.

Maar, dat *Lycurgus*, zo als *Plutarchus* aanduidt, ook de roerende goederen zoude verdeeld hebben, hier aan twyfele ik zeer, of dit wel ooit geſchied zy; en of *Plutarchus* zulks niet veeleer geſchreven hebbe, om zyn verhaal wat aan te vullen of op te cieren. Wat toch kon *Lycurgus*, indien hy al eens de verdeeling der roerende goederen ingeſteld had, zich beloven hier mede te zullen uitwerken? Dit vat ik volſtrekt niet; of liever, om vry uit te ſpreken, het komt my duidelyk voor, dat hy met eene zo geweldadige handelwyze niets nuts uitvoeren kon. En daar hy zelf zulks gemaklyk konde voorzien, wil ik, dien wyzen man, zodanig een ydel en nutloos bedryf niet ten laste gelegd hebben. Volgens die ſchikking toch, zouden van daag door velen, met afkeer en wederzin, de goederen by een gebragt worden;

en als ze een ieder heden als met eene gelyke ſchaal, zo men wil, toegewogen waren, zou men morgen noodwendig weder tot de vorige ongelykheid vervallen, daar de een meer dan de ander van zyne inkomsten verteerde. Tegen het te groten prys ſtellen op de overvloedige inkomsten had *Lycurgus*, door de verandering der geldſpecien, reeds genoeg gezorgd: dit was het eenige middel waardoor hy de affchuwelyke winzugt kragtdadig kon tegen gaan. Voeg hier by, hoe wy aangetekend vinden, dat, kort na het overlyden van *Lycurgus*, de gelykheid der roerende goederen te Sparta althans geen plaats had. Het is derhalven by my, om de woorden van *Juſtinus* te gebruiken, zeker, *dat hy de Landerjen onder allen in gelyke portien verdeeld heeft, op dat door die gelykheid in vaderlyke goederen de een boven den ander in vermogen niet zoude uitſteken:* maar dat diezelfde gelykmaking in roerende goederen, waarmede hy een vruchtloos werk zoude gedaan hebben, door hem ingevoerd zoude zyn laat ik voor de rekening van *Plutarchus*. Of daar en boven de kwytſchelding van ſchulden (χρεωκοπια) door *Lycurgus*, by het gelyk maken der bezittingen, ingevoerd zy, kan als bedenkelyk voorkomen; maar de oude ſchryvers melden er niets van. En geen wonder: want men bezeft ligtlyk, dat in die aloude tyden, en voorál onder eene zo middelmatige en krygshaftige maatſchappy, het vermogen om elkander geld te lenen of op te ſchieten, niet zeer groot geweest zal zyn.

Al-

Alle de inſtellingen door *Lycurgus*, die wy tot dus verre in opmerking genomen hebben, hadden ten oogmerk de verouderde gebreken uit te rooien, en derzelver weder inkruiping te verhoeden. Dit verrigt hebbende, lag hy er zich voorts op toe, om het ganſche volk als van nieuws af te vormen; door het zelve, aan eene, zo 't hem toeſcheen, heilzame levenswyze, niet zo zeer door wetten, als wel door eene aanhoudende opvoeding, te gewennen. Een meeſterſtuk van beleid waarlyk was het, zodanig eene inrigting te maken, dat een pas geboren kind, ja ook voor deszelfs geboorte, der openlyke zorge wierd aanbevolen; uit kragt van welke het, geheel zynen leeftyd door, met de anderen als aan éénen algemenen band moest geleid worden. Wat toch, bid ik u, kan meer van alle reden vervremd, en ons met zich zelve onbeſtaanbarer voorkomen, dan die algemene gewoonte, door welke men onderneemt den burger, na dat men hem in den tederſten bloei zyner jaren, toen hy gemaklyk te buigen was, tot allerhande verkeerdheden heeft laten ontaarten, daar na eerst door wetten, verboden en ſtraffen, ſomtyds ook, als er geluk toe ſlaat, door belooningen, op openbaar gezag, tot eene geregelde levenswyze te rug te roepen? Het zou bykans in het oneindige uitloopen de Spartaanſche opvoeding (het welk het zelfde is als of wy de Spartaanſche ſtaatsbeſtelling zeiden) van ſtuk tot ſtuk afzonderlyk te beſchryven. Men kan dezelve gevoeglyk tot vier hoofdzaken brengen, die

die haar byzonder eigen zyn, en er voornaamlyk in doorſtralen. Zy gaat namelyk in de eerste plaats over beide de ſexen; ſtrekt zich voorts uit tot allerleien ouderdom; is wyders nauwkeurig geſchikt zo naar de uit- als inwendige omſtandigheden der maatſchappye; en eindlyk derwyze ingerigt, dat ze zich zelve op het omzigtigſte tegen allen verval moest hoeden, ten einde beſtendig ſtaande te blyven. Zy ſteunde op dien vasten grond van wetgevende voorzorg en omzigtigheid, dat alles, wat tot het gemenebest behoorde, daar toe ook eeniglyk betrokken wierd; des men te Sparta niets als een eigen of byzonder goed aanmerkte; alles was, om het met één woord te zeggen, zo ingerigt dat het diende, om te wege te brengen, het geen de Engelſchen *publick ſpirit* of den algemenen geest der natie noemen.

Dat de wetten zo wel haar opzigt op de Spartaanſche vrouwen als op de mannen hadden is overbekend. Eene ſtrenge levenswyze te leiden, het lighaam te oeffenen, en de vrouwlyke pragt af te leggen, was eene harde zaak. Maar niet minder moeilyk viel het, in dit geval, door de opvoeding gezonde moeders te vormen, ten einde zy eene gezonde vrugt ontvangen, voortbrengen, en op kweken konden. Eene kuiſche en niet onmatige gemeenſchap wierd hier aangeprezen (1). Hoerery en overſpel

(1) PLUTARCHUS zegt; (*in vit. Lyc.* p. 193.) οὐδὲ νυμφίος ἐ μεθυων

ſpel waren, volgens het getuigen der Geſchiedſchryveren, te Lacedemon onbekend.

Voorts blykt echter duidelyk, dat de Vrouwen, ook in het Spartaanſche gemenebest niet met zo veel zorge en vlyt opgevoed wierden als de Mannen. Aan de openbare algemene maaltyden verſchenen alleen de Mannen, mitsgaders de Jongens; waarin *Lycurgus* de ανδρια of byeenkomſten der Mannen onder de Cretenſers gevolgd heeft. Over het algemeen, en hier in beſtond de burgerſtaat van *Lycurgus* met anderen gelyk, begrepen de Mannen het hoofd te zyn, en het regt te hebben om de andere Sexe beneden zich te beſchouwen: intusſchen is 't nogthans zeker, dat de Lacedemoniſche vrouwen dies tyds aldaar in grooter achtinge waren, dan eenige vrouwen elders.

Wyders ſtelden de Spartanen het handhaven hunner vryheid ten hoogſte, in het ſchuwen van die dingen, welken zy, volgens het algemeen aangenomene gevoelen, voor ſchandelyk erkenden; dit was hun dierbaarder dan het leven. Een aanmerkelyk voorbeeld hier van levert ons *Herodotus* L. VII. Twee La-

μεθυων ουδε θρυπτομενος αλλα νεφων, ωσπερ αει δεδειπνηκως εν τοις φιδιτιοις, παρεισελθων ελυε την ζωνην και μετηνεγκεν αραμενος εις την κλινην. Συνδιατριψας δε χρονον ου πολυν απηει κοσμιως, ουπερ ωωθει το προτερον καθευδησων μετα των αλλων νεων.

Lacedemoniërs waren vrywillig na koning Xerxes vertrokken, om de ſtraf, wegens het ombrengen der Perſiaanſche Afgezanten, volgens de Godſpraak, voor hunne ſtad te boeten. Toen zy van den koning, die zich over hunne deugd verwonderde, vrygeſproken waren; en daarenboven zeer ernſtig verzogt wierden om in Perſien te blyven, met aanbieding van allen Vorſtlyken tooi, zo was hun antwoord, dat de koning niet wist hoe groot eene zaak de ware vryheid was; welke iemand, die dezelve eens geſmaakt had, voor geen geheel Perſisch ryk zoude verruilen. Dit denkbeeld van vryheid, regt geſchikt om allerleie zaken van groot belang ter uitvoer te brengen, bezigde *Lycurgus* op velerhande wyzen. Al wat men ſchandelyk oordeelde werd dus nog zekerer, dan door tuſſchenkomst der wet, uit den weg geruimd. Er was geen moeite of arbeid te zwaar, als een vry mensch waardig geoordeeld wierd dezelven te onderwinden en te verduuren. Hier uit bezeft men dat *Lycurgus* in zyne zo ſtrenge opvoeding, door welke hy den Spartanen eene inwendige en duurzame ſterkte poogde mede te deelen, niets ſtrydigs tegen den aart en de belangen van zyn volk ondernomen heeft. Met hetzelfde doorzigt had hy ook de ligging van het Spartaanſche land beſchouwd als zynde, gelyk wy voorheen gemeld hebben, door de Natuur zelve verſterkt. Hierom wilde hy deszelfs grenspalen door de wapenen niet uitgebreid hebben; mitsgaders niet, dat men ter Zee zoude leeren varen;

en

en aan zeeslagen gewoon worden (1). Intusschen had hy door deze geheele opvoeding bewerkt, dat zy, binnen zulke enge palen van land en bezittingen beslooten, zeer wel in staat waren, om aan allerlei geweld, dat hen van buiten aangedaan mogt worden, tegenstand te bieden. Wanneer men dit alles met elkander vergelykt, is het blykbaar, dat die Schryvers het Spartaansche gemenebest niet zeer juist hebben beschreven, welke willen, dat deze geheele πολιτεια of staatkundige schikking, over 't algemeen, zo met betrekking tot het voeren van oorlog ingerigt was (2).

Men

(1) PLUTARCHUS zegt (in zyne *Inst. Lac.*) Απειρητο δε αυτοις ναυταις ειναι και ναυμαχειν. Ook was de Spartaansche kust voor vreemdelingen genoegzaam ongenaakbaar, uit hoofde van de ongeschiktheid der stranden; en er was slegts eene haven, Gythe genoemd, in den binnen omtrek der baay gelegen, daar grote schepen konden binnen komen.

(2) ARISTOT. merkte deze inrigting wel zo aan, toen hy schreef, (πολιτ. L. II. c. 7.) τη υποθεσει τω νομοθετη επιτιμησειεν αν τις, οπερ και Πλατων εν τοις Νομοις (L. IV.) επετετιμηκε. προς γαρ μερος αρετης η πασα συνταξις των νομων εστι, εις την πολεμικην. Αυτη γαρ χρησιμη προς το κρατειν. Τοιγαρουν εσωζοντο μεν πολεμουντες, απωλλυντο δε αρξαντες, δια το μη επισασθαι σχολαζειν, μηδε ησκηκεναι μηδεμιαν ασκησιν ετεραν κυριωτεραν της πολεμικης. Maar beter had *Polybius* begrepen, dat *Lycurgus* in zyne (νομοθεσια) wetgeving meer bedoeld had, zyn gemenebest vast en sterk te maken tegen deszelfs vyanden, dan magtig om anderen aan zich te onderwerpen. *Zo lang Sparta met het hare te vrede was, raakte zy geheel niet aan 't waggelen: maar zo dra zy na meerder en buitenlandsche bezittingen, tegen haren eigen aart en vastgestelde*

Men zou den verſtandigen *Lycurgus* zeer veel te kort doen, als men dagt, dat hy niet nagegaan zou hebben, op welk eene wyze zyn gering aantal van inwooners vele zo aangrenzende als afgelegen (1) volken best wederſtaan kon. Maar hy was ook aan de andere zyde van allen bezef van menschlykheid niet zó verre vervreemd, dat hy zyn Volk voor anderen vreeslyk, kwaadaartig en ſchadelyk maken wilde, door het zelve van jongs af te gewennen, geduurig in kryg te leven, en dien te zoeken: 't is veel eer te denken, dat hy, daar hy de zynen in vrede voor den kryg bekwaam maakte, zulks belet en tegengegaan zoude hebben. Want die in vredes tyd omzigtig op den oorlog verdagt zyn, loopen zekerlyk het minſte gevaar van die ſoort van onheilen.

Het laatſte, dat wy in de wetten van *Lycurgus* wel byzonder roemden, zag op de voorzorge en het beleid, waar mede hy dezelve beſtendig tragtte te maken, en ze dus ook der nakomelingſchap aan te pryzen. Ter bevorderinge hier van ſtrekten verſcheiden zaken langs zeer verſchillende wegen. Wilde iemand zyne kinderen aan de openlyke en algemene opvoeding onttrekken, die was ook dan van alle de

de wetten, begon te haken, toen eindlyk kwam zy, hoe verder zy van hare eloude wetten afweek, langs hoe nader aan haren val. Dus luidt de taal van NIC. CRAGIUS in Lib. *de Rep. Lacon.* L. III. c. 1.

(1) De Atheners hadden, reeds vóór Lycurgus, onder Koning *Codrus*, eenen aanval op Sparta gedaan

de burgerlyke voorregten verſteken (1). Alleenlyk waren, gelyk *Plutarchus*, in zyne levensbeſchryving van *Ageſilaus*, aantekent, de Koningen, die afzonderlyk en bovenal zeer zorgvuldig opgevoed wierden, aan deze wet niet onderworpen. Daar de vroegere Koningen, volgens *Strabo* (L. VIII.) by mangel van eigen inwoonders, genoodzaakt waren vreemdelingen de inwooning te verlenen, was men nu daartegen nauwkeurig op zyne hoede; verlenende, gelyk *Dionyſius Halic* zegt, μηδενι μεταδιδοντες, οι μεν σπανιως, το παρ' ἑαυτοις πολιτειας, (2) aan genen vreemdeling, althans niet dan zeer zeldzaam, het regt van burgerſchap, ten einde de Spartanen, το ευγενες φυλαττοντες, te minder gevaar zouden loopen van door de zeden der buitenlanders beſmet te worden. De burgerſtaat wierd daar door wel met nieuwe menſchen verrykt; dan, daar zy, μοθακες geheten, met de Lacedemoniers te gelyk van kindsbeen af opgekweekt en groot gemaakt wierden, moesten zy natuurlyker wyze hier door den Spartaanſchen imborst overërven, en derzelver wetten al vroeg leeren opvolgen. Indien er niettemin onder de volwaſſenen al eens iemand gevonden wierd, die weigerde de wetten te gehoorzamen, zodanig een was aanſtonds in een al-

(1) Των πολιτων ος αν μη υπομεινη την των παιδων αγωγην, ου μετεχει των της πολεως δικαιων. PLUT. *Inſt. Laced.*

(2) *Archeol.* L. II.

algemenen haat; want beneden de anderen zynde, en (ουκ ομοιος) niet met hun gelyk ſtaande, wierd hy geoordeeld tot het getal (των υπομειονων) der allerlaagſte Clasſe te behooren, gelyk *Xenophon* ons in zyn geſchrift *de Rep. Lacon.* C. IX. §. 4, 5. breedvoerig aanwyst. Ja, de openbare verfoeijing van een ondeugend of ſlegt mensch ging zó verre, dat, byaldien er op iemand eenige lak lag, en hy een voor 't Gemenebest heilzaam voorſtel doen zou, anderen van eene betere levenswyze hem aanſtonds daarin voorkwamen; op dat zy niet zouden ſchynen iets goeds uit eenen onwaardigen mond te hebben ontvangen. Van deze zuiverheid in zeden heeft *Æſchines* in eene openbare redenvoering tegen *Timarchus* een doorſlaand voorbeeld gegeven (1). Zo wierd geheel Sparta als van eenen en denzelfden geest gedreven. Tot het in ſtand houden van den invloed dezer inzettingen bragt voorts blykbaar niet weinig toe, dat het voornaamſte beſtier, zo volgens het regt als de gewoonte, op lieden van jaaren berustte. Alle de oudſten waren geregtigd, om, ten einde het volk binnen de grenzen van Lacedemon te bedwingen, de overigen door beſtraffing in den band te houden, ja zy wierden, by verwaarloozing hier van, zelven geſtraft (2). De Leden van den Raad mogten

(1) Vergel. PLUT. *Inſtit. Lac.* p. 68.

(2) ο δε μη επιπληττων παροντος αυτω αμαρτανοντας, ενοχος ην τω ισω επιτιμιω ωσπερ και ο αμαρτανων. PLUT. *Inſt. Lac.*

ten niet beneden de zestig jaaren oud zyn; en niemand, die dagelyksch opmerkt hoe oude lieden aan hunne gewoonten verkleefd zyn (1), behoeft te twyffelen, of zulken, die by deze wetten opgevoed en hunnen geheelen leeftyd door aan dezelven gewoon waren, wilden ook by dezelven sterven.

Langs dezen weg zeker konden en moesten de wetten van *Lycurgus* veel vaster gevestigd worden, dan op een raadslag, welken men den wetgever toeschryft, of ten zynen aanzien verdicht, dat hy namelyk, ter bereikinge van dit oogmerk, aangezet geweest zou zyn, om, als zyn werk voltrokken was, zynen dood te verhaasten. Het geen men hieromtrent by *Plutarchus* leest, zweemt veel eer na een vercierſel dan na eene wezenlyk gebeurde zaak: te weten, *Lycurgus* zou de burgers en overheden plegtig by eede verbonden hebben te belooven, dat zy, zo lang hy van Delphi niet te rug was gekomen, geene de minste verandering in de wetten zouden maken. Men wil, dat hy, dit gedaan hebbende, by zichzelven vaststelde nooit weder te komen, op dat de Spartanen zich nimmer van dezen Godsdienstigen band

(1) *Aristoteles* wraakt dit, daar hy afkeurt, dat ze, in hunnen ouderdom, hun geheele leven door in 't bestier bleven. Και τοι τογε δια βιυ κυριυς ειναι κρισεων μεγαλων, αμφισβητησιμον. εςι γαρ ωσπερ και σωματος, και διανοιας γηρας. L. II. c. 7. πολιτ. Maar het zou moeilyk vallen, door de wyste wetten zelfs, in dezen den veiligsten of middenweg te houden. Dat weten zy, dien de ouderdom heeft leeren nadenken, best van allen.

band zouden konnen ontſlaan; en dat hy daarop, als hy zo oud geworden was, dat het hem onverſchillig ware te leven of te ſterven, beſloot zich dood te vasten; van oordeel zynde, dat mannen, die in Staatsbeſtuur geleefd hebben, ook by hunnen dood niet ydel moeten wezen, of vrugtloos ſterven. Dus althans luidt het verhaal. Ik weet niet wat groot of edelmoedig denkbeeld van vaderlandsliefde dit verhaal behelst, als men 't maar eenigzints oplettend nagaat. Wie toch kan zich verbeelden dat de Lacedemoniers door zulk een als 't ware Godsdienstigen bullebak bang te maken waren; of denken dat *Lycurgus* ooit iets dergelyks in 't hoofd gehad heeft. Toen de Schryvers niet wisten, hoe zy den onverwagten dood van *Lycurgus*, in het Delphiſche Heiligdom, verklaren zouden, zullen zy deze Fabel, (uit welk eene bron ook geſchept, is my om 't even,) er by gehangen hebben. Alleenlyk mogen wy er gegrond uit afleiden, dat *Lycurgus* dit met meer andere Wetgevers gemeen gehad heeft, dat hy door een vroegtydigen dood, waar omtrent wy geen lichts genoeg hebben om er in alle opzigten eene nette uitlegging van te konnen geven, zynen tydgenooten ontrukt is. — Doch dit in 't voorbygaan. — Dat wy nu eens in overweging nemen,

V.

WELKE ZAKEN ER IN DE WETTEN VAN LYCURGUS VOORKOMEN DIE EENIGZINS BERISPELYK SCHYNEN?

Het is genoeg bekend, dat de wetten van *Lycurgus* door alle tyden heen zeer beroemd geweest zyn. *Plato* heeft er in zyn vermaard geſchetst Gemenebest veel uit overgenomen. De tyd heeft deze wetten inzonderheid aangeprezen; nadien Lacedemon wel 500 jaaren, om met *Plutarchus* het niet te ruim te nemen, door dezelven beſtierd, en gelukkig geweest is. Men merkt ook naar waarheid en tot lof dezer wetten op, dat zy onderſcheiden waren van de meeste wetten der andere volken. En men zal ook met hetzelfde regt moeten erkennen, dat zy, genoegzaam ſteunende op hare eigen kragten en het gezag, 't welk zy zich door de opvoeding der burgeren verkregen hadden, minder, dan in de meeste ſteden der Ouden plaats had, hare aanſporingen of bedreigingen van Godsdienſtige bygeloovigheden ontleend hebben. Dan, daar wy bykans het ganſche

ſtukje van *Xenophon*, over het Lacedemoniſche Gemenebest, waarin de wetten van *Lycurgus* ten hoogſten geroemd worden, zouden moeten uitſchryven, en daarenboven uit andere Schryvers nog vele plaatzen hier zouden moeten invoegen, indien wy alle de loffpraken over de Spartaanſche wetgeving wilden bybrengen, zullen wy liever, zonder ons hier mede verder optehouden, onderzoeken wat tegen deze wetten reeds ingebragt is of kan worden. Doch het ſta ons vry, ten einde hierin de kortheid te betragten, flegts beknoptlyk na te gaan, en door eenige tekens te onderſcheiden, wat hierin berispt wordt, en wat daarop geantwoord of veelligt tegen ingebragt kan worden. De voornaamſte bedenkingen van die natuur, welken zich aan ons opgedaan hebben, zyn de volgende.

Het is eene algemene beſchuldiging by vroegere Schryvers „dat de Uitlanders in het Spartaanſche Gemenebest met verachting behandeld „ of verdreven wierden. "

Er waren ondertusſchen in Sparta πρόξενοι of Verzorgers der Uitlanders, die op naam van 't Gemenebest voor dezelven moesten zorgen: en dat deze te gelyk nauwkeurig toezagen, dat het Gemenebest door die vreemden niet beſmet wierd, is hun immers eer tot lof, dan tot ſchande te rekenen. Men moet derhalven wel gadeſlaan, dat *Lycurgus* niet de vreem-

de-

delingen, maar de uitlandſche gebreken geweerd heeft; zelfs wordt van ſommigen met zekerheid verhaald, (en ik kan volſtrekt niet zien wat men tegen hun getuigenis zoude konnen inbrengen,) dat hy den vreemdelingen, dezelven aangenomen hebbende, ook eene portie lands toedeelde, mids zy zich aan zyne wetten onderwierpen (1).

„ Wie kan" (vervolgt men) „ op die φαινομηριδας „ (2) of meisjes welke met ontbloote dyen liepen, „ en dat wel volgens de wet, naakt voor de jonge- „ lingen dansten, met dezelven om ſtryd liepen, „ worſtelden, ſchyven wierpen en pylen ſchooten (3), „ denken, zonder in twyffel te ſtaan, om *Lycurgus* „ van ſchaamtelooze onkuischheid te beſchuldigen? „ Hoe? geeft diezelfde man geen verlof om de reg- „ ten des huwelyks af te ſtaan aan elk een, die „ maar

(1) Ενιοι δε εφασαν και των ξενων ος αν υπομενη ταυτην την ασκησιν της πολιτειας κατα το βουλημα Λυκουργου μετειχε της αρχης δεν διατεταγμενης μοιρας. (PLUT. *Inſt. Lac.*) Vóór *Lycurgus* worden de Spartanen by HERODOTUS (L. I.) ξενοις απροσμικτοι jegens de vreemdelingen volſtrekt onhandelbaar genoemd.

(2) Dit zelfde woord bezigen de Oude Schryvers om de Laconiſche vrouwen braaf doorteſtryken.

(3) Hier uit heeft *Plutarchus* in zyne levensbeſchryving van *Lycurgus* gelegenheid genomen, om hem te pryzen, als αφελων την θρυψιν και σκιατροφιαν και θηλυτατα πασαν, wegwerende alle ſoorten van tedere verwyfdheid. Vergel. CICERO *Tuſc.* II.

„ maar de ſterkſte man is, op dat er namelyk geen „ zwakke vrugt van een zwakker voortkome; hoe„ danig eene zwakke vrugt, zo dra dezelve geboren „ was, het eigen geſlacht verwees om; 't is afgrys„ lyk om het te zeggen, op den Taygetus nederge„ legd, dat is, vermoord te worden."

Ik hoor het: men brengt zeer harde dingen te berde. Ik yze er van, als ik denke aan die tedere wichtjes, na de grondelooze kuilen van den Taygetus, helaas! henen gevoerd; in welken zy, tot het laatſte ogenblik huns levens ſchreiende, op eene deerlyke wyze als onreine uitwerpzels weggeſmeten waren (1). Dan, *Lycurgus* dagt alleen over 't Gemenebest, en ſchikte alles ten ſtrengſte naar dien enkelen regel; voor en aleer hy, door eene beſchaafde redeneering over het onderſcheid der dingen, betere ſchikkingen geleerd had.

En, even zo zal hy, wat het andere ſoort van misdryven betreft, zyne ontſchuldiging uit de toenmalige tydsomſtandigheden konnen halen; ja veelligt zal hy, als bevindende eene gansch andere natuurlyke geſteldheid onder de zynen, dan wy gewoonlyk onder ons beſpeuren, zich verwonderen, dat hy daarover beſchuldigd wordt: „ Myne Spartanen, zal hy mo-

(1) *Het te vondeling leggen van kleine kinderen, was by genoegzaam alle volken in gebruik; en zo ook by de meeste Grieken, uitgezonderd de Thebaners, by welken zulks door eene wet verboden was;* dit zyn de woorden van NIC. ÖRAGIUS in *Libr. de Rep. Lac.* L. III. Tab. III. Inſt. II.

mogelyk zeggen, te ruw en plomp hadden, uit de beſchaafder levenswyze, die beſmetting der wellusten en beestagtige ongebondenheid van zeden tot nog niet geleerd. Lees maar eens, bid ik u, hoe kuisch de huwelyken, waar toe de jeugd niet zeer vroeg toegelaten wierd, onder de onzen wierden aangegaan; gy zult u dan wel herinneren dat er geen ſtraf op overſpel geſteld was; waarom? om dat die misdaad onder ons geheel geen plaats had. Ook die vuurige liefde zelfs voor de jongens, waar van Griekenland over het algemeen zeer verdagt gehouden wordt, ſtrekte by ons nergens anders toe, dan om er dappere mannen van te maken (1). Met die dingen, die ſchaamtshalve in uwe oogen onverdraaglyk zyn, hield een Spartaan zich niet op." En men kan ook niet ontkennen, dat latere reizigers, by het bezoeken van onbeſchaafde volken, diezelfde verſcheidenheid van zinnelyk gevoel beſpeurd hebben; uit hoofde waar-

(1) Indien iemand, een man zynde zo als hy behoorde, op een jongen, om zynen aart en imborst, verliefd, denzelven tot zynen waren vriend wilde maken, prees *Lycurgus* dit zelfs aan, en oordeelde dit eene zeer goede inrigting te zyn. Maar, byaldien het bleek, dat iemand door de ligbaamlyke leest van een jongen getroffen wierd, dan heeft hy zulks allerſchandelykst gerekend; en daarom bewerkt, dat, onder de Lacedemoniers, de liefhebbers van jongens zich niet minder van eene zamenkomst met dezelven onthouden moesten, dan de ouders ten opzigte hunner kinderen. XENOPH. *de Rep. Lac.* c. II. §. 14. 15. PLUTARCHUS voegt er by; *Inſt. Lac.* ὁ δὲ ἐγκληθεὶς ὡς ἐπ' αἰσχύνῃ πλησιάζων, ἄτιμος διὰ βίου ἦν.

waarvan zy, in hunne onbeſchaafdheid, niets dergelyks te vreezen of te verhoeden hadden.

Dan, dat hy toeliet, dat de vrouwen, om des te ſterker kinders voort te brengen, ook met andere mannen mogten zamenkomen (1); dit moet men begrypen dat mede uit het bovengemelde denkbeeld voortkwam, waardoor hy alles, zonder hier in eene fyner onderſcheiding te maken, eeniglyk en alleen op het welzyn van 't Gemenebest wilde doen t'huis komen. Het is daarom des te meer te bejammeren dat, daar hier uit zo vele voortreffelyke dingen zyn voort-

(1) Eene vrouw van een oud man (de vrouwen der Koningen uitgezonderd) kon door den Egtgenoot aan een jongeling, indien hy hem goedkeurde, ten byſlape gegeven worden; en hy eigende zich de daaruit voortkomende ſpruit als zyn eigen kind toe. Op gelyke wyze mogt een braaf man, die ongetrouwd was, met een ander, wiens vrouw hy als kuisch en bekwaam om goede kinders voorttebrengen erkende, overeenkomen, om met zyne toeſtemming kinderen by haar te verwekken. Etlyke plaatzen by *Xenophon* en *Plutarchus* deswegens zyn wel waardig gelezen te worden. Onder anderen zegt PLUTARCHUS in *Vit. Lycurg.* p. 196. εξην μεν γαρ ανδρι πρεβυτερω νεας γυναικος, ει δη τινα των καλων και αγαθων ασπασαιτο νεων και δοκιμασειεν, εισαγαγειν παρ αυτην, και πλησαντα γενναιας σπερματος, ιδιον αυτοις ποιησασθαι το γεννηθεν. εξην δε παλιν ανδρι χρησω, των ευτεκνων τινα και σωφρονων θαυμασαντι γυναικων ετερω γεγαμημενην, πεισαι τον ανδρα συνελθειν, ωσπερ εν χωρα καλλικαρπω φυτευοντα και ποιεμενον παιδας αγαθους, αγαθων ομαιμους και συγγενεις εσομενους. πρωτον μεν γαρ ουκ ιδιους ηγειτο των πατερων τους παιδας αλλα κοινους της πολεως, ο Λυκουργος. Men kan er duidelyk uit afnemen, dat dit dus niet onverſchillig of in 't wilde mogt toegaan, maar, als boven aangeduid is, met voorkennis en toeſtemming der gehuwden zelven moest geſchieden.

voortgekomen; die verbastering van zeden echter hier uit ook ontstaan is. Daarenboven, terwyl het my, als ik den aart en neigingen der menschen, zo als die zyn, overdenke, bykans onmogelyk voorkomt, dat eenig wetgever op nieuws bevelen, of dulden zoude, dat de regten des huwelyks met anderen gemeenschaplyk zouden genooten worden, ten zy het volk vooraf er min nauwgezet op ware, en over dit stuk ligter henen stapte, komt het my bedenklyk voor; of niet misschien die ruwe en onbeschaafde Spartanen, reeds voor den tyd van *Lycurgus*, de huwelyks-regten zo onderling gemeenschaplyk hielden, dat niets by hen algemener en vryer was? Als men dit vooronderstelt, dan is 't met meer waarschynlykheid te begrypen, hoe de vryheid, van de huwelyksregten zo ruim te nemen, in de wetten van *Lycurgus* overgegaan zy; hoedanig iets, wanneer by 't als nieuw en ongehoord eerst ingevoerd had, geen der gehuwden ligtlyk toegelaten zou hebben, of er zouden velen zeer geneigd geweest zyn, om van die nieuwe wet gebruik te maken. Dan bezeft men ook dat *Lycurgus*, bedagt geweest zynde, om de aloude ligtvaardigheid en woestheid, welke hy toch niet geheel wegnemen kon, eenigermate te verzagten en te beteugelen, die vryheid niet geheel weggenomen maar door de wet eenigzins bepaald heeft; daar hy niet toestond hier van eenig gebruik te maken dan ten voordeele van het Gemeenebest. Daarby moet men hier wel in opmerking nemen dat *Lycurgus* deze gemeenschaplykheid der gehuwden

niet

niet door eene wet ingeſteld, maar alleenlyk toegelaten heeft. Ook zou *Lycurgus*, indien hy de huwelyks-regten verbroken had, tegen zyn oogmerk aan, de oorzaak geweest zyn, dat de burgery geen ſterker en talryker, maar veel eer een zwakker en minder, kroost verwekt zoude hebben; iets hetwelk niemand der Ouden heeft aangetekend, dat naderhand het geval geweest is.

Naar 't oordeel van *Aristoteles* zou *Lycurgus*,
„ die zo veel zorg droeg, om de mannen
„ tegen alles gehard te maken, te ſlap geweest
„ zyn omtrent de vrouwen; duldende hare
„ weeldrige levenswyze " (1).

Dan dit verwyt is geheel ongegrond, en *ik heb* dit ééne voorbeeld hier als een ſtaal van alle andere ſoortgelyke beſchuldigingen ſlegts bygebragt, om te toonen, hoe *Lycurgus*, niet zo zeer uit hoofde zyner gegevene wetten, als wel ter oorzake van de verkeerde uitkomſten, die tegen de wetten aanliepen, zomtyds veroordeeld wordt. En men moet zich met regt verwonderen, dat zulks ook door *Aristoteles* gedaan is (2). „ Maar "

(1) Ολην την πολιν ο νομοθετης βυλομενος ειναι καρτερικην, κατα μεν τυς ανδρας φανερος εσι τοιυτος ων, επι δε των γυναικων εξημελησε. ζωσι γαρ ακολασως προς απασαν ακολασιαν και τρυφεως. ARISTOT. πολιτ. L. II. c. VII.

(2) Ter zelfder plaat zelegt ook *Aristoteles* eenige verkeerde inſtellingen

„ Maar" (zegt men wyders) „ hoe kon *Lycurgus* „ zo onregtvaardig en wreedaartig bevelen dat jon„ gens, en wel onſchuldig, door geesſelſlagen ge„ wond wierden? Deze opvoeding ſmaakt ons niet; „ door welke de jongens 's jaarlyks, voor het altaar „ van *Diana Orthia*, met ſlagen zo geteisterd wier„ den, dat hen het bloed uit het lighaam gutſte; „ en ſomtyds, zo als *Cicero*, toen hy daar geweest „ is, zegt gehoord te hebben. (*Tuſc.* II.) tot den „ dood toe. "

Deze opvoeding ſmaakt my ook niet. Maar *Lycurgus* had geheel andere menſchen onder zyn beſtier, dan ons tydperk oplevert. En wat de gewoonte op het Feest van *Diana Orthia* aangaat, dit was, voor zo veel men uit de oude Schryvers kan opmaken, geen nieuwe inſtelling van *Lycurgus*, maar een aloud Godsdienstig gebruik (1).

„ 't Is

gen met opzigt tot de *Ephoren* of Opzieners *Lycurgus* ten laste; terwyl het uit PLUTARCHUS (*in Vita Lycurg.*) genoegzaam blykt, dat deze Opzieners, eerst na *Lycurgus*, door het Gemeen, in 't Staatsbeſtier gebragt zyn. Het zou te lang vallen alles, nauwkeurig na te gaan, wat hy, om *Lycurgus* zwart te maken, in het aangehaalde Hoofdſtuk, tegen hem inbrengt; ook zyn de meeste dingen inderdaad een zo verſtandig man, als *Ariſtoteles* was, onwaardig.

(1) Dit blykt immers, het zy men PAUSANIAS (L. III.) of PLUTARCHUS, (*in Vit. Ariſtid.*) als die op onderſcheidene wyzen den oorſprong dier jaarlykſche διαμαστιγωσεως of geesſelinge verhalen, gelooven wil.

„ 't Is " (hervat men) „ overbekend, dat men de „ Spaartaansche jongens ook leerde stelen. *Xenophon* „ zegt Απραγμονως μεν αυτοις ουκ εδωκε λαμβανειν, ων αν δεωνται, „ κλεπτειν δε εφηκεν εςιν α τω λιμω επι κυρουντας. Voeg hier „ by 't zeggen van *Plutarchus* (*in Lycurg.*) αν δη αλω, „ πολλας λαμβανει πληγας τη μαςιγι, ραθυμως δοκων κλεπτειν και „ ατεχνως. Uit deze getuigenissen, vervolgt men, is 't „ blykbaar, dat men de jeugd aanzettede om hunne „ behoeften te stelen, en dat men hen wreedlyk kas- „ tydde, als zy zulks niet behendig verrigtte, en „ men hen op de daad betrapte. "

Maar er is in het woord κλεπτειν immers zeker eene αμφιβολια of dubbelzinnigheid. De jongens wierden geleerd *steelswyze* of *heimelyk te werke te gaan*, in dien tyd, toen de slinksche Ulysses-treken in den oorlog voor blyken van dapperheid gehouden wierden. Dus *stalen* zy niet, indien gy de misdaad in het woord zoeken wilt. De burgery was overeengekomen, en had goedgevonden de jongens hier door zo verre te brengen, dat zy leerden, door heimelyk en steelswyze te werke te gaan, den vyand te misleiden en afbreuk te doen. Dus wierd hen niet de trek tot stelen, dat is, om zich met eens anders goederen, buiten weten of tegen den wil des eigenaars, te verryken, maar de sluwheid om hunne vyanden te leeren bedriegen, ingescherpt. Niet de dief derhalven, of, om eigenlyker te zeggen (ο κλεπτων) de sluwe knaap, maar de onhandige jongen was strafbaar; gelyk

lyk zoo ook ten opzigte van andere bedryven, waarin de menſchen geoefend worden, iemand geſtraft wordt, die iets niet wel uitvoert. Men vergelyke hier mede *Xenophon* in zyne *Reſp. Lac.* c. II. §. 9.

Men heeft ook wel opgemerkt, dat *Lycurgus* niet veel van het oude bygeloof bezat, nadien hy de lyken binnen de ſtad deed begraven, en de plaats daar toe by of omtrent de tempels aanwees; dan het invoeren van dit gebruik zou met meer reden te wraken dan te pryzen zyn. Hy heeft den zynen den dood willen voor oogen ſtellen, om er hen minder bevreesd voor te maken: maar, terwyl hy dit deed, moest hy den levenden den dood niet op den hals halen.

Op het nagaan van dit tot dus verre gedane onderzoek zal elk, zo wy hoopen, erkennen, dat wy *Lycurgus* niet uitſpoorig gelaakt of geprezen, maar, de waarheid, zo als betaamlyk is, volgende, alles voor en tegen bygebragt hebben, wat er van gezegd kan worden. Doch nu ſtaan ons nog bedenkingen van meer aanbelang te overwegen, die de wetgeving van *Lycurgus* grootlyks ſchynen te bezwaren, als ſtrekkende om het ganſche bolwerk zyner ſtaatkunde overhoop te werpen. Brengen wy nu, ingevolge hiervan, voorts zulke zaken te berde, men zal egter, gelyk wy vertrouwen, uit het voorgaande, verzekerd zyn, dat wy *Lycurgus*, met betrekking tot zyne wysheid als wetgever, geen kwaad hart toedragen. — Laat ons dan nu het oog nog vestigen

VI.

OP DE GROVERE GEBREKEN, WELKEN, TEGEN EENE WYZE WETGEVING AANLOOPENDE, DE NUTTIGHEID DER INSTELLINGEN VAN LYCURGUS DEEDEN AFNEMEN.

Indien men eenige weinige dingen, welken aan de woestheid dier tyden en menſchen toe te geven zyn, uitzondert, moet men erkennen, dat *Lycurgus* ongetwyffeld veele voortreffelyke zaken ingeſteld heeft. Hy had alles, wat hy bedoelde, voornamelyk tot twee hoofdzaken gebragt. Voor eerst om toe te zien, dat de zeden van ryken en armen niet volſtrekt bedorven wierden, door den overvloed van byzondere bezittingen; en ten anderen zorg te dragen, dat de burgers beſchaafd wierden, door eene beſtendige leiding, welke niet zo zeer door woorden of voorſchriften als wel door blykbare daden en voorbeelden moest werken.

Dan, dit tweeledige oogmerk heeft hy op zodanig eene wyze zoeken te bereiken, dat men wel zien kun-

kunne dat hy in den gewoonen loop en voortgang der menschlyke zaken het rechte doorzigt niet gehad heeft. De gesteldheid der menschen toch, even als die van alle andere zaken die ons omringen, verandert dagelyks; zy gaat onder verscheiden gedaanten steeds verder voort; en, zie daar! hier tegen heeft de stigter der Spartaansche wetten indiervoege aan dezelve paal en perk gesteld, dat een burger van *Lycurgus* altoos als in een leerschool beslooten was; en opgeleid wierd, om 't onbillyk te oordeelen, dat hy voor zich zelven wyzer wilde zyn, en van zyne hem eigen regten gebruik zou maken. Hy verkreeg een gezond en sterk lichaam, sloofde zich niet af door zwaren arbeid, en wierd aan zekere grondregels van eerlykheid gewend. Dus was Sparta niet ligt bedugt voor vyandlyke aanvallen of geweld. Maar, is der menschen geluk binnen deze grenzen bepaald? Is het wel eenigzins mogelyk, dat een burgerstaat of land den mensch binnen die perken onveranderlyk beslooten houde? Dat wy het een en 't ander met reden ontkennen, zullen wy nu nader staven.

Dat de eerste beginzels van 's menschen geluk hier in bestaan, dat hy niets te vreezen hebbe, van voedzel en dekzel verzorgd zy, en gezond leve, begrypen wy; maar, indien met dit alles het menschlyke leven voldaan moet zyn, dan smaakt de mensch slegts een dierlyk geluk.

„ Maar een Spartaan," (zult gy zeggen,) „ leer-
„ de ook de Staatszaken beramen, ſcherpzinnig en
„ beknopt over het voorkomende ſpreken, zich in
„ de konstgrepen van den oorlog volmaken, en de
„ algemene vryheid boven het leven waardeeren."
Ik hoor het: Gy brengt zulks wel te paſſe. Maar
dit zyn juist die dingen, die bewyzen dat geen mensch
binnen die bepaalde perken te houden is. Gy moet
hem dan of alle gebruik van reden doen afleggen,
hetwelk te ongerymd is om te denken; of gy moet
hem vryheid laten zich van zyne reden te bedienen.
Het laatſte hem toegeſtaan zynde, dan zal hy wel dra
verſcheidene ontwerpen maken, en zyne menschlyke
geſteldheid zal zich niet ſlegts onder éene enkele
gedaante vertoonen, maar op honderderleie wyzen
laten zien. Intuſſchen is het de post eens omzigti-
gen wetgevers als van verre voor te komen, dat de
leden zyner Maatſchappy zich noch naar het lighaam
noch naar de ziel grovelyk bezoedelen. Maar *Ly-
curgus* heeft den mensch, op dat hy niets dat kwaad
was zoude ondernemen, in één enkel perk beſlooten,
en hem, dien éénen weg voorgeſchreven hebbende,
uitdruklyk verbooden, eenigen anderen in te ſlaan.
Het welk het zelfde is, als of gy uwen leerling, om
hem nooit te doen ſtruikelen, gebood op eene en
dezelfde plaats, daar hy genoegzaam veilig is, te
blyven, en geen voet buiten dien voorgeſchreven
kring te verzetten, of zyne leden op eene andere
dan de aan hem bepaalde wyze te bewegen. De

Spar-

Spartanen gaven toen wel veel op van hunne vryheid, maar dezelve was alleen daarin gelegen dat zy onder geene vreemde heerſchappy ſtonden. Voorts achtten zy zich ook hier in vry te zyn, dat zy aan geene ſlaaffche dienſten of werkzaamheden onderworpen waren. Maar die vryheid, welke den mensch toekomt om zelfs, ſtaande de wetten, de leiding van zyn eigen verſtand te volgen, had *Lycurgus*, op naam van 't Gemenebest, aan elk afzonderlyk benomen en buiten geſlooten. Hy had immers alles onder éénen enkelen regel gebragt. En waarlyk is dit wel eenes menſchen zaak? Dat hy eenig door hem, misſchien verſtandig uitgewerkt, fyn beſtoken en beſchaafd ontwerp, ook voor alle anderen van zyn ſoort, ten geſchikten regel wil doen dienen. Zulks beantwoordt geenszins aan de menschlyke natuur, welke de volmaakt wyze Schepper en Onderhouder aller dingen voor oneindig meer vormen en wyzigingen vatbaar gemaakt heeft, beperkende tevens onze handelingen niet, dan binnen eene onmeetbare opvolging van veranderingen en verſcheidenheden, welken hy, de eenige oneindige, door zyne Godlykheid geheel omvat. Hoe meer in dezen een wetgever de natuur waarneemt en volgt, des te meerder zal hy zyn einde bereiken; en hoe minder hy dit integendeel doet, des te meer zal de natuur hem zelven tegen wil en dank met haar wegſlepen, en de geſtelde perken overſchreden.

Men

Men zou hier ter plaatze vele dingen konnen bybrengen, welken in onze dagen door geleerde mannen aangevoerd zyn, voornamelyk toen *Rousseau*, die beminlyke en welbeſpraakte ſophist, alle de konſtgrepen van dichtkunde en vernuft gebruikte, met oogmerk om te toonen, dat men de zang-godinnen uit de menschlyke maatſchappy moest verbannen. De voornaamſte bron toch der dwaling by hem, zo wel als by *Lycurgus*, was, dat zy niet wilden dat de menschlyke natuur hare poogingen tot geluk ſteeds verder zou uitſtrekken; nadien zy dezelve gelukkig genoeg rekende, als ze in hare kindsheid gehouden wierd. Hier in echter is *Lycurgus* den Spartanen eenigzins gunſtiger geweest, daar hy hun ten minſte toeliet, dat zy voor den kryg den zang-godinnen hunne hulde mogten bewyzen; op dien tyd namelyk, als 't raadzaam was, de dapperheid van een onbeſchaafd Volk aan te vuuren, door oude gezangen (1), niet ongelyk aan die der Barden en Scalden; en er tevens ſtoffe voor nieuwe eerzangen voor handen was. Doch *Rousseau* is, in zyne overdenking van den ſtaat der menſchen, om dien tot de eerſte eenvoudigheid weder te brengen, zich zelven meer gelyk, dat hy alles tot de eerſte beginzels weder te rug roept, en niets gehengt, dat in eenigen op-

(1) Zie daar over PLUTARCHUS *Inſtit. Lac.* p. 79. Ook pryst ARISTOTELES πολιτ. L. VIII. c. 7. de Doriſche Muſicq als, σασιμωτατην και μαλις' ηθος εχουσαν ανδρειον, ſtatig en maulyk aan.

opzigte van eenen beſchaafder aart is. Maar ten tyde van *Lycurgus* waren en de burger-maatſchappy en vele andere dingen reeds van die eerste eenvoudigheid zeer verre afgeweken, en 't kon dus niet anders zyn, of ze moesten er zich dagelyks nog hoe langs hoe meer van verwyderen. Het ſtond aan *Rousſeau* volkomen vry alles wat hem luſtte te verzinnen en op 't papier te ſchetzen, even als weleer aan *Plato*, toen hy over de wetten en zyn Gemenebest dagt: maar *Lycurgus* moest daar en tegen de zaken, zo als ze waren, vinden, en kon dezelven niet verder dan zo verre het mogelyk was, naar 't geen hem best dagt, ſchikken; weshalven het niemand vreemd doen moet, als hy bemerkt, dat 's Mans overleg en de zaak zelve dikwyls min volmaakt met elkander ſtrookten. De veranderlyke ſtaat der menſchlyke dingen was met de (νομοθεσια) wetgeving van *Lycurgus* als in geduurigen tweeſtryd.

Wy kohnen derhalven uit het gezegde opmaken, dat de inzettingen van *Lycurgus*, daar hy der menschlyke natuur, die altoos verder wil voortgaan, perken zettede, zich zelven hare eigen palen geſteld hebben, als die van geen langer duur konden zyn, wanneer de verandering dier aloude eenvoudigheid en ruwheid ſtand greep. En deze verandering wierd hier langer tegen gehouden, dan zulks in eenige andere maatſchappy zou hebben konnen bewerkt worden. Dit viel Sparta te beurt uit de byzondere geſteld-

heid van het Land, der menſchen, en der tyden; hoedanig een toeſtand men op andere plaatzen niet ligt aantreffen zoude. En als men over de voortreffelykheid eener wetgevinge handelt, dan valt de vraag niet, of zy ook lang ſtand gehouden hebbe; maar of zy, overeenkomstig der menschlyke natuure, op zodanige beginzels en grondregels gevestigd zy, welken geheel en al uitloopen op de bevordering van het geluk der menſchen; doordien de wetgever zich met dat oogmerk omzigtig van de beste gelegenheden van tyd en plaats bediend heeft.

„Het is, (zegt men,) echter by uitſtek ſchoon, en bewonderenswaardig dat alles, wat *Lycurgus* gebood, moest dienen ten voordeele van het Gemenebest." Ja, dit klinkt zeer fraai; en zo vertoont zich de beeldtenis van die gevestigde Republicq in eene luisterryke en voortreflyke gedaante. Alle burgers worden hier alleen gedreven door het openlyk en algemeen belang; de voor- en nadeelen hebben zy gemeen; en zy beyveren zich om, op den naam van 't Gemenebest, elkander by te ſtaan, en de algemene rampen met vereende kragten af te weren; *niemand leeft hier voor zich zelven*, maar allen leven zy voor elkander!

Dan eilieve! hier onder ſchynt iets verkeerds te ſchuilen. Wy worden gelast niet voor ons zelven *alleen* te leven; dit is eene bekende waarheid. Maar men

men ſtaat ondertusſchen immers toe, dat wy ook voor ons zelven leven mogen, mids niet voor ons zelven *alleen*. En waarlyk, zo is het met de zaak gelegen; dat *Lycurgus* nogtans niet wel in agt genomen heeft. Hy heeft hier weder omtrent de eerste regels en beginzels gedoold, toen hy dat gene, dat een grote en ſterke prikkel ter deugd wezen moet, tot den eenigſten maken wilde. De menſchen komen in eenen burgerſtaat by elkander, om meerder medgezellen of hulpers te hebben, en daar door meer gelegenheid om anderen dienst te doen, en wederkeerig van anderen voordeel te trekken. Maar hierom verbreken zy die nauwere banden niet, welken reeds vroeger door de natuur gelegd zyn. Ook houden de regten van den mensch, die door de natuur gehouden is en aangezet wordt, om zich van zyne kragten dagelyks te bedienen, en dezelven verder te volmaken, daarom niet op. En even zo min wordt de verbintenisſe der echtgenoten, de liefde en betrekking der kinderen, of de lieflyke band der vriendſchap, dat Godlyke geſchenk, door dit aangaan eener Burgermaatſchappy, geſlaakt. Alle deze dingen, die van natuure ouder zyn, en waaraan de mensch nauwer verknogt is, hebben daardoor ook des te meer vermogen, om der menſchen gemoederen tot deugd en wederzydsch geluk voor te bereiden. Indien gy anderen alleen bemint, om dat zy burgers genoemd worden, en hen niet te gelyk aankleeft, om dat zy goed zyn; om dat gy hen door zekere wederkeerige

diensten aan u verbonden agt; of om dat er onder gevonden worden, die u door bloedverwantſchap of overeenſtemming van harten en gemoederen lief en waard zyn, vreeze ik dat gy den naam van Vaderland wel dra voor eene bloote hersſenſchim houden zult. Ware het wonder, dat ge my *toeſchynen* zoudt, door eene allerzotſte verbeelding gedreven te worden, indien gy voorgaaft, uwe wederhelft te beminnen, uwe kinders op te voeden, en vrienden toegenegen te zyn, alleen uit inzigt van het belang voor den Staat? Wy leven en beſtaan toch niet ten einde het Gemenebest er zy; maar wy hebben ons, indien het rechte oogmerk ons waarlyk dryft, tot eene Burgermaatſchappy verenigd, om hier door veiliger en gelukkiger te leven; ten einde wy alles goeds des te gemaklyker zouden komen verkrygen; ſtellende tevens vast, dat er, behalven andere dingen, bovenal moet bykomen het denkbeeld, dat het Gemenebest vordert, dat wy goede en brave menſchen zyn en meer en meer tragten te worden. Indien men dit eindoogmerk, dat noodzakelyk nauwkeurig in acht genomen moet worden, om eene burgerlyke regeering wel te vestigen, verwaarloost, dan moeten door den tyd noodwendig die misſlagen ontſtaan, waar toe wy *Lycurgus* hebben zien vervallen; dat hy, namelyk, zyne onderdanen gebood, hun geheele leven te ſlyten, in 't verrigten van werkzaamheden ten gevalle van het Gemenebest; terwyl hy aan niemand afzonderlyk iets overliet, om in het byzonder zyne vermo-

mogens werkſtellig te maken, en iets nieuws ten algemenen nutte voort te brengen. Wy zyn toch daar toe niet geboren, om met eenige honderd duizend menſchen te ſamen als één groot werktuig uittemaken, dat zich, door den aandrang van eene enkele wet of beweegkragt, moet laten voortſtuwen. Ieder heeft integendeel zyne byzondere bekwaamheden, die hy by zich zelven en afzonderlyk koestert; om welken te volmaken of te vermeerderen hy zorgvuldig zyn uiterſte best doet; ook valt het voor een mensch van een vryen aart zeer moeielyk, even als een paard in een rosmolen, altoos in denzelfden kring van werkzaamheden rond te loopen. Hoe meer vorderingen men maakt met vereende kragten, des te meer moeten eindelyk de algemeene voordeelen en pligten, uit de byzondere poogingen, eigenaartig te ſamen toenemen.

En 't ware te wenſchen, dat die werkzaamheden, welken *Lycurgus* wilde dat by aanhoudendheid, en alleen ter zake van het Gemenebest, geſchieden zouden, ook ingerigt geweest waren, om de innerlyke verbetering des harten en der zeden te bevorderen! Want de burgerlyke inrigting behoort ook te dienen, om het fyner en zagter gevoel van billykheid en recht op te wekken, en de gemoederen tot eenen heiligen levenswandel te plooien. Zy moet wel geene bepaalde kennis van Godsdienſtige zaken veronderſtellen, waar uit zy hare magt en gezag zoude konnen

ontlenen; want zy vermag genoeg door haar eigen gezag; als ſteunende en gevestigd op der menſchen vermogens en belangen; maar wy willen dat zy dan ook dit gezag derwyze gebruike, dat het de menſchen als met de hand leide tot de geheiligde binnenkameren der deugd; en hun den weg baane tot eene juiste en vrye kennisſe van God en Godsdienst. Want hy, die geleerd heeft eerlyk te leven, en zich, volgens de openbare wetten en bevelen, aan eenen opregten wandel gewend heeft, zal van zelve en met blydſchap tot God, als den eeuwigen bewerker, regter, en beſtuurder zyner zaken, naderen, en zyne leefwyze, naar dat ſtralend denkbeeld, dat hy van de Godheid koestert, ſchikken en regelen. Wat toch kan er verhevener, wat der menschlykheid betaamlyker uitgedagt, wat eindlyk lieflyker en heilzamer der ziele ingeſtort worden, dan die inwendige liefde tot de deugd! Maar niet dan met veel moeite en vlyt wordt de menschlyke natuur zó gelenigd en overgeboogen, dat zy deze wellusten, en die verheven geneugte van regt en geregtigheid, ſmaken. En hierin vertoont zich, onzes agtens, grootlyks, het voortreflyke einde eener wyze wetgevinge, dat de Burgerlyke inſtellingen, als behelzende de eerste grondbeginzels eener regtmatige en eerlyke levenswyze, dienen, om de menſchen te onderrigten in de kennis, en op te leiden tot de betragting van de verhevenſte deugden. Die edele en zagter aandoening des harten, die zuiverheid des geestes vindt immers geen

plaats,

plaats, ten zy de ruwheid van zeden eerst afgekeerd en de mensch daaromtrent beschaafd zy. Een ryp zaad toch, in een onbebouwden, ongezuiverden, en voor den inval van woeste dieren openliggenden akker geworpen, kan daar niet groeien. Zulks doet my bezeffen dat die harde Spartaansche opvoeding, met verachting bykans van alles wat schoon en lieflyk is gepaard, alleen gebezigd tot lighaamlyke oefeningen, en voorts om het verstand eenige listigheid in te scherpen, geen fyn en aangenaam bezef van het gene billyk en regt is in de gemoederen heeft konnen instorten; ik kan althans niet zien, dat zy er eenigzins toe geschikt is. Veel eer houd ik voor zeker, en hange myn zegel aan het gevoelen, dat zulk een samenstel van wetten en inzettingen, het welk aan de vermogens om den geest en het verstand te beschaven de pas affnydt (1), niet kan missen

(1) Hier toe behooren ook de woorden van den beroemden *Meinersius*, welken men vindt in zyne geschiedkundige opmerkingen over den oorsprong en lotgevallen der Letteren, onder de Grieken en Romeinen. 1. D. p. 14. Schoon Lacedemon hare zusters (de overige Griekfche steden) al vroeg voorkwam (in een Gemenebest te stigten;) en de Spartanen ruim vyfhonderd jaren by hunne oude zeden bleven volharden; echter lag hun Gemenebest, boven die anderen, ligtelyk meer voor in 't afweren van die beletzels, (van de dwinglandy,) welken tegen eene beschaafder wyze van doen en denken aanloopen, dan wel in den luister van eene verhevener en vryer levenswyze te helpen verspreiden. *Toen diezelfde wetten van* Lycurgus *de fyne metalen, de uitheemfche gedenkftukken van konsten en rykdom, en alles, wat tot de uitoeffening van eene verftandige werkzaamheid en vlyt behoort, verbanden, was het niet*

me-

ſen van eene vroome en Godsdienstige ziele, tot eenige pligtsbetragtingen natuurlyk neigende, tegen te werken; ſchoon het zelve al goede zeden ten hoogſten vereere, en kwaden ten diepſte en ſchandelykſte verachte. Welke zeden toch zal dit ſamenſtel als goede pryzen, en welken als kwade beſtraffen; geene anderen zeker dan die aan het zelve, of volgens de gewoonte der voorvaderen, of met het dagelykſche gebruik, of ook volgens een ruw en als aangebooren vooroordeel omtrent die dingen, als zodanige aangeduid worden. Beter en gegronder, gewis, zal alleen hy hier over konnen oordeelen, wien het vry geſtaan heeft zyn verſtand te beſchaven en zyn oordeel door oeffening en onderwys te verſterken. Toen dan *Lycurgus* vast ſtelde, dat het tot welzyn van 't Gemenebest diende, dat de Spartanen hier van geen werk zouden maken, heeft hy ook den weg afgeſloten, om hunne zeden verder, dan in onbeſchaafde menſchen vallen kon, te voltooien: zy leerden toch, volgens *Plutarchus* (1) bykans niet anders dan gehoorzaam te zyn, alle moeite door te ſtaan,

mogelyk, dat de nutte konsten of wetenſchappen aldaar het licht zagen; of dat zy, onder de Spartanen opgekweekt, en volmaakter tot anderen overgebragt wierden.

(1) Γραμματα ενεκα της χρειας εμανθανον. των δε αλλων παιδευματων ξενηλασιαν εποιουντο η μαλλον ανθρωπων η λογων. η δε παιδεια ην αυτοις το αρχεσθαι καλως και καρτερειν πονουντα και μαχομενον νικαν η αποθνησκειν. (PLUT. *Inſt. Lac.* p. 76.)

ſtaan, en in den kryg te overwinnen of te ſneuvelen.

De Godsdienst der Spartanen vertoonde meer, als 't ware, eenige ſprankels van eenvoudiger Godsvrugt, dan die der andere Grieken, gemerkt deze in dezelver openbare eerdiensten niet zo zeer gekoesterd, als wel door uitwendige plegtigheden onderdrukt wierd. *Lycurgus* gedoogde niet dat men de offerhanden kostbaar maakte; doch hy ſtond alleen ſpaarzaam toe, dat men geringe of gebreklyke dingen offerde; herinnerende ſteeds het nadruklyke gezegde dat men by *Plutarchus* aangetekend: vindt. „Laat ons niet ophouden den Goden te eeren." Ook pryst zich die Spartaanſche bede. „Dat de Goden de deugd zegenen!" (1) door hare ſnedigheid en beknoptheid, die de edelſte gevoelens aanduidt, en in het harte opwekt, derwyze aan, dat ik zeer wel de woorden der Godſprake van *Jupiter Ammon* kan byvallen: βυλεθαι αυτω την Λακεδαιμονιων ευφημιαν μαλλον, η τα συμπαντα Ελληνων ιερα: dat hy de ευφημια, de deftige ſmeekbede, der Lacedemoniers ſchattede boven alle de offeranden der Grieken. Wyders moet ik mede bekennen, dat my niet mishaagt de inſtelling, by welke ie-

(1) ευχη δ' αυτων. Διδουαι τα καλα επι τοις αγαθοις, και πλεον μδεν. (PLUT. *Inſt. Lac.*) Deze bede droeg den naam van ευφημια: en PLATO brengt het alleszins ſnedige gezegde van JUPITER AMMON by, in zyn II boek van *Alcibiades*. PLUTARCHUS zegt ook, dat zy het er in hunne gebeden byvoegden, om in het verdragen van tegenheden geſterkt te worden.

iemand, die iets misdaan had, verpligt wierd, zelve in zeker ſmadelyk liedje zyn misdryf by den Altaar op te zingen (1). Op deze wyze toch kon de wetgever den overtreeder de ſchandelykheid zyner misdaad ten ſterkſte doen gevoelen.

Maar ondertusſchen zien wy met innig leedwezen, uit het te voren gemelde, dat die goede ſprankels van zedelyke verbetering, door de opvoeding en burgerlyke inzettingen, zo als ik gezegd hebbe, niet alleen niet verder opgewakkerd, maar zelfs, door de belemmering van de vrye beſchaaving des verſtands, veeleer onderdrukt wierden.

Slaan wy verder het oog op de Spartaanſche lighaamsoefeningen, dan ontdekken wy wel dra, dat ze, althans mynes oordeels, niet ten onregte berispt worden, zelfs met opzigt tot dat oogmerk, waar toe zy meest ingerigt waren; om hen namelyk gehard, vast en ſterk van lighaam te maken. Want *Aristoteles* merkt πολιτ L. VIII. c. IV. zeer verſtandig aan, dat de dapperheid niet voortgeteeld wordt uit woestheid; en dat men den moed in de wilde dieren niet aanzien moet voor een gevolg hunner woestheid; daar die ook met de zagtere geſteldheid van een Leeuw gepaard gaat. Op gelyken voet mag men hem als een braaf en dapper man beſchouwen, die een hem, buiten zyn eigen ſchuld, treffend gevaar, waar aan

(1) PLUTARCH. *Inſt. Lac.* p. 77. Londenſche uitgave in 4to. 1741.

dan hy zich op eene edele wyze bloot geſteld vindt, kloekmoedig tegenſtand weet te bieden. Van deze zeer gepaste bedenkingen bedient zich die wysgeer voorts, om dit Leerſchool van de lighaamsoefeningen der Spartanen door te ſtryken. Hy is van gevoelen dat de jongens, tot de eerſte beginzels der manbaarheid toe, aan ligter oeffeningen moesten gewend worden, met affchaffing van die ſtrengere levenswyze en arbeid, die hen bezwaarden; om den natuurlyken groei der opwasſende jeugd in zyne werking niet tegen te gaan. In dit opzigt heeft *Lycurgus*, gelyk hy met eene losſe redeneering, maar overeenkomstig met de ondervinding, bewyst, tegen de wetten der voorzigtigheid gezondigd. Er zyn, zegt hy, nauwlyks twee of drie geweest, die als jongelingen, en naderhand in hunne manbare jaren, in de Olympiſche ſpelen de overwinning behaald hebben; het kon namelyk niet misſen, of zy, die reeds als kinders, door die gezette en aanhoudende oeffeningen het lighaam hadden uitgeput, hadden den bejaarder leeftyd te vroeg zyne ſterkte benomen.

En waarlyk die geduurige en ſtrenge oeffeningen, aan welken de kinders zich by 't leven af moesten gewennen, inzonderheid die bloedige (μασιγουσις) geesſelingen in den tempel, konden wel het lighaam, als met een korst van eelt overtrokken, gehard maken; maar zy beroofden tevens ongetwyffeld de beenderen en zenuwen van derzelver natuurlyke vermogens en

ſappen. Ook lagen de Spartanen, dit voegt er *Ariſtoteles* zeer wel ter ſnede by, by anderen niet voor, om dat zy hunne jongens op deze wyze oeffenden; maar om dat zy, in 't ſtryden, anderen, die dus niet geleerd waren, de loef afſtaken. Want nu, zegt hy, (dat is by zyn leeftyd,) ſchieten zy in de worſtel- en ſtrydſpelen, by de overigen, welken nu insgelyks geoeffend zyn, verre te kort.

Na dit alles ſtaan ons nu nog maar eenige weinige dingen in opmerking te nemen. Wy hebben te voren reeds gemeld dat, volgens eene wet van *Lycurgus*, de magt om te beſluiten aan het Volk gelaten was: doch dat de Overheid gelast wierd, om de zaken aan het Volk voortedragen. Maar dit diende alleen, gelyk zeker oud ſchryver zegt, om verſtandige redenaars te vormen, terwyl de uitſpraak aan het onkundige gemeen ſtond. Ook is deze inſtelling van *Lycurgus* niet goed te maken met te zeggen, dat hy het Gemenebest reeds zó vond; of dat deze berisping tegen allerlei volksbeſtuur ingebragt kan worden. Ik ſta gaarne toe, dat een volſtrekt onbepaald volksgebied, vooral onder een ruw en onbeſchaafd volk, volſtrekt niet goed te keuren zy: want het kan niet anders zyn, of de wetten moeten in zulk een Staat geheel verward en verbasterd worden; 't geen, gelyk wy reeds voldoende bewezen hebben, ook by de Spartanen plaats gehad heeft. Dan hieromtrent mag men wel aanmerken, dat *Lycurgus*, met een uitſte-

kend

kend gezag, de verbetering van 't Gemenebest aangevangen hebbende, het Volk, dat hy door de gelykmaking der goederen genoegzaam ingenomen had, ongetwyffeld wel had konnen leiden, en van deszelfs oude regt afbrengen, indien hy zelf recht ingezien had, dat dit voor den burgerſtaat nadeelig was.

Wat eindelyk de Heloten aangaat, die de Spartanen voorheen door den oorlog tot hunne ſlaven gemaakt hadden, dezen gebruikte *Lycurgus* om de landeryen, welken hun het onderhoud moesten verſchaffen, voor een zeker gedeelte der inkomsten te bebouwen, zonder de gebooren burgers daarmede te belasten; maar de wetgever ſchynt niet begrepen te hebben dat hy, dus doende, die, voorheen uitheemſche vyanden, nu tot binnenlandſche vyanden van den Staat maakte. Hy heeft namelyk, toen hy de wetten uit Creta haalde, alwaar de περίοικοι, die de omliggende landeryen bewoonden en bebouwden, ſoortgelyke ſlaven, geene de minſte ontrustende bewegingen veroorzaken konden, om dat zy van allen vreemden onderſtand, of daar toe ſtrekkende aanſpooringen verſtoken waren, zich dezelfde gedweeheid van de Heloten in het vervolg beloofd. Maar de omliggende nabuuren der Spartanen, als de Argiven, Mesſeners en Arcadiers, gaven den Heloten meermaals te over aanleiding, om zich wegens hunne ſlaverny te wreeken. Ik zou hier nog wel konnen byvoegen, dat de menschlykheid *Lycurgus* ver-

pligtte, hen van deze ſlaaffche diensten te ontſlaan; indien men, uit een fyner en edeler bezef van beſchaafdheid, die tyden met hetzelfde regt mogte beoordeelen, als de onzen; in welke edelaartige en brave mannen zich op de heilige vierſchaar der reden beroepen hebben en nog beroepen, tegen het ſteeds ſtandhoudend gebruik, om, geen krygsgevangenen, maar menſchen, die men ſteelswyze aan hunne huisgenooten ontroofd heeft, tot lyfeigenen of ſlaven te maken.

Dus verre wat aangaat *Lycurgus*; laat ons nu voorts het oog ſlaan op *Solon*, en wel aanvanglyk overwegen

VII.

DE ZEDEN EN DEN STAAT DER ATHENIENZERS TEN TYDE VAN SOLON.

Een Gemenebest onder de Atheners, volgens vastgeſtelde wetten, te vormen en te regelen was een veel moeielyker en ingewikkelder werk dan by de Spartanen of eenige andere volken. De Athenienzers toch waren van een zeer loſſen en wispeltuurigen aart; wel beſchaafder in zeden, maar zeer overhellende tot verwyfdheid en wellust. Zelfs het gemeen onder hen was van langzamer hand gewoon, eenigermate kostbarer te leven, was geneigd om ſteeds meer verſtands te vertoonen; onderwond zich over Staatszaken te redeneeren; en elk een bykans bekroop de lust om door nieuwigheden te vermaken en vermaakt te worden.

De lucht was te Athenen dun; en uit dien hoofde wierden zy, zo als *Cicero* (*de Fato*) zegt, ook geagt fyner te konnen denken (1). Van daar geeft *Xenophon* (in zyne πορος c. 1. §. 2. 3. 6.) mede zeer breed op van de aangenaamheid der luchtſtreek, en den

(1) Vergel. ARISTOT. (πολιτ. L. VII. 7.

den vrugtbaren grond van Athenen (1). En even zo is de taal van *Aristides* in zyne *Panathenaica*, πεδιων τα καλλη και χαριτας, των μεν προ της πολεως ευθυς απο τε τειχους μαλλον δε απο της ακροπολεως κεχυμενων και εγκαταμιγνυμενων τη πολει των δε εφ εκαση τη θαλαττη τοις αιγιαλοις εφορμουντων. Wyders leeren wy uit *Philostratus* (in *vita Apollon.* Coll. *Gellii* L. I. c. 2.) dat de herfst te Athenen zo warm was, dat zy in dat ſaizoen even dun gekleed gingen als in den zomer. Schoon derhalven de grond (τοις γεωργοις) voor de Landbouwers al eens niet genoegzaam ware (2), en *Solon* daarom wilde, dat men zich op de beoefening der kunſten zou toeleggen, zo ſtelde hen nogthans dat gedeelte, dat bebouwd wierd, in hunne verwagting niet te leur.

Onder de overige aanleidende oorzaken, die de rykdommen, en, met eene lustiger levenswyze, de weel-

(1) Daar ik bemerkt heb, dat zommigen dit in twyffel trekken, zal ik er hier de aangeduide plaatzen nog byvoegen. η χωρα πεφυκεν οια πλειστας προσοδους παρεχεσθαι . . εκειν το μεν τας ωρας ενθαδε ηδιστατας ειναι και αυτα τα γιγνομενα μαρτυρει. α γαρ πολλαχυ ηδε βλασταινειν δυναιτ' αν, ενθαδε καρποφορει . . . Και μην οσαπερ οι θεοι εν ταις ωραις αγαθα παρεχυσι και ταυτα παντα ενταυθα πρωιαιτατα μεν αρχεται οψιαιτατα δε ληγει . . . Οσω τινες πλειον απεχυσιν αυτης (γης) τοσυτω χαλεπωτερους η ψυχεσιν η θαλπεσιν εντυγχανυσιν. Wie nu zal *Plutarchus*, daar hy *in vita Solonis* p. 360. zegt, dat de meeste landeryen αγεννη και φαυλα onvrugtbaar en ſchraal waren, geloof geven boven *Xenophon*? 't Is toch blykbaar, dat de minst bebouwde landen ook minst vrugtbaar zullen geweest zyn.

(2) PLUTARCH. *Vita Solon.* p. 360. volgens *Reiske's* uitgave.

weelde te Athenen deeden toenemen, muntte zeer zigtbaar inzonderheid de koophandel uit. Hoe veel dezelve toegebragt hebbe ter vorminge van den geest, en ter opſcherpinge van het Atheenſche Volk heeft niemand waarlyk verſtandiger opgemerkt dan *Xenophon*, (*Lib. de Rep. Athen.* c. 2.) Van hier immers is het dat de Atheners, zich op de ſcheep-vaart toeleggende, en zeer vele Landen bezoekende, niet alleen den Rykdom der Grieken en Barbaren overal van daan haalden; (§. 6.) maar dat ook het Volk leerde, er op aan dringen, dat er uit de algemene kas verſcheiden openlyke worstel- of ſtryd-perken, baden en daar toe voor hun geſchikte gebouwen geſtigt, openbare offerhanden en gastmalen ingeſteld wierden, om zich by het plegtig vieren (1) der vermenigvuldigde feestdagen openlyk te vermaken. (§. 9, 10.) Op deze wyze wierd alles, wat ſtrelend en aangenaam in Sicilien, Italien, Cyprus, Egypten, Lydien, om en aan de Peloponeeſche zee of elders anders plaats had, te Athenen als de algemene verzamelplaats weldra byeengebragt. Daar de Atheners allerleie talen hoorden, namen zy van de eene en de andere iets over; en even zo ging het met hunne levenswyze en kleeding; zy maakten zich, om zo te ſpreken een mengzel van alles, wat zy onder alle Volken zo Grieken als Barbaren vonden, dat hun be-

(1) Αγουσιν εορτας διπλασιας η οι αλλοι. XENOPH. *Reſp. Ath.* III. 7.

behaagde. (§. 7. 8.) Hier door gebeurde het somtyds, dat men de ſlaven te Athenen, uit aanmerking huuner ſchoone gedaante en kleeding, nauwlyks van een vrygeboorenen konde onderkennen. (*ibid.* I. §. 9, 10, 11.)

Een ieder die deze ſchets der Atheenſche zeden leest, begrypt ligtlyk, dat hier omtrent, terwyl we inzonderheid op den leeftyd van *Solon* oogen, de verſcheidenheid der volgende tyden egter ook zeer in aanmerking komt: en 't is daarenboven bekend, dat boven al onder *Themiſtocles*, (in het 3de Jaar der 71ſte Olympiade,) met het bouwen van de Piræeſche haven, waar door de Stad tot aan zee reikte, de ſcheepvaart te Athenen gevestigd en zeer uitgebreid wierd. Maar wie weet intuſſchen ook niet dat Athenen, wanneer men tot vroeger tyden te rug treedt, toen reeds voor den koophandel openſtond, en dat men er veel werks van maakte? De ligging der Stad kon niet misſen vreemdelingen en inwoonders al vroeg uit te lokken om de zee te bebouwen; zy hadden al vroeger de Phaleresche haven. Vóór *Solons* tyd hebben zy ter zee geoorlogd met de Mytileners over Sigeum, (*Herodot.* L. V.) en meermaals gevogten om het eiland Salamis. *Solon* zelf, toen zyn vader door eene al te groote milddadigheid zyne goederen verkwist had, zich ſchamende van anderen iets te ontvangen, ſchikte zich, nog een jonge-

geling zynde, tot den koophandel (1). En daar ten dien tyde de burgers te Athenen in drie deelen verdeeld wierden, waar van de παραλιοι (2), of ſtrandbewoonders, een gedeelte uitmaakten, bezeft men zeer wel, dat de zeekust, zelf, voor den tyd van *Themiſtocles*, niet ledig gelaten is. *Piſiſtratus*, die met *Solon* genoegzaam gelyktydig leefde, heeft Naxus, Delos, benevens Sigeum bemagtigd, en de zee-roovers (volgens *Polyænus* V. 14.) te ſcheep vervolgd. Ook is, kort daarna, onder de zoonen van *Piſiſtratus*, Cherſoneſus Taurica eerstmaal te ondergebragt. (*Herodot.* VI.) Daarenboven toont die enkele wet, by welke *Solon*, op een gedeelte van den koophandel ziende, den uitvoer der Landvrugten, behalven de Olie, na vreemde landen ſtrenglyk verbiedt (3), duidelyk genoeg dat er al eenige buitenlandſche handel gedreven wierd.

Er zyn voorts, ten blyke dat de Atheners zeer ſlof in den Landbouw waren (4), behalven deze wet,

(1) PLUTARCHUS voegt er *in vita Solon.* p. 317. by: εμπορια δοξαν ισχυν οικειωμενη τα βαρβαρικα και προξενους φιλιας· βασιλεων και πραγματων εμπειρους ποιουσα πολλων.

(2) PLUT. *l. c.* p. 338.

(3) Die goederen na buiten uitvoerden wierden door den Archont ſtreng vervloekt. PLUT. *l. c.*

(4) Uit dien hoofde was *Solon* genoodzaakt deze wet te geven, welke

wet, nog zeer vele andere bewyzen. Daarom heeft *Pisistratus*, die zich, kort na de wetgeving van *Solon*, als Alleenheerscher opwierp, velen uit de stad na buiten verdreven, om het land te bouwen; en hy gelastte hen, op dat zy aldaar zouden blyven, een slegt rokje (κατωνακην) te dragen, terwyl hy den behoeftigen eenigen voorraad van zyn eigen vee en zaad byzettede (1). Meerendeels hadden zy liever weiland dan bouwland (2); welk nieuw bewys van 's volks neiging tot een lui en gemaklyk leven wy hier niet met stilzwygen wilden voorbygaan.

En waarlyk tot deze ledigheid, die 's volks gemoederen week en mak maakte, bragt zeer veel toe het genot der langduurige vrede, onder de Koningen en de Archonten. Want na den oorlog van *Codrus*, is

ke voorts niet wel strookte met een vryen handel. Edoch, schoon hun, volgens die wet, het verkoopen der landvrugten buiten 's lands niet vry stond, zo wierd hun egter hier mede de handel ter zee in andere dingen niet verboden. Dit verbod diende veeleer om ook toevoer van graan van buiten te krygen. Men vergel. hier mede MEINERS *Histor. Literar. inter Græcos et Romanos*. P. II p. 82.

(1) Zie MEURSII *Pisistrat*. p. 1428, 29.

(2) PLUT. *l. c.* p. 362. Van daar was het dat ook *Solon* eene naar dien tyd niet geringe belooning toewees, aan iemand die de wolven doodsloeg. Dezelve PLUTARCHUS beschryft het land van Athenen, als een droog land, dat groot gebrek aan water heeft, zeggende *l. c.* p. 363. προς υδωρ ουτε ποταμοις εςιν αενναοις ουτε λιμναις τισιν ουτ' αφθονοις πηγαις η χωρα διακρης. Maar indien dit gebrek zo groot geweest ware, dan zou er genoegzaam geen weiland hebben konnen zyn.

is er, onder de Archonten geen kryg meer ontſtaan; en vroeger vinden wy van geene ſtryden, buiten eenige verafgelegene van *Theſeus*, en een met de Thebanen, gewag gemaakt (1). Ook ſchynen die zagtheid des volks, en de huislyke belangen der ryken, die hunne goederen veel liever vredig wilden genieten dan kryg voeren, en die toen te Athenen een grooten invloed hadden, zeer veel toegebragt te hebben ter handhavinge der vrede.

Wanneer men dit alles te zamen neemt, is er ligt uit op te maken, dat het getal der inwoonders te Athenen, ten tyde van *Solon*, vry groot geweest kan zyn, ſchoon wy er nergens eene toenmalige zekere opgave van vinden. De Scholiast van *Pindarus* brengt (Ode IX.) uit *Philochorus* wel by, dat *Cecrops* reeds twintig duizend burgers, welken hy gelast had elkander ſtenen aan te brengen, berekend had; ook lezen wy dat de oude ſtad (τὸ ἄστυ) zestig ſtadien in haren omtrek groot was: (2) want er waren twaalf ſtedekens, welker inwoonders *Theſeus* in deze eene ſtad, Athenen, te ſamen gebragt had. (*Strab.* IX.) Echter kan ik hier uit niet bepalen hoe veel menſchen de ſtad zelve, of het land van Athenen gevoed hebbe, die allereerst onder de wetten van *Solon* ſtonden. He-

(1) ISOCR. *Orat.* I. p. 146.

(2) De plaatzen der oude Schryveren, hier toe behoorende, zyn by een verzameld door JOH. MEURSIUS *de fortuna Attica.* C. III. IV.

Herodotus meldt (L. V. 97.) dat, ten tyde van *Aristagoras*, de Atheenſche burgers, met een rond getal, zo als men 't heet, benoemd, een getal van 30000 uitmaakten. Daar en tegen verhalen *Lyſias* en *Andocides* dat er by Marathon nauwlyks 10000 tegen de Perſianen ſlaags geweest zyn. De zekerſte telling, waar van ik gewag vinde, ſchynt onder *Pericles* in 't 4de Jaar, der 83ſte Olympiade opgemaakt te zyn, toen het koorn onder de burgers uitgedeeld moest worden. Men vond toen, volgens eene nauwkeurige optelling, een getal van 5000 Bastaarden, onwettigen, (hier toe behoorden alle de zodanigen welker vader of moeder, een van beiden, geen egte Atheners waren;) en het getal der gebooren en wettige burgers was 14040. (*Plutarch. in Vita Pericl.*) By dit alles zou men konnen voegen, dat de Athenienzers in den ooflog tegen de Perſen, onder *Miltiades*, (in het 3de jaar der 72ſte Olympiade) de Lacedemoniers uitgezonderd, de grootſte menigte van het leger uitmaakten. Maar het een en het ander geeft ons, met betrekking tot den leeftyd van *Solon*, nadien de Atheenſche zaken geduurende dat tydverloop merkelyk toegenomen waren, niet dan loutere gisſingen aan de hand.

Dan er is nog een andere weg op, om over het vermogen der inwoonderen van Athenen, omtrent dien tyd, te oordeelen. Want toen *Solon* het volk, naar mate van ieders vermogen, in vier Clasſen verdeel-

deelde, (τους μεν εν ξηροις αμα και υγροις μετρα πεντακοσια ποιουντας πρωτους εταξε) heeft hy die genen, welken een inkomen van vyfhonderd maten, zo van drooge als natte of weeke waren, hadden, onder de voornaamſten gebragt; en zy, die minder dan tweehonderd maten uit de inkomſten hunner Landeryen kregen, wierden onder het gemene volk gerekend. Doch men moet daaromtrent wel in 't oog houden, dat hier in alle gevallen niet anders in rekening kwam dan de inkomſten uit de landeryen, en geenszins de voordeelen, welken men trok uit andere dingen, die men van elders anders bekomen kon.

Inzonderheid moet ook het geld ten tyde van *Solon* zeer ſchaars geweest zyn; daar eene maat koorn, (die by het leven van *Demosthenes* op vyf dragmen te ſtaan kwam) op één dragme gerekend wierd; voor welken prys zy ook een Schaap verkogten; doch een Runderbeest gold vyf dragmen (1). Ook hielden zich weinigen en ſlegts byzondere perſoonen op met het werken in de Zilvermynen; die, volgens *Xenophon*, van oudsher, op 't gebergte van Laurion den Atheners bekend waren; en 't Gemenebest hield er zich, ten tyde van *Xenophon*, weinig of niet mede op.

Dat

(1) Dit weten wy uit de wet van *Solon*, door PLUTARCHUS *in Vita Solon.* p. 362. bewaard; welke PETITUS *in Juriſpr. Attica* p. 73. L. I. *Tit.* I. ten onregte verdenkt. Vergel. HEYNII *Acad. Opuſc. Vol.* I. p. 266

Dat wy nu, zonder ons breeder over ſoortgelyke byzonderheden uit te laten, overgaan ter beſchouwinge van 't geen de geſteldheid van dit Gemenebest, zo als hetzelve vóór *Solons* tyd was, dadelyk betreft.

In plaats van een Alleenheerſcher had men te Athenen negen jaarlyks aankomende overheden, (Αρχοντες) welker eerſte (Αρχων επωνυμος) de voornaame overheidsperſoon, de tweede (βασιλευς) of koning, de derde (πολεμαρχος) krygsbevelhebber, en de zes overigen (θεσμοθεται) of handhavers der wetten genoemd wierden (1). *Sigonius* en *Emmius* (2) zyn het niet eens, of ze by het lot benoemd dan by ſtemming verkoren wierden; ik val in dezen, met *Emmius*, *Ariſtoteles* toe, die (πολιτ. L. II. c. 10.) ons uit de inrigtingen van *Solon* leert, dat de Archontes door ſtemming verkoren wierden; want hy voegt er met ronde woorden by dat *Solon* deze verkiezing niet afgeſchaft heeft: εοικε δε Σολων, εκεινα τα μεν υπαρχοντα μεν πρω-

(1) POLLUX L. VIII. c. 9.

(2) Zie hier over EMMIUS, in *Deſcr. Reip. Athen.* p. 446. en SIGONIUS in *Tr. de Rep. Athen.* L. I. p. 1525. PETITUS brengt in *Com. in Leges Att.* L. III. *Tit.* II. p. 302. deze onderſcheidene gevoelens zeer wel te zamen, om dit verſchil te eindigen. Want hy toont ons uit den Grammaticus *Harpocration*, (op het woord επιλαχων) dat het volk eerst uit de voornaamſten verkoor die genen welken zy begeerden; en dat hun dan voorts het beſtuur der regeering by loting te beurte viel. PERISONIUS heeft in zyne aantekeningen op ÆLIAN. *Var. Hiſt.* L. VIII. §. 10. dit geſchil op nieuw behandeld. Vergel. hier mede ISOCR. II. 261. MEINERS *l. c.* P. II. p. 11.

πρωτερον ȣ καταλυσαι την βȣλην και την των αρχων αιρεσιν. Ook is *Solon* zelf, gelyk *Plutarchus* uitdrukkelyk meldt op die wyze verkooren tot overheidsperſoon, bemiddelaar en wetgever (1): ηρεθη αρχων και διαλλακτης και νομοθετης.

Uit deze bevoegdheid des volks, om hunne hooge regeerings-perſoonen zelf te verkiezen, konnen wy ligtlyk opmaken, dat het ſtaatsbeſtuur te Athenen, reeds voor *Solon*, niet enkel Aristocratisch geweest is, of geheel aan den Adel geſtaan heeft: en we beſpeuren tevens duidelyk, dat de menigte niet onder eene openbare ſtrenge heerſchappy van trotſche Edelen, maar onder het gewigt van den byzonderen rykdom der Grooten, derzelver woeker en winzugt, en hunne eigen armoede gedrukt ging. Want onder *Theſeus*, die het eerst de bewoonders van Attica in ééne ſtad by een bragt, was de Staat zodanig ingerigt (2), dat al de magt aan het Volk ſtond; terwyl de Koning alleen den kryg regelde en het opzigt over de wetten had. Hy verdeelde de inwooners in drie clasſen των ευπατριδων, γεωμορων, en δημιȣργων, den Adel of Mannen van voorname Geſlagten, de eigen Landbebouwers en de werklieden. Den *Eupatriden*, of dien der eerste clasſe beval hy kennis te

(1) *in Vit. Solon.* p. 339.

(2) PLUT. *in Vita Theſei.* p. 49.

te nemen van 't geen de zaken van den Godsdienst, mitsgaders het ſtaatsbeſtuur betrof; zy moesten γινωσκειν τα θεια και παρεχειν αρχοντας απαυσι και νομων διδασκαλους ειναι και οσιων και ιερων εξηγητας; maar voor het overige wilde hy dat de burgers in alles aan elkanderen zouden gelyk ſtaan (1). En deze overoude inſtelling heeft, in het Atheensche Gemeneſbest, *tot op Solon* toe derwyze ſtand gehouden, dat het Volk nooit ten eenemale van deszelfs beſtuur uitgeſloten geweest zy (2). Maar toen het Opperbewind van de Koningen op de Archonten overging, en daar op weldra het tydperk der regeering, niet voor hun leven, maar op het beſtek van tien jaren, en naderhand op dat van één jaar, 't welk onder *Solon* geſchiedde, voor de Archonten bepaald wierd, kon het niet miſſen of de *algemene* vryheid moest er merkelyk by winnen. Ook heeft er *Theſeus* eene algemene vergaderplaats, ter byeenkomste van het βυλευτηριον, of ter raadpleginge geſchikt (3); en deze vergadering is waarſchynlyk dezelfde als de Areopagus, of ze zal ha-

(1) *Idem* p. 51.

(2) Hierom zingt *Solon* (by PLUTARCH. p. 351.)

Δημω μεν γαρ εδωκα τοσον κρατος οσσον επαρκει
Τιμης υτ' αφελων υτ' επορεξαμενος.

(3) PLUT. *ibid.* p. 49. καταλυσας τα παρ εκασοις πρυτανεια και βυλευτηρια και αρχας, εν δε ποιησαν απασι κοινον ενταυθα πρυτανειον και βυλευτηριον, οπυ νυν υδρυται το αστυ.

hare regten naderhand met dien gemeenſchaplyk gemaakt hebben (1). De Areopagus althans was reeds voor *Solons* tyd in bloei, naar uitwyzen van deszelfs agtſte wet in de 13de Tafel. De wetgever had namelyk vastgeſteld Ατιμων οσοι ατιμοι ησαν πριν η Σολωνα αρξαι, επιτιμους ειναι, πλην οσοι εξ Αρειου παγου . . . . κατεδικασθησαν. (2). Volgens deze wet moesten zy, die hunne vryheid verbeurd hadden, voor dat *Solon* regeerde, weder herſteld worden, ten zy, dat ze door den Areopagus veroordeeld waren: 't welk inſluit dat de Areopagus al vroeger ingeſteld was. Buiten dezen had men er ook de regtbanken der Ephoren met nog verſcheiden anderen: en wel inzonderheid de wetten van *Draco*, die gegeven zyn in het 4de jaar der 39ſte Olympiade, en dus ongeveer 27 jaren voor den tyd van *Solon*. Maar, door het grooter gezag van *Solon*, zyn die oude inſtellingen derwyze in het vergeetboek geraakt, dat zelfs de in dit ſtuk kundigſte mannen het niet hebben durven wagen, hier van iets met zekerheid op te geven (3). Ook had *Draco* την πολιτειαν den ganſchen Staat of regeeringsvorm niet geregeld, maar ſlegts wetten tegen de overtreders gegeven, en dezelven bekragtigd met ſtraffen, die te regt als ten ui-

(1) Vergel. MEINERS *l. c.* P. II. p. 8.

(2) PLUTARCH. *ibid.* p. 253. Alles wat PETITUS in *Comm. in Legg. Att.* L. III. *Tit.* II. p. 326. hier tegen aanvoert, ſchynt dit gevoelen veeleer te bevestigen.

(3) Zie SIGONIUS *de Republ. Athen.* L. I. p. 1525.

uiterſte wreed gebrandmerkt ſtaan. Velen willen wel dat *Solon* alle deze ſtrafwetten, behalven die tegen den manſlag, vernietigd zou hebben; dan 't is blykbaar, gelyk we vervolgens toonen zullen, dat ze niet geheel en al opgeheven, maar zommigen derzelven met eenige verzagting in ſtand gebleven zyn.

Het tot hiertoe door ons bygebragte leert dus duidelyk, dat de ſtaatsgeſteldheid van Athenen, zo als die zich van oudsher liet aanzien, bezadigd en gematigd genoeg geweest is: dan vóór *Solons* tyd wierd alles in verwarring gebragt. De weelde namelyk en vadzigheid had den grooten hoop der burgers aan eenige weinige rykaarts, door zig overmatige ſchulden op den hals te halen, genoegzaam onderworpen gemaakt. Dit bezeffende, begonden zy te klagen, dat de vermogenden hooghartig en trotsch waren; dat zy den gemenen man tot dagloners op hunne akkers bezigden, of geheel in ſlaverny dompelden. Zulks had eerlang zo vele oneenigheden ten gevolge, dat beide de partyen, en ryken en armen, in overweging namen hoe het Gemenebest op eene andere, op eene betere wyze, geregeld zou konnen worden. Zy, die het meeste doorzigt hadden, waren er voor om het beſtuur aan *Solon* op te dragen; en verzogten hem den Staat te aanvaarden, mitsgaders de oneenigheden der burgers by te leggen. Dus ſtaat ons nu voorts *Solon* als wetgever te beſchouwen: doch eer wy ons hier toe verledigen, zullen wy kortlyk vooraf nagaan,

VIII. HOE-

VIII.

HOEDANIG EEN MAN DEZE SOLON GEWEEST ZY.

Hy was een afſtammeling uit het koninglyke geſlagt van *Codrus*; maar, nadien zyne erfgoederen, door zynen al te milddadigen verkwistenden Vader, toen hy dezelven in handen kreeg, merkelyk verminderd waren, had hy zich op den koophandel toegelegd; het welk *Plutarchus* (1) ook ter loops verhaalt van *Thales* en den wiskonſtenaar *Hippocrates*; meldende tevens dat *Plato* zich, in het bezoeken van vreemde landen, reis- of teer-geld verſchaft had, uit de door hem verkogte oly in Egypten. Daar hy dus veler menſchen zeden en gewoonten gezien had, ontbrak het hem, door zyne gelukkige geſteldheid van geest, aan

(1) PLUT. *l. c.* p. 318. Op deze wyze verliezen die omzwervingen der oude *Wyzen* zeer veel van het wanſtaltige, dat zy anders ſchynen te hebben, wanneer men geloof geeft aan zulken die hen voorſtellen, als hadden zy alleen te land en ter zee omgezworven, om ik weet niet welke gewyde verborgenheden op te ſpeuren. Dit eene heb ik er nog bytevoegen, dat de reis van *Solon* na Egypten niet vóór de wetgeving te Athenen is voorgevallen. PLUT. *Vit. Sol.* p. 369.

aan gene ervarenis, en hy bezat eene uitgebreide kundigheid van zaken, die den Vaderlande alleszins van veel dienst was; van waar hy den bynaam van (Σοφος) den wyzen verkregen, of dien zich zelven met regt toegeëigend heeft. Ook was hy door zynen geestigen imborst en beschaafde zeden, die hem als eenen Athener zeer wel voegden, op verre na zo koel en gestreng niet als *Lycurgus*. Hy maakte liederen en ernstige gezangen; hier door had hy, gelyk bekend is, de Atheners reeds aangezet tot de herovering van Salamis; en vervolgens stelde hy zyne gegeven wetten ook in dichtzangen voor (1). Hy vermaakte zich insgelyks met vrolyke liederen, waarin hy te kennen geeft, dat de Musicq, de Liefde en de Wyn hem, tot zelfs in zynen ouderdom toe, steeds gestreeld hebben (2).

Hoe men zulk eene betuiging, uit den mond van een bedaagd man, hebbe op te vatten kan men ligtlyk bevroeden (3). Zyne wetten zelve, dienende om het huwelyk heilig en kuisch te houden, mitsgaders om hoerery en overspel met den dood, eerloos-verkla-

(1) Vergel. LAERTIUS *de Solone* met PLUT. *Sol.* p. 319.

(2) Dit zyn zyne woorden volgens PLUTARCH. *l. c.* p. 382.

Γηρασκω δ' αιει πολλα διδασκομενος.
Εργα δε κυπριογενεος νυν μοι φιλα και Διονυσου
Και Μουσεων, α τιθησ' ανδρασιν ευφροσυνας.

(3) Vergel. MEINERS *l. c.* P. I. p. 77–86.

klaring en geldboete te ſtraffen, toonen, zo als hy dezelven gegeven heeft, wel 's Volks ongebondenheid, maar ook tevens zyne zuiverheid van zeden genoegzaam aan. Ja in diezelfde tydsomſtandigheden, dat deze Gryzaard zich dus al ſpelende vermaakte, beſtreed hy, voor de vryheid des Vaderlands onverſchrokken pal ſtaande, de reeds opkomende en zich vestigende dwinglandy van *Piſiſtratus*; waar in hy egter te kort ſchoot, nadien hy de groote menigte te ſterk tegen zich had.

Voorts heeft ook *Solon* dezelfde ſtandvastigheid van ziel, in 't weigeren van de hem aangeboden Koninglyke waardigheid, als *Lycurgus* betoond: waar omtrent hy zich, roemende, dat hy een ieder daar in te boven ging, dat hy over zyn Vaderland niet had willen heerſchen, op een deftigen toon en naar waarheid zingende, aldus hooren liet.

. . . . . ει δε γης εφειμαην
πατριδος (τυραννιδος γαρ και βιης αμειλιχυ
ωδιν καθηψαμην) μιασαι και καταισχυναι κλεος
ωδιν αιδεμαι. πλεον γαρ ωδε νικησειν δοκεω
παντας ανθρωπυς. (1)

Want, na dat reeds voorlang Salamis, op zyn aanſtaan en raadſlagen, bemagtigd, vervolgens ook Cirrha listig ingenomen was, en hy, wegens het voorgeval-

le-

(1) PLUT. *l. c.* p. 342.

lene in den Cylaniſchen opſtand, door *Epimenides* van Creta, die hem als zyn Vriend beminde, de Goden bevredigd had, heeft hy als een wys en dapper man het oog aller burgeren tot zich getrokken; en indedaad, hy hield de gemoederen der meesten aan zich als verbonden, zelfs van hun, die 't hem kwalyk namen, dat hy geweigerd had de koninglyke heerſchappy aan te nemen (1).

IX. DE

(1) PLUT. *l. c.* p. 341-344.

IX.

DE ΠΟΛΙΤΕΙΑ OF STAATS-INRIGTING NAAR DE WETTEN VAN SOLON.

Het ſtond aan *Solon*, ter verbeteringe van het Gemenebest, in het derde jaar der 46ſte Olympiade, toetredende, niet zo vry als aan *Lycurgus*, om al het vroegere verkeerde weg te nemen en nieuwe gebruiken in te voeren; van waar hy, gevraagd zynde, of hy nu den Atheners de beste wetten had voorgeſchreven, als de bevoegdſte regter over zyne eigene inzettingen, ten antwoord gaf, dat hy hen de beste wetten gegeven had, welken zy zouden aannemen, waar voor zy vatbaar waren (1). Men kan, om op de gewigtigſte dingen in *Solons* wetgeving byzonder ſtaan te blyven, het voornaamſte van 's Mans arbeid in 't vestigen van het Gemenebest, gemaklyk, naar 't ons toeſchynt, tot drie hoofdzaken brengen: ingevolge hier van zullen wy nu voorts onderzoeken, hoe hy de drukkende en verder dreigende onheilen weerde; binnen welke grenspalen hy het vermengd ge-

(1) PLUT. *Solon* p. 344.

gezag des Volks en der Edelen of Aanzienlyken beperkte; en, laatſtlyk, wat hy met de voornaamſten zyner overige wetten bedoelde.

Het kwam er in de eerste plaats althans op aan, om den drukkenden last der ſchulden, waar onder velen gebukt gingen, weg te nemen; en hier toe was het dringende bevel der ontlastinge van ſchulden noodzakelyk. Dan daar deze χρεων αποκοπη of opheffing der ſchulden den ryken natuurlyk zeer mishagen moest, wist de ſchrandere wetgever, gelyk *Plutarchus* opmerkt, het hatelyke gewelddadige hier van met eene zagter uitdrukking (ευφημια) te bedekken, bedienende zich vernuftiglyk van het ſtreelende woord σεισαχθεια *of verligting van lasten* (1). Wat hy daaromtrent wezenlyk uitgevoerd hebbe, leidt die zelve ſchryver verder af uit des wetgevers gedichten, daar hy, als de uitvinder der σεισαχθεια of verligting der lasten, vol vreugde opzingt, „dat hy de geſtelde „bepalingen der verpandingen van Landeryen weggenomen, en hen, die voorheen dienden, verlost had; „daar hy, namelyk, een gedeelte der burgers, om „ſchulden verdreven, in hun Vaderland wedergebragt „had, na dat zy door het geduurig ommezwerven in „vreemde plaatſen de Atheenſche ſpraak byna vergeten hadden; als mede dat hy een gedeelte hunner „van de dienstbaarheid, onder welke zy in hun Vader-

„land

(1) *de vit. Solon.* p. 344. 345.

„land gebukt gingen, vrygemaakt had." Wyders heeft hy, om de nakomelingen voor dit alleraffchuwelykst kwaad zeker te behoeden, er deze wet bygevoegd; dat het in 't vervolg niemand meer zoude vryſtaan met iemands lighaam te woekeren, door hem namelyk, ter zake van ſchulden, op de eene of andere wyze dienſtbaar te maken.

Hier mede de voorname oorzaak veler verſchillen en onregtmatige behandelingen weggenomen hebbende, was hy er verder op uit om de aloude Volksregten voor het zelve weder in ſtand te brengen en te houden; met uitſluiting echter van de al te groote vryheid der Volksregeering. Ten dien einde verdeelde hy de ganſche burgery, naar de ſchatting der Landlyke inkomsten, in 4 clasſen; en de laatſte claſſe, die een zeer grooten hoop uitmaakte, beſtaande uit dezulken die geen tweehonderd maten van droge en vogtige waren uit de inkomsten hunner landeryen trokken, θῆτες of daghuurders genoemd, verklaarde hy, εὐφημως, onder een mooi bekleed voorſtel, vry van het openlyk of algemeen regeeringsbeſtuur, als zynde het zelve een last die hun te zwaar viel. De overige vermogender clasſen leide hy het waarnemen dier openlyke bedieningen op, of ſtond hun toe er deel aan te hebben, zonder daar voor eenige beloning te mogen trekken (1). Het

(1) Er waren twaalf honderd vermogende, die deze ampten op zich moes-

Het overheids-ampt wierd dus door deftige en brave mannen bekleed; ten einde dezelven niet verſmaad maar ſteeds hoog geagt zouden worden. Daar het nu, volgens de inrigting van *Solon*, allen burgeren zonder onderſcheid vryſtond by de verkiezing der overheden te ſtemmen, en opening van zaken te mogen vragen, werkte hy hier door tevens uit, dat het voor de overheden gevaarlyk wierd, als zy vermetel of onregtvaardig handelen wilden; en dus bewaarde hy als heilig die regten des Volks, welken, volgens *Aristoteles* (1) de eigenaartige en aangeboren vryheid der menſchen zo nadrukkelyk ſchynt te vorderen. Wyders wierd elk een uit het Volk, tot de andere Regtbanken toegelaten. En hier in beſtaat byzonder dat ſchrander beleid, 't welk en vroegere (2) en latere ſchryvers eenſtemmig in *Solon* bewonderen; dat hy

moesten nemen. POLLUX. L. VIII. c. 9. Sect. XVII. Byaldien er onder de benoemden één ware, die verklaarde dat hy min vermogend en te hoog geſchat was; en voorts een anderen opnoemde die ryker was, dan wierd deze, met ontſlag van den eersten, onder den rang der vermogenden gerekend; of het ſtond hem vry zyne Landlyke bezittingen met den anderen te verruilen; en dat wel volgens de wet van *Solon*. Zie DEMOSTH. *Or. in Phoenipp.*

(1) επει Σολων γε εοικε την αναγκαιοτατην αποδιδουαι τω δημω δυναμιν, το τας αρχας αιρεισθαι και ευθυνειν. μηδε γαρ τουτων κυριος· ων ο δημος δουλος αν ειη. και πολεμιος. ARISTOT. πολιτ. L. II. c. 10. *edit Heinſ.* p. 233.

(2) Vergelyk hiermede het oordeel van ARISTOT. πολιτ. VI. c. IV. 5.

hy namelyk de Volks-regeering en het bewind der aanzienlyken zo konstig wist te ſamen te paren, en dus een allergewigtigst ſtaatkundig geſchil zo gelukkiglyk te ontwarren. *Solon* zelve ſtelde er ook eer in, dat hy de zaken zo geſchikt had, dat noch de Ryken de Gemenen, noch dezen de Ryken konden onderdrukken, en zong deswegens.

Νικαν ȣκ ειαδ' ȣδετερȣς αδικως (1).

Ter meerdere verſterkinge van dezen raadſlag wierd er daarenboven eene nieuwe openbare Staatsvergadering van 400 Leden opgerigt, welke vergadering, behalven dat zy vele andere gewigtige zaken te beoordeelen had, vooral moest toezien, dat er geen beſluit of wet, buiten hare voorafgaande kennis en overleg, (ανευ προβȣλευματος) aan het Volk voorgedragen wierd. Daar het namelyk der wetgeveren zaak was het Volk 's jaarlyks over de afſchaffing of verbetering der wetten te ſpreken, en het aan elken burger vry ſtond zyn gevoelen daaromtrent openlyk bloot te leggen; zo was dusdanig eene voorzorg hoognoodig: en hier door wierd inderdaad aan die roekeloze buitenſporigheid, waartoe anderzins de Volksregeering ligtlyk overſlaat, gelukkig paal en perk geſteld. Deze vergadering wierd wyders 's jaarlyks veranderd, op dat dezelve zich geen te grooten

(1) PLUT. *Vit. Solon.* p. 357.

ten regt aanmatigen zoude. Elk, die by het lot gekozen was, moest vooraf een ſtreng onderzoek ondergaan; en ingevalle er iemand gevonden wierd, die niet genoegzaam waardig was, of ter kwaader naam ſtond, dan wierd, by herlooting, een ander in zyne plaats geſteld. Zy die goedgekeurd waren wierden voorts beëdigd: en laatſtlyk moesten zy, ten einde van 't afgelopen jaar, hun gehouden beſtuur voor het volk verantwoorden.

Daarenboven heeft hy aan den Areopagus, den altyd duurenden Raad, zo groot een gezag verleend, dat men er vinde, die beweren, dat dezelve door *Solon* opgerigt zou zyn. Want, daar vóór zynen tyd een ieder der aanzienlykſten, ſchoon niet van eenige aanmerkelyke verdienste of waardigheid, in dien Raad, op geen vast getal leden bepaald, ligtlyk zitting verkrygen kon, beval *Solon* dat niemand daar in toegelaten zou worden, dan zodanige Archontes, die, by het doen hunner verantwoording, door het Volk goedgekeurd waren (1). De Areopagus was, volgens het denkbeeld van *Solon*, παντων επισκοπος και φυλαξ των νομων (2), de oppervierſchaar en bewaarder der wetten. Dezelve hield boven al het opzigt over de zeden, en was door *Solon*, in deze korte bewoordingen, επισκοπειν οθεν εκαστος εχει τα επιτηδεια και τις be-

(1) De Archontes door kuipery of dronkenſchap verkoren ſloot hy met ronde woorden uit.

(2) PLUT. *Vit. Solon.* p. 352.

φεύγειν κολάζειν, gelast een ſcherp onderzoek te doen na ieders wyze van beſtaan, en de luiaarts te beſtraffen. Van hoe veel gewigts nu zodanig eene wet ware voor een volk als het Atheenſche was, dat zich in ongeſchikte weelde baadde en de ledigheid beminde, kan een ieder, die er een recht denkbeeld van heeft, terſtond bevroeden (1). Ook heeft de Areopagus zyn in velerleie opzigten uitſtekend gezag zo gelukkiglyk volgehouden, dat zelfs de alleenheerſcher *Piſiſtratus* beſloot openlyk voor dezen Raad te verſchynen, toen hy van een gemeen mensch aldaar wegens doodſlag beſchuldigd wierd (2).

Er waren wyders te Athenen nog verſcheiden mindere Regtbanken, aan welken *Solon* byzondere inrichtingen voorgeſchreven had: χιλιοι δε κατα μεν τον Σολωνα τας εισαγγελιας εκρινον, zegt deswegens *Pollux*. L. VIII. c. 6; doch ons beſtek duldt niet op alle dezen afzonderlyk ſtaan te blyven: alleenlyk hebben wy hier nog te melden, hoe 't uit *Demetrius Phalereus*, en anderen bekend zy, dat hy ook δημαρχοι of gemeensmannen aangeſteld heeft.

Wat voorts de wetten van *Solon* betreft, hier omtrent hebben wy bovenal het volgende aan te merken. Ge-

(1) Deze behoort tot die wetten, welken *Solon* met eenige verzagting van *Draco* had overgenomen. Zie PLUT. *Leg. Att.* L. V. *Tit.* VI. p. 520.

(2) ARISTOT. πολιτ. V. 12. verg. PLUT. *l. c.* p. 360.

Geſchenken te geven of aan te nemen verklaarde hy voor oneerlyk (1). Van veel invloeds was mede ongetwyffeld die wet, by welke het elken burger vry ſtond den anderen, over het hem aangedaane ongelyk of ſchending der wetten, aan te klagen (2); en 't was een zeer regtmatig zeggen van *Solon*, dat die burgerſtaat best geregeld is, in welken zo wel de onbeledigden als de beledigden het bedreven onregt in regten mogen vervolgen. Op ſoortgelyken grond ſteunde ook eene wet, die ſommigen vry zonderling toeſchynt, volgens welke niemand zich, in openbare ſtaatsverſchillen, onzydig mogt gedragen.

In de overige inſtellingen van *Solon* ontmoet men vele en gewigtige wetten tegen het overſpel (3), 't welk hy ſtelde, dat ook omtrent eene byzit plaats kan hebben; mitsgaders tegen bordeel-hoeren, de dartele minneplegingen met ſchandjongens (4), de hoe-

(1) DEMOSTH. *in Midiam.* p. 401. & DINARCH. *adv.* DEMOSTH. p. 100.

(2) PLUT. *Vit. Solon* p. 351.

(3) Dat hier tegen de wetten van *Draco* ook reeds geſchikt geweest zyn, getuigt PAUSANIAS *in Boeoticis.* verg. DEMOSTH. *ad. Aristocr.* p. 435.

(4) Zo was ook op de ſchandelyke wellustige gemeenzaamheid met ſlaven de doodſtraffe of eene zware boete geſteld. Zie ÆSCHIN. *adv. Timarch.* p. 173. DEMOSTH. *adv. Midiam.* p. 391.

hoerewaarden en meisjesſchakers (1). Zo ook verſcheiden wetten rakende de wederzydſche verpligtingen van Ouders en Kinderen; vervolgens mede nog dergelyke andere, zo ten aanzien van het voor een ieder vry vervolgen der agterklappers of lasteraars in Regten, als over doodſlag en dievery, mitsgaders de eerloosverklaring van verkwisters; alsmede tegen de overdaad der Vrouwen, het buitenſpoorige der huwelyksgaven, en der begraveniskosten, en al wat van dien aart meer zy. Omtrent het eene en het andere maakte *Solon* zulke bepalende inrigtingen, dat de tomeloze losbandigheid der Atheners nimmer door iets zigtbarer doorgeſtreken wierd (2); en men kan er duidelyk uit afnemen, hoe zorgvuldig *Solon* het er op toegelegd heeft om toch alle zodanige ſmetten uit zyn Gemenebest uit te wisſchen, en derzelver kwade gevolgen te weren.

Door

(1) Daar de Vrouwen te Athenen in een Vrouwenhuis opgeſloten waren, en niet dan op feestdagen in 't openbaar verſchenen, kon er zonder behulp van dit ſlag van menſchen in dat ſtuk niet ligtelyk gezondigd worden; waarom *Solon* zeer doorzigtig de doodſtraffe op derzelver wanbedryf geſteld heeft. Om die zelfde rede verbood hy ook allen Mannen het maken en verkopen van reukwerken. Zie ATHEN. L. XIII.

(2) εκ γὰρ τȣ πραττεθαι τινα ων ȣ προσηκεν, εκ τȣτȣ νόμȣς εθεντο οι παλαιοι. ÆSCHIN. *Adv. Timarch.* p. 172.

Door andere inzettingen bevorderde hy grootlyks de huwelyken der behoeftigen, en de voortzetting van 't geslagt, daar hy den bloedverwanten, onder welken een arm en ouderloos Meisje was, gelaste te hetzelve te trouwen, of door 't schenken van een huwelyksgoed aan den Man te helpen. Ook verleende hy aan eene επικληρω, eene Erfdogter of vermogende beschoryen Maagd, by ongeluk aan eenen onmagtigen bloedverwant gehuwd, de vryheid om eenen anderen Man uit hare naastbestaanden te verkiezen (1). Door andere en wel strenge wetten droeg hy boven al zorg, dat de burgerlyke regten heilig gehandhaafd wierden, daar Athenen van veel slegt Volk krielde. Door andere wetten maakte hy zyne Onderdanen bekwamer ten stryde. Ook zyn er eenige die op den Vee- en Landbouw slaan; zo verbood hy, by voorbeeld, een Werk-os (2) of eenige Ooischaapen, die nog niet geschooren waren of geooid hadden te slagten; en

(1) Indien men, met verscheiden Aantekenaars deze beide wetten voor ééne wet houde, zal er niet wel een goeden zin aan te geven zyn. Ten voorbeelde hier van zy de *Solon* van MEURSIUS c. XVI. p. 2027. en zyne *Themis Attica* c. XIII. Eene gansch andere verklaring hier van geeft ons BAUMGARTEN in zyne *Historia Mundi Univ. Anglica.* Zie zyne Aanm. 161. T. V.

(2) Bekend is het zeggen van VIRGILIUS, Georg. II. 536.

— — — — — — — — *Ante*
Impia quam cæsis gens est epulata Juvencis.

Men vergel. hier mede JESAIA LXVI. 1. 3.

en beval den Areopagus naauwkeurig toe te zien, op het planten der Boomen en ſchikken der Byënſtallen. En niemand, die maar eenigzins opgemerkt heeft, hoe zeer de Atheners door loutere vadzigheid de inkomſten van hunnen grond, dat is het natuurlyk en innerlyk vermogen van hun Land, verwaarloosden, zal eene bezorging van die natuur te laag oordeelen, voor eenen zo waardigen Raad als de Areopagus was. Voorts had hy nog verſcheiden andere dingen weder door andere wetten bepaald, als daar is, uit velen van die ſoort, zyne inſtelling nopens die genen welken bevoegd waren tot het maken van Uiterſte-Willen of Testamenten; ten einde zo min den afgeſtorvenen als overblyvenden eenige blaam aankleven mogte. Dan deze en ſoortgelyke byzonderheden zyn van geen wezenlyken dienst tot het rechte doorzigt van den eigenlyken aart en de natuur dezer Wetgevinge.

Over het algemeen is het te bejammeren dat wy geen geregelde opgave der wetten van *Solon* hebben; en genoodzaakt zyn alleen het eene en andere, als uit eene verzameling van ſtukken en brokken, optemaken. Vooral zou ieder weldenkend onderzoeker, vertrouw ik, hartelyk wenſchen, eens recht te kunnen nagaan, wat die doorkundige Wetgever van zo veel ondervinding, die het gewone leven niet ſlegts met een ſchemeragtig of

vlugtig oog overzag, maar in zynen wezenlyken aart kende, omtrent de beſtuuring van 't gedrag zyner Onderdanen aangewend heeft. Dan hier van zyn ons ſlegts eenige weinige zaken door de aloude Schryvers nagelaten; en men heeft er te minder aan, in zo verre men, in dit geval, gehouden is zich alleen te bepalen aan die dingen, welken met regt aan *Solon* zelven toe te ſchryven zyn. Hiertoe brengt men inzonderheid de volgende.

Geen Zoon was verpligt zynen Vader, die hem in zyne jeugd geen handwerk of levensbezigheid had laten leeren, in den ouden dag te onderſteunen. Hoe hard dit zodanig eenen vallen moest, zal elk ligtelyk gevoelen, die tevens in opmerking neemt, dat de Ouders, volgens de wetten van *Solon*, het volſtrekſte regt hadden over het leven en den dood hunner Kinderen.

Om onder de Jongens de kuischheid te bewaren, wilde hy geene onbekende in de openbare Oefenſchoolen toegelaten hebben; ook moesten dezelven met het ondergaan der Zonne geſloten, en niet voor Zonne-opgang geopend worden; en er mogten, op de feestdagen van Mercurius, geen Jongens in de Schoolen verſchynen, die boven de kindſche jaren waren. Om diezelfde reden moesten insgelyks de Meesters boven de veertig jaren oud zyn. Nogthans verbood *Solon* de eerlyke liefkoozingen der Jongens niet aan de vrygeboo-

boorenen, maar wel aan de Slaven (1).

De kinders der in den ſtryd geſneuvelden moesten op gemene kosten groot gebragt worden (2). En alle de Weeskinders droeg hy den Overheden ter beſtuuring op. ÆSCHIN. *in Timarch.* Wanneer iemand in 't beoeffenen zyner konst boven anderen uitmuntte, vereerde hy hem met den toegang tot de open tafel. PLUT. *Vit. Sol.* Wyders ſtelde hy op de Worſtelſpelen een prys van eene, naar dien tyd gerekend, vry groote waarde. Want aan den Overwinnaar in de Isthmiſche ſpelen wierden honderd, en in de Olympiſche vyf honderd dragmen openlyk betaald: voor welke ſomme, volgens de aantekening van *Demetrius Phalereus*, de een honderd en de ander twintig Runderen diestyds kopen konde (3).

Dat er verder nog vele andere, en wel aloude wetten, nopens het gedrag der Atheenſche Burgeren, uit *Plato*, *Xenophon*, *Ariſtoteles* en andere Schryvers te halen zyn, is ons overbekend; maar niemand heeft tot nog voldoende bewezen, dat ze aan *Solon* toe te eigenen, of door hem uitgedagt zyn. Wy zullen dan dat alles voorts daar laten, en nu eindelyk nog in opmerking nemen

X.

(1) ÆSCHIN. *Adv. Timarch.* p. 189.

(2) PLATO *in Menexeno.*

(3) PLUT. *V. Sol.* p. 362.

X.

HET BERISPELYKE IN DE WETTEN VAN SOLON.

Het is eene bekende waarheid, dat de wetten, die *Solon* gegeven heeft, over 't algemeen alleszins lofwaardig zyn; en dat men zich boven al moet verwonderen over 's Mans beleid en de hem eigene zielsgeſchiktheid, daar hy, met een ſchrander vooruitzigt, het oog gevestigd hield, op de verdere verbetering der wetten, naar de latere byzondere tydsomſtandigheden. Hy droeg namelyk zorg, om ook anderen, ingevalle de Staatsgeſteldheid veranderde, daar toch op al het ondermaanſche weinig te bouwen is, zyne beoogde inzigten in te boezemen. Hier toe kwam hem byzonder te ſtade een zyner Leerlingen met name *Mneſiphilus*, door wiens onderwys *Themiſtocles* vervolgens leerde, hoe zyn Vaderland tot den hoogſten trap van ſterkte en vermogen, zo van binnen als van buiten, op te voeren (1). Te midden echter van een zo voortreffelyk licht, als er in de wetten en

(1) PLUT. *in Vit. Themiſtoclis.*

en gunſtige ſchikkingen van *Solon* doorſtraalt, doen er zich nogtans eenige zaken in op, die ik, daar zy het oordeel hieromtrent ophelderen konnen, hoewel zy tevens de zwakheid van 't menschlyk verſtand aanduiden, niet wel onopgemerkt kan laten.

Want ſchoon *Solon* doordeels het juiste voorkomen en den waren toeſtand der zaken zeer wel in aanmerking name, en zyne wetten hier na regelde; zyn er evenwel ook eenige ſchikkingen onder, in welken ik betuigen moet diezelfde ſchranderheid niet aan te treffen.

Het Atheenſche Volk, hoe onbegryplyk wispeltuurig, was niet minder op eene verregaande wyze bygelovig; en men kan niet wel vermoeden dat *Solon*, een man door ondervinding in zo vele zaken ervaren, aan dat zeer hinkte; intuſſchen is het er evenwel zo mede gelegen, dat de wetten van *Solon* dit kwaad, dat het goed beſtuur van 't Gemenebest zo ontelbare reizen gedwarsboomd heeft, niet tragtten te keer te gaan. Allen bygeloof volſtrekt te verbieden zou, wel is waar, ten eenemale ongerymd geweest zyn. Maar iemand, aan wien de magt om een Staatsbeſtuur te regelen opgedragen is, heeft ongetwyfeld verſcheiden wegen en gelegenheden, van welken hy zich kan bedienen, om die uiterſte dwaze grollen uit de ge-

gemoederen zyner onderdanen uit te rooijen, en denzelven een duidelyker licht van algemene kundigheden onder 't oog te brengen. Wie kan zich verbeelden, dat een Volk te Athenen, in eene ſtad zo vermaard wegens de beſchaving der zeden, opgevoed is, wie moet niet veel eer denken dat dit Volk ſteeds onder een woesten hoop van Barbaren of onbeſchaafde menſchen omgezworven heeft, wanneer hy ziet, dat het eenen *Anaxagoras*, den vriend van *Pericles*, in de gevangenis werpt en ter doodſtraffe verwyst, om dat hy een wonderwerkend vermogen lochent? dat het eenen *Alcibiades*, een man zo vuurig bemind by de groote menigte, uit den zegepralenden ſtryd te rug roept, om zich, wegens eenige beeldenſchennis, op vermoeden van een ſlaafsch gepeupel beſchuldigd, te verdeedigen? dat het eindelyk zich niet ſchaamde, zich door zeker voorzweemzel of gedrogtlyk verſchynzel, angstvallig gemaakt en verſchrikt, te laten aftrekken van de gewigtigſte en algemene belangen. Indien *Solon*, door zyne wetten, aan zulke ſporeloze dwaasheden eenig perk geſteld had, dan zou Athenen zich vermoedelyk nooit dien onuitwischbaren blaam op den hals gehaald hebben van *Socrates*, onder voorwendzel van een godloos mensch te zyn, te laten vermoorden.

Even zo moet het ons ten uiterſte vreemd voor-

voorkomen dat *Solôn*, die zich weleer ook met den koophandel bemoeid, en by het veroveren van het eiland Salamis roem behaald had, geene wetten ter bevorderinge van de Scheepvaart gegeven heeft. Zo dikwyls toch, als hy het Atheenſche Land, uit het kasteel Cecropia, of van eene andere verhevene plaats, al ware het ſlegts toevallig, overzag, kon het, zou men denken, naauwlyks misſen, of hy moest opmerken, dat het de zaak der Atheners was, zich zo wel op de Zeevaart als op den Landbouw toe te leggen: want het Attiſche grondgebied was, gelyk we gezien hebben, grootlyks eene Zeekust. Zelfs moest *Solon* natuurlyker wyze er op gedagt hebben om ſchatten ter Zee te verkrygen; daar die wetten, by welke hy het behoeftige volk aanſpoorde, om zich in konſten, ſchoon ze niet hoog geacht wierden, te oeffenen, duidelyk tonen dat die oplettende Wetgever inderdaad bekommerd en verlegen was, hoe zyne burgers aan de kost te helpen.

Wegens de Regtbanken, in welker beſchikking hy zeer zorgvuldig was, zou men met reden mogen vragen, waarom hy aan het gemeen den toegang tot dezelven vrygelaten heeft; mitsgaders, hoe hy de verkiezing der leden daarenboven aan een weifelend lot heeft konnen overlaten? En het gebrek dezer Regtbanken loopt nog meer in 't oog, als men nagaat, dat zeer vele geſchillen door geen

uitdrukkelyke wet volkomen beſlischt waren; des vele dingen geheel van de willekeur, kennis en billykheid der Regteren afhingen.

Wyders zal iemand ook ligtelyk vermoeden, dat de algemene belangen, in dien grooten Raad van vierhonderd Mannen, door zulk een aantal belemmerd, niet behoorlyk bevorderd konden worden. En dit vermoeden is, naar uitwyzen der ondervinding, niet ongegrond. Want naderhand vond hy goed dezen lastigen hoop, die, op aanraden van *Ciſthenes*, nog met honderd andere leden vermeerderd was, in tien onderdeelen te ſplitzen; om elke vyftigtal, by verwisſeling, voor een tiende deel des jaars met het Staatsbeſtuur te bezwaren.

Wanneer men verder in opmerking neemt, dat het getal der voornaamſten of aanzienlyken gerekend wierd, volgens bovengemelde ſchatting van vyf honderd of drie honderd maters, benevens die van de clasſe der eigen Landbouwers, dan moet men er zich grootlyks over verwonderen, dat *Solon* geen wet gemaakt heeft, by welke het verhogen dezer ſchatting, met het toenemen der bezittingen, bepaald wierd. Dat dezelve door den tyd verhoogd moest worden is zo duidelyk, dat er bykans geene wet toe nodig ſchyne: maar 't komt my voor, dat een Wetgever omtrent dingen, die tot de wezenlyke bezittingen, uit welken het dragen

gen der algemene lasten gevonden moet worden, nooit te oplettend zyn kan. Want van alles wat hieromtrent door de wetten niet als heilig vastgesteld of vooraf bepaald is, daar van zullen zeer vele menschen, als natuurlyker wyze niet zeer scheutig, zich ontslagen rekenen. Dat deze schatting door den tyd verhoogd moest worden, was derhalven ligt te gissen; maar op welken voet moest dit geschieden? En welke persoonen, indien de Stedelyke of algemene Rykdommen van tyd tot tyd eens tot eene ongemene hoogte mogten gestegen zyn, waren dan buiten de schatting der Aanzienlyken of tot het overige Volk te brengen? Dit was waarlyk eene zaak, die de oplettendheid van den wyzen *Solon* met regt vorderde, en men zou van zyn doorzigt wel eenige bepaling daaromtrent hebben mogen verwagten.

Eindlyk schynen ook de wuftheid der Atheners, inzonderheid der vermogendste, mitsgaders hunne verwyfdheid en wellustigheid, volstrekt een sterken breidel nodig gehad te hebben, en *Solon* behoorde die gebreken, door openlyke wetten van eene strenger beschaving der Burgerlyke zeden, betengeld te hebben. Tot lof van *Solons* wetgeving vermeldden wy hier boven, dat hy de onkuischheid, die allerverderflykste pest, uit de worstelspelen geweerd en de lichaams-oeffeningen aangemoedigd heeft: maar het zal alle welmenenden altoos spy-

ten, dat hy geen algemenen goeden regel over de opvoeding der jeugd zynen burgeren aan de hand heeft willen geven; of dat hy, door van buiten komende redenen, hen zodanig iets niet heeft konnen doen aannemen. Voorſchriften van die natuur, den beſchaafder Atheneren, door *Solons* geoeffend oordeel gegeven, zouden, zo zy nog voor handen waren, ook voor onze tyden geſchikter en met behoedzaamheid meer der navolginge waardig zyn, dan de inſtellingen van *Lycurgus*, zo wyd en breed verſchillende van de zeden van beſchaafder Volken, wezen konnen. Dan daar er tot in deze onze dagen bykans niets bezwaarlyker is in te voeren, dan eene betere inrigting voor de jeugd; terwyl deze verlichte eeuw, bovenal in het wyſelyk vormen van de zeden en harten der tedere Sexe, als men op de heilzame oogmerken, waarop geene beſchuldiging vallen kan, ziet, veel pryzenswaardigs opgeleverd, maar tot hier aan toe weinig wezenlyks uitgewerkt heeft; waarom zouden wy dan *Solon* van wegens onagtzaamheid in dit ſtuk beſchuldigen? Hy moest onderdoen voor de ongunſtige tydsomſtandigheden: en ik ontſla hem gereedlyk van dit verwyt. Dan men moet dit echter als eene ſmet in zyne wetgevinge aanmerken, welke ook in onze dagen te berispen is; doch dezelve met hare eigen kleuren afteſchilderen zou zonnyds gevaarlyk zyn, en men zou dikwyls, helaas! vrugteloze pogingen aanwenden!

XI.

XI.

VAN HOEDANIGEN AART WAS DE STAATSGESTELTENIS DER ISRAËLITEN, EN WELKE WETTEN HADDEN ZY VOOR DE KOMST VAN MOZES?

Na het beſchouwen der wetgevinge van *Lycurgus* en *Solon*, zullen wy nu het oog vestigen op de inzettingen van den grooten Godstolk *Mozes*, en ons deswegens een eene foortgelyke ſchikking houden, als wy omtrent het vorige in acht genomen hebben. Op die wyze toch zal zich de roem, eer en waardigheid der Moſaiſche wetgeving des te luisteryker vertonen.

Intusſchen gebiedt ons de ruimte der ſtoffe, vele dingen flegts met den vinger aanteroeren; en wy zullen er te gereeder mede konnen voldoen, dewyl dit zo alleszins vermaard ſtuk, buiten twyffel, by alle opmerkzamen veel bekender is, dan de wetgeving van *Lycurgus* en *Solon*.

tien jaren in getal verdubbelde. Zodanig eene vermeerdering is waarlyk by uitſtek gunſtig, doch gansch niet onaanneemlyk; als men indenkt, dat de Oosterlingen, door hunne vroegtydige rypheid, met het vyftiende of zestiende jaar gemaklyk huwen konden; en dat het den Jongelingen ook vryſtond te gelyk eene ſlavin ter vrouwe te nemen. En 't ſpreekt van zelve, dat het overwreede gebod, van al het jonggebooren manlyke om te brengen, 86 jaren voor hunnen uittogt uit Egypten gegeven, op dit ongelukkig volk niet lang gewoed hebbe.

Zy waren in Egypten als vrye *Nomaden* gekomen; en, volgens eene aloude gewoonte, was elk oudſte Zoon het Hoofd en de Rigter des huizes; ook had hy het opperbewind over het Godsdienſtige; van waar hy met regt ἀρχων της πατριας of πατριαρχης, Opperhoofd des huisgezins of Patriarch, genoemd wierd. Dan, daar het Volk in twaalf voorname Huisgezinnen of Stammen verdeeld was, zo waren er ook twaalf Opperhoofden der Stammen, die reeds Exod. IV. 29. onder de algemene benaming van *de Oudſten der Kinderen Israëls* voorkomen, en op andere plaatſen met namen genoemd worden. Daarenboven hadden zy, dewyl toch de meeste Israëlitiſche Herdersknapen vermoedelyk geheel niet ſchryven konden, ſommigen, die bedrevener waren, tot Schryvers aangeſteld, om de geſlagtlysten te bewaren, en de voorwaarde van koop- en verkoop der goe-

goederen in geſchrift te ſtellen (1); welken Exod. V. 10. met het woord סֹפְרִים aangeduid worden, dat de Onzen door *Amptlieden*, maar anderen door *Schryvers* vertolken (2).

Over 't algemeen bedienden zich de Israëliten in Egypten van geen ander Regt, dan het *Jus conſuetudinarium*, of het Regt der gewoonte en van oud herkomen, om het eens zo te noemen. De Vader had groot gezag over zyne Kinderen; die, zo lang hy leefde, niet van onder zyne magt geraakten. De Dogters trouwde hy, als by verkoop, uit voor den bedongen prys, Gen. XXXI. 15. Eigen vrye Huwelyken, zonder eenig beding van prys, als die van Sara en Rebekka, hadden zeldzaam plaats, en ze zyn hier, mag men zeggen, uitzonderingen op den gewonen regel. Daarenboven ſtrekte ook de magt der

(1) Dat men in dien tyd, en al veel vroeger, koop-voorwaarden heeft konnen ſchryven en zulks gewoon was, kan een opmerkzaam onderzoeker afnemen uit het verhaalde Geneſ. XXIII. Het ganſche voorſtel deswegens in dit Hoofdſtuk is van dien aart, en in zodanig een ſtyl geſchreven, dat oordeelkundige uitleggers hetzelve beſchouwen als een verhaal, opgemaakt uit de geregtlyke oirkonden wegens de wettige egtheid van dien koop. Zie nopens dit ſtuk J. D. MICHAËLIS *Nieuwe Overzett. des O. Testam.* over Gen. XXIII. 6. Hoe nauwkeurig wyders de Israëliten geweest zyn, om hunne geſlagtlysten te bewaren, kan men in de gewyde Schriften bykans op elke bladzyde gewaar worden.

(2) Zie over deze Amptenaars J. D. MICHAËLIS *Mos. R.* I D. p. 245-247.

der Broederen over hunne Zusters zich zeer verre uit. Wat de Zoonen betreft, voor dezen koos de Vader zelf eene Vrouw; en hy vereenigde, wanneer hem zulks goeddagt, het ganſche gezin te zamen, om gelykerhand elkander byteſtaan en te helpen. De eerstgebooren Zoon was erfgenaam voor een dubbeld gedeelte, Deut. XXI. 17. ook wel, in byzondere gevallen, die Zoon, welken de Vader, uit de overige Zoonen zyner Vrouwen, als eerstgebornen verkoos te benoemen (1). Van gifte by Uiterſten-wille, door de Regtsgeleerden gifte ter zake des doods genoemd, vindt men een voorbeeld Gen. XV. 2, 3. (2).

De oudſte onder de Godsdienſtige inzettingen waren de Sabbathdag, Gen. II. 23. en de Beſnydenis, Gen. XVII. 10—14. Van andere overblyfzelen der aloude gewoonten zullen wy, by gelegenheid van het nagaan der Moſaiſche wetten, wel nader gevoegelyk ſpreken: daarin toch zullen ons verſcheiden dingen voorkomen, waarin wy tot onze regtmatige verwondering zien zullen, dat *Mozes* eenige oude inzettingen voorzigtiglyk in ſtand gehouden, op eene draag-

(1) Zo ſchikte Vader *Jacob* zynen Zoon *Joſeph* eene dubbele erfportie toe Gen. XLVIII. 5-7. Dezelve komt onder den naam van de *Eerstgeboorte* voor 1 Chron. V. 12. zynde die *Ruben* door zynen Vader ontnomen.

(2) Het woord צוה of *bevel geven* is het gebruikelyke woord in erfſtellingen 2 Sam. XVII. 23. 2 Kon. XX. 1.

draaglyke wyze veranderd, of ook wel geheel afgeſchaft heeft.

Gelyk de afſtammelingen van *Abraham*, zo lang zy in Egypten waren, de Voorvaderlyke gewoonten (1) nooit hebben afgelegd; zo gaven zy ook de van ouds af by hun gekoesterde hoop van ten eenigen tyde het Land Canaan in bezitting te zullen verkrygen, nimmer op. Zy hielden al dien tyd Sichem, eene Stad door *Jacobs* Zoonen (Gen. XXXIV. 25.) ingenomen, en door den Aartsvader, toen hy den dood voelde naderen, aan zyn geliefden Zoon *Joſeph* ten byzonderen eigendom (Gen. XLVIII. 22.) beſproken, zo wel in bezitting, dat men, toen *Joſua* in Palestina viel, nergens eenig gewag gemaakt vinde van Sichem weder te heroveren. Ook ſtaat er aangetekend, dat eene agterkleindogter van *Joſeph*, met name *Seëra*, het Opper- en Neder-Bethoron, aan Sichem grenzende, gebouwd heeft, terwyl de Iſraëliten nog in Egypten waren 1 Chron. VII. 24. Hier uit kan men dan eenigermate begrypen, waarom de Koning van Egypten, volgens Exod. I. 9, 10, bevreesd was dat de kinderen Iſraëls, door de hardheid hunner ſlaafſche dienſten

(1) Dat het volk van Israël in Egypten niet vry gebleven is van alle Afgoden, blykt uit Joſ. XXIV. 14. Ezech. XXIII. Amos V. 25, 26. mitsgaders uit het verhaal van *Moſes* zelven Exod. XXXII. 4. Deut. XXXII. 16, 17, 18.

ſten verbitterd, indien er maar een of ander vyand tegen Egypten opkwam, zich van die gelegenheid zouden bedienen om *uit het Land*, na het Land Canaan, *op te trekken* (1). Indien namelyk de Koning by zich zelven niet overtuigd geweest ware, dat de Israëliten dit denkbeeld altoos in 't hoofd hadden, zou hy ongetwyffeld veeleer bedugt geweest zyn, dat dit onderdrukt Volk de wapenen tegens de zynen opgevat, en, zo dra zy er maar eenigen kans toe zagen, zich van een gedeelte van Egypten meester gemaakt zouden hebben. Maar de aanhoudende ſlaverny had dezen elendigen den moed derwyze benomen, (Exod. V. 21.) dat zy het hart niet hadden om, ter wreeking van hun ongelyk, de wapens tegen hunne onderdrukkers op te vatten, of de aloude hoop, van in Canaan weder te keeren, uit eigen kragt aan te zetten en werkſtellig te maken.

Dan de Godlyke Voorzienigheid, met deze ter nedergeſlagen zielen bewogen, beſchikte hen, te midden in al dien druk en elende, eenen man van grooten moed, door God gedreven, (Exod. III en IV.) dien hy, zonder dat het iemand bemerkte, ten wreeker van zyn Volk deed opvoeden, te weten

XII.

(1) Het Hebreeuwſche woord עלה in den Tekst gebezigd, duidt aan een *opgang* uit Egypten, dat is eene verhuizing of *optrekking in of na het Land Canaan*, als noordlyker en dus hooger liggende dan Egypten, volgens de verklaring van CHRIST. BENED. MICHAËLIS in eene *Diſſert. de Notione Superi & Inferi*, over de betekenis van *Opper en Neder* by de Hebreeuwen.

XII.

MOZES DEN WETGEVER.

Ten tyde namelyk, dat een voorheen ongehoord en allerwreedst bevel, om al het manlyke kroost der Hebreeuwen om te brengen, de gemoederen van deze reeds jammerlyk verdrukten pynlyk verſcheurde, de Moederlyke tederhartigheid en de Vaderlyke zugt voor 't kroost, ſmertlyker, dan in eene vervolging te vuur en te zwaard, wondde, ontſnapte een zeker Hebreeuwsch Jongsken dit tyranniſche geweld; een Jongsken dat geſchikt was, om, tagtig jaren daar na, des Dwinglands ontmenschte woede te keer te gaan, en over dezelve, onder den Godlyken byſtand, te zegenpralen (1).

Dit kind, te beſchouwen als een inbooreling van den Nyl (want het heette *Mozes*, om dat het uit het

(1) Al wat *Joſephus* in zyne Aantekeningen der *Joodſche Oudheden*, naar de vroegere overleveringen, wegens ſommige veldtogten van *Mozes* tegen de Mooren vermeldt, ſtrookt niet zeer met het overige der bedryven van *Mozes*, als waar uit nimmer blykt; dat die anderzins zo vermaarde Man een groote Krygskundige geweest zou zyn.

het water van den Nyl getogen was, Exod. II. 10.) geraakte in 's Konings huis, wierd ten gevalle van deszelfs Dogter opgekweekt, en onder de eigenste opvoeding als andére Vorstelyke Spruiten groot gemaakt. Wat voorts zyne lotgevallen en bedryven, in de eerste 40 jaren, betreft, dezelven zyn, met geene zekerheid, ter onzer kennisse gekomen. Maar we konnen, uit de weinige ons verleende berigten, opmaken, dat hy van een driftigen aart was en volstrekt geen verongelyking dulden kon: men ziet dit ten klaarste in zyn gedrag omtrent den Egyptenaar, die eenen Hebreër, eenen zyner nabestaanden (מאחיו) sloeg; hy wreekte op heeter daad het ongelyk; versloeg den Egyptenaar en verborg hem in 't zand (1). Door diezelfde vuurige gesteltenis van geest, was hy, met geen mindere levendigheid des verstands bedeeld zynde, zeer geschikt, om zich de konsten en wetenschappen der Egyptenaren, (waar van men volstrekt niet bepalen kan tot welk eene hoogte dezelven ten dien tyde gestegen waren,) (2) eigen te ma-

(1) Exod. II 12. In dezen manslag zal men geen schyn van misdaad vinden, wanneer men bezeft, dat de Israëliten, door de Egyptenaars, van hunne aangeborene vryheid, op eene onregtvaardige wyze, beroofd, zich tegen hunne onderdrukkers, volgens het heilige regt der Natuur, hadden te handhaven, nadien zy zulks immers volgens de Burgerlyke regten niet doen konden. Voor het overige geeft dit kort verhaal geene byzondere redenen wegens deze daad aan de hand, die ons in staat stellen om er een nauwkeuriger vonnis over te slaan.

(2) Vergel. Die *Hebræischen Mysterien, oder die aelteste religiæse Frei-*

mau-

maken. Zyne latere bedryven; en het getuigenis van den eerſten Martelaar *Stephanus* (Hand. VII. 22.) ſtellen dit boven alle tegenſpraak. Men vergelyke hier mede *Philo* over het leven van *Mozes* I. Boek.

Toen de dappere *Mozes*, op het verſlaan des Egyptenaars, van zyne Landgenoten, die blohartiger waren, niet onderſteund, maar eer verlaten wierd (1), nam hy de vlugt na de Midianitiſche Landſtreken in het woeste Arabien, daar de Israëliten hunne kudden waarſchynlyk dikwyls geweid hadden. Hy vervoegde zich aldaar by een zeker braaf Man, die ook, uit aanmerking zyner Priesterlyke bedieninge, onder de zynen zeer gezien was; hy leefde hier in veiligheid nog veertig andere jaren, in afwagting dat de tyden gunſtiger zouden worden. Dan ter dezer plaatze laat ons de geſchiedenis, gelyk wy dit ook maar al te dikwyls, in de levens-beſchryvingen van ſommige andere voorname Mannen, tot ons innerlyk leedwezen gewaar worden, geheel onkundig van dien leeftyd, in welken dit uitſtekend verſtand verder tot zynen gewigtigen post gevormd wierd. Men vereert met

maurery von BR. DECIUS. *Leipzig* 1788, 8. en WARBURTON's *Divine Legat. of Moſes demonſtr.* Book IV. Sect. II, III, IV.

(1) *Stephanus* althans zegt, Hand. VII 25 *Hy meende dat zyne broeders zouden verſtaan dat God door zyne hand hun verloſſinge geven zoude:* (hoedanig eene weldaad namelyk zy naderhand, door de ſchielyk opkomende Bevelhebbers, of zogenoemde Regters, meermaals ondervonden,) *maar zy hebben het niet verſtaan.*

met verwondering hem, welke dingen verrigt die het menſchelyk vermogen bykans te boven gaan; dan die verwondering zou, vermoeden wy, zomtyds nog merkelyk hoger ſtygen, indien het ons gegeven ware dienzelfden Man in zyne eerſte beginzelen na te gaan, en te zien langs welken weg, en door welk een Godlyk toevoorzigt, hy derwyze toegenomen zy; dan zouden wy gelegenheid hebben, om ons over die van trap tot trap toenemende grootheid, in alle derzelver deelen, ten uiterſte te verwonderen. Maar, ten dezen opzigte, blykt ons niets betreffende *Mozes*, zo lang hy zich by *Jethro* ſchuil hield; alleen leert ons de latere geſchiedenis dat die Priester der Midianiten, welk volk, om dit hier in 't voorbygaan aantemerken, ook van *Abraham* afſtamde, naderhand, door zyne raadgevingen aan *Mozes*, getoond heeft, dat hy een man van beleid was, en den Israëliten grootlyks begunſtigde. Zie Exod. XVIII.

Hoe dikwyls heeft deze *Mozes*, is het te vermoeden, in dien tyd van 40 jaren aan zyn rampzalig volk gedagt? Hoe vele middelen zal hy waarſchynlyk in dien tyd wel beraamd, en hoe menigwerf alle hoop opgegeven hebben? Men vindt er, die gisſen, dat hy toen de geſchiedenis van *Job* beſchreven zou hebben; doch ook die geeft ons in dit geval weinig of geen licht. Eindelyk echter wordt deze vertraging der werkzaamheid van *Mozes*, eensklaps, afgebroken. God verſchynt; en alle de zwarigheden over die

de uitvoering dier groote zake worden uit het gemoed van *Mozes* verdreven. Terſtond blykt hem, zynen medebroederen, den Egyptenaren, en Koning *Pharao* zelven zo zigtbaar, wat hy, onder den Godlyken byſtand, vermogt, dat het Volk, binnen korten tyd, van de Egyptenaren (1) verlost, zich op dezen eenen Leidsman en beſtuurder verlate, en hunne ganſche zaak aan Gode en *Mozes*, met uitdrukkyke woorden en eene vrywillige toeſtemming, (Exod. XIX. 3—9.) geheel en al aanbeveelt.

En dit leidt ons tot de beſchryving van de Burgerlyke regten der Israëliten, en derzelver ganſche Staats-geſteltenisſe; dan eer wy hiervan eenen aanvang maken, verzoeken wy dat niemand zich aan onze ſchryfwyze ergere, wanneer wy *Mozes* een en andermaal alleen doen voorkomen, als de oorzaak of uitwerker dezer belangryke inrigtingen. Want indien wy ons hierin telkens op God zouden beroepen, dan

(1) In de *Hiſtoire de l' Académ. Roy. des Inſcript. & Belles Lettres T. XIV.* vindt men byeengebragt, het geen de Oude Heidenſche Geſchiedſchryvers aangevoerd hebben, nopens het opgeraapte berigt, dat de Egyptenaars de Israëliten, ter oorzake van hunne Melaatsheid, verdreven zouden hebben. *Tacitus* ſtelt het dus geheellyk uit hun voor. L. III. Zeer vele Schryvers zyn het eens, dat Koning *Ochoris*, daar er eene ſoort van beſmettende ongeſteldheid, die de lighamen vuilaartig aanſtak, in Egypten ontſtaan was, het Orakel van *Jupiter Ammon* hier over om raad gevraagd hebbende, ten antwoord ontving, dat hy, zyn ryk willende zuiveren, ten dien einde, dit ſoort van menſchen, als by de Goden gehaat zynde, na andere landen moest verjagen.

dan ware 't ons niet mogelyk, eene billyke vergelyking tusſchen het OPPERWEZEN en tusſchen *Solon* en *Lycurgus* te maken, zonder eene buitenſporige vermetelheid te begaan. Daarenboven ſta het ons vry, ons voor te behouden, dat wy niet hebben willen uitweiden in het naſpeuren van alle de oogmerken der Moſaiſche wetten, maar ons alleen bepalen tot het burgerlyke einde, in zo verre dat uit den letterlyken inhoud der wetten zelven, en de daar bygevoegde geſchiedenis, duidelyk kon blyken. Vooral zoude het een wydloopiger en van ons oogmerk zeer verwyderende uitſtap wezen, indien wy telkens hier wilden inlaſchen eene overweging der onderſtellinge, welke *Maimonides* (in het Derde Deel zyner *More Nevochim*) beweert, die *Spencer* en *Marsham* opgecierd en *Witſius* tegengegaan heeft, als ware *Mozes* voornemens geweest zyne wetten, nu eens aan te pryzen door eene afleiding uit de Egyptiſche zeden en gewoonten, en dan weder tegen over derzelver ongerymdheden te ſtellen: zo iemand lust heeft dit onderwerp na te gaan, dan verzenden wy hem na WARBURTON'S *Divine Legation of Mozes Demonſtrated. Book IV. Sect.* 6. *p.* 301. *enz.*

XIII.

XIII.

ISRAËLS STAATSGESTELTENISSE ONDER MOZES.

Om een onbeschaafd Volk, der dwinglandye pas ontrukt, en in veelerleie opzigten intusschen verbasterd, van den beginne af, zo terstond, voor en aleer hetzelve het Land Canaan betrok, aan de waarneming van wetten te gewennen, vorderde een zeer moeijelyk en genoegzaam Godlyk overleg. Dan nog veel bezwaarlyker zou het geweest zyn, deze benden, wanneer zy in dit herkregen Vaderland (1) wyd en zyd verspreid waren, eensklaps door wetten te beteugelen, en naar eisch te bestieren. Doch daar

(1) *Terah* vertrekt uit Ur der Chaldeen na het Land Canaan, niet als na een Land, dat hy van anderen inneemt, maar dat hy voor zich en den zynen ledig vindt. Genes. XI. 31. De kinderen van *Jokton*, afstammelingen van denzelfden Vader *Heber*, hadden reeds het nabuurige Arabiën in bezitting. Genes. X. 25, 30. En de Cananiten waren geenzins de eerste oorspronglyke bewoners van Palestina. Genes. XII. 6. De Hebreeuwsche Herders immers zwierven het Land vry door; *Abraham* en *Jacob* voerden hunne eigen krygen, en maakten met die van Palestina verbonden, als een even gelyk regt hebbende; ook hebben zy nooit onder eenige Cananeesche Overheid gestaan.

daar zy nu, den tyd van veertig jaren, in hunne leger-plaatzen nauw vereenigd, en als in bedwang gehouden waren, was er meer kans, hen hunne oude zeden te doen afleggen, nieuwe te doen aannemen, en inzonderheid het allengskens opvolgende geslagte naar eene zekere nieuwere instelling te vormen. Met dit alles echter moest zich *Mozes*, om hen in toom te houden, nu eens van den Godsdienst, dan eens van eene gewelddadige magt, en dan eens van een omzigtig beleid bedienen.

Tot nog toe had onder het volk van Israël geenerlei onderscheid van Staatsrang plaats gehad, zy stonden allen met elkander gelyk. Zonder eenig Opperhoofd hingen zy slegts door den algemenen band van Godsdienst, Zeden en Geslagt onderling te samen; en 't is, ten opzigte van dit laatste, overbekend, hoe veel werks de Oosterlingen van hunne nauwkeurige geslagtlysten maakten, en welk een invloed zulks had, om menschen van denzelfden stamten nauwsten aan elkander te verknogten. Deze verbindtenis was bykans alleen de oorzaak, dat de twaalf stammen van dit Volk, wanneer de Opperhoofden der stammen, als het nodig was, by een vergaderden, en gemeenschaplyk iets overwogen, gereedlyk met dezelven overeenstemden; des het Volk, niet door overmagt, of eenig bepaald regt, maar, zo dikwyls men het goedvond, door een dezen Opperhoofden natuurlyk toekomend gezag geleid wierd.

wierd. *Mozes* bevond dus, dat de Voorouderen van dit Volk nimmer, onder zyne Landgenoten, eene zuivere Volks- of Adel-regeering, noch eene heerſchappy aan eenige weinigen ſtaande, ingevoerd hadden; veel min dat eenige alleenheerſching ooit door hen aangenomen was. Wanneer men dit in aanmerking neemt, en tevens nagaat, hoe die Staatsgeſtelteniſſe, welke *Mozes* zelve eerst oorſpronglyk zo wel gevestigd heeft, van de Griekſche en Romeinſche zeden hemels-breedte verſchilt, wordt men te ſterker genoopt, om het beleid van *Mozes*, in de ſchikking zyner wetgevinge, zeer hoog te agten.

De twaalf ſtammen behielden, in deze inrigting, hunne byzondere Aardsvaderlyke regeering, (van geſchikter woord weet ik my in dit geval niet te bedienen,) namelyk dat de Stamvaders in elk huis, en de Stamhoofden (1) in elke wyk veel gezags hadden. (Num. II.) Zy vermogten nogthans in de daadlyke regering niet meer, dan het Volk, uit aanmerking van hun gezag, hunne vaardigheid in raad en daad, of uit zekere eerbied van het eerstgeboorte-regt goedvond te laten gelden. Kortom, de palen dezer magt waren zo beperkend en heilig niet,

(1) Deze hadden insgelyks nog plaats onder de Koningen. 1 Chron. XXVII. 16-22. Zommigen hunner voerden ook afzonderlyke oorlogen; 1 Chron. IV. 41-43. en namen andere openlyke verrigtingen waar. vers 23.

niet, dat het Volk, zonder de meeste ſtemmen, daar door bepaald, of er aan gebonden kon worden. Hier benevens voerde *Mozes* eene meer onderſcheidene Volksverdeeling in, door hoofden over hetzelve te ſtellen, die met openlyk gezag bekleed waren, Exod. XVIII. 25. Want over elke Duizend, elke Honderd, en elke Tien waren byzondere Overſten, Gemeensmannen, en mindere Opzieners aangeſteld; door welker toedoen het ganſche Volk beſtuurd, ondervraagd, van het gene geſchieden moest verwittigd, en in een ogenblik, door eenen wenk, als een geheel lighaam in beweging konde gebragt worden (1). Want met het Volk handelde men door tusſchenſpraak der Aanzienlyken, of der geroepenen der Vergaderinge, die den naam droegen van Overſten der Stammen (קריאי העדה) of (זקני העם) Hoofden des Volks. Num. I. 16. XVI. 2. Deut. XXIX. 10. 11. Joſ. XXIII. 2. XXIV. 1. Intusſchen was ieder ſtam op zich zelven geregtigd, om, zonder een algemeen Opperhoofd des Volks, te ondernemen het gene hen nuttigst voorkwam, als blykt uit het gene wy, wegens de daden hunner Opperbevelhebberen, in 't Boek

(1) Dus waren er, wanneer men de verdeeling der toen geteelde Israëliten, zynde een getal van 603550 mannen van twintig jaren oud en daar boven, (Num. I. 46.) over 't geheel neemt.

Overſten	over	Tien	60355.
———	—	Honderd	6035.
———	—	Duizend	603.
			66993.

Boek der Regteren vinden aangetekend. Dus hebben ook de Zoonen van *Ephraim*, terwyl zy nog in Egypten waren, al kryg gevoerd tegen de Gathiten. 1 Chron. VII. 21.

Om nu voor te komen dat de raadſlagen der ſtammen, of van de Hoofden der ſtammen, welken men Overheden zou konnen noemen, en die des Volks, zomtyds tegen elkander inlopende, alles over hoop zouden werpen, en zy niet verſteken mogten zyn van wederzydſche gemene vrienden, door de gewoonte in vele zaken geoeffend, zo ſtelde hy, als een derden rang tusſchen beiden, eenige perſoonen aan, welken het toevoorzigt op het Godsdienſtige, en de beoeffening en handhaving der wetten was aanbevolen (1). Verwonderlyk is in deze inſtelling het ſchrandere beleid onzes Wetgevers, en verwonderenswaardig zyn de byzondere wetten en inzettingen, waar door hy dezelve tot de vereischte volmaaktheid gebragt heeft. De afſtammelingen van *Levi*, niet zeer talryk, mogten in 't geheel geene vaste goederen erven (2); en hy verſpreidde hen door

(1) De Vergadering of Staatsraad, door *Mozes* aangeſteld, volgens Num. XI. was ſlegts een Raad *voor een tyd*; welken hy, na het ontſtaane oproer, gekozen had, om daar door het Volk in teugel te houden. Onder *Joſua*, en den ganſchen volgenden tyd, tot de Babyloniſche ballingſchap, komt nergens zodanig eene Vergadering voor.

(2) Hierom roemt *Mozes* Deut. XXXIII. 9. de Leviten als zodanigen, die

door het ganſche Land: op dat het Volk overal Mannen vinden mogte, welken het, als meer ervaren, raadvragen konde, over 't geen hen te doen of te laten ſtond; en zy daarentegen, door het aankopen van Landeryen hier of elders, of door het onmatig byeenſchrapen van goederen, het Volk niet zouden onderdrukken; alsmede, op dat zy zich niet zouden inwikkelen in bezigheden, welken ten nadeele ſtrekten van die dingen, ten welker dienſte zy gewyd waren. De ſchikking ſtrekte echter geenszins, gelyk de Heer *Morgan* dezelve tragt te doen voorkomen, ter invoeringe van eene Egyptiſche geeſtlyke overheerſching, of zodanig eene van nog erger ſoort, door welke de goederen en bezittingen aan eene doode hand, zo als men het noemt, overgeleverd worden; uit kragt van welke veeler Zielen ſlaafsch verbonden worden aan verborgen gemeenſchaplykheden, door de begochelingen van heiligbeeldeſpraakkundigen, door eene geheimzinnige dwingelandy over het gezonde verſtand, en andere listige ja vervloekte konstgrepen.

Wat den leeftogt der Leviten betreft, *Mozes* had, zor-

die zich, noch door Ouder- noch door Kinder-liefde, noch eenigen anderen band, hoe ſterk, lieten aftrekken van de onderbouding der Godlyke wetten of bevelen: en dat zy dus waardig waren, Jacob zyne regten te leeren, en Israël zyne wetten te verkondigen. Het getal der Leviten van het Manlyke geſlagt was 22000, en dus onder dezen omtrent 12000 volwaſſen Perſoonen.

zorge dragende, dat zy niet ſpaarzaam (1) onderhouden wierden, derzelver beſchikking zo ingerigt, dat zy, op algemene kosten gevoed, in alle hunne amptsverrigtingen een ieder behoorlyk en naar zyn verlangen konden bedienen, zonder door gebrek gedrongen te zyn, om tot lage of bedrieglyke konstgrepen hunne toevlugt te nemen. Voorts was hun leeftogt byzonder ten aanzien van voedzel indiervoege geſchikt, dat zy er zich niet wel door konden verryken; want, daar het den gemenen man grootlyks verboden was, de aan Gode gewyde ſpyzen of vrugten te eten, was er niet ligt iemand te vinden, aan wien deze of geene Leviet dezelve, uit inhaligheid of ſchraapzugt, verkoopen kon.

Inzonderheid was de Hoogepriester, nademaal het Hebreeuwſche Gemenebest derwyze ingerigt was, dat hetzelve, zonder Koning of eenig ander algemeen gebiedend Opperhoofd, in ſtand kon blyven, als Opper-raadsheer van den Staat, aan wien ook het toeverzigt op de heilige zaken en wetten

(1) De Leviten, welker ſtam omtrent een vyftigſte deel van het ganſche Volk uitmaakte, trokken, behalven ook andere voordeelen, de tienden van de inkomſten der Landeryen. Maar hier voor moesten zy ook, als Priesters, Regtsgeleerden, Geneesheeren en Schryvers, alles, wat onder derzulker amptsverrigtingen betrokken kan worden, waarnemen: en 't is overbekend, dat er by ons openlyk voor alle zodanige zaken veel grooter lonen berekend en betaald worden.

ten was opgedragen, voor het geheele Volk een by uitſtek vereerenswaardig perſoon. Ook verkreeg hy, overmits hy het middel der Godlyke lotſpraken (de Urim en Thummim) (1) op de borst droeg, gereedlyk zo veel invloeds, dat er, zonder hem raad te vragen, niets van wezenlyk belang konde uitgevoerd worden. Num. XXVII. 2. Deut. XVII. 12.

Het moet ons wyders niet zo zeer als nieuw en ongewoon voorkomen, dat het beſtuur der zaken van den Godsdienst zo gepaard ging, met de bewaring, uitlegging en handhaving der wetten. Deze ſchikking zal althans niet ongunſtig beoordeeld worden, door hen, die weten, dat, van ouds af in de Griekſche burgerſtaten, de Koning, die in een eigenlyker zin de Krygsoverſte, de algemene Raadsman en de uitvoerder der Landszaken kon genoemd worden, ook voor de geheiligde dingen zorgde; alsmede dat het Godsdienſtige beſtuur, gewoonlyk, in die vroegere tyden der oude eenvoudigheid, niet afgezonderd was van de regéling van het Gemeenebest, noch

(1) Niet onwaarſchynlyk is de giſſing van J. D. MICHAËLIS in *Jure Moſ. T. I.* §. 52. dat deze edele geſteenten van 't Godlyke oordeel, drie in getal geweest zyn, één van toeſtemming, één van weigering, en één onbeſliſſend. Exod. XXVIII. 30. Vergel. Hoſ. III. 4. Jud. XVII. 4. SPENCER *de legg. Hebr.* wil door het woord תְּרָפִים *Beeld* (hetzelfde als חֹרְפִים) verſtaan hebben een heilig beeld in den Ephod bewaard; (vergel. BUXTORF. *Hiſt. Urim & Thummim*): maar door תְּמוּנִים een ander gerechtelyk vercierſel, by de Egyptenaren (volg. DIOD. SIC. L. I. c. 31.) ἀλήθεια genoemd.

noch tegen de opperheerſchappy overſtond; maar integendeel een gedeelte der regeeringe uitmaakte, dat met het burgerbeſtuur in een zeer nauw verband ſtond. Want de Leviten waren in dien tyd niet zulke Leeraars der Hemelſche en Godlyke zaken, of zodanige beſchavende onderwyzers van des Volks zedelyk gedrag, als de Geestelyken thans onder ons zyn. Al hun werk behoorde eigenlyk meer tot het algemene Staats-beſtuur, of zo men liever wil tot de Gods-regeering; welke benaming wy zo dadelyk nader zullen ophelderen, ter duidelyker verklaringe van 't geen wy er door verſtaan.

Daar het, namelyk, niet wel kon misſen, of het Volk van Israël moest, op hunne zo onlangs voorgevallen verlosſing uit de dwinglandy der Egyptenaren, de byzondere voorzorg der over de Natie zo gunſtige Voorzienigheid bezeffen, zo lei de alleszins wyze Wetgever het er inzonderheid op toe, om hunnen gemoederen, over het algemeen, dat onvervalschte en met de gezonde reden zeer wel ſtrokend denkbeeld, wegens Gods oneindige zorg, zelfs omtrent byzondere zaken (1), derwyze gelukkiglyk in te prenten, dat hy hun overtuigelyk deed bezeffen, hoe de grote Stigter en Opperbeheerſcher der Wereld

(1) De Wysgeren zyn gewoon deze byzondere Voorzienigheid zelfs by uitſtek eene allerbyzonderſte Voorzienigheid te noemen.

reld (1) het gebied over Israël wel op zich wilde nemen; en toeſtaan, dat zy hem met algemene ſtemmen (2) ten Koning verkoren. Want Gods alleruitgebreidst gebied, over de geheele aarde, moest de Volks-gemoederen over 't algemeen veel minder treffen; dan het by hun altoos levendig bezef van de Godlyke weldaden over hen uitgeſtort, en van 's Hemels toeverzigt over de byzondere belangen des Volks van Israël. Uit dien hoofde wierd hen geſtadig voorgehouden, dat God het algemene heil des Volks bedoelde, dat alle goede daden Gode behaagden, en alle kwade handel Hem tegenſtond; en dus waren zy, niet ſlegts naar het Lighaam, maar ook naar den Geest, aan den Staat verbonden: en er aan verbonden, zonder bygelovigheid; nademaal niets waaragtiger, niets heiliger is dan de leering, dat de opperſte Godheid in den Hemel de algemene Regter der

(1) Op de eigenſte plaats, daar God gebiedt, dat hy tot Koning over dit Volk verkoren worde, is er uitdrukkelyk bygevoegd: dat diezelfde God over de ganſche aarde het gebied voert, Exod. XIX. 5. כי לי כל הארץ *want*, ſtaat er, *de ganſche aarde is myn. Mozes* heeft derhalven geenzins de Godheid, gelyk ſommigen willen, als een byzonderen Beſcherm- of een Volks-God der Israëliten voorgeſteld. Volgens den aart dier tale, welke ver van Wysgerig is, kon Gods voorzorg, zo over de algemene als byzondere zaken, niet wel gepaſter opſchreven worden, dan door deze woorden: weest myn eigendom; gezegend door dagelyks tot my te genaken (כוהנים); weest gy myne gezalfden, myne geheiligden!

(2) Deut. XXXIII. 5, wordt dit Juichlied aangeheven: *Hy was Koning in Jeſchurun als de Hoofden des Volks zich vergaderen, met t' ſamen de ſtammen Israëls.* Vergel. 1 Sam. VIII. 7. X. 18, 19. XV. 23.

der bozen en goeden is; wiens oneindige voorzorg zich over alle Volken, en alle byzondere huisgezinnen uitſtrekt, en dezelven beſtuurt. Men ontdekt hier een allergelukkigſt verband der Landswetten met den Godsdienst!

Er was nu, volgens die inrigting, onder de Israëliten niets, dat ten algemenen nutte konde ſtrekken, 't welk niet te gelyk, door het Godsdienſtige bezef van Gods alomtegenwoordigheid, bekragtigd en aangeprezen wierd. En ingevalle iemand tegen de algemene of byzondere geluksbevordering ingewerkt had, dan moest hy, in zyn harte daar over waarlyk berouw hebbende, een ſlagtoffer ten zoen brengen; waar door hy, in zyne middelen ſchade lydende, gevoelig vermaand wierd, om zich te wagten voor verdere overtredingen, terwyl hy zich te gelyk, op vasten grond, van de Godlyke vergiffenisſe en kwytſchelding zyner ſchuld konde verzekeren. Of deze ſoort van Godsdienſtige inſtelling beter geſchikt zy, om een heilzamen invloed te hebben, dan die, door welke de openbare ſtraf- of geld-boetens, als een gedeelte der Koninglyke regten voorkomen, of ganschlyk onder de algemene Lands inkomſten (1) be-

(1) Het gebeurt wel eens, dat de misdryven door den openlyken Geregtsarm minder ernſtig ſchynen tegengegaan te worden, als maar de boetens ten voordeele ſtrekken, door in de algemene kas te komen. *Ariſtoteles* ſtemt hierin met *Mozes* overeen, bewerende πολιτ. L. V. c. 5. dat

betrokken worden, zal niemand vermoedlyk in twyffel trekken. Alle berisping, die men hier tegen misschien zoude konnen bedenken, vervalt, indien men in aanmerking neemt, dat die slagtoffers (1) niet ten voordeele der Priesteren kwamen, of van hunne willekeur afhingen; maar dat dezelve volgens vaste wetten bepaald, en, ook ten gevalle der behoeftigen, zelfs (Levit. V. 11—13.) naar hun geringer vermogen geregeld waren. De Joodsche Wetgever heeft hier mede waarlyk veel uitgewerkt, in zo verre de overtreder, op het lyden van deze geringe schade, daar door genoopt wierd, om te bekennen, dat hy, inwendig door een Godsdienstig beginzel getroffen, berouw had van zyne begane misdaad. Want, het gene anders, by het betalen van geldboetens, dikwyls plaats heeft, dat namelyk een burger, die dus zyne zonden afgedaan heeft, zich laat voorstaan, tot dien prys vervolgens opzettelyk vry zondigen te hebben, kon in het harte van een Israëliet, die Gode ten zoen een offer slagtte, niet wel vallen.

De

dat de verbeurdverklaarde goederen niet in de algemene schatkist gebragt, maar ten Godsdienstigen gebruike geschikt moesten worden: μηδεν ειναι δημοσιον των καταδικαζομενων και φερουτων προς το κοινον αλλ' ιερον. Οι μεν γαρ αδικουντες κδεν ηττον ευλαβεις εσονται. Ζημιωσονται γαρ αμοιρως. ο δ' οχλος ηττον καταψηφιειται των κρινομενων, ληψεσθαι μηδεν μελλων.

(1) Sommige offeranden, gelyk de zoenoffers, wierden geheel en al verbrand. Levit. IV. 12, 21. en van anderen kregen de Priesters en Bedienaars des heiligdoms slegts een matig gedeelte.

De Priesters en Leviten konden dus eigenlyk de openbare heffers (of invorderaars) dezer heilige boeten, om ze zo eens te noemen, geheten worden. Want de eisch wegens de slagtoffers kon, in dit geval, niet dan in een regterlyken zin geschieden. Daarenboven waren zy tevens verklaarders der wetten. Deut. XXI. 5. XVII. 8 — 11. (1); voor welker lezing de gemene Man waarschynlyk diestyds veelal niet vatbaar was. Wyders hadden zy ook, ingevolge der wetten, tegen de besmettelyke ziekten en kwalen, onder het woord melaatsheid begrepen, bovenal voor de algemene gezondheid zorge te dragen, en tegen de besmetting te waken.

Mozes oordeelde dat hy, door deze gansch vrye staatsinrigting, het geluk zyns volks beter vestigde dan onder eene Koninglyke heerschappy. Nogthans wilde hy, hetwelk een uitstekend bewys van zedigheid, en een schrander vooruitzigt der menschelyke wisselvalligheid, in dezen omzigtigen wetgever was, den wil des Volks niet enkel van den zynen doen afhangen; en hy zorgde reeds vooruit tegen eene toekomende verandering dezer Regeeringsvorm. Hy schreef ten dien einde, toen al, eene wet voor, welke zo heilzaam was voor den misschien aanstaanden Koning, als voor het Volk zelve. Deut. XVII. 14—20. Inzonderheid beval hy het Volk aan het regt,

(1) De Regters wierden ook uit de Leviten gekozen. 1 Paral. XXIII. 4. XXVI. 29-32. 2 Paral. XIX. 8-11. XXXIV. 13.

regt, om zelf eenen Koning te verkiezen; en ſtelde, by voorraad, reeds in ſchrift de voorwaarden, op welken het Ryk door hem beſtierd moest worden (1). En hier omtrent verdient ongetwyffeld wel in aanmerking genomen te worden, dat *Mozes* deze ſtaatsinrigting, zo volkomen overeenkomſtig met het gewoone beloop der menschlyke zaken, indiervoege geſchikt had, dat dezelve geenzins verviel, maar in ſtand bleef, het zij men een Koning verkoos, of de eenhoofdige Regeering waakte. Door deze oplettende ſchikking voorkwam hy gelukkig, onder de Israëliten, die oproeren en verwarringen, welke in de Griekſche burgerſtaten, uit vreeze voor dwinglandye of overheerſching, maar al te dikwyls ontſtonden.

Mozes vestigde dus zyne ſtaatsinrigtingen op eenen grondſlag, by andere Volken niet recht gekend; als waarin de Volks-regten door het vereischte gezag der Overheden geregeld, en alle dingen daarenboven tot God, den Koning des Volks, betreklyk gemaakt, en diensvolgens, door tusſchenkomst van den Godsdienst, als heilig bevestigd wierden. By deze ſchikking komt nog eene andere, waarin zyne wysheid niet minder doorſtraalt: te weten hierin, dat

(1) Ook hebben; noch zelfs *Saul*, (1 Sam. X. 25.) noch *David* (2 Sam. IV. 3.) het Ryk zonder voorwaarden (ברית) aanvaard; en toen *Rehabeam* het daaromtrent niet eens was met het Volk, (1 Kon. XII. 3, 4.) ſtelde het eenen anderen aan, die toegeeflyker was.

dat hy alles, de voordeelen en gunſtige omſtandigheden van het eerlang in te nemen Land Canaan nauwkeurig gade geſlagen hebbende, ten nutte van zyn Gemenebest ſchikte.

Hy wilde het Land op zodanig eene wyze in bezit genomen hebben, dat het genoegzaam van rondsom ingefloten, en, door zyne eigen ligging, verdeedigbaar ware. Hier toe hield hy als regtmatig ſtaande, dat de Cananiten, doemenswaardig om hunne bedorven zeden en bedriegeryen, uit het Land, dat zy den Hebreeuwſchen *Nomaden* (1) of zwervenden Herders, deszelfs vorige bewoners, tegen wil en dank geweldig ontnomen hadden, verjaagd moesten worden; als zynde een Volk, waarop de Israëliten zich nooit veilig zouden konnen verlaten.

En toen maakte hy voor de Landzaten voortreflyke ſchikkingen, met betrekking tot de twee verſchillende ſoorten van levenswyzen, welke *Ariſtoteles*, in zyne ſcherpzinnige bepeinzing over den burgerſtaat, boven alle anderen, in zyne πολ. L. VI. c. 4. de geſchiktſte oordeelt om een gelukkig Gemenebest te vormen, namelyk de Landbouw en Veehoedery; zeggende, βελτιστος γαρ δημος ο γεωργικος εστιν, ωστε και ποιειν ενδεχεται δημοκρατιαν οπου ζη το πληθος απο γεωργιας η νομης. Na-

(1) Vergel. J. D. MICHAËLIS *Comment. de Nomadibus Hebræis & Spicileg. Geogr. Ext. Hebr.* T. I.

Nadien er, onder de Israëliten, noch door afſtamming van adel, noch door verſcheidenheid van handwerken, geen ongelykheid plaats had, zo vond *Mozes* het geraden, de Landeryen by loting (κλῆρος) onder allen in gelyke portien te doen verdeelen; verbiedende te gelyk, even als *Lycurgus*, den verkoop van dit erflyke goed. Dan, om den behoeftigen te gemoete te komen, gaf hy, door eene byzondere voorzorg, by eene wet ook vryheid aan hen, om hun Land, of liever de inkomſten daar van, voor den tyd van zekere bepaalde jaren, loopende tot aan het Jubeljaar, of den tyd van 50 jaren te mogen verkopen; en zich zelven perſoonlyk in ſlavendienſt te begeven; met dit beding echter, van na verloop van zeven jaren hunne vryheid weder te mogen opeiſchen (1). Zo had een iegelyk altoos eenig goed, waarop hy, by wyze van verpanding, iets ter leen krygen konde; en hy liep geen gevaar van geheel uit zyne bezittingen geſtoten te konnen worden, noch van door vernedering tot den bedelzak te vervallen, of, uit hoofde van gebrek, ten lande uitgebannen te worden. Door deze wetten bragt *Mozes* dat gene te wege, hetwelk de Romeinen, en zelfs *Lycurgus* en *Solon*, door de zogenaamde nieuwe ſchuldrekeningen, veel ſtrenger en niet al te billyke middelen, en door de χρεωκοπια of

(1) Het harde in deze dienſtbaarheid wierd verzagt door het regt van den *Goël*, of den naasten bloedverwant, die regt had om het verlogte Land of den gemaakten Slaaf weder vry te kopen.

of opheffing van ſchulden, zo min als door de wetten, rakende de Landeryen, konden bekomen. *Moſes* namelyk wilde dat de gelykheid van bezittingen in Landeryen, langs den allerbillykſten en gemaklykſten weg, bewaard bleef, en dus voorgekomen wierd, dat er nooit iemand geboren wierd, die volſtrekt gene goederen had. Wanneer nu deze of gene ſtam te kinderryk wierd, naar mate van deszelfs bezittingen, dan konden ſommigen de weilanden als Herders doorzwerven, voor welken, op het zevende jaar, ook alle landen open en vry waren; of by manier van hergekomen landslieden ledige akkers bebouwen (1), of eindlyk de daar vallende inkomſten van vrugten, wolle, (Prov. XXXI. 24.) olie enz. naar de buitenlanders, vooral de Sidoniërs, afzenden. Hierin toch had het Land Canaan een byzonder voorregt, dat het niet verre van Sidon, eene Phœniciſche haven, door hare aloudheid overbekend, gelegen was; waar door zy allerleie voortbrengzels van dit Land gereedlyk konden verkopen. Van deze gelegenheid be-

(1) Het Cananeeſche Land wierd zo vlytig en geſchikt, als ware het een beplante Hof, onderhouden. De bergen waren niet min vrugtbaar in wyn, olyven, en dadels, als de vlakten in de veldgewaſſen. Zy, die mogelyk met *Voltaire* deze vrugtbaarheid ſpotswyze belachen, mogen hier over nazien TACITUS *Hiſt.* L. V. c. 6 of JOSEPHUS *Joodſche Oorlogen.* L. III. c. 3. of, willen zy eenen anderen Inbooreling van dat Gewest, zy raadplegen dan met ABULFEDA, den Vorst van Hamath, een Syriër, en gaan na zyne *Tabulæ Syriæ.* (*Ed.* KOEHLER, p. 9, 10.) vergel. met Deut. XI. 10, 11.

bediende zich *Mozes*, om den Israëliten, welken hy van den koophandel, die veel omſlagtiger was, en eene min beſtendiger winst gaf, dan de vrugtbaarheid van den grond dien zy beſloegen, had afgetroond; echter te gelyk het wenſchelyk voordeel te bezorgen, van alles, dat zy in overvloed hadden, buiten 's Lands te konnen verkopen.

XIV.

XIV.

OVER DE REGTVAARDIGHEID, ZAGTHEID, EN WYSHEID EENIGER BYZONDERE MOSAISCHE WETTEN.

Tot dus verre de grondſlagen en beginzels, waar op de Moſaiſche ſtaat gevestigd is, over het algemeen beſchreven hebbende, achten wy het nodig, toe te zien, dat onze Verhandeling niet te uitvoerig worde, door een verſlag te geven van alle de byzondere wetten, door *Mozes* voorgeſchreven. Ook vordert de aart der opgegeven vrage geene andere bedenkingen, wegens het burgerlyke regt van *Mozes*, dán zodanigen, welke voornaamlyk deszelfs deugdelykheid en lofwaardige inrigting duidelyk aan den dag leggen. Het komt ons derhalven best voor, deze zo ryke ſtoffe tot eenige bovenal merkwaardige hoofdzaken te brengen. Ook menen wy aan den eisch genoegzaam te zullen voldoen, indien wy, uit den grooten voorraad van bewyzen, ſlegts zulken bybrengen, die tonen, dat de Moſaiſche wetgevinge alleszins regtvaardig, zagt, en wyslyk ingerigt is.

De billykheid of regtvaardigheid, welke noodzakelyk de eerſte regel in het voorſchryven van wetten wezen moet, ſtraalt, myns oordeels, bovenal hierin door, dat alle Burgers in het nut der Maatſchappye, naar gelange van elks verdienſten, deelen; dat de onderlinge lasten, geëvenredigd naar ieders vermogen, voor allen draaglyk zyn; dat elk in regten ſchielyk verkrygt het gene hem toekomt; en eindlyk, dat de ſtraffen naar de misdaden geregeld, en overeenkomſtig de zwaarte en het gevaar der begane wanbedryven, naar vereisch van 's *Lands* welwezen ingerigt zyn. Aan deze onderſtellingen nu beantwoordt de Moſaiſche wetgeving op menigerlei wyze. Hierin wordt niets vastgeſteld, waar uit de meer vermogenden zich eenig regt zouden konnen aanmatigen, om een ſterker voordeel van de Maatſchappy te hebben, dan hun daadlyk toekomt, of de armen door overheerſching te mogen onderdrukken. De belastingen lagen op de Landeryen; en uit de daaromtrent gegeven wet blykt, dat alle burgers dezelven in gelyke mate dragen moesten; als waarin geen onderſcheid van Arbeidsman, Koopman of Amptsman plaats had; welk onderſcheid in het Israëlitiſche Gemenebest geheel onbekend was. Wyders was een ieder, die, volgens eene bepaalde Volkstelling, twintig jaren bereikt had, (Num. I. 3-46.) tot den krygsdienst verpligt; ten zy de ouderdom of andére dugtige redenen hem hier van uitzonderden. Omtrent de Regtshavening geeft de Wetgever op al-

alle plaatſen, die van 't aanſtellen van regters handelen, de allervoortreffelykſte voorſchriften. By voorb. Geene Overigheidsperſoon mogt zich door de meerderheid of minderheid van den beſchuldiger of gedaagden, veel min door geld, haat, nyd of wraak laten vervoeren. (Exod. XXXIII. 6—8. XVIII. 21, 22. Deut. XXVII. 25. XVI. 19. XXIII. 9, 10.) De ſtrafoeffenende geregtigheid ſchikte hy ter bereikinge van derzelver juistvereischte bedoelde, te weten, op dat elk een van 't overtreden afgeſchrikt zoude worden. (Deut. XVII. 13.) Ook kwam hy, die misdaan had, maar openlyk voor God berouw over zyn wanbedryf toonde en ſchuld bekende, niet vry, zonder het betalen eener Godsdienſtige boete.

Wyders is het bekend, dat de regtsplegingen openlyk geſchiedden, ten einde aan eenen ieder, die in de ſtad kwam, een vry gehoor verleend zoude worden. Ook ſtond het, ja de Godsdienst kwam hier met een gebod tusſchen beiden, aan een iegelyk, die begreep dat de Armen, Vremden, of Weeskinderen door het Geregt onderdrukt of benadeeld wierden, volkomen vry derzelver zaak openlyk te verdeedigen. (Job XXIX. 15—17. Jeſ. I. 17.) Niets mogt voor den Regtbank, zonder twee of meer geloofwaardige getuigen, tot iemands laste uitgevoerd worden. (Deut. XVII. 6.) Het Moſaiſche Regt was daarenboven wel oplettend waakzaam, tegen zodanige dingen, omtrent welke de Regts-Godin *Themis*, in onze ver-

verlichte tyden, wel eens ſchynt te ſlapen. Hetzelve vorderde namelyk op den maagdom der huwbare Dogters nauwkeurig acht te geven, ten einde de Man eene zuivere maagd trouwde; en het ſtelde de bedriegelyke overtreedſter voor de doodſtraffe bloot. (Deut. XXII. 13—21.) Geen minder uitſtekend bewys van regtvaardigheid is er te vinden, in de wet, volgens welke hy, die valschlyk *getuigd* had, (Deut. XIX. 16—21.) en zo ook hy, die een ander ſchade toegebragt had, (Exod. XXI. 22—25. Levit. XXIV. 17—22.) naar het *jus talionis*, of regt van wedervergelding (1), het zy een inboreling of vremde verongelykt ware, overeenkomſtig met dat wanbedryf geſtraft wierd. Levit XXIV. 22. Het is toch buiten twyffel in regten zeer te pryzen, dat de ſtraffe geëvenredigd zy naar, en beantwoorde aan den aart der overtredinge. Zulks ſtrekte ook kragtig om lasteraars te beteugelen, en zelfs mishaagden den Wetgever de aanbrengers van eene wezenlyk begane misdaad; Levit. XIX. 16—18. ten zy in geval van Afgodendienst, en verleiding tot denzelven. Deut. XIII. 6—9.

By het onderzoeken der misdaden wierd nauwkeurig nagegaan, of dezelve uit achteloosheid of overyling, dan met opzet, begaan waren; zo als men wegens doodſlag, Num. XXXV. 20, 21. Deut. XIX. 11,

(1) Hier by verdienen ook vergeleken te worden de Romeinſche en Athenienſche wetten. Zie PETIT *Legg. Att.* L. VII. tit. III. §. 2.

11. Exod. XXI. 14. en Godslastering, Levit. XXIV. 15, 16. (1) met ronde woorden leest. Dan opzetlyk begane manſlag kon tot geenen prys afgekogt worden, (Num. XXXV. 31.) en 't ſtond den Regter, op den dood des *Goëls*, of bloedwreekers, vry den manſlag te wreeken; ten einde het leven des armen mans zo veilig bewaard bleve als dat van den ryken: ten welken opzigte de *Koran* zich aan eene averechtſche toegevendheid ſchuldig maakt. Voorts is ook *Mozes* niet minder ſtreng dan *Draco*, in het wraak verhalen op het ſtomme en redelooze vee, door welks toedoen iemand mogt omgekomen zyn. (Exod. XXI. 28—32.) Dan, dievery of bedrog (2), als geringer misdaden, wierd regtmatig geſtraft, met den ſchuldigen te bepalen, om de waarde dubbel of zelfs

(1) De hier bedoelde Godslastering is alleen die, by welken iemand, met het gebruik van den naam *Jehova*, God lastert. *Jehova* namelyk, komt hier niet in als God, maar als de Koning van Israël. Derhalven wierd hy, die tegen hem opzettelyk eenige lasterende woorden uitte, gehouden de hooge Overigheid beledigd te hebben, en den ganſchen Staat klein te achten. Zo ſtond er ook doodſtraffe op het ſmaden der Opperregters en Priesters. Deut. XVII. 12. En insgelyks wierd mede naderhand de oneer den Koningen aangedaan, met de doodſtraffe gewroken, of althans indiervoege ſtrafbaar geoordeeld. 2 Sam. XIX. 22—24.

(2) De zwaarſte geldboete op bedrog was 100 Sikkels, (Deut. XXII. 19,) te betalen door hem, die, eene Vrouw getrouwd hebbende, dezelve, op een valsch voorwendzel, van haar geene zuivere Maagd bevonden te hebben, wilde verſtoten; als zynde dit eene zeer ſchreeuwende verongelyking.

zelfs vyftienen te vergoeden; (Exod. XXII. 1—3. vergel. met Levit. VI. 1—5.) en ingevalle hy hier toe onvermogend ware, was hy aan den lyve ſtrafbaar, en kon voor zyne dievery verkogt worden: waaruit men tevens kan opmaken, hoe ſpoedig en gezet het regt gehandhaafd wierd. Op dergelyke wyze moest iemand, die geleend geld op zyn tyd niet betaalde, of zo veel, als voldoende was, van zyne goederen afſtaan, of den ſchuldeiſcher daar voor dienſtbaar worden. (Levit. XXV.)

Middelerwyl ſtraalde er in diezelfde geſtrengheid der wetten eene zagtheid door, welke volkomen met de billykheid ſtrookte. De misdaden wierden wel geſtraft, doch zonder wreedheid; daar er ſlegts eene tweeërleie doodſtraffe plaats had: de ſchuldigen namelyk, wierden of geſteenigd, of met het zwaard gedood. Die onmenſchlyke uitvindzels van barbaarſche wreedheid, met welke ſommige volken, die anders den naam dragen van beſchaafder te zyn, de elendelingen folteren, heeft *Mozes* nooit toegelaten. By andere misdaden, die aan geen doodſtraf onderworpen waren, en met geesſelſlagen geboet wierden, mogt de Regter niet meer dan 40 ſlagen doen geven; en er was geen het minſte ſchandelyk verwyt aan verknogt. Deut. XXV. 2, 3. Voor 't overige was die allervoornaamſte en met de reden alleszins inſtemmende billyke wet, van namelyk aan anderen te doen zo als men zelve wenscht gedaan te worden,

den, een hoofd-grondſlag van het gantſche gebouw der Moſaïſche burgerwetten.

Als een nabuurig Volk hen, in 't oorlog voeren, wreedlyk behandelde (1), dan deed *Mozes*, buiten twyffel tegen zynen zin, de wet van wedervergelding tegen hetzelve ter uitvoering brengen; maar jegens afgelegener Volken (Deut. XX. 15.) ſtelde hy zagter wetten. Tot het byſtaan van Vremdelingen heeft hy den Israëliten by herhaaling, door zyn eigen voorbeeld en Wetten, aangemaand; als gedenkende, dat zy allen wel eer in Egypten, een vremd Land, de allerzwaarſte elenden gedragen hadden. Op het zevende of het Sabbathjaar, wanneer er niet gezaaid noch geoogst wierd, konden de armen een vry gebruik maken, van het geen het Land nog uit zichzelve mogt voortbrengen; en het wierd niemand, die, de akkers doorkruiſende, iets afgeplukt had om den honger te ſtillen, ten diefſtal gerekend. (Deut. XXIII. 25.) Daarbenevens pryst hy ernſtig aan eene vriendlyke en zagte behandeling jegens hunne ſlaven; zelfs verbiedt hy het mishandelen van beesten, welken zy niet mogten laten ſnyden of ontmannen. (Levit. XXII. 24. Deut. XXIII. 1.) By eene zeer innemende wet, gebiedt hy, dat zo wel de Dienſtbaren als het Vee, naar 't oogmerk en

ein-

(1) Men leze hier van afgryſlyke voorbeelden 2 Kon. VIII. 12. Amos I. 13. Richt. VIII. 7, 16. 2 Kon. III. 27.

einde van den Sabbathdag, op dezen dag rusten zouden. De Bouwman en het Vee mogten vrylyk eten van de vrugten, welken zy bearbeid hadden. En de wet beval, dat men de slaven zo wel als de vryen tot de feestmaaltyden zoude toelaten. Wanneer een Knegt slagen van zynen Heer verdiend had, was er door die wet, by welke een mishandelde slaaf vry verklaard wierd, zorge gedragen, dat hy niet te hard behandeld of aan zyne leden verminkt mogte worden. Wel byzonder leide *Mozes* het er op toe, om vele harde zaken, die door eene aloude gewoonte reeds voorlange in gebruik waren, door zyne wetten te verzagten. Daar het voorheen aan de Vaderen stond, uit de eerste Zoonen zyner Vrouwen, welke hy verscheiden in getale had, den genen, welken het hem behaagde, met het regt van eerstgeboorte te begunstigen, heeft hy, om allen nyd en huistwist, welke hier uit konden ontstaan, aftewenden, vastgesteld; dat, alleen den oudsten van alle de Zoonen, dat regt toekomen zoude. (Deut. XXI. 15.)

Daar het, volgens een aloud gebruik, maar de gewone harde behandeling der Vrouwen, onder de Oosterlingen, eenen Israëliet vry stond zyne Vrouw, welke hy van haren Vader, namelyk, voor geld gekogt had, zonder eenig regterlyk tusschen beiden komend vonnis weg te zenden, hetwelk *Mozes* om de verhardheid zyns Volks niet goedvond geheel en

al

al af te ſchaffen, heeft hy dit gebruik zoeken te matigen, door zeer zorgvuldig te bevelen, dat het niet geſchieden moest, dan met het geven van een ſcheid-brief; hetwelk voorheen, om eene geringe beuzeling, den Man ſlegts een woord te kosten had; op dat er eenige tusſchentyd verlopen zoude, om te konnen onderzoeken, of zy ook zwanger ware; en tevens wilde hy de Vrouw, door deze ſcheiding dus afgewezen, beletten van zich ooit weder by haren vorigen Man te vervoegen. Men ziet in deze Wet ten duidelykſte eene allerbillykſte voorzorg doorſtralen, om aan die al te groote vryheid eenig paal en perk te ſtellen. Een aloude zugt, om een min of meer beroemd geſlagt ſtand te doen houden, had de gewoonte ingevoerd, dat, wanneer een Man, zonder kinderen na te laten, geſtorven was, de naaste bloedverwant, (de behuwdbroeder,) met de nagelaten Weduwe des Overledenen huwde, om kinderen by haar te verwekken. Dan den afkeer, welken iemand daarvan mogt hebben, heeft *Mozes* te gemoet gekomen, (Deut. XXV. 8, 9.) door eene Wet, volgens welke iemand zich van deze opgedrongene Vrouwe konde ontſlaan, indien hy zich getroostte, zich aan een zekeren blaam van verſmading te onderwerpen. Zo heeft ook de Wetgever Exod. XXI. 9—11. wel uitdruklyk gelast, dat de Dienstmaagden, welken de Vaders vroegtydig aan hunne huwbare Zoonen ter Vrouwen gaven, naderhand, wanneer zy den Mannen mishaagden, niet

smaadlyk of slegt behandeld zouden worden.

Mozes vond onder de Israëliten, 't geen ook nog heden onder de Arabieren plaats heeft, eene zeer verregaande wreedheid, in het wreeken van doodslag: dit zettede zulk eenen wrok onder de Oosterlingen, dat er uit éénen beganen manslag dikwyls vele doodslagen, en eene altoos duurende vyandschap, tusschen wederzydsche bloedverwanten, ontstonden. Daar hy nu dit wraakvuur niet zo aanstonds in de gemoederen ten eenenmaal verdoven konde, heeft hy het echter zeer omzigtig eenigzins beperkt, om deszelfs heillozen voortgang te stuiten. De naastbestaande van den gedooden (dat is de *Goël* of bloedwreeker) mogt den doodslager wel vervolgen; maar voor hem stonden ook beveiligende wykplaatsen open, indien de manslag by toeval begaan ware. En geen ander, dan een moedwillig of opzettelyk doodslager mogt van daar, of van by den altaar, gerukt, en dan nog alleen, met voorkennisse van den regter, aan den bloedwreeker overgeleverd worden. Dus wierd het leven der Burgeren tegen doodslagers beveiligd; de onnozelheid aan het gevaar ontrukt; en tevens die algemene Volkszugt tot wraak, uit het denkbeeld van eersherstelling gebooren, eenigermate gekoeld of voldaan. (Exod. XXI. 14. Num. XXXV. 9—35. Deut. XIX. 1—10.)

Naast de regtvaardigheid en zagtheid, komt zeker bo-

bovenal in opmerking de wysheid eens Wetgevers; en dezelve verdient wel, dat men haren lof, met behoorlyke bewyzen, vermelde. Deze nu ontdekt zich by uitstrekendheid in de wetgeving van *Mozes*; het zy men het oog sla, op zyne inrigtingen om het ware nut van den burgerstaat te bewerken, en te bevestigen, of om het bedryven der misdaden, zo veel mogelyk, voor te te komen, en eindlyk om het gezag der wetten te staven.

Men ontmoet hier een aantal van voorbeelden van de eerste soort, welke betreklyk zyn tot de vermeerdering der voordeelen van den Burgerstaat; die ons de duidelykste bewyzen van de schranderheid en het oplettende toeverzigt van *Mozes* op allerleie zaken, daar toe dienstig, aan de hand geven. Verscheiden dingen heeft hy in zyne Wetten ingevlogten, die hy bedagtzaam zo schikte, dat ze uit eigen aart strekten, om zyn Volk het Land Canaan ten hoogste welgevallig te maken, en hen langs dien weg Egypten en de Arabische velden, die zy al lief gekregen hadden, (Num. XXXII. 3—15.) zo veel in hem was, uit hunne strelende gedagten uit te wischen. Ten dien einde had hy hen, in het toebereiden der spyze, het gebruik van boter (Exod. XXIII. 19. XXXIV. 26. Deut. XIV. 21.) verboden (1); op dat zy zich van oly, waar van Pales-

ti-

(1) Op deze plaatsen namelyk, welke verbieden een Zuiglam in zyns

Levit. XV. alle zaadvloeijing of uitſtorting voor eene onreinheid verklaarde, en de perſoon dus tot den avond voor wettisch onrein gehouden wierd; was deze wet buiten twyffel reeds een groot behoedmiddel tegen de Veelwyvery.

Wanneer ook een Vader zyne Dienſtmaagd aan zynen Zoon, in deszelfs vroege manbaarheid, uitgehuwlykt had, en deze naderhand eene andere nam, dan mogt hy zich van den huwlykspligt (ענה) omtrent haar niet onttrekken (1), of zy konde voor niet, zonder losgeld, uitgaan. (Exod. XXI. 10, 11.) Door deze en dergelyke Wetten heeft *Mozes* derhalven, als een man van doorzigt, zekerlyk althans die ſterke Veelwyvery verbannen, by welke iemand vier of meer Vrouwen trouwen mogt; of het hem vry ſtond uit verſcheidene Vrouwen, te jammerlyk helaas! in een Serail opgeſloten, gelyk nog by de Turken plaats heeft, eene inzonderheid, naar zyn welgevallen, voor zich te verkiezen.

De wetten van *Mozes* ſchynen, ten minſten in dit ſtuk, hier zo veel te wege gebragt te hebben, dat 't geen in later tyd onder de Oosterlingen iets zeldzaams was, het ſtrelende geluk van aan eene enkele Vrouw

(1) Uit de vergelyking van het Hebreeuwsch met het Arabisch, is het buiten allen twyffel dat hier op de volbrenging van den huwlykspligt geoogd wordt. Elke Vrouw namelyk mogt, reeds van ouds onder de Israëliten, zich op hare beurt, of andere gemaakte ſchikkingen, het nagt-regt by den Man aanmatigen. Gen. XXX. 14-16.

Vrouw geheel verknogt te zyn, onder de Israëliten, wel verre van gewraakt te worden, veel eer geroemd wierd. Prov. XXXI. 10.

Verſtandig droeg *Mozes* insgelyks zorg, voor de plegtige rusttyden en uitſpanningen des Volks, op daar toe geſchikte vrolyke feestdagen. Men behoort toch dien zo doorkundigen Man, mynes oordeels, niet met een ſtroef of norsch gelaat af te ſchilderen; daar hy, zo in zyn levensgedrag als in zyne wetten, zynen alleszins zagten, medelydenden en goedertierenen aart, op velerleie wyzen heeft laten blyken. Hy eischte, wel is waar, het onderhouden van den geheiligden Sabbath zeer ſtrenglyk: maar, met wat byoogmerk? onder anderen ook tot dat einde, op dat de Menſchen die dienſtbaar waren, en zo ook het Vee, door de gierigheid der eigenaars, niet beroofd zouden worden, van de hun billyk toekomende rust, maar, na zes dagen arbeids, op den zevenden dag adem zouden mogen ſcheppen. (Exod. XXIII. 12.). Hoe wenschbaar zodanig een rusttyd zy voor hun, die, den ganſchen week door, onder het jok des arbeids moeten zweeten en zwoegen, en hoe noodzakelyk tevens om de kragten des ligchaams weder te herſtellen, kan elk een, die aan eenen vryer leefstrant gewoon is, genoegzaam bezeffen. Behalven dezen Sabbath, waren er nog vele andere plegtige rust- en feestdagen voor de Israëliten ingeſteld, die geſchikt waren tot openlyke gastmalen,

jaarlykſche vreugdeviering; wanneer zy vrienden-bezoeken hielden, op welken zy, uit alle de omliggende ſtreken des Lands, vergaderden, om hunne bloedverwanten en vrienden te komen zien; en gezelſchap met elkander te houden; waar van ook geen vremdeling, die onder hen verkeerde, of dienstbare uitgezonderd was (1). (Deut. XII. 17-19. XIV. 22-29. XXVI. 12—15.) Het is nauwlyks te begrypen, hoe zy, die met de Συσσιτια, of gemeenſchaplyke maaltyden, van *Lycurgus* zo veel op hebben; die de Olympiſche en andere Griekſche ſtrydſpelen met regt zo hemelhoog opvyzelen, als byzonder geſchikt om de gemoederen dier onderſcheiden Burgeryen te vereenigen, en om allerleie uitvindingen en konſten onder elkander gemeen te maken; gelykſoortige inſtellingen van *Mozes* geheel onbedagtzaam voorbygaan. Tevens haperde het hier niet aan eene wyze voorzorg des Wetgevers, om namelyk het getal der Heilige dagen en Feesten niet al te groot te maken; en dezelven tot last voor de Maatſchappy te doen worden, door te veel ledigen tyd te geven. Want er waren in een gansch jaar ſlegts 85 Feestdagen, waar van men 28 zou konnen aftrekken, geſchikt voor de openlyke gastmalen, en vrienden-bezoeken. Verſcheiden Burgerſtaten ſchynen ons behoorlyk genoeg ingerigt te wezen, wanneer het kwaad door ſtraffen beteugeld, en door den ſchrik voor dezelven geweerd wordt. Dan

(1) Vergelyk hier mede de *Saturnalia* of vrolyke feesten der Slaven onder de Romeinen.

Dan hier by berustte *Mozes* niet; hy poogde het kwaad kragtdadiger voor te komen: en zyne alleszins wyze wetgeving munt daarin byzonderlyk uit. Hy volgt, in dit opzigt, het voorbeeld van ervaren Geneesheeren, die de aanstaande of dreigende ziekten in tyd tragten voortekomen, door het kwaad af te wenden, of deszelfs voortgang, eer het te laat is, te stuiten; en lei het er op toe, om het bedryven der misdaden, zo veel mogelyk, te verhoeden, door derzelver bronwel te verstoppen. Ter dezer oorzake wierdt de Echtverbindtenis van vroege huwbare Zonen met eene Dienstmaagd toegestaan; en hier aan heeft men toe te schryven het nauwkeurige verbod tegen huwelyken met bloedverwanten; als dienende, om de zuiverheid derzulken te bewaren, dien men, naar de gewoonte der Oosterlingen, eene wederzydsche gemeenzame verkering vergunde (1). Om diezelfde reden stond het geenen Jood vry dezulken te trouwen, welke, uit kragt der wet van verzwagering, op hem afdalen konden (2). Om over

(1) Volgens de Wet van *Mozes*, mogt geen Israëliet een huwelyk aangaan met zodanig eene nabestaande, of zulk eene zich ter Vrouwe nemen, welke het hem geoorlòofd was ongesluierd te zien, en er dus gemeenzaam mede te verkeeren: dat zich by de Oosterlingen tot de naaste bloedverwanten, in een zekeren graad, bepaalde. Zie deswegens het geschrift van J. D. MICHAËLIS, *over de Huwlyks wetten van Mozes*. §. 57, 58, 59. en *het Mosaisch Regt*. §. 109.

(2) J. D. MICHAËLIS als boven. §. 71. 103.

over dit alles naar den eisch te oordeelen; behoort men vooral wel in acht te nemen de hevige woede van den minnenyd onder de Oosterſche Volken; (Prov. VI. 28—35. Cant. VIII. 6.) hun vuurig wellustig geſtel onder een zeer verwarmenden luchtſtreek, en het afgezonderde leven der Vrouwen. Dit nagaande zal men tevens ligtlyk konnen begrypen, waarom eene jonge Dogter, die voor het huwlyk haren maagdom kwyt was, des doods ſchuldig verklaard wierd; (Deut. XXII. 20, 21.) en waarom een Man zyne Vrouw, van overſpel verdagt, zelfs zonder een voldoend bewys, voor den Priester mogt brengen, om haar door het water der yveringe te beproeven. Het voegt toch eenen wyzen Wetgever des te ſterker beletzelen tegen eene overtreding in den weg te leggen, naar mate de aanleidende verzoekingen van meerder kragts en invloeds zyn.

Eindlyk ſchiet ook de wysheid van *Mozes*, als Wetgever, by uitſtek ſchitterende ſtralen in zyne wel gevormde inrigting, om het gezag zyner wetten en vonnisſen ſtand te doen houden. Wy hebben reeds te voren aangewezen, hoe alles over 't algemeen in deze Wetgeving, ten ſchranderſte, daadlyk betrekkelyk gemaakt was tot de onmidlyke tegenwoordige magt der Godheid. Men ziet dit, (om er nog wat byzonderlyker van te gewagen,) bovenal in die veelvuldige tusſchenkomſten van plegtige eedzweringen, gebruikelyk, om dat men te weinig ſtaat kon maken,

op

op de reeds verbasterde zuiverheid en oprechtheid veler menſchen. *Mozes* ſtond toe er zich in Regtszaken van te bedienen, maar echter niet dan met eene opmerkzame omzigtigheid. By uitſtek leert ons dit het omſlagtige verhaal (Num. V. 21—28.) van de wyze, op welke eene van overſpel verdagte Vrouw onder den eed gebragt wierd. *Mozes* toont daarin ten duidelykſte, hoe zeer hy, langs een omweg van Godsdienſtige plegtigheden, door genoegzamen tyd tot beraad te verlenen; en door een eerbiedig ontzag, uit hoofde van de omſtandigheden van plaats, gelegenheid en het eedformulier zelve, te verwekken, alle meineedigheid tragtte voor te komen (1). De voorbeelden van meineedige Godsdienst-ſchennis, in dezen, en ſoortgelyke gevallen, zyn ongetwyffeld zeer zeldzaam geweest. En dezulken, die er nu of dan nog mogten voorkomen, wierden, als te zwaar om door de menſchen geſtraft te worden, aan Gode als Regter ter wrake aanbevolen. De burgerſtaat

(1) In deze Godsdienſtige regtsoefening beſpeurt men eene ſoortgelyke ſchrikbarende plegtigheid, als die, welke de gedugte eerbied voor de tegenwoordigheid der Godheid, die men in de middeleeuwen voor de vuur- en waterproeven, als *Ordalia* of oordeelen Gods, zo als zy die ſoort van regtspleging noemden, koesterde, ingevoerd had. Op eene dergelyke wyze bewogen de vonnisſen van den Areopagus, die des nagts uitgeſproken wierden, zo wel de gemoederen der Regters, als die der Gedaagden. Maar nog ſterker moest dit eene Israëlitiſche Vrouw aandoen. Staande in Gods huis voor het aangezigt van den Priester, die zekerlyk nauwkeurig acht gaf op haar gelaat en houding, kon zy, mag men wel zeggen, ſchuldig zynde, volſtrekt niet nalaten, inwendig ontroerd te worden.

ſtaat vorderde geene andere ſchaêvergoeding, uit meineedigheid ontſtaan, dan volgens de wet van wedervergelding. En dit, myns oordeels, zeer wyslyk. Dikwyls immers ſchynt de bekentenis en vergoeding van meinedigheid verhinderd te worden, door de vreeze voor openlyke ſtraffen en eerloos-verklaring; welke anderzins de ſterke inwendige aanprikkelingen des harten er wel zouden hebben konnen uitwringen. Voorts ſchat ik ook zeer hoog het overleg van *Mozes*, om zynen Landzaten, welken hy, door den ſlaaffchen dienst der Egyptenaren, als ter neder geſlagen, gelyk het gewoonlyk gaat, en in hunne denkwyze vernederd, onder zyn beſtuur ontvangen had, eene zekere hoogachting voor zich zelven in te boezemen, wegens hunne waardigheid en verhevenheid, nu zy onder die Godlyke wetten leefden (1). Hoe ſterk een prikkel ter deugdsbetragtinge de bewustheid onzer eigene waardye is, weet elk. Een Romein ſpande alle zyne vermogens van Lighaam en Geest in, zo dikwyls als hy zich by de opgeroepene *Quirites* of Romeinſche burgers vervoegde; en een Spartaan ontzettede zich niet voor een Perſiſchen Vorst, zo dra hy bedagt, dat hy aan den Eurotas geboren was. Dan dat dit denkbeeld by de Romeinen en Spartanen te verre ging, daar het ten gevolge had, dat zy de Vremdelingen met verachting beſchouw-

(1) Elk gelooft ligtlyk, dat deze hoogachting die uitwerking niet zoude gehad hebben, indien dezelve zo groot niet geweest, of door gezag tot geene heblykheid onder hen geworden ware.

ſchouwden, zal niemand ontkennen: doch er wierd echter meer goeds dan kwaads door uitgewerkt. En het ſtrydt tegen alle regt en billykheid, dat zy, die begrypen dat er, door deze verheffing van den Staat en het Vaderland, eene grootmoedigheid in de Romeinen of Spartanen aangekweekt wierd, *Moses* berispen, als hy zyne Landzaten met dienzelfden geest tragt te bezielen. Dat wyders *Mozes*, op het beledigen der Overheid met woorden, geen bepaalde ſtraffe geſteld (1); of den geſtraften met een openlyk teken van eerloos-verklaring, waar door den misdadiger de weg tot beterſchap volſtrekt geſloten wordt, niet gebrandmerkt heeft; als mede dat hy de uitbanning uit den Lande, waar door, onder de aangrenzende nabuuren, de uitvaagzels der burgery eigenlyk niet weggedreven, maar ſlegts weêrkeerig verwiſſeld worden, niet als eene wettige ſtraffe ingevoerd heeft, dat hy wyders den Kinderen de gehoorzaamheid jegens de Ouders, waar door ze tot eene eerbiedige onderwerping aan de Wetten als voorbereid worden, by uitſtekendheid aangeprezen heeft, met nog verſcheiden andere zaken van dien aart, zal elk, die dit oplettend beſchouwt, zekerlyk bewonderen, en aanmerken, als ontwerpen, die, in 't ſtuk der wetgevinge, niet wel vallen konnen, dan in een allerwyst en kundigst Staatsman. XV.

(1) Het gebeurt dikwyls, als ſoortgelyke ſtraffen bepaald zyn, en de overtreders vooraf weten waar mede zy af konnen, dat ſommige rockelooze baldadigen zich die ſtraffen gaarne getroosten, mids zy maar hunne neiging, om iemand met ſcheldwoorden of anderzins te beledigen, involgen mogen.

XV.

MEN KAN MOZES MET GEEN REGT BESCHULDIGEN WEGENS HET INVOEREN VAN GEESTELYKE HEERSCHAPPY, EN ZO OOK NIET MAN EENE (SINECDOCHE) VERSTOTING OF WERING DER VREMDELINGEN UIT ZYN GEMENEBEST.

Na dus verre de Regterlyke inrigtingen en Voorschriften, onvervalscht en naar waarheid, opengelegd en verklaard te hebben, hopen wy, myns bedunkens, weinig aan, of ik zoude van dit stuk, als genoegzaam voldongen, konnen afstappen: eene zaak toch, die van zelve spreekt, heeft geene nadere uitlegging nodig.

Toen wy de instellingen van *Lycurgus* en *Solon* beschouwden, hebben wy niets verzwegen, van 't geen aanpryzing verdiende; en te gelyk hebben wy getragt ernstig tegen te gaan het gene er onzes oordeels ten onregte in berispt wierd; dan er schoten

met

met dit alles nog eenige byzonderheden in over, welke ons te gewigtig voorkwamen, om ze met eene loortgelyke vryſpraak op te ruimen; die wel wezenlyk te berispen waren, te meer daar ze werklyk tegen het hoofdbedoelde eenen wyze Staatkunde inliepen. Met de wetten van *Mozes* was het anders geſteld; die, vergeleken met derzelver oorzaken en ingigten, door het licht der geſchiedenisſe zelve opgehelderd, op te noemen en by te brengen, was genoegzaam hetzelfde als ze openlyk te pryzen. Men vindt er nogtans die dit zo gereedlyk niet toeſtemmen; dan 't geen ze er tegen te berde brengen, bevestigt het algemene gezegde, dat er vele zaken zyn, die men niet oppervlakkig beſchouwen of ſchielyk beoordeelen moet.

Zommigen namelyk vinden het belachlyk, en anderen weder beklaaglyk, dat het ſtaatsbeſtuur der Israëliten in de handen der Prieſteren geſteld was. Dit ſoort van menſchen denkt dan gemeenlyk op den ongelukkigen toeſtand dier Eeuwen, waarin de Geeſtelyken en Monniken, onder voorwendzel van voor het Hemelſche te zorgen, zich niet ſchaamden al het aardſche na zich te ſlepen; onder den dekmantel van heiligheid en kuiſchheid de Wereld te ontvolken; alle bezef van menſchlykheid te verzwakken, ja geheel uit te dooven; en eindlyk alles, wat hen tegenſtond, op eene ten uiterſte doemenswaardigſte wyze te vuur en te zwaard te verdelgen. Zy veſti-

gen, mogelyk, ten ſterkſte hunne gedagten op de ontelbare kunſtgrepen in de Heidenſche tempelen gepleegd, op de bedrieglyke of looze dubbelzinnigheid der Godſpraken, op de losbandige zedenloosheid, onder het vieren van Godsdienſtige plegtigheden en feesten, in navolging hunner ſchandlyke Goden; en op ſoortgelyke dwaze uitvindzels meer, die men aan de volſlagene blindheid des bygeloofs te wyten heeft. Met zodanige denkbeelden vooringenomen, wrakende 't geen men in dat geval zekerlyk afkeuren moet, veroordeelen zy met verontwaardiging, zo als 't gewoonlyk gaat, te gelyk alles, dat zy, in den eerſten opſlag, als eveneens of ten minſte ſoortgelyk beſchouwen. Doch hy, die de inzettingen van *Mozes* grondiger kent, zal alles geheel anders dan 't boven voorgeſtelde bevinden. Hoedanig immers deze Godsregeering geſteld ware, en hoe dezelve in een gezonden zin te verklaren zy, hebben wy reeds te voren ter geſchikter plaatſe aangetoond: maar ligtlyk konnen wy, ter nadere opheldering, er in dezen nog iets byvoegen. Een voornaam ſtruikelblok is 't hier voor velen geweest, dat zy de Leviten alleen voor Priesters gehouden, en dezelven ſlegts uit dat gezigtpunt beſchouwd hebben. Zo vervalt men meermaals gemaklyk in dien misſlag, dat men de oude dingen naar onze tyden afmeete en beoordeele. Wy hebben openbare Leeraars, wier zaak het is anderen in de kennis en betragting van den Godsdienst te onderrigten, en hen daar toe op te leiden; welken

ken wy ook bedienaars van 't heilige dienstwerk noemen. Maar *Mozes* beoogde, toen hy zyne wetten voorschreef, gelyk men zegt, alleen Wereldsche zaken, en heeft enkel God zelven als Koning van Israël ingevoerd. Nergens gebruikt die zo schrandere Wetgever, ter handhavinge zyner wetten, eenige drangreden, afgeleid uit het geluk, dat eene by zich zelf geruste Ziel, uit het bedryven harer goede daden, erlangt; gegrond op de leer van de onsterflykheid der menschlyke Ziele, of eenige vergelding hier namaals. Hy had wel gezien dat het de zaak eens Wetgevers niet was, om of wetten over de bestuuring des verstands te geven, of te denken, dat de menschen, die aan zyne leiding onderworpen waren, zodanig eene geestgeschiktheid hadden, dat hunne gemoederen voor de innerlyke liefde tot waarheid en billykheid al voor lange open stonden. In één woord, het onderscheid, dat ook het gebruik der tale tusschen Wetten en Levensregelen maakt, heeft hy met de daad uitgedrukt en verklaard; en even daarom heeft hy zeer wyslyk vastgesteld, dat de Leviten geen aanmaners tot het nakomen der geboden, maar wel bedienaars van de handhaving der wetten zouden zyn. Daarenboven ontdekt men ligtlyk dat deze Leviten, met de kerkelyken in onze dagen, niet vergeleken konnen worden; als men slegts nagaat, dat de Leviten, die een getal van twee en twintig duizend menschen uitmaakten, niet in alle de byzondere oorden des Lands onder de Israëliten verspreid waren, maar

yeeleer in 48 Steden afzonderlyk woonden. Geen Wetgever toch kon immer gedogen, veel minder de omſtandigheden zo inrigten, dat 's Volks kerk-leeraren, van anderen afgeſcheiden, by duizenden hunne ſteden afzonderlyk zouden bewoonen? Daarenboven waren zy meer bedienaars der Wetten dan des Heiligdoms; nadien de waarneming der Heilige dingen ook een gedeelte was der beſtuuringe van 't Gemenebest, en inkwam als een hulpmiddel ter betere handhavinge der Wetten. Door deze dienaars deed God, als de Koning Israëls, de overtreders der wet ſtraffen, niet naar hunne willekeur, zo dat er gelegenheid ware hunne gierigheid te voldoen en geeſtelyke bedriegeryen te plegen; maar volgende daar omtrent openlyk vastgeſtelde wetten. Dat men de ganſche zaak dus hebbe te beſchouwen, zal van zelve ten klaarſte blyken, indien men in opmerking neemt, dat er, naar 't uitwyzen der Geſchiedſchriften, nooit eenige tusſchenkomst van offerhande plaats had, over het ſchenden der zedelyke geboden, zo als men ze noemt; maar alleen over het verwaarlozen der Burgerlyke- of Staats-Wetten. Zo ſtonden de Leviten, te midden in den tempel; met Godlyk gezag bekleed, alleenlyk den Staat ten dienſte; het zy zy offerden, het zy zy de melaatſen of andere zieken ſchouwden, en er over oordeelden; het zy zy eindlyk den post van uitleggers of toepaſſers der wetten waarnamen. Indien nu iemand een Koningryk, daar de uitlegger en handhaver der wetten gewoon-

woonlyk zelf ook offert, daarom een Priesterlyk Ryk heten wil, dan zullen waarlyk de aloude Koningryken, meerendeels, mede Priesterlyke Ryken genaamd moeten worden; nadien in dezelven, gelyk wy alvorens ter loops gemeld hebben, de Koningen van oudsher veelal het opzigt over het heilige dienstwerk hadden. Zo mogen dan ook die (ευπατριδαι) of Edelen en aanzienlyke Mannen, welken *Theseus*, zo als hier boven aangewezen is, verkozen had, om 's Volks Godlyke en Menschlyke regten te bewaren, zeer eigenaartig met de Leviten vergeleken worden. Hoe zou wyders *Mozes*, gelyk we voorheen gezien hebben, het een en ander hebben konnen vastſtellen, wegens eenen nog te verkiezenen aanſtaanden Koning, indien hy beſloten had alles aan de Prieſteren te onderwerpen? en hoe eindlyk kon hy dan, voor zynen dood, het beſtuur of de heerſchappy aan *Jozua*, die geen Leviet was, overgeven en opdragen? Num. XXVII. 15—23.

Het eigenlyk ware oogmerk der Moſaiſche plegtigheden (1) kon, voornamelyk uit dien hoofde, van velen te ligter over 't hoofd gezien, ja zelfs geheel en al van eene verkeerde zyde en dus gansch averechts

(1) Niemand zal verwagten dat wy andere elmden zoeken te beoordeelen, in eene Verhandeling, welke geſchikt is om *Lycurgus*, *Solon* en *Mozes* met elkanderen te vergelyken. Over het ſchaduwachtige en voorbeeldige te handelen, zal regtmatiger de taak zyn van hem, die zich verledigt tot het verklaren des briefs van den H. PAULUS aan de Hebreen, of het ontvouwen van andere ſoortgelyke onderwerpen.

rechts beoordeeld worden, om dat zy reeds voor lange gewoon waren, de Mosaïsche inſtellingen met de uitleggingen der Rabbynen te vermengen, en dezelven naar die kundigheden te ſchatten. Tegen dien misſlag zyn zelfs velen, welken, met een goed opzetlyk oogmerk, eene juiste beſchryving van den Mosaïschen Staat hebben getragt te geven, niet genoeg op hunne hoede geweest, waar door ze het onderſcheid der tyden niet behoorlyk in het oog gehouden hebben. Maar 't is nu aan ieder een, die maar eenige oplettendheid gebruikt, overbekend, dat de Joden, na de wederkeering uit hunne ballingſchap, in meer dan één opzigt, geheel andere menſchen geweest zyn dan de vroegere Israëliten. Men ontdekt, reeds in de boeken van *Esra* en *Nehemia*, ſporen van eene nieuwe en harder uitlegging der Mosaïsche wetten (1). Vooral waren de zaken der Priesters en Leviten door den tyd grootlyks veranderd; en zy voerden, van langzamerhand, het hier boven gewraakte onregtmatige ſoort van Priesterlyk gebied in (2). En eindlyk hebben de Rabbynen ook deze en

(1) Men zie daar van voorbeelden in 't aangevoerde nopens den woeker, Neh. V. 11. als mede wegens het jaarlyksch opbrengen van het derde gedeelte eens Sikkels tot het bekostigen der offerhanden enz. Cap. X. 32–34. En even zo ontdekt men, dat het Sanhedrin of de groote Raad der Joden, na de Babyloniſche gevangenis, genoegzaam als nieuw en geheel anders ingerigt geweest is, dan ten tyde van *Mozes*. Zie J. D. MICHAËLIS *Mos. Regt.* I. Deel. §. 50.

(2) Bekend genoeg zyn de onregtmatige handelingen der verſchillende

en gene zaken, ten hunnen voordeele of belang, uit de oude inzettingen van *Mozes* getrokken; waar van veled zo zonderling inkomen, dat niemand buiten hen, hoe hy er ook op peinze, zich verbeelden komne, hoe 't hun mogelyk geweest zy, dezelven uit het zuivere oorſpronglyke afteleiden.

Het niet in acht nemen van dit verſchil der tyden ſchynt onder anderen gelegenheid gegeven te hebben, tot het bybrengen eener beſchuldiginge, ten laste der inſtellingen van *Mozes*, die tot een later tyd behoort, en ten onregte tot den tyd van *Mozes* te rug getrokken wordt. Men vindt er namelyk die de (ξενηλασιαν) verſtoting of wering der Vremdelingen, uit het Gemenebest, in de Moſaiſche inſtellingen beriſpen. Het doet my niet vremd te horen, dat men, ten tyde der Roomſche Keizeren, den Joden een algemenen haat en vervloeking van het geheele Menschdom ten laste leide. Want dat braaf en zo veel goeds behelzend denkbeeld, 't welk *Mozes* hen, wegens de waardigheid der kinderen Israëls, als een van God in 't byzonder begunſtigd Volk, had ingeboezemd, hadden de trotſche gezagvoerende Meesters der Synagogen, by een averechtſe verdraaijing, doen dienen tot

de Secten, onder de Joden naderhand ontſtaan; mitsgaders de ongeregelde bedryven veler Opperpriesters en der Geestelykheid. Daarenboven wendden zy, ter begunſtiginge van hunne muitzieke raadſlagen, nu en dan nog eenigen ſchyn van gezag voor, als hadden zy hetzelve kwanswyze uit de inſtellingen van *Mozes* ontleend.

tot een prikkel, om op alle andere Volken te ſmaelen, en ze te verachten. Dan, *Mozes* wordt deswegens zeer onbillyk beſchuldigd. Hy toch verbiedt geene verbindtenisſen of huwelyken met vremde Volken, dan alleen met de Canaaniten, Ammoniten en Moabiten. Deut. XXI. 10—14. Exod. XXXIV. 16. Ja hy ſtond zelfs toe, dat de גרים en תושבים, (1) uit de Edomiten en Egyptenaren, van het derde geſlagt, in de Maatſchappy aangenomen wierden: Deut. XXIII. 7, 8; ook wilde hy, dat hunne offerhanden, geſchikt als die der inborelingen, aangenomen zouden worden; Num. XV. 13—16; en hy vermaant zyne Landzaten, onder bedreiging der wrake van God als Regter, met ronde woorden, om den Vremdelingen by te ſtaan, hen alleszins behulpzaam te zyn, en lief te hebben. Lev. XIX. 9, 10, 33, 34. Deut. X. 17—19. XXII. 1—4. vergel. Exod. XXIII. 4, 5. Men kan derhalven dit verwyt, van latere dagen, niet op de inſtellingen van *Mozes* overbrengen; 't is waar, hy wilde alle Vremdelingen, zonder onderſcheid, niet tot Burgers aangenomen hebben; dan dit gehengden ook noch de zeden der Heidenen, noch de volkrykheid der Israëliten; als wier aantal groot genoeg was, om het ingenomen land te beſlaan, en deszelfs voortbrengzelen te verteeren. Ook heeft men geen

(1) Het woord גר ſchynt alleen Vremdeling, maar het woord תושב byzonder zodanig een aan te duiden, die niet in zyn eigen huis woont, aldaar geen eigen bezitting heeft. Vergel. Levit. XXII. 10. en Deut. XVIII. 6.

geen regt, om *Mozes* deswegens een verwyt van onvriendelykheid te doen; daar wy deze zelfde omzigtigheid, om namelyk geene Vremdelingen, op een losſen voet, tot Burgers aan te nemen, in *Solon* en *Lycurgus*, alvorens geprezen gevonden hebben.

XVI.

AANTEKENING VAN EENIGE BYZONDERHEDEN, DIE TOT ONZE NU VOORTS TE MAKEN VERGELYKING IN 'T ALGEMEEN BEHOREN.

Op de overweging van dit alles naderen wy al vast tot het beſluiten dezer Verhandelinge; dan het komt ons voor, dat wy dezelve niet wel ten einde konnen brengen, zonder eerst nog eenige byzonderheden in opmerking te nemen, die tot onze nu voorts te maken vergelyking in 't algemeen behoren, en eene voorafgaande overweging vorderen.

Naar ons inzien heeft men, by eene vergelyking van Wetten, inzonderheid op twee voorname hoofdzaken acht te geven: namelyk, of zy over 't geheel met de zuivere kundigheden van waarheid en regt ſtrooken? mitsgaders of zy, voor 't overige, in alle opzigten behoorlyk ingerigt zyn naar de geſteldheid en den toeſtand des Volks? Deze twee zo belangryke ſtukken oordeelen wy hier noodzakelyk te moeten overwegen, willen wy niet te kort doen

aan

aan de waardye van de alleszins ryke ſtoffe, in dezen opgegeven.

Men heeft in dit geval beſtendig in 't oog te houden, en oplettend gade te ſlaan, in welken tyd, en in hoedanige omſtandigheden, deze drie Wetgevers, *Lycurgus*, *Solon* en *Mozes*, te voorſchyn kwamen; hoedanige menſchen zy te beſtuuren hadden, en aan welke gewoonten en denkwyzen dezelven verkleefd waren. Het valt toch niet onder het bereik van 't menschlyk vermogen, alles te gelyk op een ſtel en ſprong te verbeteren; en hy, die het een of ander goed uitwerken wil, leert dikwyls door de ondervinding, dat men eenig minder kwaad, langer dan men wel wenscht, moet dulden, tot dat er zich gunſtiger tyden opdoen, om hetzelve geheel te dempen. Men kan hier uit ten klaarſte afleiden, dat de eerst vastgeſtelde Wetten, die men met elkanderen wil vergelyken, gemeenlyk aan te merken zyn als de beginſelen van eene zeer moeilyke taak; door welker voordragt ſchrandere Mannen hebben willen en moeten beproeven, hoedanige bepalingen het Volk verdragen konde; en hoedanige maatregelen de geſchiktſte waren, om hunne ontwerpen zo ſtand te doen grypen, dat zy gegrond konden hopen van in hunne oogmerken te zullen ſlagen (1). Immers heb-

(1) *Mozes* zelf veranderde naderhand eenige Wetten, welke hy eerſt go-

hebben, noch *Lycurgus*, noch *Solon*, noch *Mozes* zich ooit gevleid van Wetten te zullen maken, op welken de geduurige verandering der ondermaanſche zaken volſtrekt geen invloed kon hebben. Zo heeft het nooit eenig Profeet aan *Salomo* ten kwade geduid, dat hy zyn Volk, aan den Landbouw reeds lang gewoon, mede de voordeelen der Zeevaart, en die van den uitlandſchen Koophandel, deed genieten; ſchoon *Mozes* zulks weleer afgekeurd hadde. Zelfs voert Profeet *Ezechiel*, Cap. XLIV. 22. en XLVII. 22. geheel andere dingen in, dan *Mozes* bevolen had. Hierom hebben ook *Lycurgus* en *Solon* aan het Volk, zynde echter door het gezag van den Raad eenigermate beperkt, de magt van nieuwe Wetten te maken overgelaten. Ja wat meer is; *Solon* heeft zelfs onderrigtende Wetten gegeven, leerende op welk eene wyze de Staatsgeſteltenis, door nieuwe Wetten, verbeterd moest worden.

Be-

gegeven had. In Exod. XXII. 25. en Levit. XXV. 35-37. wordt het rente vorderen van den armen verboden: dan, daar deze Wet eerlang aanleiding gaf tot verſcheiden twisten, inzonderheid over de bepaling der armoede, zo heeft zulks dien wyzen Wetgever doen beſluiten, om naderhand alle renten, zonder onderſcheid, ten opzigte der Israëliten, (blyvende zulks alleen ten aanzien van Vreemdelingen geoorloofd,) op te heffen. Deut. XXIII. 20, 21. Het geene hy Levit. XVII. 1-7. beval, dat men geen Vee zou ſlagten, zonder het aan de deure van de tent der zamenkomſte te brengen, en wel met die uitdruklyke betuiging, חקת עולם תהיה זאת להם לדרתם, *Dat zal hun eene eeuwige inzetting zyn, voor hunne geſlagten*; ſchaft hy naderhand, uit aanmerking der veranderinge van plaats, toen ze eerlang in Canaan ſtonden te komen, geheel af. Deut. XII. 15-24.

Benevens dit opgemerkte is het wyders, in 't beoordeelen van Wetten, van veel aanbelang, dat men een behoorlyk onderſcheid make, tuſſchen de ſchrandere inſtellingen eens Wetgevers, en de voordragt der Zedeleer eens Wysgeers.

De Wysgeer immers legt het er bepaaldlyk op toe, om de harten te verbeteren, door inwendig overtuigende bewysredenen; terwyl de Wetgever alleen grootlyks bedoelt, dat elk een ten algemenen nutte werkzaam zy; en byzonderlyk, door de inſtelling van uitwendige ſtraffen of beloningen zorg draagt, of tragt voor te komen; dat de een den ander niet beledige. Niemand beſchuldige derhalven eenen Wetgever, wanneer hy eenig kwaad, met de wysgerige zedenleer niet wel ſtrokende, toelaat of gehengt; voor zo verre hy dit, na ryp beraad, goedvond, en oordeelde te moeten doen, om een grooter kwaad af te wenden. Zo toch weet men, dat *Mozes* den Israëliten, om de hardigheid hunner harten, (Matth. V. 31, 32. XIX. 3—9. Mark. X. 2—9.) de echtſcheiding toeſtond; welke hy nogthans, uit een innerlyk bezef van regt en billykheid, zo ſterk heeft afgekeurd, dat hy, in 't verhaal der voortbrenginge van *Eva*, Gen. II. 24. inlaschte, dat men eerder Vader en Moeder dan zyne Vrouw mogt verlaten (1).

Laat

(1) Dat dit geen gezegde van *Adam* is, als zynde deze toen van de daar aangeduide zaken, de betrekking nam. van Vader of Moeder, nog onkundig, maar tot *Mozes* behoort, is, myns achtens, genoegzaam baarblyklyk.

Laat ons by deze twee bedenkingen ten derde nog in aanmerking nemen, dat wy geen volledig afſchrift van alle de Wetten dezer drie Wetgeveren bezitten. Zy hebben ons ſlegts de voornaamſte hoofdzaken, en inzonderheid de beste wyze om een Staat wel te beſtuuren, nauwkeurig opgegeven. En voorts meldt ons, doch niet dan gebreklyk, de Geſchiedenis nog hier en daar, wat zy, ter oorzake van de hen ontmoetende zwarigheden en twyffelingen, van tyd tot tyd vastgeſteld hebben; waaromtrent wy, ten aanzien der wetgevinge van *Mozes*, byzonder het geluk hebben, dat wy een overvloed van Gedenkſtukken bezitten. Dan met dit alles kan men ligtlyk bevroeden, dat er vele byzonderheden, welke diestyds den Israëliten in 't algemeen, het zy door de gewoonte, het zy door mondelinge overlevering, zo van *Mozes* zelven, als van de latere Rigteren, te over bekend, waren, juist niet gemeld, maar eer verzwegen worden. Er kan derhalven zeer zeldzaam eene welgegronde beſchuldiging vallen op de aloude Wetgevers, wegens het overſlaan van eenig belangryk ſtuk; dewyl men, uit de onkunde of het ſtilzwygen der Geſchiedſchryveren, welken als getuigen desaangaande zouden moeten inkomen, tot de onoplettendheid of het veronagtzamen des oorſpronglyken Wetgevers beſluitende, te voorbarig zoude oordeelen.

XVII.

XVII.

OVER DE EINDOOGMERKEN DER WETTEN, DIENENDE BYZONDER OM NA TE GAAN, WIE DEZELVE BEST BEREIKT HEEFT, LYCURGUS EN SOLON, OF MOZES?

Het ware oogmerk eener wetgevinge noemen wy bovenal die belangryke inzigten, by wier bewerking de hoofdzaak getroffen, en aan het wezenlyke oogmerk des Wetgevers daadlyk voldaan wordt. Nademaal iemand, die eenen Staat volgens vaste wetten regelen wil, voor alle dingen het algemene geluk des Volks in 't oog moet houden, zo is er zeer veel aangelegen, aan 't oordeel, dat hy mogelyk geveld heeft, over de dingen, welke dermate tot des Volks geluk behoren, dat ze er, zyns achtens, onafscheidelyk mede verbonden zyn.

Hier omtrent hebben wy inzonderheid *Lycurgus*, toen wy dit onderwerp alvorens overwogen, van gene misvatting konnen vryspreken. Hy toch had, naar uitwyzen zyner Wetten, het geluk zyns Volks zeer duidelyk binnen al te enge palen besloten. Alles

betreklyk makende tot lighaamsoefeningen, ten einde het lighaam door arbeidzame werksverrigtingen te harden en te versterken; verder de beoeffening van konsten en wetenschappen tegenstaande; had hy de gemoederen des Volks veel onvatbaarder gemaakt, voor de rechte indrukzelen van het schoone, het goede en het ware, dan zy zich alvorens, in den staat hunner eerste eenvoudigheid, bevonden. Hier door belettede hy zelf, dat zy allengskens beschaafder van zeden wierden; en dat een redelyker Godsdienst onder hen stand greep, die ter onderschraging van zyn Gemenebest zo hoog noodzaaklyk was. Hy schynt zich van het algemene beloop der ondermaansche beurtwisselingen, die zelfs ter volmakinge der burgermaatschappyen medewerken, niet te hebben willen bedienen; maar veeleer bedoeld te hebben dezelven, zo 't mogelyk ware, ten naauwste te beperken. Wy hebben dit alles hier boven in de VII^de Afdeeling reeds breedvoerig aangewezen, en zullen het derhalven nu niet herhalen.

Solon, het niet in zyne magt hebbende om de zaken der Atheners gansch en al naar zynen zin te schikken, verkoos, als een voorzigtig Man, zich liever naar de omstandigheden, zo als hy ze vond, te voegen, gelyk hy zelf openhartig betuigd heeft. Toen hy de voorhanden zynde oproeren, die uit de onmatige schulden ontstaan waren, gedempt had; beproefde hy, of hy ook, met de herstelling van

het

het geregtelyke gezag, de Voorvaderlyke zeden der burgery langzamerhand, en als ongevoelig, zoude konnen verbeteren; doch hy ondernam het niet de burgerlyke inzettingen volſtrekt geheel te hervormen, en op een beteren voet te brengen. Dat hy voorts in de wezenlyke en inwendige verbetering der algemene zeden niet zeer geſlaagd zy, blykt ten allerklaarſte hier uit, dat de oproeren, zeer kort na zyn vertrek uit Athenen, weder veld gewonnen, en de Burgery zich vervolgens aan de overheerſching van *Piſiſtratus*, ondanks de pogingen van *Solon*, om dit af te keeren, onderwierp.

Maar in *Mozes* zien wy de geſtrengheid van *Lycurgus*, met de ſchrandere omzigtigheid van *Solon*, onafgeſcheiden gepaard gaan. Hy rigtte zyne Staatsgeſteldheid zo onveranderlyk niet in, dat er, by verwisſeling van tyd of omſtandigheden, alle verandering, hoe gunſtig ook, van uitgeſloten bleve; doch hy zettede echter zyne gemaakte inſtellingen van beſtuur, naar den toenmaligen tyd geſchikt, met allen ernst en ſtandvastigheid door. Den Landbouw, een leeftrant by uitſtek geſchikt om de menſchlyke gemoederen te lenigen en gedwee te maken, prees hy zyn Volk niet alleen door zyne Wetten aan, maar hy vormde, met een ſchrander beleid, tevens zodanig eene ſchikking, dat ieder een natuurlyk zyne eigen akkers op hogen prys moest ſtellen, als wetende, dat dezelven, als een wettig eigendom, op hunnen naam,

by hunne nakomelingſchap overgeërfd zouden worden. Zo droeg hy ook; met een welberaden overleg, op dat het elk in 't byzonder wel mogte gaan, voorzigtig zorge, dat geen Israëliet van alle zyne goederen voor altoos ontzet konde worden; dat de ongelukkige, die behoeftig geworden was, en zyne bezittingen of inkomſten verkogt had, tegen het zevende of Sabbaths-jaar, nog weder op beter fortuin hopen kon. Ja de ſlaven zelven deed hy, op de meeste feesttyden des Jaars en op den Sabbath, in de algemene vreugde-bedryven en rustdagen deelen.

Daar hy nu deze geluksbevordering van elk in 't byzonder meest verſterken, door het gezag eener aangeſtelde Overheid, handhaafde hy tevens den Godsdienst, door denzelven, onaffcheidelyk aan dat uitwendige gezag der Overheid te koppelen; verlenende dus aan de wetten, door een verdubbelden allerheiligſten band, de grootſte kragt, om invloed op het Volk te hebben. Aan de Levitiſche of Priesterlyke Overheden, had hy een genoegzaam ruim inkomen toegelegd; op dat ze, uit hoofde van een ſchraal beſtaan, niet tot inhaligheid zouden vervallen; en te gelyk verbood hy hen eenig land in eigendom te bezitten, om hen alle gelegenheid ter onderdrukkinge van het Volk te benemen. Intusſchen heeft hy, terwyl het Volk door geene waardigheid van rang wierd onderſcheiden, en de eene bezitter van Landeryen met den anderen gelyk ſtond, echter de beoef-

oeffening van konſten en wetenſchappen niet ten eenenmale uitgeſloten of verónachtzaamd. Den Leviten ſtond hy het behartigen daar van toe, in den ledigen tyd, welke hun, buiten hunne amptsverrigtingen, overſchoot. Langs dien weg ging het handhaven der Geleerdheid, den geheelen ſtam door, van Vader tot Zoon over; en daar ze van kindsbeen af voorzagen, tot welk eene levenswyze zy geſchikt waren, zo bezaten ze, gelyk men hier uit gereedlyk kan afnemen, eene wonderbaarlyk gunſtige gelegenheid ter vermeerderinge hunner Letterkunde. Voorts had ook het overige gedeelte van het Volk, indien de een of ander er lust toe had, een vryen toegang tot de Leviten, om onderwys te ontvangen, als blykt uit de voorbeelden van *Samuël* en der Nazareërs. Wyders kan men mede niet wel in twyfel trekken, of alle dezulken onder het Volk, welken door hunne oeffenzugt aanmoediging verdienden, hadden gelegenheid om geleerdheid op te zamelen in die ſcholen der Propheten, van welke 1 Sam. XIX. 18—24. 2 Kon. II. 5, 7, 15. IV. 38. ter loops eenig gewag gemaakt wordt. En daar wy dit ſoort van Scholen al vroeg onder het Volk in zwang vinden, is 't waarſchynlyk, dat men dezelven wel van de tyden van *Mozes* zal mogen afleiden (1). *Mozes* althans heeft getragt voor te komen, dat de konſten en we-

ten-

(1) WARBURTON *Godl. zending van Mozes.* IV. Boek 6de Afdeeling.

tenſchappen immer door de Priesters, als een hun byzonder eigendom, in duſtere of verborgen vertrekken des Tempels, in navolging van de averechtſe handelwyze der Egyptiſche Priesteren, of (ἱερογραμματεῖς) beeldſpraakkundigen, zouden opgeſloten worden. Hierom verbood hy, (Levit. XXVI. 1. vergel. met Ezech. VIII. 10—12.) tegelyk met de Afgodery, allen אבן משכית, het maken van gebeelde ſtenen, of wel het uithouwen van beeldſprakige figuuren op de ſtenen: hoedanig iets *Mozes*, gelyk men terſtond begrypt, niet verboden zou hebben, indien hy, zo als zommigen willen, bedoeld had, een Priesterlyk Ryk op te rigten, en 't Volk door Priester-bedrog te laten beheerſchen.

Wanneer men dit alles nagaat, bemerkt men dan niet ten duidelykſte, dat, door geene andere Staatsinrigting, elks byzonder geluk beter met het algemene welzyn verbonden; en diensvolgens geene Burgerlyke Maatſchappy beter tot derzelver hoogſte volkomenheid toegerust konde worden?

Het was ons niet wel mogelyk, in het dus ver geſchreven verſlag der gebeurtenisſen, altoos te vermyden, het inlasſchen van deze en gene belangryke ſtukken, die tot onze nog verder te maken vergelyking behoren; doch thans ſtaan ons dezelven nog meer opzetlyk by een te brengen; nu wy zullen overgaan, om *Mozes* met *Lycurgus* en *Solon* wat nader te

te vergelyken. Dit vordert grootlyks eene herhaling van 't voorheen gezegde, waarom wy de kortheid in acht zullen nemen, en de daar toe betreklyke bewyzen, als uit het vorige overbekend, niet weder zullen aanvoeren.

XVIII.

VERGELYKING VAN LYCURGUS EN MOZES.

Om deze vergelyking te duidelyker en gemaklyker te maken, hebben wy beſloten, de voornaamſte lofwaardige zaken en andere byzondere inſtellingen dezer Wetgeveren, in twee colommen, tegen over elkander te plaatſen; en ons te bevlytigen, om niets te vergeten of over het hoofd te zien, dat daaromtrent opmerkenswaardig geoordeeld zou mogen worden. Wy beginnen met de vergelyking van *Lycurgus* en *Mozes*.

(1.)

Lycurgus grondde de Vryheid, die een groot gedeelte van elks byzonder geluk uitmaakt, op de gelykheid in erflyke goederen; welker verkoping hy ſchandelyk verklaarde.

Hy veſtigde den Staat op eene gematigde heer-

Mozes maakte, met betrekking tot de gelyke verdeeling en onverkoopbaarheid der erflyke goederen, deze wyze ſchikking, dat iemand, die gebrek leed, of tot armoede verviel, zich echter redden kon, door zyne inkomſten voor een zeke-

ren

ſchappye van twee Koningen.

ren tyd, (ten hoogſte voor zes jaren,) te verkopen.

Het gezag van den Raad bragt hy, door de tusſchenkomst des Volks, binnen de regtmatigſte beperking.

Den mogelyk aanſtaanden Koning ſchreef hy wetten voor; maar hy toonde tevens aan dat de Staat zulk eene eenhoofdige Regeering zeer wel misſen kon. Door de tusſchenkomst der Leviten kwam hy het Volk op velerleie wyze te hulp.

(2.)

Lycurgus verleende het Volk grootlyks de magt tot het maken of afſchaffen van Wetten; 't welk niet misſen kon van naderhand ſlegte gevolgen te hebben.

Mozes gaf Wetten, die zich ver genoeg uitſtrekten: maar hy beval tevens de zorg voor toekomende veranderingen, naar tydsomſtandigheden, den ervarenſten uit het Volk, dat is den Hoofden der Stammen, den Regteren, en den Leviten, aan.

(3.)

Lycurgus heeft bykans

Mozes verſterkte de lig-

de geheele opvoeding, of zyne Staats-beſtelling, betrekkelyk gemaakt tot het harden der Lighaams-geſteltenisſe. Hy ſtond den zynen toe, den Landbouw en de Handwerken, als ſlaafſche dienſten, gering te achten. Hy gaf vryheid van ledig lopen aan de zodanigen, die hunne lighaamlyke oeffeningen wel waargenomen hadden. En die te harde oeffeningen knakten ook dikwyls derzulker vermogens.

haams-geſteltenis zyner Landzaten op eene voldoende wyze, door de beoeffening van den Landbouw en Veehoedery, waar door hy te gelyk hunne gemoederen lenigde. Hy ontſloot hen, door 't oprichten van ſcholen en dergelyken, de toegangen tot het leeren van konſten en wetenſchappen. Hy gaf hen op Feestdagen rust, om hunne kragten niet uit te putten, en zich dan, hoewel met mate, aan de vreugde over te geven.

(4.)

Lycurgus ſtelde er veel belang in, dat zyne onderdanen hard en wreed opgevoed wierden; dat ze met weinige woorden hunne mening uitdrukten; zig zo hardvochtig gedroegen, als of ze verſtaalde harten bezaten, en dus

Mozes leide het er op toe, om door zyne Wetten 's Volks woestheid te beteugelen, het gedwee te maken, en eene beſchaafder menschlykheid in te boezemen; gelyk in onze XV^de^ Afdeeling uitvoerig getoond is.

(5.)

genoegzaam onaandoenlyk voor 's Werelds wisſelvalligheden waren.

(5.)

Lycurgus heeft een zeer eenvoudigen Godsdienst, en niet dan zuinige offerhanden, welken echter alle Onderdanen den Goden hadden toe te brengen, ingevoerd. De bekende Ευφημια of beknopte Laconiſche uitboezeming en ſmeekbede heeft zekerlyk haar υψος of nadrukkelyke verhevenheid.

Mozes bezat een zuiver en manlyk bezef van die innerlyke Godsvrugt, die hy ten hoogſte eerbiedigde; naar uitwyzen zyner hartgrondige ſmeekbeden en vermaningen (1) die men niet wel aandachtig lezen kan, zonder er door bewogen te worden. De door hem vastgeſtelde uiterlyke eerdienst der Levitiſche Priesteren, voor zo verre dezelve een gedeelte van het Burgerregt uitmaakte, als behoorende tot het Tempelhof en de Heerlykheid van den Koning

(1) Men leze, behalven vele andere ſtukken, tot voorbeelden van het ware deftige en verheven, het verhaal van het voorgevallene Exod. XXXII. 26. — XXXIV. 1-9. mitsgaders het Gebed van *Mozes* Pſ. XC. en 's Mans Affcheidlied van zyn Volk, met de nevensgaande vermaning, toen hy wist, dat zyn dood kort op handen was, Deut. XXXII. 1-47.

ning der Hebreeuwen was uitnemend wel geſchikt om het Gemeen in bedwang te houden.

(6.)

Lycurgus wilde de Vrouwen op zodanig eene wyze geoeffend hebben, dat zy bykans een Manlyk voorkomen kregen, althans dappere heldinnen wierden. Voor 't overige duldde hy echter dat zy als van een lager rang dan de Mannen geſchat mogten worden.

Mozes heeft wel de Vrouwen, die, daar zy voor zekeren prys gekogt wierden, in een ſoort van ſlaafsch verband ſtonden, met de Mannen niet gelyk geſteld; dan hy heeft haar nogtans tegen vele onregtvaardige mishandelingen gehandhaafd; en haar het opzigt over het huis en huiswerk, dat juist hare zaak is, aanbevolen.

(7.)

Lycurgus wilde dat kuiſche huwelyken aangegaan zouden worden, en dat men zich in 't huwelyk omzigtig zoude gedragen, om ſterke en gezonde kinderen te telen. De overi-

Mozes kwam door zyne wetten, wegens de kuischheid, vele gebreken en verkeerdheden onder zyn Volk deswegens voor; hy beperkte den invloed van de zugt voor de veel-

wy-

ge kinderen, die zwak of gebrekkig waren, liet hy ombrengen.

wyvery; — en nooit heeft hy zynen Staat door kindermoord bezoedeld.

(8.)

Lycurgus vereenigde zyne Burgers in de συσσιτια, waar door ze openlyk te zamen ſpyzigden; en hy gewende hen hier door aan eene vriendlyke levenswyze onder elkanderen.

Mozes deed het ganſche Volk driemalen 's jaars met elkander ter feest komen; en ſtelde by hunne שלמים of dankofferhanden vrolyke maaltyden in, tot welken de ſlaven mede toegelaten wierden; bevelende tevens dat zy hunne jaarlykſche feesten met vreugde zouden vieren.

(9.)

Lycurgus verbande de weelde, door 't affchaffen der gouden en zilveren ſpecien, en in derzelver plaats de lastige ruiling, en 't gebruik van 't yzer inteyoeren.

Mozes was de Leidsman van een Volk, hetwelk diestyds nog tot geen weelde geneigd was, en hy voorkwam of weerde die buitenſpoorigheid voor 't vervolg; daar hy, den koophandel niet toegedaan zynde, het Volk alleszins tot den Landbouw en Veefokkery aanzettede.

(10.)

Lycurgus ſtond, om de beſmetting der zeden van zyne Landzaten voor te komen, den Vremdelingen de inwoning in zynen Burgerſtaat niet gemaklyk toe.

Mozes, jegens de Vremdelingen vriendlyk, doch tevens waakzaam, liet hen, die het begeerden en zulks verdienden of waardig waren, mede in het geluk van zyn Gemenebest deelen.

(11.)

Lycurgus was niet krygszugtig, of voor 't voeren van oorlog, (zie bl. 290, 291, 292.) en gebood de Lacedemoniers zich tot de bezitting van hun Land, (zie bl. 264.) uit deszelfs ligging weerbaar genoeg, te bepalen; waarom hy hen ook van de Zeevaart afhield.

Mozes, zich van de ſoortgelyke gelegenheid zyns Lands bedienende, heeft hetzelfde *beſluit* genomen; en overeenkomſtig daarmede zyn Staatsbeſtuur ingerigt.

(12.)

Lycurgus maakte de vremde ſlaven van 't Gemenebest, of de Heloten, tot vyanden en belagers der eigene Ingezetenen.

Mozes deed de ſlaven zagter behandelen; en ſtond zelfs toe, dat zy, in de algemene vreugde-feesten en rustdagen, benevens de anderen deel hadden.

(13.)

(13.)

Lycurgus grondde het gezag zyner Wetten, op de gewoonte der opvoeding; de eerwaardigheid der Oudſten, en voorts op de algemene zugt, vlyt en zorg van de Leden der Maatſchappye.

Mozes heeft zich bevlytigd om, door de eerbied voor de Godlyke heerſchappye; de waardigheid der Oudſten, der Overheden en Regteren; mitsgaders de oprechtheid der Leviten, en de verſtandige inrigting zyner Wetten, de zaken op den duur zo beſtendig te regelen, als met de omſtandigheden der menſchlyke wisſelvalligheid beſtaanbaar is; zonder zich eene langere inſtandhouding, of een volſtrekt en onveranderlyk eeuwigduurend Staatsbeſtuur voor te ſtellen.

XIX.

XIX.

VERGELYKING VAN SOLON EN MOZES.

Laat ons nu, in dienzelfden ſmaak, als wy *Lycurgus* en *Mozes* beſchouwd hebben, ook *Solon* en *Mozes* met elkanderen vergelyken.

(1.)

Solon herſtelde het gezag van den Areopagus; beval den Leden van verſcheiden andere Regtbanken de zuivere opregtheid ten ernſtigſte aan; verklaarde alle omkoping voor een eerloos bedryf, en bragt de Regters onder de noodzaaklykheid van hun beſtuur te verantwoorden. Met dit alles had hy ten oogmerk, het door wispeltuurigheid en losbandigheid verzwakte Volk we-

Mozes verſterkte het gezag van de uitleggers en handhavers der Wetten, door tuſſchenkomst van den Godsdienst. Ten einde het ganſche lighaam des Volks, als 't ware in etlyke Leden onderſcheiden, te gemaklyker te beſtuuren, zo ſtelde hy Opzieners of Hoofdmannen over duizenden, honderden, en tienen. Den Regteren, met de uiterſte omzigtigheid verkozen,

prent-

der te beteugelen, en tot oplettendheid te brengen. Doch hy beging een grooten misslag, met toe te laten dat de Regters by loting aangesteld wierden.

prentte hy de opregtheid en zuiverheid ten sterkste in; door het bezef van Gods ontzaglyke tegenwoordigheid, en in achtneming hunner bedryven.

(2.)

Solon verloste velen zyner Burgeren, door het veel opschuddings-makend, doch diestyds noodzaaklyk middel, de σεισαχθεια of opheffing der schulden, van hunne hooggaande en verdrukkende schulden. En hierop verbood hy volstrekt voortaan alle lighaamlyke of persoonlyke verpanding, uit hoofde van nieuw gemaakte schuld.

Mozes schafte de vorderring van renten af; doch hy stond de lighaamlyke of persoonlyke verpanding voor een zekeren tyd, (ten hoogste van zes jaren,) toe, op dat het den behoeftigen, wanneer hy lenen moest, aan geen onderpand, dat hy geven kon, zoude ontbreken. En door de vastgestelde regten, met opzigt tot het Sabbath- en Jubel-jaar, voorkwam hy het droevig noodlottig hulpmiddel van de σεισαχθεια of opheffing der schulden.

(3.)

Solon liet de openlyke

Mozes bragt de Regeering

Ampten of Regeeringsbedieningen ſlegts door twaalf honderd perſonen, uit de rykſten en aanzienlykſten verkozen, waarnemen; en dat wel zonder bezolding. (zie bladz. 347. Aant. 1.) In de mindere regtbanken mogten, uit het ganſche Volk, Regters aangeſteld worden. Vergel. Art. 1.

ring op een zeer goeden voet. Voor zo verre het meerendeel der openbare bedieningen aan den ſtam der Leviten behoorde; mag men die met de Edellen of Opperhoofden uit de Aanzienlyken van *Solon* gelyk ſtellen. De Regters in Israël waren veelal mede uit het Volk; doch echter niet uit het graauw of lage gemeen. Vergel. Art. 1.

(4.)

Solon, een Raad van 400 Mannen, met alle omzigtigheid gekozen, aangeſteld hebbende, tragtte daar door de losheid en woestheid van zynen Landaart te matigen en te beteugelen.

Mozes heeft de Volksbyeenkomſten, en raadſlagen over de Wetten, nog veel ſterker aan het gezag der Vergaderingen van de Overſten en Hoofden in Israël onderworpen. Men vergel. §. XIII. mitsgaders §. XVIII. Art. 2.

(5.)

Solon heeft zich niet

Mozes heeft de verdichte

onderwonden, het bygeloof, waar mede zyne Landgenoten zo ſchandelyk vervuld en beſmet waren, door eenigen zyner Wetten te keer te gaan, of uit te rooijen.

te Godſpraken, verleidende Waarzeggers, voorgewende bezweringen, en ſoortgelyke bedriegeryen, die by onbeſchaafde Volken veelal in zwang gaan, tot groot nut van zyn Gemenebest, manmoedig, als zynde verre boven de begrippen van zynen tyd verheven, genoegzaam vernietigd, althans zeer geknakt. Deut. XVIII. 22. Het doen van vele Godsdienſtige geloften vond hy niet geraden, en geſchied zynde, ſtond hy ſterk op derzelver vervulling. Deut. XXIII. 23. Num. XXX. 3—13. Lev. XXVII. 1—24.

(6.)

Solon prees den Landbouw aan: doch gaf geen acht op den koophandel; ſchoon het Land der Atheniers deszelfs inwoners

Mozes gewende zyn Nomadisch of zwervend Herder-Volk aan den Landbouw; en bediende zich, ter uitvoeringe van het

nauwlyks voeden konde; (zie §. X.) en het Volk uit eigenaart tot den Zeehandel niet ongeſchikt, mitsgaders de ſtrekking des Lands er zeer gunſtig toe ware.

overtollige der inkomſten, van den Phenicifchen handel. Hy vond het, om wyze reden, niet goed, gebruik te maken, van de gelegenheid der Zeekusten voor de Scheepvaart, en 't dryven van den handel met vremde Volken; nademaal de Sidoniers reeds meesters van de Zee waren; de gemeenſchaplyke handwerken dan onder de Israëliten niet bloeien zouden; en het Volk, aan de vluggere Zeereizen gewoon, te veel van den Landbouw afgetrokken en vervreemd ſtond te worden.

(7.)

Solon begunſtigde de beoeffening der Handwerken en Ambagten. En hy beval den Leden van den Areopagus nauwkeurig acht te geven op de Lediggangers.

Mozes liet onder de Israëliten de Handwerken, die tot den Landbouw behoorden, volgens het oude gebruik, t'huis, door Vrouwen (Prov. XXXI. 24.) of ſlaven verrigten.

Ook

Ook ſchynt ons 1 Chron. IV. 21. een genootſchap van Linnenwerkers voor te komen.

Mozes poogde insgelyks de bedelary af te wenden. Deut. XV. 4—15.

(8.)

Solon belastte ook die van den Areopagus toe te zien, hoe elk zyn Land bebouwde; en omtrent vele dingen, welk een min oplettende misſchien zyner opmerkzaamheid niet waardig geoordeeld zou hebben, had hy, met alle omzigtigheid, bepaalde Wetten gemaakt.

Mozes getroostte zich veelvuldigmalen zyne aandacht te vestigen op verſcheiden byzonderheden, die 's Volks welzyn betroffen, om dan voorts zyne Wetten bepaaldlyk naar den eisch in te rigten.

(9.)

Solon gebood dat eene επικληρος, eene Erfdogter, of vermogende aanbeſtorven Maagd, met den naasten bloedverwant uit haar geſlagt, al ware hy onver-

Mozes heeft zodanig eene Erfdogter, door eene regtmatiger en betaamlyker wet, alleen in zo verre bepaald, dat zy met niemand buiten haren ſtam mogt huwen;

mogend, zou huwen. Maar indien hy onmagtig was, en in 't volbrengen ván den Huwelykspligt te kort ſchoot, dan had zy, volgens de Wetten, vryheid, om daarenboven, naar welgevallen, een bekwamer Man tot Echtgenoot uit hare bloedverwanten te verkiezen.

ten einde hare goederen, als erfſtamlyk zynde, in den eigen ſtam zouden blyven, en aan geenen vremden ſtam overgaan.

(10.)

Solon heeft zich, op het geſtrengſte, door zyne Wetten, tegen de onkuiſche zeden der Atheners, hunne neiging tot overſpel en hoerery verzet. Het Ouderlyke gezag, zich zelfs uitſtrekkende tot het regt over het leven en den dood der kinderen, heeft hy ten ſterkſte geſtaafd.

Mozes heeft een aantal van Wetten ter afwending van de onkuiſchheid, en ter handhavinge der kuiſchheid gegeven, waar van wy §. XIV. bladz. 413, 414. etlyke voorbeelden bygebragt hebben. Uit naam der Godheid ſprak hy de kinderen gelukzalig, die hunne Ouders eerden: en op derzelver mishandeling ſtond de doodſtraffe. Hy verleende nogthans den Ouderen niet het regt over 't leven en den dood der kin-

kinderen; alleenlyk ſtond het den Ouderen vry dezelven voor eenen bepaalden tyd te verkopen.

Agterklap, moord of doodſlag en dievery deed hy ſtraffen. Ook heeft hy de overmatige huwlyksgaven grootlyks beteugeld (1).

Lasteraars, menſchenrovers, dieven en doodſlagers vervolgde hy ten ſtrengſte.

Op het kopen eener Dogter ter Vrouwe, ſtelde hy een billyken prys. Deut. XXII. 29.

(II.)

Solon ſchynt de opvoeding der kinderen niet zeer ter harte genomen te hebben; wy konnen er althans maar weinige voorſchriften van opſpeuren.

Mozes zorgde ook voor het onderwys des Volks, als af te nemen is, uit het geen wy, betreffende de Scholen der Profeten en het onderwys der Leviten, aangevoerd hebben. En

(1) *Solon* namelyk beval dat de Vrouwen, (buiten de Erfdogters, die haar erfgoed mede bragten,) niet meer by de Mannen als Huwelyksgoed zouden brengen, dan driederlei gewaad, met eenige andere meubelen van geringe waarde, zonder iets anders: op dat zy haare Mannen niet zouden kopen, en men het Huwelyk tot geen koophandel zoude maken. Αφειλε τας φερνας, ιματια τρια, και σκευη μικρα νομισματος αξια κελευσας, ετερον δε μηδεν επιφερεσθαι την γαμουμενην. ου γαρ εβουλετο μισθοφορον ουδ' ωνιον ειναι τον γαμον. PLUT. *in Vit. Sol.* p. 306.

En het blykt, zo uit den leeftrant als het aloude beloop der gewone handelwyze, dat het der Vaderen post was hunne kinderen te leeren; Deut. VI. 20;) die ook, bykans hunnen ganſchen leeftyd door, aan derzelver magt onderworpen waren.

(12.)

Solon, de veranderlykheid der maanden in acht nemende, en gade ſlaande, dat de omloop der Maane zich niet regelt naar den loop der Zonne, in 't op en ondergaan, maar dat zy nu en dan op denzelfden dag de Zon agterhaalt en voorby trekt, bediende zich van deze kundigheden, om de daaruit ontſtaande verwarring der tyden te verminderen.

Mozes bragt door zyne Wetten, rakende het Paſcha, dat zelfde nut te wege; en wy zien dat de Leviten, ook uit dien hoofde, van veel dienst voor het Volk waren.

XX.

EENE VERGELYKING VAN UITWENDIGE OMSTANDIGHEDEN, HIER NOG IN ACHT TE NEMEN.

(1.)

Lycurgus en *Solon* handelden met een Volk, dat aan deszelfs eigen verblyfplaats reeds gewoon of aldaar gevestigd was, en bevonden zich in een reeds eenigermate gevormd Gemenebest.

Mozes moest de Israëliten uit de ſlavernye voeren; hen, geduurende een verloop van veertig jaren, aan zyne Wetten gewennen; een nieuw Gemenebest oprigten; en zich vry wat ſchikken naar den aart en de omſtandigheden des Lands, dat zy vervolgens zouden innemen en bewonen.

(2.)

Lycurgus en *Solon* waren door de Landzaten tot het regelen en daarſtellen

Mozes had een zedenloos, balſtuurig zwervend Herder-Volk, der ontvan-

van Wetten verzogt.

gen weldaden niet recht gedagtig, door Wetten, welken zy, naar het hen toeſcheen, niet nodig hadden, met veel omzigtigheid onder bedwang te brengen.

(3.)

Solon had te doen met Atheners, die over het algemeen door weelde en ledigheid verzwakt en uitgeteerd waren.

Lycurgus moest Spartanen, welken door burgerlyke oneenigheden verſcheurd wierden, tot bedaren brengen, en zyne Wetten leeren eerbiedigen.

Mozes moest een Volk beſtuuren, dat, door eene harde en langduurige ſlavery, neêrſlagtig geworden zynde, bezwaarlyk op te beuren was, en *dat* hy niet gemaklyk verhevener denkbeelden kon inboezemen.

(4.)

Lycurgus en *Solon* hebben niet geſtaan na de opperheerſchappy over hun Volk, 't welk zy echter ligtlyk hadden kon-

Mozes had ongetwyffeld, nog gemaklyker dan deze beiden, het oppergezag konnen verkrygen, en het op zyne afſtammelingen over-

nen bekomen.

overbrengen; maar hy oordeelde het beter voor het Volk, den πολιτευμα of het Staatsbeſtuur aan Gode, als Koning, op te dragen.

(5.)

Lycurgus en *Solon* regelden een niet zeer talryk Volk; beſtaande mogelyk, op zyn hoogst genomen, uit een getal van 200,000 menſchen.

Mozes geleidde een Volk, omtrent 2500,000 menſchen ſterk in getal.

(6.)

Lycurgus leefde omtrent het 124ſte jaar voor de Olympiaden; en *Solon* in het 3de jaar der 46ſte Olympiade. De eerſte leefde derhalven in het jaar 3045, en de ander in het jaar 3356 na de Schepping der Wereld.

Mozes heeft omtrent het 2450 jaar van de Schepping der Wereld geleefd: dus 595 jaren vroeger dan *Lycurgus*, en 906 jaren voor *Solon*.

(7.)

Solon heeft, gelyk we gemeld vinden, zyne ſchrandere Staats-inrigting,

Mozes ſchynt mede, met dat zelfde oogmerk, de Leviten, zyne ſtamge-

door eenigen zyner Leerlingen, ook tot de nakomelingſchap overgebragt.

noten, tot de verdere voortzetters en handhavers zyner Wetten verkozen te hebben.

(8.)

Solon en *Lycurgus* bedienden zich van de Zang- en Dichtkunst, (die by onbeſchaafde Volkeren van eene verwonderlyke kragt zyn.) om hunne Wetten by hunne burgers te gereeder en ſterker ingang te doen hebben.

Lycurgus namelyk had hierin tot zyn behulp den Cretenſer Dichter *Thales*, en deed voorts de Verzen van *Homerus*, door hem ontdekt, tot dit zyn oogmerk dienen.

Solon gebruikte, naar uitwyzen der Geſchiedſchriften, daar toe zyne eigen Dichtſtukken, welken hy ten dien einde opſtelde.

Mozes, bezeffende, dat de zynen door het gezag der Voorvaderen best te bewegen waren, lei het er op toe, om de voornaamſte grondbeginzelen zyner Wetten, in eene voordragt van nageſpeurde en opgetekende Volks-geſchiedenisſen, in te vlegten. Wyders boezemde hy, door het opzingen zyner gewyde gezangen, het Volk de alleredelſte denkbeelden en gevoelens in.

Hier

Hier uit zien wy Wel-Ed. Heren Beoordeelders der Stukken, U Lieden over dit onderwerp, om na den voorgeſtelden prys te dingen, medegedeeld, dat *Mozes*, eenige honderd jaren ouder dan *Lycurgus* en *Solon*, onder een Volk, dat velen, in het Staatkundige zeer verre beneden de Grieken ſtellen, verkeerende, bewerkt heeft, dat men uit zyn Gemenebest, zo als hy het ingerigt heeft, ten duidelykſte kan opmaken, dat hy beide deze Wetgevers, in dit Stuk de ſchranderſten der Grieken, in alles evenaarde, en in vele opzigten hen zelfs overtroffen heeft.

Het ſtrekke hem, die dit ten bondigſte aangewezen, en de roemryke nagedagtenis van dezen alleszins hoog te ſchatten Wetgever, op nieuw in een helder licht geſteld zal hebben, ter eere, wanneer gy hem, wel Ed. Heeren, waardig oordeelt, den hier op uitgeloofden Eerprys uit U Lieder handen te ontvangen! Op hem zy het zeggen van *Æſchylus* toepaſſelyk

Τοιωδε φωτι τις ξυμβησεται
Τιν' αντιταξω τυτω, τις φερεγγυος.

ANTWOORD

OP HET

VOORSTEL,

VORDERENDE TE BETOOGEN

DE VOORTREFLYKHEID DER BURGERLYKE WETGEEVING VAN MOSES BOVEN DIE VAN LYCURGUS EN SOLON,

DOOR DEN EERWAARDEN HEER

HENDRIK VAN VOORST,

LEERAAR DER DOOPSGEZINDEN TE OOSTZAANDAM.

Aan wien de tweede ZILVEREN EERPRYS, door de Heeren Directeuren van TEYLER'S NALAATENSCHAP, is toegeweezen.

VERHANDELING.

TEN BETOOGE VAN

DE VOORTREFLYKHEID DER BURGERLYKE WETGEEVING VAN MOZES BOVEN DIE VAN LYCURGUS EN SOLON.

INLEIDING.

Wel-Edele, Zeer Geleerde Heeren!

By het eerſte inzien van uw uitmuntend voorſtel, der geleerde waereld ter beantwoordinge aangeboden, bezeften wy terſtond, dat dit ſtuk eenigszins uitvoeriger behoorde behandeld te worden, dan wel, in 't algemeen, andere Vraagen of Voorſtellen, in vroeger tyd, door het geëerd Genootſchap opgegeeven. —— De overvloed van ſtoffe geeft natuurlyk aanleiding tot deeze gedagte. — 't Is waar, 'er wordt juist geene volleedige opgaave van alle de wetten dier beroemde Wetgeeveren gevorderd; (iets, 't geen in eene enkele Verhandeling, die niet al te omſlagtig behoort te weezen, niet wel mogelyk is) doch zal aan het oog-

merk voldaan worden, om *ten nadruklykſten de voortreflykheid der Burgerlyke wetgeevinge van Mozes, boven die van Lycurgus en Solon*, aan te toonen, dan behooren, ten minſten, de voornaamſte Staatkundige en Burgerlyke wetten genoemd, en, daar het noodig is, met elkanderen vergeleeken te worden: ten einde men onder het leezen niet al te zeer vermoeid en opgehouden worde, door al te menigvuldige aanwyzingen naar andere Boeken; 't geen evenwel nog dikwyls zal moeten geſchieden.

Dit zal eenigermaate, zo wy wat al te uitvoerig zyn geweest, tot verſchooning ſtrekken; terwyl wy tevens hoopen, dat zulke byvoegſels of bedenkingen, die, in den eerſten opſlage, al niet, regtſtreeks, tot het onderwerp ſchynen te behooren, evenwel naderhand, zo niet volſtrekt dienſtig, ten minſten, niet geheel onnut zullen geoordeeld worden.

Dit zy genoeg van ons oogmerk. — De ſchikking, die ik in myne Verhandeling denk te volgen, is deeze: wy zullen met de laatſte Wetgeevers, te weeten *Lycurgus* en *Solon*, eerst beginnen; en dan het gewigtigſte ſtuk, betreffende *Mozes en zyne Wetgeeving*, zo veel tot ons oogmerk dient, beſchouwen.

EER-

EERSTE AFDEELING.

OVER LYCURGUS EN ZYNE WETTEN.

Eenigen denken, dat deeze Wetgeever geleefd hebbe by het oprigten der *Olympiſche ſpelen;* anderen ſtellen zyn leeftyd vroeger, naamelyk, *honderd en acht jaaren* voor dien tyd, in het jaar der waereld *drieduizend één honderd en twintig* (1). Men rekent dat de *eerſte Olympiade*, of het tydverloop van *vier jaaren*, begint *zeven honderd zes-en-zeventig jaaren* voor *Christus*. Sommigen brengen dit wel op omtrent *negen honderd jaaren* voor dien tyd. Hoe dit ook zy, (want wy behoeven ons om het verſchil van eenige jaaren niet te vermoeien) wanneer men met eenigen de ſtigting van *Sparta* of *Lacedemon negen honderd jaaren* voor 's Mans geboorte ſtelt (2), en dus ruim *zeventien honderd jaaren* voor *Christus*, dan is dit verſchil zo groot niet.

Het

(1) PLUTARCH. *in 't leeven van Lycurgus.*

(2) STRABO, *Lib.* VIII. PAUSAN. *in Lacon.*

Het character van *Lycurgus* vertoont zich in geen ongunſtig licht. — Men weet, hoe hy, na het overlyden van zynen ouder broeder *Polydectes*, die geene kinderen, maar eene zwangere vrouw naliet, den Throon beklom. Hy handelde in het begin zyner regeeringe zeer edelmoedig: want daar de weduwe zyns broeders hem haare hand aanbood, met belofte, als hy dezelve aannam, om de vrugt te zullen afdryven; had hy eenen afkeer van dien voorſlag, ontveinsde dien ondertusſchen, en won tyd tot het bevallen der Vorſtinne. *Lycurgus* droeg groote zorg voor den zoon, dien zy ter waereld bragt, en regeerde in de hoedaanigheid van Voogd. Deeze trek van nederigheid, of gemaatigdheid, die ons zekerlyk gunſtige gedagten over hem doet vormen, maakte hem zeer bemind by het volk, 't geen hy reeds door zyne verſtandige en zagte regeering aan zich verpligt had. — Die genegenheid van het volk, zo als doorgaands gebeurt, verwekte hem evenwel groote vyanden. De ſtaatzugtige Moeder van den jongen Prins, door eenen ſterken aanhang ondersteund, ſtelde alle de braave poogingen van *Lycurgus* in een valsch licht. Hierop nam hy het beſluit om buiten 's Lands te gaan: en toen beraamde hy een plan van hervorming voor Sparta. Hy onderzogt de Wetten van andere volken, en men denkt, dat hy zyne meeste wetten van de *Cretenzers* ontleend hebbe, op welk Eiland hy zich een geruimen tyd had opgehouden. Toen hy kunde genoeg van dezelve had, begonden de

Spar-

Spartaanen ook juist aan hem te denken, en, wars van de dwinglandye hunner koningen, verzogten zy hem ernſtig, dat hy toch ſpoedig, ter hunner reddinge, wilde te rug keeren. — Hy voldeed aan het verzoek en kwam in zyn Vaderland (1). — Nu iets over zyne hervorming en wetten.

Lycurgus vernam, by zyne te rug komst, de klagten der Burgeren over de knellende banden der ſlaavernye, en zag, dat het hoog bewind der Koningen te ver was uitgezet. Hy wilde ondertusſchen geene der twee partyen tot vyanden hebben, maar bediende zich van een middel om beiden te beteugelen. Hy vormde een gemengd Staatsbeſtuur, waarin drie magten elkanderen onderling opwoegen. Den Koningen liet hy het bevel over de legers; maar hy ontnam hun alle weezenlyk gezag: want hy ſtelde een' Raad aan van acht en twintig mannen (2), behalven de twee

(1) Men verhaalt, dat *Lycurgus*, gehoord hebbende, dat *Minos*, om aan de gemeente een grooter eerbied voor zyne inſtellingen in te boezemen, had voorgegeeven, dat hy dezelve uit het hol van *Jupiter* had gehaald, en dus van dien God zelf geleerd; om die zelve reden na *Delphos* is gereisd, voorwendende dat hy van daar zyne wetten medebragt, en dat dezelve hem door Apollo waren ingegeeven. STRABO, *Lib.* X. PAUSAN. *in Lacon.*

(2) Deeze Raad moest beſtaan uit bejaarde lieden. „ *Lycurgus* wilde (zegt *Xenophon* over de *Republiek der Lacedemoniërs*) „ dat men de Raads„ heeren uit de oude lieden verkoos, om zelfs voor te komen, dat zy „ zich

twee Vorſten, om het evenwigt te houden tusſchen hen en het volk. — De Raad moest de zaaken onderzoeken en voorſtellen: het volk moest oordeelen en beſliſſen, en hier aan moest alles zich onderwerpen. Het volk was dierhalven met de wetgeevende magt bekleed.

Hy zag duidelyk welke nadeelen het bezit der Rykdommen, en de behoefte der Armoede voortbragten; naamelyk; hoogmoed, gierigheid en verkwisting aan den eenen kant, en nyd met hebzugt aan de andere zyde. Deeze twee ſchadelyke bronnen van volks-bederf wilde hy weeren; hy voerde derhalven eene gemeenſchap van goederen in, en maakte eene gelyke verdeeling van de landeryen (1). — In plaats van Goud- en Zilvergeld voerde hy een ſlegte yzeren munt in, nergens buiten het Gemeenebest gangbaar. Men kon dus met dit geld geene buitenlandſche pragt inkoopen; en terwyl zy niet veel noodig hadden, en hunne Akkers niet mogten verkoopen, was hun het geld byna onnut, en derhalven de

„ zich in hunnen ouden dag niet verwaarloosden: en gebruik maakende „ van den moed der jeugd verkoos hy daar uit de Regters. Langs dee„ zen weg maakte hy den ouderdom van de eerſten eerwaardiger, dan „ de kragten van de laatſten. "

(1) Dit kon in zulk eenen kleinen ſtaat gemaklyker geſchieden, dan in eenen grooteren: want men telde negen duizend inwooners in de ſtad en dertig duizend op het land. De eerſten noemden zich eigenlyk *Spartaanen*, de laatſten *Lacedemoniërs*.

de zugt na rykdommen hier door meest uitgebluscht. — Ingevolge hiervan verbande hy alle kunſten, die tot weelde en verlustiging ſtrekten. De huizen waren flegt en eenvouwdig. De kleederen moesten van dezelfde ſtoffe en gedaante gemaakt weezen. Hy verbood de Scheepvaart, om geene buitenlandſche goederen, noodig tot weelde en pragt, te kunnen inhaalen: en hy ſchafte het reizen buiten 's lands af, op dat geen Spartaan door de zeden van vreemde Natiën zou bedorven worden. — Kortom, alle geneigdheid tot pragt en overdaad ging hy te keer.

Het groot oogmerk, 't geen hy had, was hier door alle verſchil tuſſchen burger en burger weg te neemen, en eene volkomen gelykheid onder alle lieden te maaken; zo dat men den Vorst van den gemeenen man niet meer kon onderſcheiden. — Om deeze gelykheid en eendragt te doen ſtand houden voerde hy eene andere zonderlinge inſtelling in: te weeten, elk was verpligt aan eene openbaare Tafel, met eenvouwdige ſpys toegerigt, te eeten. Ieder burger moest 's maandelyks het zyne tot onderhoud deezer gemeene Tafelen, hem aangeweezen, opbrengen. Hy, die deeze ſpys niet wilde gebruiken, en te huis eeten, werd in eene boete beſlaagen. De Koningen zelve waren er niet vry van. — Aan tafel zittende mogt men niet ſpreeken wat men wilde; de geſprekken moesten gaan over nutte onderwerpen, die den moed der jeugd konden opwekken, vaderlandsliefde inboe-

ze-

zemen, en tot deugd leiden. — Tot uitſpanning vergunde hy aan het volk de Dichtkunde (1) en Muziek; doch onder die bepaaling, dat de Raad over beiden zou oordeelen; dewyl hy niet wilde dat er iets ſtrydigs met de goede zeden zou onderloopen.

De opvoeding der kinderen was, met reden, een der voornaamſte voorwerpen zyner zorge, en de uitſlag beantwoordde aan zyne verwagting. Op zyn bevel werden zy allen in hetzelfde gewaad gekleed. Den ouderdom van zeven jaaren bereikt hebbende, werden zy van de voedſter genomen, om in openbaare huizen opgetrokken te worden. Een voornaam deel deezer opvoedinge beſtond in hun aan moeielykheden te gewennen, ongemakken te doen uitſtaan, en eene vaardige gehoorzaamheid te leeren betoonen. Om hen gehard te maaken tegen gevaaren leerde men hen honger en koude verdraagen; aan de duisternis en eenzaamheid zich te gewennen, ſmarten zonder tegenſpraak te ondergaan, en eigenzinnigheid af te leggen. Geen bedryf was hier onverſchillig; de ſpelen zelve waren oefeningen van moed en dapperheid. Zwemmen, danſen, loopen, vegten en worſtelen waren de gewoone tydverdryven. Om de kinders reeds vroegtydig aan de krygslisten te gewennen werden zy verpligt hunne ſpyze ſteelswyze weg te neemen. Dit

was

(1) Men zegt, dat *Lycurgus* de eerſte was, die eene verzaameling maakte van de werken van *Homerus*, welken hy uit *Klein Aſie* in Griekenland liet komen.

was hun door de wet toegeſtaan; doch werden zy betrapt dan werden ze ſtreng geſtraft (1).

Het verſtand moest niet minder aangekweekt worden. — De kinders, aan de openbaare Tafels toegelaaten, hoorden daar onophoudelyk nutte geſprekken. De Godsdienst, de eerbied voor den ouderdom, het houden van den Eed, en, vooral, de liefde voor het Vaderland, werd hun beſtendig ingeprent. — Dikwyls deed men hun nutte vraagen; en de antwoorden moesten vaardig, kort en kragtig weezen. — Wanneer de Jongeling manlyke jaaren bereikte, dan werd hy op de lyst der landtroepen aangeſchreeven: ook ſtond het hem dan vry de Staatsvergaderingen by te woonen.

Kwam het er op aan, om het Vaderland te verdeedigen, of den een en anderen aan te vallen, dan moest elk een Held weezen, die niet vreesde voor de

(1) „*Lycurgus* (zegt de beroemde MONTESQUIEU, *Geest der wetten*, D. 1. *Bladz.* 120, 121) „ paarde de dievery, met den geest der regtveerdigheid, de hardſte ſlaverny, met den hoogſten top van vryheid, de onmenschlykſte gevoelens, met de uitterſte zagtzinnigheid te zamen, en voorzag op deeze wyze in de beſtendige ſterkte en vastigheid van zyne ſtad. — Het ſcheen, als of hy de ſtad van alle haare inkomſten, handwerken, koophandel, geld, en zelfs van haare muuren wilde berooven. Men had daar ſtaatzugt, zonder hoop op verbetering. Men vond daar, het gevoel van de menschlykheid, dog men had daar, noch kind, noch man, noch vader. De ſchaamte wierd zelfs aan de kuisheid benomen."

de grootſte gevaaren. Geen overwonnen Spartaan kon zynen roem behouden, dan met verlies van het leeven. Die uit de neêrlaag t'huis kwam was een voorwerp van algemeene verachtinge, en niets kon zyne ſchande uitwisſchen. Om zyne burgers het toppunt van dapperheid te doen bereiken, mogten de ſteden met geene muuren omringd weezen: zelfs werden de vrouwen gewend aan manlyke verrigtingen, om het ligchaam ſterk en kloek te maaken. Ook dit was het middel, dagt hy, om gezonde en ſterke kinders ter waereld te brengen.

Men moet zich billyk verwonderen over de duurzaamheid der wetten van *Lycurgus* (1). — *Plutarchus* berigt ons, dat zyne wetten geduurende vyfhonderd jaaren in haare volle kragt gehandhaafd zyn. *Sparta* verwierf de achting en het vertrouwen van *Griekenland* (2). Dit Gemeenebest, hoe klein van grond-

(1) De geſchiedenis meldt, dat hy, om zyne wetten onſchendbaar te maaken, voor zyn vertrek de Spartaanen deed zweeren, dat zy ze tot zyne wederkomst zouden onderhouden. — Verder; dat de Godſpraak te *Delphos* zyne wetten bekragtigde, en verklaarde, hoe *Sparta*, door dezelve, getrouwlyk, op te volgen, de beroemdſte ſtad der geheele waereld zou weezen. — Men zegt, dat *Lycurgus* nimmer te rug keerde, maar zich doodhongerde met inzigt om de Spartaanen buiten de mogelykheid te ſtellen, om zich van hunnen Eed te ontſlaan. — Dan op deeze berigten is niet veel ſtaats te maaken: want de omſtandigheden zyns doods zyn onzeker, en de verhaalen zeer verſchillende.

(2) „ Het groote onderſcheid, waar door *Lycurgus Lacedemon* boven „ de andere ſteden heeft doen uitmunten (zegt XENOPHON over de *Re-*

grondgebied, wist zich zo veele eeuwen tegen magtiger mededingers te handhaaven, dat het alom beroemd en vermaard is geworden: en wanneer men ook op de duurzaame uitwerking dier wetten behoorlyk acht geeft, wordt men gedrongen om zich over dit groote werk te verwonderen (1).

Deeze korte opgaave van de Staatkundige ſchikkingen en Burgerlyke wetten van deezen beroemden man is genoeg tot ons oogmerk. — Nu nog eenige weinige aanmerkingen op dezelve.

Door de Rykdommen tot niets te maaken, en alle ongelykheid tusſchen de burgers weg te neemen, moesten, zo het ſchynt, de eigenbaat, het bedrog, de onregtvaardigheid, wellust en verwyfdheid, door gebrek aan noodig voedſel, uitgerooid worden. — Zyne wet om het verſtand, te gelyk met het lighaam, aan de openbaare Tafelen te voeden, was uitmuntend: en

Republiek der Lacedemoniërs) „ beſtaat hierin, dat hy heeft weeten te „ maaken, dat de Burgers voor alle dingen aan de wetten gehoorzaamden; „ zy vliegen wanneer de Overheid hun laat roepen; maar te *Athene* „ zou een ryk man wanhoopig worden, wanneer men hem liet blyken, „ van begrip te zyn, dat hy van de Overheid afhing. "

(1) „ De zeden (zegt MONTESQUIEU, *Geest der Wetten*, D. 1, *Bladz.* 366) „ waarom *Lacedæmon* zig zo lang heeft ſtaande gehouden, „ is; om dat die ſtad nimmer na eenen oorlog haar grondgebied ver„ der uitſtrekte; het enkel doelwit van *Lacedæmon* was de vryheid, en „ het enkele voordeel van haare vryheid was haar roem. "

en meer verlichte menſchen moeten ſchaamrood worden, wanneer zy overdenken, hoe dikwyls zotte en laffe geſprekken aan den disch voor kentekens van beſchaafdheid worden gehouden. — De opvoeding der kinderen verdient in veele opzigten lof en goedkeuring. Zy waren meestal vaardig van verſtand, bezaten een juist oordeel, en konden zich kort en kragtig uitdrukken; maar, het geen bovenal in aanmerking moet komen, zy overtroffen alle *Grieken* in moed en dapperheid, en in liefde voor de vryheid. — Het gantſche ontwerp van *Lycurgus* was ingerigt om dit oogmerk te bereiken; zo dat *Montesquieu*, gelyk zo even gemeld is, zeer wel heeft gezegd: „ Het „ enkel doelwit van *Lacedæmon* was de vryheid, en „ het enkele voordeel van haare vryheid was haar „ roem. "

Dan het was een Gemeenebest, gelyk dikwyls is aangemerkt, enkel uit *Militairen* beſtaande. De wetten van *Lycurgus* hadden geenen invloed op de bevordering van die kunſten en weetenſchappen, die het verſtand verlichten en den geest beſchaaven. Zy waren ſtrydig tegen alle de voorſchriften, die de goedwilligheid, menschlievendheid en weldaadigheid zo ernſtig aanpryzen, om het onderlinge genoegen te vermeerderen, en het algemeene geluk te bevorderen. Zy konden, gelyk ook by de uitkomst gebleeken is, niet die uitwerking te wege brengen, welke de Wetgeever daar mede bedoeld hadde, naamelyk, om dit volk

volk door alle eeuwen heen afgezonderd te houden en onoverwinlyk te maaken.

Behalven dit, van duizend onschuldige aangenaamheden der waereld, van veelerleie geneugten deezes leevens, door den wyzen Schepper ons geschonken, om zyne goedheid te erkennen; om veele lasten des leevens ligter te maaken; om by het noodzaaklyke ook het verkwiklyke te proeven, en dus om veele bitterheden te verzoeten; waren zy door die wetten verstooken. — Eenige wetten van *Lycurgus* waren strydig met de zedigheid en eerbaarheid; vooral, dat hy jonge Dochters naakt in de spelen en worstelperken deed verschynen, om op de luit te speelen, in het openbaar te dansen en zo wel met jongens als met meisjes te worstelen (1).

Toen de *Lacedemoniërs* de deugd verlooren hadden, toen dienden deeze instellingen tot verwoesting van de Krygskunde: men begaf zich toen niet meer in 't worstelperk, om zich te volmaaken, maar om zich te bederven (2). Het was ook geoorloofd om zyne vrouw eenen anderen man aan te bieden, om aan

(1) *Propertius, Lib.* III. *Eleg.* 12.

(2) Van hier dit zeggen: *Aut libidinose &c. Ledeas Lacedæmonis palestras.* „ Of dat hy zinge tot lof van de worstelperken, welke, ter „ eere van *Leda*, in het wellustige Lacedemon gehouden werden." *Martial. Lib.* IV. *Epigr.* 55.

aan den ſtaat ſterke en kloeke kinderen te leveren. 't Is waar, de ſchaamte en eerbaarheid bleef wel eenigen tyd bewaard; doch door deeze toelaating nam eindelyk eene ſpoorloozе wulpsheid de overhand, en de oude braafheid ontaartte in losbandigheid. Dit had ten gevolge, dat de Spartaanſche vrouwen, door den tyd, in *Griekenland* veragt werden: gelyk ook door dit misbruik de ongeregeldheden, die den ſtaat verzwakten, toenamen.

Hoe fraai zich alles hier moge vertoonen, de inborst der *Spartaanen* werd, door deeze wetten, niet zodaanig verbeterd, als veelen zich wel verbeeld hebben. 't Is waar, zy werden uiterlyk door dezelve meer beſchaafd; doch de gemoederen werden daar door ruuw, ſtyf en oorlogzugtig. De *Lacedemoniërs* bezaten eene ſtrengheid en hardvogtigheid, die de verſchrikkelykſte ſchouwtooneelen voor de menschlykheid oplevert. — Hoe onmenschlyk toch was de wet tegen de jonggeboorne kinders! daar zy de zulken deeden omkomen, die eene tedere lighaamsgeſteltenis hadden. Met het toeneemen der jaaren werden zy dikwyls wreed behandeld, om hen aan pyn en ongemak te gewennen. Menigmaal werden zy voor het Altaar van *Diana* zo ſtreng gegeeſeld, dat zy er het leeven by inſchooten; terwyl het, by deeze wreede behandeling, verboden was, in het minſte te ſchreeuwen of te klaagen. — De Spartaanſche vrouwen gaven voor, dat zy met blydſchap de ty-

tyding vernamen, wanneer hunne zoonen voor het Vaderland, met de wapenen in de hand, gesneuveld waren. Zy stelden er roem in, dat alle moederlyke teederheid, door de Vaderlandsliefde, uitgedoofd werd.

Een mensch, die eenige gevoeligheid bezit, moet, vooral, met ontroering gedenken aan de onmenschlyke wreedheden, die de *Heloten* (1) aangedaan wierden. Deeze ongelukkigen, tot den Landbouw en de Handwerken gebruikt, behandelden zy veel eer als beesten, dan als menschen. Men vindt in de Geschiedenis der waereld geene slaaverny gemeld, die by deeze te vergelyken is. „ De hoogste trap van sla„ verny (zegt met reden *Montesquieu* (2),) „ is, „ wanneer zy te gelyker tyd zaaklyk en persoonlyk is. „ Zodanig was de slaverny der *Iloten* by de *Lacede„ moniërs*: zy moesten allen arbeid buiten 's huis „ doen, en waren daarenboven binnen 's huis aan „ alle soorten van mishandelingen blootgesteld. Dee„ ze *Ilotische* slaverny strydt tegen de natuur der din„ gen: de eenvoudigste volkeren kennen geene ande„ re slaverny, dan de zaaklyke, om dat hunne vrou„ wen en kinderen de huisbezigheden waarneemen. „ Wellustige volkeren hebben daarentegen de persoon„ ly-

(1) De *Heloten*, ook wel *Iloten* genoemd, hebben deezen naam naar *Hilos*, eene stad in het Spartaansch gebied, welker inwooners om hunne ongehoorzaamheid tot slaaven gemaakt werden. PLUTARCH. *in 't leeven van Lycurgus.*

(2) *Geest der wetten*, D. II. *Bladz.* 130.

„ lyke ſlaverny, om dat de weelde de dienst van „ ſlaaven binnen 's huis vordert. Maar de *Ilotiſche* „ ſlaverny vereenigt die ſlaverny, welke by wellustige, „ en die, welke by eenvoudige volkeren plaats heeft, „ met elkanderen in dezelfde perſoonen." — Men had dikwyls het gebruik om deeze menſchen dronken te maaken, met oogmerk, om de kinders een afkeer van dronkenſchap in te boezemen. Dan dit was het minſte, men verborg ſomwylen eenige Jongelingen in hinderlaagen, om deeze elendige ſchepſels om te brengen; ten einde de Jeugd in de krygskunde te oefenen: en het was een vaste regel om de ſterkſten, de kloekſten en ſchoonſten, als vyanden des volks, te vermoorden. Aan deeze ongelukkige ſlaaven wierd alle *juſtitie* tegen mishandelingen en verongelykingen geweigerd. De buitenſpoorigheid van hun ongeluk was zo groot, dat zy niet alleen ſlaaven van eenen burger, maar zelfs van het algemeen waren (1).

Deeze weinige aanmerkingen zyn genoeg voor den geſchiedkundigen leezer. Wy kunnen er uit opmaaken, dat de wetgeeving van *Lycurgus*, hoe zeer door de gantſche oudheid geroemd en door laatere ſchryvers verheft, ſchoon zonderling, uit hoofde van derzelver ongehoorde bepaalingen, en derzelver duurzaamheid, echter, hoewel in eenige opzigten nuttig en

(1) Men wil dat deeze wreedheden eerst in laater tyd zyn begonnen, en dus niet op rekening van *Lycurgus* moeten geſteld worden; doch verſcheiden Schryvers, *Plato* en *Ariſtoteles* onder anderen, ſchryven uitdruklyk deeze inſtelling aan *Lycurgus* zelven toe.

en pryslyk, in de meeste byzonderheden niet kan, noch behoort gevolgd te worden. — Die Wetgeeving was een meesterſtuk der menschlyke wysheid, in zo verre zy een klein volk herſchiep in de dapperſte en moedigſte Natie, die er, misſchien, ooit beſtaan heeft; maar ongeſchikt ter aankweeking van die zagte en gezellige deugden, die het ſieraad van den mensch zyn, de ſaamenleeving aangenaam maaken, en hem zyne genegenheid en weldadigheid verder dan tot zyne landgenooten leeren uitſtrekken. — Zy was nadeelig voor de bevordering van die ſchoone kunſten en nutte weetenſchappen, die de nyverheid opwekken, het verſtand beſchaaven, de ruuwheid verzagten, de woestheid beteugelen, en duizend middelen aan de hand geeven, om van de ontelbaare weldaaden en zegeningen, die wy dagelyks van den grooten Schepper ontvangen, een behoorlyk en dankbaar gebruik te maaken.

TWEEDE AFDEELING.

OVER SOLON EN ZYNE WETTEN.

Solon, Wetgeever van *Athene*, leefde *zes honderd jaar* voor *Christus*; en dus laater dan *Lycurgus*. Eenigen (1) ſtellen 's mans geboorte in het *tweede jaar der vyf en dertigſte Olympiade*; en zyn overlyden in zyn *tagtigſte jaar*, het *tweede der vyf en vyftigſte Olympiade*.

Hy was de opvolger van *Draco* (2), wiens wetten voor

(1) HERODOT. *Lib. I.* LAËRT. *de vita Philos.* PLUTARCH. *in Solon.*

(2) Deeze was een braaf *Archont*, die de waardigheid van Wetgeever, te *Athene*, bekleedde omtrent het *jaar zeshonderd vier en twintig* voor *Christus*. Zyn ſtrenge en onbuigzaame aart deed hem tot zeer verregaande hardheid in zyne wetten overſlaan. Hy ſtelde op alle misdaaden, zonder onderſcheid, doodſtraffen; en gaf hier van deeze reden, dat kleine misdryven hem des doods waardig ſcheenen, en het hem onmogelyk was, voor zwaarder overtreedingen, eene andere ſtraf te vinden. — Iemand het leeven te benemen was by hem zulk een groot misdryf, dat hy, om er den ſterkſten afkeer van in te boezemen, last gaf, om, zelf tegen onbezielde dingen, het regt zynen gang te laaten gaan, als zy, toevallig, iemands dood veroorzaakt hadden. Een ſtandbeeld, by voorbeeld,

voor de *Atheners* onverdraaglyk waren. Dit juk eens afgeschud hebbende, volgden zy hunnen aart en vervielen van het eene uiterste tot het andere. Allen wilden zy de gedaante van dit Gemeenebest veranderd, en elk het zelve op den leest zyner zinnelykheid en belangen geschoeid hebben. De arme bewooners van het bergagtige gedeelte verklaarden zich voor eene volkomene volksregeering; de ryker Ingezetenen van de laage landen, voorziende, dat het bestuur dan in hunne handen zou vallen, stonden de Regeering van weinigen voor; en zy, die de kusten bewoonden, wilden eenen gemengden regeeringsvorm, als oordeelende deezen het beste voor het algemeene welzyn. — *Solon* had het geluk om het vertrouwen van deeze drie partyen te winnen, en in zulk een hachlyk tydsgewricht tot Wetgeever gekoozen te worden.

Hy bevestigde de *Archonten* (1); maar beteugelde hun gezag, en rigtte eenen Raad op van vierhonderd Overheidsperzoonen, genomen uit de vier Classen, die het gantsche lighaam van den Staat uitmaakten. — De opperste magt werd het volk in handen gegeeven. *So-*

beeld, 't geen, in te nederstorten, een mensch verpletterde, werd gebannen, en het houden daarvan maakte iemand strafwaardig. — De wetten van *Draco*, volgends het eenpaarig zeggen der Ouden, met bloed geschreeven, vernietigden zich zelve, om dat ze onuitvoerlyk waren.

(1) *Archont* betekent *Stedehouder*. — Het hoogste gezag berustte toen in negen zulke perzoonen, die alle jaaren door het volk uit het lighaam van den Adel verkooren werden.

Solon gaf aan ieder burger het regt van verkiezing; maar, ſchoon hy wilde (1), dat men uit ieder der vier Clasſen regters *kon* verkiezen, het moest echter niet geſchieden dan uit de drie eerſten, waarin de welgeſtelde burgers waren. — Hy beval, dat men alle bedieningen van den krygsdienst by *verkiezing* zou begeeven; doch dat de Raadsheeren en Regters door het lot zouden gekoozen worden. — Hy wilde, dat de burgerlyke regeerings-ampten, welke eene groote venteering vorderden, by *verkiezing*, en alle de andere by het *lot* vergeeven zouden worden. Maar om het lot te verbeteren, ſtelde hy vast, dat men niet anders kon kiezen, dan uit die geene, welke zich aangeboden hadden; dat de bekwaamheid van hem, die verkooren was, door regters zou onderzogt worden (2), en dat elk vryheid had, om zúlk eenen verkoornen tegen te werpen, dat hy dien post onwaardig was. Dus hing dit werk gelyktydig en van het *lot* en van de *verkiezing* af. Wanneer men zynen tyd, tot den verkreegen post geſteld, had uitgedient, dan moest men een tweede regterlyk onderzoek ondergaan, wegends de wyze, op welke men zich gekweeten had. Lieden van geene bekwaamheid moesten het derhalven niet onderneemen, om zich onder de mededingers by het lot op te geeven.

So-

(1) DIONYS. HALICARN. *Lofreden van Iſocrates*, D. II. *Bladz.* 97. *volgends de uitgaave van* WESSELIUS. POLLUX, *Boek* VIII. *Hoofdſt.* 10. *Art.* 130.

(2) *Zie de Redenvoering van* DEMOSTHENES, *de Tralla legat. en zyne Redevoering tegen Timarchus.*

Solon herſtelde ook den *Areopagus* (1), die gedugte regtbank, in zynen voorigen luiſter: beſtaande uit Staatsmannen, die den beſtemden tyd gediend, en met roem hunne posten bekleed hadden. — Het was, om alle vermoeden van partydigheid te verhyden, dat deeze Raad, die niet kon omgekogt worden, in de duiſternis, alle pleidooien hoorde, en zyne vonnisſen uitſprak. — De misbruiken, die het volk van zyne magt, om over misdaaden te vonnisſen, zou kunnen maaken, heeft *Solon* voorzigtig zoeken voor te komen. Hy wilde, dat de zaaken, die by het volk afgedaan waren, in den *Areopagus* overgezien zouden worden; dat wanneer men in dien Raad van *advys* was, dat een beſchuldigde te onregt was ontſlagen (2), de Raad denzelven dan eene nieuwe *Actie* voor het volk zou aahdoen; en dat integendeel, wanneer dezelve begreep, dat hy onſchuldig veroordeeld was (3), de

(1) De tyd van de oprigtinge van deeze Regtbank is onzeker. De Geſchiedſchryvers zyn het ook niet eens omtrent het getal van de leden, waar uit dezelve beſtond. — De *Areopagus* was een opperſt Gerigtshof te *Athene*, 't geen regt had om over moordenaaren en de gewigtigſte zaaken van den Staat te oordeelen. Hetzelve oordeelde ook over zaaken van den Godsdienſt, gelyk ons het voorbeeld van den *Apoſtel Paulus* leert. — Dit Gerigtshof had zynen naam verkreegen van eene verhevenheid, den berg van *Mars* genoemd, waar de *Areopagiten* gewoon waren te vergaderen.

(2) DEMOSTHENES *over de Kroon*, *Bladz.* 494. *van de Frankfortſche druk van 't jaar* 1604.

(3) PHILOSTRATES *in 't leeven der Sophiſten.*

de uitvoering van het vonnis zou uitgeſteld worden, tot dat de zaak nader by het volk in overweeging zou zyn geweest (1).

Enkele byzondere ſchikkingen en wetten van *Solon* waren misſchien nuttiger voor den Staat, dan de Regeeringswyze door hem ingevoerd. Hy bedwong de ſtrengheid der ſchuldeiſcheren, en verbood het gevangen zetten wegends ſchulden. Men voegt er by, dat hy de ſchulden vernietigde, om dus de Armen te gemaklyker uit elende te redden en van verdrukkinge te bevryden; doch hy bereikte, in dit opzigt, geenszins zyn oogmerk. — Hy belaſtte dat, in geval van oproer en tweedragt, waar men tot daadlykheden kwam, elk Burger party moest kiezen; terwyl de kundigſten, ongetwyfeld, zich aan de goede zyde zouden vervoegen, en ook het bekwaamſte zouden weezen om de zaak by te leggen.

Volgends zyne inſtelling kon iemand, geene kinders hebbende, zyne goederen nalaaten aan wien het hem behaagde. — Een man, wegends luiheid aangeklaagd, moest, na de derde beſchuldiging, eerloos verklaard worden: en hy wilde dat de *Areopagus* zou toezien op de middelen, waar door elk een kon beſtaan. — Een zoon, die dwaaslyk de goederen zyner ouderen doorbragt,

(1) Dit was eene uitmuntende wet: want hier door werd het volk aan het oordeel van dien Raad, en vervolgends weder aan hun eigen oordeel onderworpen.

bragt, of hun weigerde, indien zy behoeftig waren, te ondersteunen, moest insgelyks voor eerloos verklaard worden; doch een zoon, die bewyzen kon, dat hy door zynen vader tot geen beroep was opgebragt, was niet schuldig hem by te staan, wanneer deeze tot gebrek verviel (1). Ook waren zodaanige kinders van die verpligting uitgezonderd, die uit eene openbaare hoer geboren waren (2). — Een burger, die zich met slegte vrouwen ophield, zou uitgesloten weezen van het regt, om in de openbaare vergaderingen te spreeken, als hebbende zich door zyn gedrag het vertrouwen des volks onwaardig gemaakt. — Een Regent, die zich aan dronkenschap schuldig maakte, moest met den dood gestraft worden. —— De kinders van hun, die in den dienst des Vaderlands gesneuveld waren, moesten, op kosten van den Staat, tot het *twintigste jaar* opgevoed worden. —— De Aanklaager, die het vyfde deel der stemmen niet voor zich had, was gehouden eene zeer groote vergoeding te doen (3). — Vreemdelingen werden in *Athe-*

(1) PLUTARCH. *in 't leeven van Solon*, en GALIENUS *in zyne aanmoediging tot Kunsten, Hoofdst.* VIII.

(2) PLUTARCH. *in 't leeven van Solon.*

(3) Zeer bekend is, in de Grieksche Geschiedenis, het *Ostracismus*; (welke naam ontleend is van het woord *Ostracon*, een *Tegel*; om dat in 't eerst de naamen derzulken, die op deeze wyze gebannen werden, op stukken van Tegels of gebroken Aarden potten, werden geschreeven,) waardoor mannen van naam, verdagt geworden zynde, voor den tyd van

tien

Athene toegelaaten; maar van het Staatsbeſtuur uitgeſlooten. De wet veroordeelde den vreemdeling, die zich in de volksvergaderingen liet vinden, ter doodſtraffe. — Eindelyk zegt men, dat *Solon* paalen ſtelde aan de verteering der vrouwen, aan de Begraafniskosten, en die van de Godsdienst-plegtigheden.

Wy hebben van de wetgeevinge van *Solon* niet dan zeer onvolmaakte kundigheden. — Eenigen zyner wetten verdienen zekerlyk de goedkeuring der verſtandigen. In het byzonder verdient hy roem ten aanziene van de magt aan den *Areopagus* toegeſtaan; doch deeze vermaarde Regtbank leverde geen genoegzaam bolwerk op tegen de ongeregeldheden des volks: eene toomelooze menigte, die over alles wil beſchikken, leent geen oor aan den raad der wyzen en verſtandigen, wanneer de drift haar vervoert en aan het hollen helpt. — Dit was een groot gebrek in zyne hervorming: want, ſchoon de ryken, of die van den middelbaaren ſtaat, drie Rangen uitmaakten, en de armen maar één; deeze laatſten echter, verre de talrykſte, waren, volgends de inrigting des wetgeevers, de beſchikkers over de gewigtigſte zaaken (1). — Het Ge-

tien jaaren gebannen werden. — Dit was geene onteerende ſtraf; maar eene voorzorge om den argwaan des volks te verdryven. *Zes duizend ſtemmen* waren er noodig tegen den geenen, die dus werd aangeklaagd.

(1) „ Het grondbeginſel " (zegt MONTESQUIEU, *Geest der wetten*, D. I. *Bladz.* 333, 334.) „ van de democratie wordt niet alleen bedorven, „ wan-

Gemeenebest was hier door overgeleverd aan eene onrustige, oproerige en blinde menigte. In de openbaare, algemeene en byzondere vergaderingen, had elk het ſtemregt over vrede en oorlog, over de ſchattingen, en alles wat regtſtreeks het Vaderland betrof. Van het oordeel des Raads kon men zich op dat des volks beroepen: en het volk kreeg de magt in handen om te beſliſſen, waar door de Staat dikwyls in de grootſte rampen werd ingewikkeld.

En

„ wanneer men den geest van gelykheid verliest, maar ook dan, wan-
„ neer men eenen geest van al te ver getrokken gelykheid invoert; en
„ wanneer ieder een gelyk wil ſtaan met die geene, welke hy gekoozen
„ heeft, om hem te regeeren, dan kan het volk zelfs niet langer die-
„ magt verdraagen, waarin het vertrouwen ſtelt; dan wil het volk alles
„ door zich zelven doen; dan wil hetzelve, in plaats van den Raad, de
„ zaaken overweegen; in plaats van de Overheden, de zaaken ter uit-
„ voer brengen; dan wil hetzelve alle rechters van hun gezag berooven.
„ — Dan kan men langer geene deugd in de Republiek hebben — het
„ volk wil het werk der Overheden doen; men eerbiedigt dezelve der-
„ halven, niet meer; — de raadpleegingen van den raad hebben hun ge-
„ wigt verlooren; men heeft derhalven geenen eerbied meer voor de
„ Raadsheeren, en bygevolg ook niet meer voor Grysaarts; — dan zo
„ dra de eerbied voor de grysaarts weggenoomen is, heeft men ook
„ geene agting meer voor de ouders, dan hebben de mans geene in-
„ ſchiklykheid, de meesters geene onderdaanigheid meer te wagten. Wel
„ dra begint ieder een ſmaak in deeze losbandigheid te krygen, de last
„ van te gebieden, begint dan even zo zeer te vermoeijen, als de last
„ van te gehoorzaamen; dan ontdoen zig vrouwen, kinderen, ſlaaven,
„ van alle onderwerping aan wien 't ook moge weezen; dan gaan alle
„ goede zeden verlooren; dan is de liefde voor de orde weg; in één
„ woord, dan is er geene deugd meer. Dit is eene reeks (zeggen wy
met den *onbekenden* Aanmerker) „ van zeer ſchielyke gevolgen. Dan,
„ om

En wat het *Ostracismus* betreft, zo even gemeld, een braaf man ſcheen genoeg beveiligd voor deeze ballingſchap; terwyl er *zes duizend ſtemmen* noodig waren, en het getal der burgeren, ten hoogſten, *twintig duizend* beliep; doch de nyd en de ſaamenzweering der ondankbaaren zegepraalden dikwyls over de onſchuldigen (1).

Solon bereikte geenzins het oogmerk der hervorminge en wetgeevinge, 't geen hy zich had voorgeſteld, naamelyk de rust en het geluk der burgeren. De ſpotterny van zekeren wysgeer *Anacharſis* geeft ons daar van een regt denkbeeld. Hy, geërgerd over het bederf en de zwakheid der wetten, om de wispeltuurige en veranderlyke *Athenërs* in bedwang te houden, vergeleek de wetten van *Solon* by ſpinnewebben, die de zwakken in verlegenheid kunnen brengen, maar die de ryken en vermogenden ligtelyk verbreeken. „ De menſchen, " antwoordde de Wetgeever, „ komen de gemaakte voorwaarden en verbindtenisſen „ na

„ om de waarheid te zeggen, hoe zy zeer juist alle niet uit elkanderen „ voortvloeijen, men vind dezelve tog al zeer dikwyls by elkanderen — „ de zwakheid van den mensch brengt mede, dat hy ſchielyk van den „ eenen misſlag tot den anderen overſlaa. " — De gedagten van *Montesquieu*, die op de bovengenoemde *Bladzyden* volgen, zyn overwaardig om geleezen te worden.

(1) Men kan evenwel den tyd van deeze inſtelling niet bepaalen, die is onbekend. Eenigen ſchryven dezelve aan *Theſeus* toe; anderen oordeelen ze laater dan de dagen van *Solon*. — Dan hoe dit ook zy, dee-

„ na, wanneer zy geen belang hebben om het gegee-
„ ne woord te ſchenden. Myne wetten zyn zodaanig
„ ten nutte myner medeburgers ingerigt, dat zy meer
„ voordeel zullen vinden in dezelve waar te neemen,
„ dan ze te overtreeden." — *Solon* werd bedroogen in zyne hoope. Naauwlyks was zyne hervorming of wetgeeving tot ſtand gebragt, of zy werd door eenen ſtaatzugtigen burger, een bloedverwant van *Solon*, omgekeerd. De ongeſtadige en ondankbaare *Atheners* vielen den braaven en weldenkenden wetgeever geduurig laſtig. Dagelyks ſloegen zy hem veranderingen voor. Dit deed hem beſluiten om zyn Vaderland te verlaaten, en toen hy na tien jaaren wederkeerde, was het kwaad onherſtelbaar. Alle de poogingen, die hy aanwendde, om de liefde tot de vryheid weder vuur en kragt by te zetten, waren te vergeefs. Hy verliet andermaal *Athene*, voor altoos, en ſtierf in eenen hoogen ouderdom. Nu worden wy van zelve geleid tot het gewigtigſte deel deezer Verhandelinge; naamelyk, om aan te toonen, dat de *Burgerlyke wetgeeving van Mozes veel voortreflyker ware, dan die van Lycurgus en Solon.*

DER-

deeze inſtelling veroorzaakte niets dan kwaad, om dat ze door geene goede wetten bepaald was. — Men behoeve, om dit te ontdekken, ſlegts *Cornelius Nepos* in te zien.

DERDE AFDEELING.

OVER MOSES EN ZYNE WETTEN.

Eer wy van de voornaamſte Burgerlyke wetten van *Mozes* eenig verſlag geeven, behooren wy kortelyk aan te wyzen het eigenlyke *gezigtpunt*, uit welke men de Mozaïſche wetgeeving behoort te beſchouwen. — Vervolgends, welk eene *gedaante* het Gemeenebest, door *Mozes* gevormd, heeft gekreegen; of welke de *regeerings-vorm* zy geweest door hem ingevoerd. — En eindelyk dat de *verdeeling* der *landen* een Meesterſtuk van 's mans wetgeevende wysheid mag genoemd worden.

Dat *Mozes*, door zyn verblyf aan het Egyptiſche hof, genoegzaame kundigheden verkreeg, welke in dien tyd voor eenen Wetgeever van zulk een volk noodig en nuttig konden zyn, is buiten tegenſpraak. — 't Is waar, hy zou niet in denzelfden zin als *Lycurgus* en *Solon* wetgeever worden; doch hy kon evenwel, zonder deeze kundigheden, zelfs geen dienaar of werktuig der Godlyke wetgeevinge zyn, noch de vereisch-

eischte hoedaanigheden daar toe bezitten. Hy moest in ſtaat zyn om deeze wetten met die der *Egyptenaaren*, waar mede zy gedeeltelyk ſtrydig waren, te kunnen vergelyken; en hy moest de oorzaaken der gelykheid of afwyking kunnen bezeffen. Hy moest kunnen begrypen hoe gepast dezelve waren voor het verblyf in een land als *Canaän*; voor de leevenswyze, die zy aldaar zouden houden, en voor de geſteltenis, waarin zy, met betrekking tot andere volken, zouden komen. Hier toe werden zekerlyk veele verſcheidene kundigheden vereischt, welke hem het Egyptisch onderwerp verſchafte: en deeze kundigheden werden niet door eene buitengewoone ingeeving verkreegen; ook was dit niet noodzaaklyk.

Niemand zal ook ontkennen, dat de wetgeeving van *Mozes* moet beoordeeld worden naar het oogmerk van den Staat, dien hy op zou rigten, naar den geest des volks, naar deszelfs geſteltenis en naar het climaat van het land. Zyn de wetten hierop met wysheid ingerigt, dan zyn ze goed; dan kunnen wetten, die by *één* volk, in *één* land, in *énen* tyd, weinig betekenen, in andere omſtandigheden nuttig, ja zelfs van het grootſte gewigt, weezen. By voorbeeld, in de warme landen, gelyk *Canaän*, *Arabië* en *Syrië*, waar de ziekten van de huid zeer gevaarlyk zyn, waren de wetten van reiniging en zindelykheid een duidelyk bewys van de verſtandige voorzorg des wetgeevers.

Dat *Mozes* veele dingen heeft moeten toelaaten, om de hardigheid van het hart der Israëliten, is bekend; doch hy gaf de beste wetten naar de omſtandigheden des volks. Hy moest eenige dingen toeſtaan, die hy, op zich zelve beſchouwd, niet kon goed keuren. Ten aanzien van deeze ingewortelde gewoonten zegt de Zaligmaaker, *dat Mozes dezelve de kinderen Israëls om de hardigheid hunner harten heeft toegelaaten* (1). Hier uit kunnen wy afleiden, dat de wetten van *Mozes*, in geenen deele, in dien zin, de beste zyn, als of er nimmer beter wetten konden voorgeſchreeven worden; maar de beste in de omſtandigheden, waar in ze gegeeven zyn, de beste voor de Israëliten. 't Geen *Jeſus* van de *Echtſcheidinge* heeft gezegd kan men ook zeggen van de *veelwyverye*; *Mozes* liet het hun toe, om dat het alte bezwaarlyk zou zyn geweest dezelve af te ſchaffen; doch hy maakte ook daar omtrent verſtandige bepaalingen. Dezelfde aanmerking geldt ten aanzien van het regt des *Bloedwreekers*; doch de wetten en ſchikkingen, die hy met betrekking tot dit regt maakte, zyn uitneemend verſtandig. De Hoogleeraar *Michaëlis*, die dit ſtuk meesterlyk heeft behandeld, voelt zich gedrongen tot deeze lofbetuiging: *Dit is juist het Meesterſtuk der weetgeevende wysheid van Mozes, het welk onzer verwondering waardig is* (2).

Wat

(1) *Matth.* XIX. 8

(2) *Mozaisch Regt*, D. II. *Blaïz.* 415.

Wat nu de gedaante van het Gemeenebest, door *Mozes* gevormd, betreft, dit was die van eene *volksregeeringe*. — De Israëliten hadden by hun vertrek uit Egypten geene Regters; *Mozes* was derhalven, geduurende eenige weeken, de éénige Regter des volks. Zyn schoonvader *Jethro*, een verstandig man, deed hem de ondraaglykheid van deezen last bezeffen, en, op zynen raad, stelde hy Regters aan (1). — De hoogste en algemeene overheid van het gantsche volk is door geene der wetten van *Mozes* voor altoos vastgesteld. Hy droeg, 't is waar, aan *Josua* de hoogste magt op; maar deeze man, die van zyne dapperheid en braafheid reeds te vooren blyken had gegeeven, moest slegts de Bevelhebber van het leger zyn, om het volk in het *Beloofde Land* te brengen. Zyn Ampt was derhalven buitengewoon, en hy behoefde, in tyd van vrede, geenen opvolger. Wy vinden ook niet, dat de Israëliten, na den dood van *Josua*, iemand, in zyne plaatse, verkooren hebben. In zulke tyden, wanneer er, gelyk de Heilige Geschiedenis spreekt, *geen Koning*, of *Regter*, *in Israël was*, verbeeldde de Hoogepriester dien aanzienlyken perzoon.

In volgende tyden hadden de Israëliten meestal eenen Regter, die het hoogste gezag oefende; hoewel *Mozes* nimmer eene wet gegeeven hebbe, die het volk verpligtte, zulk eenen Regter te verkiezen. Het blykt uit

(1) *Exod.* XVIII. 14-25.

uit het *Boek der Regteren*, welke den naam daar van ontleent, dat deeze Regters geenszins de gewoone en altoosduurende Overheden waren; doch dat, ten tyde der onderdrukkinge van nabuurige volken, een dapper man, die moeds en aanziens genoeg bezat, om een genoegzaam getal volks by een te brengen, de verlosser werd van zyn Vaderland, en geduurende zyn leeven, als Regter, over hetzelve regeerde (1).

Na dit algemeene dienen wy nu in het byzonder van de *ſtaatkundige wetten*, of het *ontwerp van regeering*, iets te zeggen, voor zo ver dit uit eenige korte berigten kan opgemaakt worden.

De Schepper en Opperheer aller dingen is de Koning van Israël, door de eenpaarige en vrywillige keuze van het volk, 't geen alles aan hem verſchuldigd was, verkooren (2). Ingevolge hier van zeide God tegen *Samuël*, toen het volk eerst eenen Koning begeerde: *zy hebben niet U, maar My verworpen, dat ik geen Koning meer over hen zyn zal* (3). En kort daarna, toen zy deezen Koning verkreegen: *Ik hebbe U uit Egypten gevoerd, en van het geweld der Egyptenaa-*

(1) Men kan ondertuſſchen niet bewyzen, dat alle Regters over het gantſche volk geregeerd hebben; eenigen bekleedden die waardigheid over enkele ſtammen, die zy byzondere dienſten hadden gedaan, door hen van de overheerſching der vreemden te bevryden.

(2) *Exod.* XIX. *Deut.* XXXIII. 5.

(3) 1 *Sam.* VIII. 7.

naaren en van andere Koningryken, die u onderdrukten, verlost. En nu hebt gy lieden den Heer uwen God verworpen, die u uit zo veel ongeluks verlost heeft; zeggende: wy willen eenen Koning over ons ſtellen (1).

Dewyl de Allerhoogſte zich zelven voor Koning heeft gelieven te verklaaren, en als zodaanig door het gantſche volk erkend is; zo is het Burgerlyk en Godsdienſtig gezag, om dat hy tevens het voorwerp van den eerdienst is, te gelyk in hem vereenigd. De Staat en de Godsdienst, derhalven, by andere volken zo onderſcheiden, onderſchraagen hier elkanderen, en maa-

(1) 1 *Sam.* X. 18, 19. — *Mozes*, die de veranderlykheid en wispeltuurigheid van het volk volmaakt kende, onderſtelde, dat het ten eenigen tyde, even gelyk andere volken, eenen Koning zou begeeren. Hy geeft hen door eene byzondere wet daar toe vryheid; (zie *Deut.* XVII. 14-20.) doch met verſcheidene bepaalingen. — Het volk moet het regt der verkiezinge behouden, evenwel zodaanig, dat het de voorſchriften van den Allerhoogſten opvolgt. Geen ſtam zal daar van uitgeſlóten zyn, alleenlyk mag men geen buitenlander verkiezen; dit zou, zo veel zyn als de eerſte regten van den ſtaat krenken. Alle verkwisting zonder nut, en 't geen het volk wegends de onkosten zeer lastig moest vallen; eene groote Ruitery, die in dit bergagtige land niet noodig was, eene menigte van vrouwen, die alleen tot pragt zouden dienen, en ook voor het hart des Konings, ten aanziene van de Afgoderye, zeer gevaarlyk kon worden, worden den toekomenden Koningen in Israël verboden. Het vergaderen van al te veel ſchatten put het volk uit; dus moet hy ook hier in de maat houden. Hy moet niet vergeeten, dat hy onder God ſtaat. Hy moet altoos een afſchrift van de wet by zich hebben, om daar uit te leeren, dat hy zyn volk gelukkig moet maaken, en zich niet boven zyne broederen behoort te verheffen.

maaken één geheel uit. — De burgerlyke wetten krygen door het Godlyk gezag eene kragt en ſterkte, die zy in geene andere wetgeeving hadden.

Men kan, gelyk in het algemeen geſchiedt, de *Regters* en, in vervolg van tyd, de *Koningen* aanmerken, als *Stedehouders* of *Onderkoningen*, die het volk, of een gedeelte van het zelve, onder den grooten Opperheer, overeenkomſtig met zyne wetten, beſtuurden. Maar dit gezag was geenszins volſtrekt noch willekeurig. Eene vergadering, beſtaande uit de aanzienlykſte leden van alle de ſtammen, die hem verkooren hadden, dienden hem tot eenen Raad (1); hy moest hunne gevoelens in zaaken van aangelegenheid hooren; en zo er dingen voorkwamen, waarby het gantſche volk belang had, dan moesten alle de Hoofden des volks by een geroepen worden; en naar de beſliſſing van het volk moest het Opperhoofd zich ſchikken. — De onderſcheidene ſtammen hadden elk hunnen Vorst, hun Raad en Hoofden der geſlagten. Er waren Overſten over duizend, over honderd, over vyftig en over tien menſchen (2); om het volk te rigten of ook om de krygsbedieningen waar te neemen (3). Door deeze heilzaame en nutte ſchikkingen

(1) *Num.* XI. 17. XXXII. 1, 2. *Joſ.* XIX. 51. XVII. 4. XXII. 13, 14.

(2) *Deut.* XVI. 18.

(3) „ Nu zal men kunnen begrypen, (zegt MICHAËLIS, *Mozaïsch Regt*, D.

gen, kon er, gelyk de geſchiedenis ook leert, ſpoedig eene groote krygsmagt by een verzaameld worden. De geregtigheid werd geoefend, de goede orde gehandhaafd; de ingezetenen werden in een behoorlyk bedwang gehouden, en het gezag hunner hoofden binnen de regte paalen beſlooten. — Er was nog bovendien door *Mozes* zeker opperſt gerigtshof bepaald, om over moeielyke geſchillen (1), en vooral over geſchillen van den eenen ſtam met den anderen, vonnis te wyzen. Dit regtsgebied ging over alle de deelen van den ſtaat, en was geſchikt om de regtvaardigheid en goede orde te bewaaren.

Maar

D. 1. *Bladz.* 220.) „ hoe de Iſraëlitiſche ſtaat, niet alleen zonder Koning, maar ook ſomtyds zonder eenen zogenaamden Rechter hebbe „ kunnen beſtaan, niet tegenſtaande wy by dit volk geenen opperſten Raad „ aantreffen. Elke ſtam had dan evenwel zyne hoogſte Overheid, onder „ welke wederom de Hoofden der huisgezinnen ſtonden; en wanneer „ geen algemeen hoofd van het gantſche volk in wezen was, waren er „ nochtans 12 kleine Gemeenebesten, die wederom in zekere deelen „ zich te zamen hielden, en welker algemeene vergadering over het „ geheele Gemeenebest beſluiten neemen konde. Om die zelfde rede „ was het ook van minder aanbelangs, hoe het Opperhoofd des geheelen Volks genaamd wierdt, of een Bevelhebber des legers, gelyk „ Joſua, of een Rechter, of een Koning; dan eindelyk, by mangel van „ alle deeze voornaamſte Hoofden, moest de Priester zekere bezorgingen op de Landdagen op zich neemen. Al nam men het hoofd ook „ weg, zo bleef er nochtans altoos een leevendig lichaam; alleenlyk „ waren deszelfs beweegingen in dit geval eenigzints langzaamer dan „ anders. ”

(1) *Deut.* XVII. 8-12.

Maar ſchoon, uitmuntend ſchoon, was de inwijding betreffende den ſtam van *Levi*. — Onder alle de andere ſtammen verſpreid, zonder aan éénen derzelve bepaald verbonden te zyn, verkondigden zy dezelfde leer, en onderweezen dezelfde wetten. Zy waren niet alleen dienaars van den Tabernakel, maar ook geleerden van allerleie ſoort; en, door hunne geboorte verpligt, om zich op de weetenſchappen *toe* te leggen; terwyl er voor hun beſtaan ryklyk was gezorgd. Het was hun taak de wet af te ſchryven, die alle zeven jaaren het volk voor te leezen, en, in twyfelachtige gevallen, te verklaaren en op te helderen. Zy namen het ampt van ſchryvers onder de Israëliten waar; ten dien tyde, daar men in 't algemeen niet ſchryven kon, zekerlyk eene gewigtige bediening. Hier door bleef de wet en de geleerdheid onder hun in ſtand; op hunne naauwkeurigheid rustte de zekerheid der geſlagt-registeren, waar van de bezittinge aller vaste goederen, in het Joodſche land, afhing: en van welke ieder Huisvader naauwkeurige afſchriften moest hebben. — Dat de Priesters en Leviten zich met de geneeskunde bezig hielden, kunnen wy daar uit opmaaken; dewyl zy over de Melaatsheid moesten oordeelen. Zy hadden ook het opzigt over de *Maaten*, *Ellen* en *Gewigten*. — En het geen wel het voornaamſte was, in de gewigtigſte bezigheid der Leviten, zy bekleedden het ampt van Regteren; zy moesten, by alle moeielyke twistgedingen, de uitſpraak doen. — Zy maakten derhalven voor het Gemee-

meenebest eenen zeer gewigtigen en heilzaamen Rang uit.

Het Opperhoofd van deezen ſtam was de *Hoogepriester;* deeze, als de eerſte Regtsgeleerde, had grooten invloed op alles wat den ſtaat betrof. Hy wordt met den Regter in eenen rang geplaatst, en de Veldheer *Joſua* was, in zekere opzigten, aan hem onderworpen. Hy bekleedde, wanneer er geen Regter of Koning in Israël was, zonder eenige bepaaling de hoogſte waardigheid in het Gemeenebest.

't Is waar, de Priesters en Leviten, die ryk, geleerd en geëerbiedigd waren, zouden zich ligtelyk boven de anderen hebben kunnen verheffen en zich overgeeven aan eerzugtige ontwerpen; doch zy waren, ſchoon verheven door hunne bedieningen en kundigheden, evenwel van de andere ſtammen eenigermaate afhanglyk gemaakt. Door eene uitdruklyke wet (1) waren zy volſtrekt en voor altoos van de verdeeling der landen uitgeſlooten (2): en dus konden zy, waar van wy ook geen voorbeeld vinden, nooit gevaarlyk voor den ſtaat of deszelfs vryheid worden.

Dus

(1) *Num.* XVIII. 20, 21.

(2) Deeze uitſluiting was zeer merkwaardig, om dat de wetgeever zelf van deezen ſtam was: en het is bekend, dat in Egyptenland, 't geen hy en zyn volk zo lang gezien hadden, de Priesters in het bezit waren van zeer uitgeſtrekte landeryen, en van alle belastingen, ten eenen maale, bevryd.

Dus konden alle de deelen deezer regeeringe elkanderen opweegen en onderſchraagen. Het behoorlyk evenwigt, in den ſtaat vastgeſteld, belettede den ſtaatzugtigen burger om zich van het volſtrekt gezag meester te maaken, en een aanſlag te doen op de algemeene vryheid. In zulk eene onderneeming, zou de Regter wederhouden zyn geworden door de vorſten der ſtammen; en deezen door den Regter en de Hoofden der geſlagten.

Deeze regeeringsvorm had ook een ander aanmerklyk voordeel, naamelyk dat men er geene dan geringe belastingen, door de wet bepaald, behoefde op te brengen. Van deezen kant had de muitzugt dus weinig voedſel. — Tot het opbrengen van deeze belastingen moest elk zich verbonden rekenen: want zy werden gebruikt, of ter onderſteuning van de armen (1); of tot het bekostigen van den plegtigen Eerdienst (2); of zy waren geſchikt voor de Priesters en Leviten, als eene regtmaatige vergelding voor hunnen dienst, en als eene noodige ſchadeloosſtelling voor dat zy, tot welzyn van den ſtaat, geen deel gehad hadden in de verdeeling der landen (3). — *Mozes* gebruikte alle voorzorg om den ſtaat vast en duur-

(1) *Deut.* XXVI. 12.

(2) Ieder Israëliet betaalde 's jaarlyks een halve Sikel aan het Heiligdom.

(3) *Num.* XVIII.

duurzaam te maaken, en om de eensgezindheid onder de ſtammen te bewaaren (1). Alle zyne inrigtingen erinnerden de Israëliten de natuurlyke gelykheid en de gevoelens van Broederſchap, welke hunne gemeene afkomst hun moest inboezemen.

Nu eindelyk nog eenige bedenkingen over de *verdeeling der landen, en de wetten betreffende den Akkerbouw.* — *Mozes* heeft hieromtrent zeer verſtandige ſchikkingen gemaakt, die de aandagt van elk ſtaatsman en verſtandig Regent verdienen. De inſtellingen van *Lycurgus*, zo geroemd door de Griekſche Schryvers, moeten, ten deezen aanziene, voor de ſchikkingen van *Mozes* wyken (2).

Het land *Canaän* is, naar zyne natuurlyke geſteldheid

(1) De Godsdienst was uitneemend geſchikt om deeze eensgezindheid te bewaaren en te verſterken. Zy hadden denzelfden eerdienst, en, om dien waar te neemen, dezelfde dienaars. Zy hadden één Tabernakel of Tempel; en waren verpligt om driemaal in 't jaar uit alle gewesten en ſtammen aldaar by een te komen. Hier, hielden ze als kinders van denzelfden Vader, als dienaars van denzelfden God, met elkanderen plegtige Feestmaalen. — Dit gaf hun gelegenheid om elkanderen te zien, te leeren kennen, en zich onderling aan elkanderen te verbinden. — De dichter ziet mogelyk op die broederlyke ſaamenwooning, in *Pſalm* 133.

(2) *Iſocrates* beſchuldigt *Lycurgus* van ontrouwheid en bedrog, in het verdeelen der landeryen. Het land was in gelyke deelen verdeeld; maar, zegt hy, de goede landen wierden aan de ryken, en de ſlegten aan de armen gegeeven. Van hier, dat men honderd veertig, of honderd vyftig, jaaren laater, de Lacedemoniſche ſoldaaten zag aan 't muiten ſlaan, en eene nieuwe verdeeling eiſchen.

heid, een van de gelukkigſten. Dit getuigen nog de berigten van de kundigſte en onpartydigſte reizigers: en eenige duizend jaaren kunnen zekerlyk eene groote verandering te wege gebragt hebben. — De landbouw was eene leevenswyze, welke men van oude tyden af, voor de edelſte, en ook, voor de bevordering der beſchaafdheid, de nuttigſte bezigheid hield: deeze bezigheid was voornaamelyk voor de Israëliten geſchikt. Volgends de verdeeling, door *Mozes* bevolen, moest elk der *zes honderd duizend* ſtrydbaare mannen, in *Canaän* ingeleid, aldaar een ſtreek lands hebben, genoegzaam om hem onderhoud en eenen betaamlyken overvloed te bezorgen. Hier door, dewyl nu elk Gezin by de verdeeling van het land zyn eigendom ontving, werd het volk, 't geen misſchien, door de veertigjaarige reis, lust tot omzwerven had verkreegen, terſtond in rust gebragt, van het invallen in een vreemd gebied wederhouden, en zelfs, terwyl de meeste ſteden der vyanden vernield waren, door derzelver herbouwing aan dit land verbonden. — De wetgeever wilde, dat deeze Akkers onvreemdbaar zouden blyven en nooit verkogt worden (1). Zy moesten op de kinderen overgaan, en beſtendig in dezelfde ſtammen en geſlagten blyven. Door deeze verſtandige ſtaatkunde, die alle de voordeelen der eerſte verdeeling altoos-duurend maakte, en elk Burger aan zyn eigen grond bepaalde, onderhield hy onder allen de liefde tot den arbeid en de zuinigheid. Dit

(1) *Levit.* XXV. 23.

Dit ſtrekte tot eene kragtige dryfveer om geene moeite of kosten te ſpaaren.

De wetten wegens den Landbouw zelven, zo wel de groote als ook de kleine, werkten onmidlyk op de welvaart van het geheel en van elk burger in 't byzonder. —— Het zogenaamde *Sabbath*- of *Rustjaar*, waarin alle de akkers moesten rusten (1), moge ons vreemd toeſchynen; in een land, waarin men zo gerust op eenen overvloedigen oogst kan ſtaat maaken; waarin men juist daar door genoodzaakt wordt, om voorraad op te doen; en zich dus in alle gevallen tegen den hongersnood te beveiligen, zyn geene van die kwaade gevolgen te verwagten, waar voor men, met reden, in andere ſtaaten bedugt zou moeten weezen. —— Al kwam het ook menig ryk man hard voor, dat geen akker geheel en al verkogt kon worden, maar ten minſten in het *jubeljaar* ('t welk altoos het *vyftigſte* was) zynen eerſten bezitter zonder geld weder toeviel; echter zyn de burgerlyke voordeelen van deeze wet zekerlyk zeer groot. 'Er was eerſtelyk volſtrekt geen onregtvaardigheid in. *Mozes* beſchouwt het overlaaten van een akker aan eenen anderen niet zo zeer als een koop, maar veel meer als een pagt, die eens vooral in het jubeljaar een einde neemt. Dit geeven de volgende woorden te kennen: *Na 't getal der jaaren, van 't jubeljaar af, zult gy van uwen naas-*

(1) *Levit.* XXV. 4, 5.

naasten koopen, en na het getal van de jaaren der inkomſte zal hy 't aan u verkoopen. Na de veelheid der jaaren zult gy zynen koop vermeerderen, en na de weinigheid der jaaren zult gy zynen koop verminderen: want hy verkoopt aan u het getal der inkomſten (1). Maar dit gebod was ook, over het algemeen beſchouwd, een voortreflyk middel, om den al te grooten rykdom van enkele burgeren, welke ligtelyk een te groot onderſcheid der ſtanden veroorzaakt, te beletten. De hebzugt van vermogenden werd hier door voorgekomen, zo dat zy niet in ſtaat waren om de kleinen te onderdrukken. Zonder deeze ſchikking zou de verſtandigſte verdeeling een voordeel van korten duur zyn geweest —— 't Is waar eene volkomene gelykheid, welker invloed op de burgerlyke deugd, vooral op de burgerlyke regtvaardigheid, klaarblyklyk genoeg is, was evenwel by de inſtandhouding van het Gemeenebest niet te verwagten. Wanneer dan ſlegts de overmaat belet, en de meest gewoone, gevaarlykſte, en ſchielykst werkende middelen ter verryking afgeſneeden worden; wanneer 'er ſlegts (ten minſten in den beginne als de ſtaat nog geene genoegzaame ſterkte heeft) voor gezorgd wordt, dat de ryke den armen niet onderdrukke, en niet naar welgevallen de pryzen der leevensmiddelen verhoogen kan; dan is 'er een groote bron van wanorde geſtopt; en het geluk van het Gemeenebest genoegzaam verzekerd.

Zeer

(1) *Levit.* XXV. 25, 16.

Zeer wys en heilzaam zyn ook de meer byzondere wetten betreffende den Landbouw, en zy worden 't nog veel meer, als men de mogelykheid overweegt, dat zy by een nieuw volk, 't geen voor de eerſtemaal in zyn land komt, wel kunnen opgevolgd worden. Het kan over 't geheel altoos van zeer groot belang zyn, wanneer de landman, met de uiterſte zorgvuldigheid, zyn koorn zuivert van het onkruid, 't geen 'er onder gegroeid is; dit is in de taal van *Mozes*, wanneer hy den akker ſlegts met eenerlei zaad bezaait (1); dit kan werk geeven aan zulke leedige handen, die anders tot een laſt voor de maatſchappy zyn. —— De Wetgeever heeft ook zorg gedraagen voor de vrugtbaarheid der boomen, door het gebòd om 'er in de drie eerſte jaaren niet van te eeten, 't geen mogelyk ten oogmerk had om hen de vrugtknoppen te beneemen (2). Ook verbiedt hy wyslyk het omhakken van alle boomen in oorlogstyden, en in het byzonder die, welker vrugten zy konden gebruiken (3). — Kortom, uit deeze ſchikkingen blykt, dat zyne bekwaamheid en ſtaatkunde die der Egyptiſche wyzen verre overtrof (4).

Na

(1) *Levit.* XIX. 19.

(2) *Levit.* XIX. 23.

(3) *Deut.* XX. 19.

(4) Wy kunnen hier niet wel uitvoeriger zyn; maar moeten den lee-

Na dat wy kortelyk aangetoond hebben, hoe men de wetgeeving van *Mozes* moet beoordeelen, als mede welke ſtaatkundige ſchikkingen wy by dien wetgeever aantreffen, belangende den Regeeringsvorm, de verdeeling der landen, en eenige bepaalingen omtrent den Akkerbouw, zo zoude men nu mogelyk verwagten, dat wy hier op iets lieten volgen van de *grondregels* der Mozaïſche wetten; doch de Hoogleeraar *Michaëlis*, onder anderen, heeft dezelve zeer breedvoerig verhandeld: ook zyn wy van gedagten, dat dit niet zo zeer onze zaak is; terwyl het Genootſchap, bepaaldelyk, eischt, dat men de *voortreflykheid der burgerlyke wetgeevinge* aantoone: en daar het aan elken geſchiedkundigen leezer ten vollen bekend is, dat het de eerſte en onveranderlyke grondregel van ſtaat was, om den dienst van den eenen waaren God tegen de Afgodery te handhaaven; en dat, vervolgends, om het volk, zo veel mogelyk, voor de Afgodery te beveiligen, 'er alle behoorlyke zorg was gedraagen, dat het zich niet met vreemde en zeer afgodiſche volken kon vermengen (1), zo zullen wy, om de gemelde redenen, nu overgaan tot het beſchouwen van de gewigtigſte

BUR-

zer wyzen tot de ſchoone en oordeelkundige aanmerkingen, over de verdeeling der landen, en de wetten betreffende den Akkerbouw, in de *Joodſche Brieven*, D. III. *Bladz.* 65—86. —— MICHAËLIS, *Mozaisch Regt*, D. II. *Bladz.* 25—69.

(1) Men leeze hier over MICHAËLIS, *Mozaisch Regt*, D. II. *Bladz.* 161. *enz.*

BURGERLYKE WETTEN VAN MOSES.

Wetten, ingerigt om voor de veiligheid en het leeven van het volk te zorgen.

De eerſte wet van aanbelang (1), betreffende dit ſtuk, is tegen het doodſlaan (2). —— Er was geen medelyden, geene losſing voor dergelyke misdaadigers (3). De meeste oude volken hadden Godsdienſtige vryplaatſen, van waar de grootſte misdaadigers, niet mogten weggenomen worden. Deeze vryplaatſen namen zo ſterk toe, vooral in *Griekenland*, dat de wethouderſchap naauwlyks het beſtuur kon handhaaven.

(1) Men heeft misſchien verwagt, dat ik een aanvang zou maaken met de *Tien Geboden*; doch dewyl deeze zyn aan te merken als eene korte ſchets, behelzende den voornaamſten inhoud der wetten, die op andere plaatſen breeder ontvouwd worden, zo kunnen wy die gevoeglyk voorby gaan. —— Alleen behooren wy aan te merken, dat men, in de daad, *in de tweede Tafel* van de Tien Geboden de eerſte zuilen vindt van ieder ſtaat. —— Voor het regt van ouderen op hunne kinderen, als den grondſlag van alle gezellige goede orde, — vervolgends voor de veiligheid van het leeven, —— voor de veiligheid der echtelyke verbintenisſen, — en voor de veiligheid van de bezittingen, wordt hier gezorgd.

(2) *Exod.* XXI. 12, 14. *Levit.* XXIV. 17. *Num.* XXXV. 17.

(3) *Num.* XXXV. 31.

ven. (1). Volgends de wetten van *Mozes* was 'er geene vryplaats voor den moedwilligen doodſlager: *Maar, wanneer 'er iemand zyn zal*, zegt *Mozes*, *die zynen naasten haat, en hem lagen leidt, en ſtaat tegen hem op, en ſlaat hem aan het leeven dat hy ſterft; en vliedt tot eene van die ſteden: zo zullen de Oudſten zyner ſtad zenden en neemen hem van daar: en zy zullen hem in de hand des bloedwreekers geeven, dat hy ſterve. Uwe ooge zal zyner niet verſchoonen, maar gy zult het bloed des onſchuldigen uit Israël weg doen, dat het u wel ga* (2).

De noodzaaklyke geſtrengheid van deeze wet werd, door eene verſtandige inſchiklykheid, verzagt, wanneer de doodſlag niet moedwillig was. —— De wetgeever beſtemde van de agtenveertig ſteden der Leviten 'er zes tot vryplaatſen; drie aan geene; en even zo veel aan deeze zyde van den Jordaan; derwaards kon de niet-moedwillige doodſlager vlugten (3). *Op dat*, zo ſpreekt de wet, *de bloedwreeker den doodſlager niet najaage, als zyn hart verbit is, en hem achterhaale, om dat de weg te verre zou zyn, en ſla hem aan het leeven: zo doch geen oordeel des doods aan hem is, want hy hem van gisteren en eergisteren niet haatede.* —— *Zes ſteden zullen den kinderen Israëls, en den*

(1) MONTESQUIEU, *Geeſt der weetten*, D. III. *Bladz.* 160, 161.

(2) *Deut.* XIX. 11, 12, 13

(3) *Deut.* XIX. 6.

den vreemdeling, en den bywooner in het midden van hen, tot eene toevlugt zyn: op dat daar beenen vliede, die een mensch onvoorziens ſlaat (1). De wegen naar die ſteden moesten zo wel onderhouden worden, dat de ongelukkige nergens in zyne vlugt kon verhinderd worden (2).

Om evenwel den ſchuldigen niet met den onſchuldigen te ſpaaren, en om de regtmaatige regten des bloedverwants te handhaaven, geeft *Mozes* deeze vryheid, om den doodſlager te dagvaarden voor de Oudſten, of Regters, der ſtad, waar in de doodſlag was voorgevallen. *De vergadering zal rigten*, zegt de wet, *tuſſchen den doodſlager en tuſſchen den bloedwreeker naar deeze zelfde regten*: die de wetgeever naamelyk te vooren bepaald had. *En de vergadering zal den doodſlager* (te weeten, die niet moedwillig omgebragt had) *redden uit de hand des bloedwreekers, en de vergadering zal hem doen wederkeeren tot zyne vryſtad, daar heenen hy gevlooden was.* Evenwel voegt 'er de wet, om wyze redenen, deeze bepaaling by: *En hy* (naamelyk de doodſlager) *zal daar in blyven tot den dood des Hoogepriesters, dien men met de heilige oli gezalfd heeft. Doch indien de doodſlager eenigzins zal gaan uit de paalen zyner vryſtad, daar hy heenen gevlooden was, en de bloedwreeker hem zal vinden*

(1) *Num.* XXXV. 15.

(2) Men zie hier over MICHAËLIS, *Mozaisch Regt*, D. II. *Bladz.* 419.

vinden buiten de paalen zyner vryſtad : zoo de bloed-wreeker den doodſlager zal dooden, het zal hem geene bloedſchuld zyn (1).

Wat het toelaaten van den *Bloedwreeker* betreft, naamelyk, dat de naaste bloedverwant het regt had, om den moordenaar van zynen broeder of bloedvriend, zonder veele omſtandigheden, weder te dooden; ja dit zelfs te mogen doen, buiten de paalen der vryſtad, al was de doodſlag niet moedwillig; deeze toelaating vindt een uitmuntend verdeediger in den Heere *Michaëlis* (2); en de bedenkingen van den Heere *Niemeier* betreffende dit ſtuk mogen wy hier veilig overneemen: „ Ik moet bekennen, zegt hy, „ dat de burgerlyke gevolgen van dit regt ten uiter„ ſte nadeelig konden worden, en dat het zelve over „ 't algemeen met de geheele geſteldheid van eenen „ ſtaat, die door wetten beſtierd wordt, volſtrekt „ niet ſchynt te ſtrooken. Maar als 'er van ouds „ af by een volk gewoonten hebben plaats gehad, „ welke hunne voorige geſteldheid vereischte; wan„ neer

(1) *Num.* XXX. 24—27. ——. De wetten van *Athene* banden insgelyks den niet-moedwilligen doodſlager buiten het land; eerst voor zyn geheele leeven; vervolgends voor een jaar. De Wet van *Mozes* is zagter en verſtandiger. Hy veroordeelt, even als de *Atheners*, zelf den onſchuldigen doodſlager tot zekere ballingſchap; maar deeze is draaglyk en zagt: het is in eene inlandſche ſtad, in het midden der dienaaren van den eerdienst, die hem konden beſchermen, onderwyzen en vertroosten.

(2) Wy hebben dit reeds met een woord gezegd, *Bladz.* 494.

„ neer het geheel character van het zelve deeze ge-
„ woonten als billyk en als een eeuwig recht be-
„ ſchouwt, 't welk de natuur zelve den mensch
„ geeft; —— zou het dan in dit geval niet beter zyn
„ (althans voor eerst nog) zulk eene volksgewoonte
„ in weezen te laaten, en haar ſlechts van tyd tot
„ tyd door wetten dat geene te beneemen, waar door
„ zy het meest nadeelig kan worden? Zo lang een
„ volk in een ſoort van natuurſtaat leeft, en dus nog
„ geen bepaalde overheid heeft, die de bloedwreek-
„ ſter zou kunnen zyn, is 't natuurlyk, dat elk, die
„ beleedigd is, zelf het recht neemt, om den belee-
„ digden te ſtraffen; voornaamelyk hy, die de naaste
„ daar toe was, ingeval de beleedigde niet meer in
„ ſtaat is, om zich zelven voldoening te verſchaffen.
„ Wat zoude het volk gezegd hebben, indien men
„ hen dit eensklaps had afgeſneden? En waar zou
„ men minder daar in geſlaagd zyn, dan in de Oos-
„ terſche landen, waar buiten dien de wraakzugt me-
„ de tot het nationaale character behoort, te meer als
„ men 'er nog byvoegt, dat het verzuim der wraake
„ iemand tot de uiterſte ſchande en onëer verſtrekte?
„ —— De wet draagt derhalven altyd ook van dee-
„ zen kant op eene voldoende wyze zorg voor de
„ burgerlyke veiligheid, terwyl zy eene tot dus verre
„ onbekende ſchikking maakt, welke de menſchelyk-
„ heid goed moet keuren (1)." —— Wy beſluiten
hier

(1) *Characterkunde*, D. II. *Bladz.* 328. *enz.*

hier derhalven met *Montesquieu*: „ De wetten van „ *Mozes* waren zeer wys. De onwillige doodslager „ wierdt voor onschuldig gehouden; dog hy moest „ zig voor de oogen van de naastbestaande van den „ nedergeslagenen verbergen, en daarom waren 'er „ vryssteden voor hem gestéld. Dog moedwillige mis- „ daadigers verdienden geene vryplaatsen: ook waren „ 'er geene voor hun. De *Jooden* hadden in de eer- „ ste tyden niet anders, dan eenen draagbaaren taber- „ nakel, welke telkens van plaats veranderde, en „ even daarom alle denkbeeld, om denzelven tot ee- „ ne vryplaats te houden, buitensloot. — 't Is zo, „ zy moesten in vervolg van tyd eenen tempel kry- „ gen, maar wanneer de misdaadigers van alle kanten „ daar heen hunnen toevlugt tot bekooming van vei- „ ligheid hadden moeten neemen, dan hadt *dit buiten* „ twyffel den dienst van God moeten verhinderen. „ Indien men de doodslagers by de *Jooden*, even als „ by de *Grieken*, uit het land hadt gebannen, dan „ hadden zy gevaar geloopen, dat zy tot den dienst „ van vreemde Goden zouden vervallen zyn. Alle „ deeze dingen waren oorzaak, dat zy vryssteden „ bouwden, in welke de onwillige doodslager bly- „ ven moest, tot den dood van den Hoogenpries- „ ter (1)."

In een geval, waar in de daader van den doodslag niet kon ontdekt worden, beveelt *Mozes* het waar-

nee-

(1) *Geest der wetten*, D. III. *Bladz.* 161, 162.

heemen eenen, gedeeltlyk Godsdienſtigen, gedeeldyk burgerlyke plegtigheid, bekwaam om op alle aanſchouwers eenen diepen indruk te maaken. Hy wil, dat de Overheden der nabuurige plaatſen, zo dra zy van den moord kennis hebben, zich zullen begeeven naar de plaats, daar het lyk gevonden was. *Wanneer in het land*, zegt *Mozes*, *het welke de Heere uwe God u geeven zal, om dat te erven, een verſlagene zal gevonden worden, liggende in 't veld; niet bekend zynde, wie hem geſlagen heeft: zo zullen uwe Oudſten, en uwe Richters uitgaan: en zy zullen meeten na de ſteden, die rondom den verſlagenen zyn. De ſtad nu, die de naaſte zal zyn aan den verſlagenen: daar zullen de Oudſten derzelver ſtad eene jonge koe van de runderen neemen, met welke niet gearbeid is, die aan het juk niet getrokken heeft. En de Oudſten derzelver ſtad zullen de jonge koe afbrengen in een ruuw dal, dat niet bearbeid noch bezaaid zal zyn: en zy zullen deeze jonge koe aldaar in den dale den nek doorhouwen. Dan zullen de Prieſters, de Kinderen van Levi, toetreeden; want de Heere uwe God heeft ze verkooren om hem te dienen, en om in des Heeren naame te zegenen; en na hunnen monde zal alle twiſt en alle plaage afgedaan worden. En alle Oudſten derzelver ſtad, die naaſt aan den verſlagenen zyn, zullen hunne handen waſſchen over deeze jonge koe, die in dat dal den nek doorgehouwen is. En zy zullen betuigen en zeggen: Onze handen hebben dit bloed niet vergoten, en onze oogen hebben het niet gezien. Weeſt genadig*

uwen volke Israël, dat gy, ô Heere, verlost hebt: en en legt geen onſchuldig bloed in 't midden van uw volk Israël: dat bloed zal voor hen verzoend zyn. Alzo zult gy het onſchuldig bloed uit het midden van u weg doen; want gy zult doen dat recht is in de oogen des Heeren (1). —— Zulk eene treffende plechtigheid moest, natuurlyk, eenen grooten afkeer zo van den moord, als van den moordenaar inboezemen.

Mozes maakte zeer wyze bepaalingen, dat niet iemand door onachtzaamheid, of by ongeluk, om het leeven raakte. —— Men weet, hoe de platte *Daken* door het geheele Oosten in gebruik geweest zyn, en nog heden in gebruik zyn. Men zogt aldaar de koelte, men at en dronk er, en ſliep er zelfs wel in de warmſte dagen. Zo deeze Daken niet zorgvuldig met muuren of leuningen omringd waren, zouden er dikwyls ongelukken hebben kunnen gebeuren. Hy beveelt derhalven: *Wanneer gy een nieuw huis zult bouwen, zo zult gy op uw dak eene leuning maaken: op dat gy geen bloedſchuld op uw huis legt, wanneer iemand, vallende, daar van afviele* (2).

Daarenboven: *Wanneer een os eenen man of vrouwe ſtoot, dat hy ſterft: zal de os zekerlyk geſteenigd worden, en zyn vleesch zal niet geëeten worden, maar de*

(1) *Deut.* XXI. 1—9.

(2) *Deut.* XXII. 8.

de heer des osses zal onschuldig zyn. Maar indien de os te vooren stootig geweest is, en is zulks zynen heer overtuigd geweest, en hy hem niet bewaard heeft; en hy doodt eenen man of vrouwe, zo zal die os gesteenigd worden, en zyn heer zal ook gedood worden. Indien hem losgeld opgelegd wordt, zo zal hy tot losinge zyner ziele geeven, na alles dat hem zal opgelegd worden. Het zy dat hy eenen zoon of eene dochter gestoten heeft, na dat recht zal hem gedaan worden. Indien de os eenen knecht of dienstmaagd stoot, hy zal zynen heere dertig zilverlingen geeven, en de os zal gesteenigd worden (1). Het is duidelyk, waarom de wetgeever, die het losgeld voor den moedwilligen doodslag zo gestreng had verboden, in het voorgesteld geval een losgeld toestond. —— 'Er konden naamelyk omstandigheden in voorkomen, waar in de doodstraf te streng zou zyn geweest. De onachtzaamheid kon meer of min misdaadig zyn geweest. De os kon getergd weezen; hy kon zyne banden verbroken hebben, en de handen ontkomen zyn van hem, die 'er de bewaaring van was aanbevolen. Het was daarom niet min menschlievend dan verstandig, dat hy, in gevallen van deezen aart, aan de Regters vryheid gaf de doodstraf in eene evenreedige boete te veranderen.

(1) *Exod.* XXI. 28—32.

Zorg van Mozes voor het leeven der Kinderen en Vrouwen; en bepaaling van het gezag der Vaders en Mannen.

't Is bekend, dat de meeste oude wetgeevers de kinders overlieten aan de grilligheid der ouderen. Zy beschouwden dezelve als zulk een volstrekt eigendom des vaders, dat zy hem de magt lieten, om naar welgevallen over dezelve te beschikken. Dit ging by de oude *Romeinen* zo ver, dat zy zelfs hunne zoonen met den dood konden straffen. — *Titus Livius* brengt hiervan een merkwaardig voorbeeld by; hy verhaalt, dat een vader zynen zoon, die reeds Burgemeester geweest was, liet ombrengen, om dat hy zyne bediening niet wel had waargenomen. By de geboorte stond het hun vry om ze op te kweeken, of te vondeling te leggen. Dit gebruik had plaats by de meeste Heidensche volken (1). Te *Lacedemon* hing dit zelfs van de vaders niet af, maar van eenige Keurmeesters of oudsten. Wanneer deezen dagten dat het kind te zwak was, dan werd het weggeworpen.

De

(1) Zo men *Dionysius van Halikarnassus* wil gelooven, zou men hier eenige wetgeevers, en boven al *Solon*, moeten uitzonderen; maar hy kende de wetten van *Solon* niet regt; want deeze wetgeever had ook den vaderen het regt van leeven en dood toegestaan.

Zie SEXTUS EMP. *Hyp. Lib.* III. *cap.* 24. HELIODORUS *Æth. Lib.* I.

De wetgeever van Israël oordeelde dat de kinders niet zulk een volſtrekt eigendom des vaders waren, of zy waren te gelyk leden van het Gemeenebest, by welker behoudenis het groot belang had (1). 't Is waar,

(1) Eene zeer groote en beroemde Natie bezeft tegenwoordig dit belang nog niet. „ De Chineeſen (zegt DE PAUW, *wysgeerige Beſpiegelingen over de Egyptenaaren en Chineeſen*, D. I. *Bladz.* 90.) „ zyn ten uiterſte verre af van de grens-paalen van 't vaderlyk gezag gevonden te „ hebben; ik geloof zelfs niet, dat zy dezelve ooit gezogt hebben; want, „ behalven het regt van verkoopen, hebben hunne wetgeevers den va„ der het regt van leven en dood toegeſtaan, om het kinderdooden, „ 't welk in dit land op verſchillende wyzen gepleegd wordt, te wettigen. De vroedvrouwen verſtikken de kinderen in een bekken met heet „ water, en laaten zig voor deeze *executie* betaalen; of men werpt de„ zelven in de rievier, na hun eene ledige Pompoen op den rug gebon„ den te hebben, zo dat zy nog lang ondobberen, eer zy den geest „ geeven. Het geſchrei dezer wigten zou overal de menſchelyke Natuur „ doen yzen, maar daar is men gewend het zelve te hooren, en men „ yst 'er niet van. De derde manier, om zig van zyne kinderen te ont„ doen, is, dezelven op de ſtraaten te leggen, alwaar alle morgens, en „ byzonderlyk te Peking, karren doorryden, waarop men deeze kinders, „ geduurende den nagt nedergelegd, by malkander laadt, waar na men „ dezelven in een' kuil werpt, die men niet met aarde bedekt, op hoop „ dat de Mahometaanen 'er eenigen zullen uithaalen; maar voor dat deeze „ karren, die dezelven naar de krengevaalt moeten brengen, aankoo„ men, gebeurt het dikwyls dat de honden, en inzonderheid de varkens, „ die de ſtraaten in de Chineeſche ſteden vervullen, deze kinderen le„ vendig opvreeten. Ik heb geen voorbeeld van eene dergelyke wreed„ heid, zelfs niet onder de menſchen-eeters in Amerika gevonden. De „ Jeſuïten verzekeren, dat zy, in een beloop van drie jaar, negenduiſ„ zend zevenhonderd en twee kinderen, dus voor den meſthoop veron„ dend, geteld hebben; maar zy hebben die nog niet mede geteld, die „ onder de voeten der paarden of muilezelen verpleț zyn, nog die, „ welken men in de graften verdronken hadt, nog die, welken door de „ hon-

waar, hy geeft de vaders vryheid om ze te verkoopen, gelyk hy zich zelven insgelyks kon verkoopen; doch hy verbiedt hun, ze aan anderen, dan aan Israëliten te verkoopen. Het gewigtig oogmerk hier van was, buiten twyfel, om hen eene gemaklyke en zagte slaverny te bezorgen, en voor het Gemeenebest leden te behouden, die nuttig en noodig waren: ook was deeze verkoop niet volstrekt of nimmer te breeken. 'Er was voor deezen, zo wel als voor de andere burgers een einde aan de slaverny (1).

Mozes geeft den vader niet, gelyk de andere wetgeevers deeden, een volstrekt regt van leeven en dood over zyne kinders. De wet wil, wanneer hy de regtmaatigste redenen had van klaagen, dat hy zich by de Regters zou vervoegen, om hen te doen straffen: *Wanneer iemand eenen moedwilligen en wederspannigen zoon*

„ honden en varkens waren opgevreeten, nog die, welken men ver-
„ stikt had, zo dra zy ter waereld kwamen, nog die, welken door de
„ Mahometaanen waren opgenomen, nog die, welken men heeft weg-
„ geworpen op plaatsen, alwaar geene Jesuïten kwamen om dezelven
„ te tellen."

(1) De Romeinsche wetten vergunden ook aan den vader de magt om zyne kinderen tot slaaven te verkoopen; doch zy voegden 'er de bepalingen der Mozaïsche wet niet by. Deeze magt duurde by de Romeinen zo lang de vader leefde, en eindigde alleen, wannneer de zoon driemaal verkogt was. *Si pater filium ter venunderit, filius a patre liber esto.* — Niet te onregt merkt men hier op aan, dat deeze wetten den vader meer gezags gaven over zynen zoon, dan over zynen slaaf. *Data patri majori potestate in filium, quam domino in servum.*

zoon heeft, die de ſtem zyns vaders, en de ſtem zyner moeder niet gehoorzaam is: en zy hem gekastyd zullen hebben, en hy na hen niet hooren zal: zo zullen zyn vader en zyne moeder hem grypen: en zy zullen hem uitbrengen tot de Oudſten zyner ſtad, en tot de poorten zyner plaatſe. En zy zullen zeggen tot de Oudſten zyner ſtad: Deeze onze zoon is afwykende en wederſpannig, hy is onze ſtemme niet gehoorzaam: hy is een brasſer en zuiper. Dan zullen alle lieden zyner ſtad hem met ſteenen overwerpen, dat hy ſterve; en gy zult het booze uit het midden van u wegdoen: dat het gantsch Israël hoore, en vreeze (1). — *Tacitus*, ſchoon een vyand der Jooden, erkent, dat het hun tot eene misdaad zou gerekend zyn geworden, een van hunne kinderen te dooden (2).

Genoegzaam onder alle oude volken, waren de vrouwen, voor het grootſte deel, gekogt, niets meer dan de ſlaavinnen; en haar leeven hing dikwyls af van de onbeſchoftheid en geweldenaarye der mannen. Om eene vrouw, overtuigd van ontrouwe, of zelfs dat zy wyn gedronken had, wettiglyk ter dood te brengen, behoefde een man, volgends de Romeinſche wetten, niet de toevlugt te neemen tot de burgerlyke regeering: eene vergadering van eenige nabeſtaanden

(1) *Deut.* XXI. 18—21.

(2) *Necare quemquam ex gnatis nefas*; *Hist. Lib.* VI.

den was genoeg, om hem daar toe magt te geeven. Betrapte hy haar op overſpel, zo kon hy haar, zonder eene verdere regtspleeging, dooden (1). *Mozes* verleent den man dit volſtrekt regt niet, 't geen te gemaklyk kon misbruikt worden: *Een man ook*, zegt hy, *die met iemands huisvrouwe zal overſpel gedaan hebben, dewyl hy met zynes naasten wyf overſpel gedaan heeft, zal zekerlyk gedood worden, de overſpeelder en de overſpeelderes* (2). Zy moesten derhalven beide geſtraft worden; doch de Regtbanken moesten die ſtraf bepaalen.

Wetten, om zulke misdryven voor te komen, die oorzaaken zyn van zeer groote onheilen.

Om doodſlagen en andere onmenſchelyke bedryven voor te komen, is het beste middel, het ſtraffen der misdryven, die daar toe aanleiding geeven. *Mozes* heeft dezelve met eene verſtandige geſtrengheid beteugeld. Hy gaf wetten tegen geweldenaaryen, zwaare verongelykingen en kwaade behandelingen. *Wanneer mannen twisten*, zegt hy, *en de een ſlaat den ande-*

(1) Dit waren de wetten van *Romulus*. Deeze wetten, door *Plutarchus* veroordeeld, merkten de Romeinen zelve aan als te hard. *In adulterio uxorem deprehendiſſes, impune necares*, zeide CATO; *illa te, ſi adulterares, digito contingere non auderet!*

(2) *Levit.* XX. 10. *Dent.* XXII. 22.

anderen met eenen ſteen, of met eenen vuist: en hy ſterft niet maar valt te bedde: Indien hy weder op ſtaat en op ſtraate gaat by zynen ſtok, zo zal hy, die hem ſloeg, onſchuldig zyn: alleen zal hy geeven 't geen hy verzuimd heeft, en hy zal hem volkomenlyk laaten beelen. Ooge voor ooge: tand voor tand, hand voor hand, voet voor voet (1). Eene wet zo billyk dat men haar aantreft in de meeste oude wetgeevingen.

Deeze wet van wedervergeldinge werd evenwel niet ten ſtrengſten uitgevoerd. Men begreep dat 'er gevallen konden weezen, in welke zy onuitvoerlyk en dikwyls onregtvaardig zou zyn geweest (2). By gelegenheden van dien aart nam men dan de toevlugt tot ſchadeloos-ſtellingen en vergoedingen, die door den beleedigden geëischt, en door de Regters beſlist werden (3). De kwaaddoener, die den dood niet had verdiend, werd ſlegts veroordeeld tot ſtraffen, die de Eer niet kwetsten, tot de geeſeling of tot den ſtok; en zelf in dit geval droeg de wetgeever zorg, om het getal der ſlagen te bepaalen. *Het zal geſchieden,*

(1) *Exod.* XXI. 18, 19, 24. *Levit.* XXIV. 19.

(2) Om de ſtraf evenredig te maaken aan het ongeluk, beval *Solon*, dat zo iemand aan eenen Eenoogigen, het oog benomen had, by zyne beide oogen moest verliezen. *Diog. Laërt. vita Solonis.*

(3) Zie MICHAËLIS, *Mozaisch Regt*, D. V. inzonderheid *Bladz.* 53. *enz.*

den, indien de onregtvaardige ſlagen verdiend heeft, dat de Regter hem zal doen nedervallen, en hem doen ſlaan in zyne tegenwoordigheid, na dat het voor zyne onregtvaardigheid genoeg zal zyn in getale. Met veertig (ſlagen) zal hy hem doen ſlaan; hy zal 'er niet toedoen: op dat niet misſchien, zo hy voortvoer hem daar boven met meer ſlagen te doen ſlaan, uw broeder dan voor uwe oogen verachtelyk gehouden worde (1). Deeze wet is zo verſtandig als zagt. Zy ſtraft den ſchuldigen, maar ſpaart hem; en maatigt de ſtrengheid des Regters, die, door drift tegen den misdaadigen vervoerd, ligtelyk te verr kon gaan. *Mozes* had het zelfde denkbeeld van de ſtraffen of derzelver eindoogmerken, als de beroemde *de Groot*: „ In de „ ſtraffen, zegt *de Groot*, heeft men in 't oog, of „ het nut, dat is de verbetering van den ſchuldigen „ zelf; of het voordeel van den geenen, die 'er be„ lang in had, dat de misdaad niet begaan ware; of „ de nuttigheid van allen in 't algemeen (2)." —— „ Eene rechtvaardige Overheid, ('t is de taal van den geleerden *Jeruzalem*) „ verordent de ſtraf eenes mis„ daadigers met het zelfde menschlievend hart, waar „ mede zy de welvaart der overige onderdaanen poogt „ te behouden. Zy maakt alleenlyk van de ſtraf ge„ bruik, wanneer de algemeene orde en rust met de „ verſchooning van den misdaadiger niet kunnen be„ ſtaan,

(1) *Deut.* XXV. 2, 3.

(2) *Regt des vredes en oorlogs, Boek* II. *Hoofdſt.* 20. §. 6: n. 2.

„ ſtaan, en zy meet de grootheid van het vergryp,
„ ten dien einde, met de angstvalligſte voorzigtig-
„ heid af (1)." —— Dit gewigtig onderwerp is op eene treffende wyze door den Heer en Mr. *Calkoen* verhandeld (2).

Hoe zeer *Mozes* voor de behoudenis van zyn volk gezorgd hebbe, blykt, onder anderen, uit de wet tegen de misdragten. *Wanneer nu mannen kyven, en ſlaan eene zwangere vrouwe, dat haar de vrugt afgaat, doch 'er geen doodlyk verderf zy, zo zal hy zekerlyk geſtraft worden, gelyk als hem der vrouwen man oplegt, en hy zal het geeven voor de Regteren. Maar indien 'er een doodelyk verderf zal zyn, zo zult gy geeven ziele voor ziele* (3). —— 'Er is geene uitdruklyke wet, die de moeders verbiedt haare vrugt te verdelgen, maar dit verbod is reeds hier in opgeſloten. Deeze wet was ook niet noodig voor een volk, waar onder dit misdryf zeldzaam voorviel, of misſchien geheel onbekend was. —— Griekenland heeft twee vermaarde wetgeevers gehad, die het te vondeling leggen en dooden der kinderen, in welk eenen ouderdom het zy, toeſtaan; en zy zullen, vermoedelyk, het doen omkomen voor de geboorte dus ook niet afgekeurd heb-

(1) *Voornaamſte Waarheden*, Bladz 377.

(2) *Verhand. van het Genootſchap Floreant Lib. Artes*, D. II.

(3) *Exod.* XXI. 22, 23.

hebben (1). —— Men kan geen oud' wetgeever noemen, welken de behoudenis van zyn volk meer ter harte ging, of die hun leeven beter verzekerde en beveiligde tegen alle binnenlandsch geweld, dan *Mozes* gedaan heeft; hy zorgde zelfs voor de zulken, die nog niet gebooren waren.

De wetten tegen het *ſteelen* leveren, vooral, blyken op van de zorgen des wetgeevers om alle wanorde te weeren en zyn volk gelukkig te maaken. — Op de menschdievery, zo nadeelig voor het Gemeenebest, zo beleedigend voor de vryheid, ſtelt hy, met regt, zwaare ſtraffen. *Zo wie eenen mensch ſteelt, 't zy dat hy dien verkogt heeft, of dat hy in zyne hand gevonden wordt, die zal zekerlyk gedood worden* (2).

Het ſteelen van *landeryen*, of liever, het bedrieglyk verplaatſen der *Grensſcheidingen*, wordt door *Mozes* onder de haatelykſte misdaaden geteld; en hy, die zich daar aan ſchuldig maakte, moest door alle de Ingezetenen en nabuuren gevloekt worden (3).

De ſtrafwaardigſte diefſtal is by hem, met reden, de *huisbraak*, en de ſtraf, die hy daar op ſtelt, was

(1) PLATO, *Lib.* V. *de Legibus*; ARISTOTELES, *Lib.* VIII. *de Republica.*

(2) *Exod.* XXI. 16. *Deut.* XXIV. 7.

(3) *Deut.* XXVII. 17.

was noodzaaklyk: *Indien een dief gevonden wordt in het doorgraven, en hy wordt geſlagen dat hy ſterft, 't zal hem geen bloedſchande zyn* (1). —— In andere gevallen vergenoegde zich de Wetgeever met de dievery te ſtraffen, door het dubbel wedergeeven te bepaalen: *Hy zal het volkomenlyk wedergeeven: heeft hy niet, zo zal hy verkogt worden voor zyne dievery. Indien de diefſtal leevendig in zyne hand voorzeker gevonden wordt, 't zy os, of ezel, of klein vee: hy zal het dubbel wedergeeven* (2).

Zeer ernſtig verbiedt de Wetgeever het gebruiken van *valſche gewigten, maat* en *elle*: *Gy zult geen onregt doen in het gerigte, met de elle, met het gewigte of met de maate. Gy zult een regte waag hebben, regte weegſteenen, een regt Epha, en een regt Hin* (3). Dit noemt *Michaëlis* wederom *een meesterſtuk der wetgeevende wysheid van Mozes* (4).

Gevonden goederen was men verpligt weder te geeven, en dit was bepaald tot alle dingen die verlooren waren. *Gy zult*, zegt de wet, *uwes broeders os of klein vee niet zien afgedreeven en u van die verbergen:*

(1) *Exod.* XXII. 2.

(2) *Exod.* XXII. 3, 4.

(3) *Levit.* XXI. 35, 36. *Deut.* XXV. 13 — 16.

(4) Men leeze hier over 's mans geleerde bedenkingen in 't *Mozaiſch Regt*, D. IV. *Bladz.* 387 — 414.

gen: gy zult ze uwen broeder gantschlyk weder toeſtuuren. En indien uw broeder niet naby u is of gy hem niet kent; zo zult gy ze binnen in uw huis vergaderen, dat ze by u zyn, tot dat uw broeder die zoeke, en gy ze hem weder geeft. Alzo zult gy ook doen aan zynen ezel, en alzo zult gy doen aan zyne kleedinge, ja alzo zult gy doen aan al het verloorne uwes broeders, dat van hem verlooren zal zyn, en dat gy zult hebben gevonden: gy zult u niet mogen verbergen (1).

De ſtraf op de veedievery was verſtandig en gemaatigd: *Wanneer iemand een os of klein vee ſteelt, en ſlagt het, of verkoopt het, die zal vyf runderen voor eenen os wedergeeven, en vier ſchapen voor een klein vee* (2). —— Het zelfde kan men zeggen van het vergoeden van de ſchade, die men aan eens anders dieren had toegebragt: *Wanneer iemand aan zynen naasten eenen ezel, of os, of klein vee, of eenig beest te bewaaren geeft: en het ſterft, of het wordt verzeerd, of weggedreeven, dat het niemand ziet: zo zal des Heeren eed tusſchen hen beiden zyn; of hy niet zyne hand aan zyns naasten have geſlagen heeft: en de heer derzelve zal (dien) aanneemen, en hy zal het niet wedergeeven. Is het gewislyk verſcheurd, dat hy het brenge tot getuige; zo zal hy het verſcheurde niet wedergeeven* (3).

Men

(1) *Deut.* XXII. 1, 2, 3. *Exod.* XXII. 9.
(2) *Exod.* XXII. 1.
(3) *Exod.* XXII. 10, 11, 13.

Men kan in waarheid zeggen, dat de Wetgeever in veele andere opzigten het Natuurlyk Regt volgde; hy ſtrekte de verpligting uit om alle ſchade, die men anderen toebragt, te vergoeden. —— Die een dier uit boosheid, of uit drift en onvoorzigtigheid, had dood geſlagen, moest een ander in de plaats wedergeeven: *Wie de ziel van een vee zal verſlagen hebben, hy zal het wedergeeven ziel voor ziel* (1). — Men mogt voorby eenen akker of wyngaard gaande eenige aïren of druiven plukken, om zich te verfriſchen, maar de Wetgeever verbiedt uitdruklyk aldaar eenige ſchade aan toe te brengen. *Wanneer gy zult gaan in uwes naasten wyngaard, zo zult gy druiven eeten, na uwen lust tot uwe verzadiging: maar in uw vat zult gy niets doen. Wanneer gy zult gaan in uwes naasten ſtaande koorn, zo zult gy de aïren met uwe hand afplukken: maar den ſikkel zult gy aan uwes naasten ſtaande koorn niet beweegen* (2). —— Zo iemand aan eenen akker of wyngaard eenig nadeel toebragt, door brand, of door zyn vee 'er in te dryven, de pleeger van dit misdryf moest eene billyke vergoeding doen. *Wanneer iemand een veld of wyngaard laat afweiden, en by zyn beest (daar in) dryft, dat het in eens anders veld weide: die zal van 't beste zyns velds, en van 't beste zyns wyngaards wedergeeven. Wanneer*

(1) *Levit.* XXIV. 18.

(2) *Deut.* XXIII. 25.

neer een vuur uitgaat, en vat de doornen, zo dat de koornhoop verteerd wordt, of het ſtaande koorn, of het veld: hy, die den brand heeft aangeſtoken, zal het volkomenlyk wedergeeven (1). —— Zo men uit onachtzaamheid oorzaak ware, dat eens anders vee ſtierf, of gekwetst wierd, *Mozes* ſtelt eene vergoeding van de ſchade vast, die op de billykheid gegrond is. *Wanneer iemand eenen kuil opent, of wanneer iemand eenen kuil graaft, en hy dekt hem niet toe: en een os of ezel valt daar in: De heer des kuils zal het vergelden, hy zal den heer deszelven het geld wederkeeren: doch dat doode zal het zyne weezen. Wanneer nu iemands os den os van zynen naasten kwetst, dat hy ſterft: zo zal men den leevendigen os verkoopen, en het geld daar van half en half deelen, en den dooden zal men ook half en half deelen. Of is 't kenlyk geweest, dat die os van te vooren ſtootig was, en zyn heer heeft hem niet bewaard: zo zal hy in aller manier os voor os vergelden, doch de doode zal zyne weezen* (2).

Mozes ging alle heimelyke bedriegeryen en onregtvaardigheden te keer. En daar eenige, door al de waakzaamheid der Overheden, niet kunnen belet worden, zo toont hy op eene zeer treffende wyze aan, daar hy tot het hart ſpreekt, wat zulk een moet doen, die

(1) *Exod.* XXII. 5, 6.

(2) *Exod.* XXI. 33—36.

die zich daar aan schuldig gemaakt heeft, en langs welken weg hy van den Allerhoogsten vergeeving kan verwerven. *Als een mensch* (zo begint dit uitmuntend voorschrift) *gezondigd, en tegen den Heere door overtreeding zal overtreeden hebben: dat hy aan zynen naasten zal gelogen hebben von het geene hem in bewaaringe gegeeven, of ter hand gesteld was, of van roof, of dat hy het verloorene gevonden, en daar over geloogen, en met valsheid gezworen zal hebben: over iets van alles dat de mensch doet, daarin zondigende: Het zal dan geschieden, dewyl hy gezondigd heeft, en schuldig geworden is, dat hy weder uitkeeren zal den roof, dien hy geroofd, of het onthoudene, dat hy met geweld onthoudt, of het bewaarde, dat hy hem te bewaaren gegeeven was, of het verloorene, dat hy gevonden heeft: of van alles daar over hy valschlyk gezwooren heeft, dat hy het zelve in zyne hoofdsommen wedergeeven, en nog het vyfde deel daarenboven toedoen zal: wiens dat is, dien zal hy dat geeven op den dag zyner schuld. En hy zal den Heere zyn' schuldoffer brengen, tot den Priester, eenen volkomenen ram uit de kudde; met uwe schattinge, ten schuldoffer. Dan zal de Priester voor hem verzoening doen voor het aangezigte des Heeren, en het zal hem vergeeven worden: over iets van alles dat hy doet, waar aan hy schuld heeft* (2). —— Waar was immer in de waereld eene burgerlyke wetgeeving, in welke, by de zorg

(1) *Levit.* VI. 2—7.

zorg voor de uiterlyke orde en welvaart, zo ſterk voor de zedelykheid en het verwekken des menschlyken gevoels met zo veel wysheid en nadruk gezorgd is geweest? In deeze voorſchriften heerscht eene wysheid, zagtmoedigheid en billykheid, die ons doet bezeffen, dat deeze wetgeever, vooral, ten oogmerke had, om zyn volk Godsdienſtig, en, langs dien weg, gelukkig te maaken.

Wetten, die ten oogmerke hadden het bewaaren der gezondheid.

Mozes verbiedt, meestal, zulke *dieren*, die nadeelig waren voor de gezondheid, vooral in die heete gewesten (1). Gelyk Inſekten, die geen vast en voedzaam vleesch hebben, of vergiftig zyn; ſommige vogelen, die hy by naame noemt, voornaamelyk Roofvogels, die op krengen aazen; de visſchen zonder vinnen en ſchubben, die meest in moerasſige en ſlykagtige poelen leeven; de viervoetige dieren, die niet herkaauwen, en geene gekloofde voeten hebben. Juist zulke dieren, waar van de meeste beſchaafde volken, vooral in het Oosten, eenen afkeer hebben; waar van ſommigen zich nog heden ten dage onthouden; om dat zy denken dat de ziekten, in deeze gewesten.

(1) De wetten, betreffende *de reine en onreine dieren*, vinden wy *Levit.* XI. en *Deut.* XIV.

westen meest heerschende, daar door veroorzaakt kunnen worden, of blyven voortduuren (1).

Behalven de onreine dieren, waren er ook nog andere spyzen verboden, die door het *aas* van zeker ongedierte verontreinigd waren (2). —— Het zelfde oogmerk had de wetgeever met het verbieden van *vet* of *smeer* te eeten (3). Men weet dat dit voornaamelyk het vet of smeer der nieren betrof (4). En men weet tevens, dat het vet nergens ongezonder is dan in de heete gewesten, daar de huidziekten algemeen zyn (5).

Het reeds oude verbod, 't welk God aan Noach en zyne kinderen had gegeeven, om geen *bloed* te eeten (6), wordt door *Mozes* om zeer wyze redenen vernieuwd. Het komt ons niet onwaarschynlyk voor, dat de Wetgeever, (volgends de gedagte van den schryver der *Joodsche Brieven* (7), zedelyke en

(1) Zie, over het *oogmerk* dier wetten, MICHAËLIS, *Mozaisch Regt*, D. IV. *Bladz.* 197. *enz.*

(2) *Levit.* XI, 29—38.

(3) *Levit.* VII. 23, 25. III. 16, 17.

(4) *Levit.* III. 9.

(5) MICHAËLIS; *Mozaisch Regt* D. IV, *Bladz.* 223. *enz.*

(6) *Gen.* IX. 4, 5.

(7) D. III. *Bladz.* 35.

en Godsdienſtige beweegredenen had om dit te verbieden; doch deeze wet had vooral betrekking op de gezondheid. De geneesheeren van eenigen naam ſtellen het voedſel met bloed vermengd op de lyst der ongezonde ſpyzen (1).

Niet minder verſtandig is de wet, die beveelt dat de dieren, die men wilde eeten, *geheel moesten uitbloeden*. *Mozes* wilde zyn volk zo veel mogelyk voor alle gevaarlyke ziekten beveiligen. 't Was om die zelfde reden dat hy een wet gaf, die verbood, om van dieren, die aan eene ziekte geſtorven waren, iets te gebruiken (2).

De behoedmiddelen tegen de *Melaatsheid*, en om derzelver beſmetting voor te komen, waren, ten hoogſten, noodzaaklyk voor de Israëliten, daar het niet onwaarſchynlyk is, dat eenigen dezelve uit Egypten mede gebragt hadden. Deeze verſchriklyke ziekte, door eenigen uitvoerig beſchreeven (3), moest de aandagt van *Mozes* vooral tot zich trekken. Hy gebiedt daaromtrent de omzigtigſte behoedmiddelen te gebruiken (4). —— Leezenswaardig zyn hier over de

(1) MICHAËLIS, *Mozaïsch Regt*, D. IV. *Bladz.* 231.

(2) *Deut.* XIV. 21. *Levit.* XI. 40.

(3) Zie inzonderheid MAUNDREL, *Reize van Aleppo naar Jeruzalem*; en PYSSONEL over deeze ziekte.

(4) *Deut.* XXIV. 8, 9. *Levit.* XIII.

de aanmerkingen van den ſchryver der *Joodſche Brieven*, en, vooral, die van den Hoogleeraar *Michaëlis* (1).

Wy vinden meer nutte voorſchriften omtrent andere beſmetlyke ziekten, en hoe men zich daaromtrent moest gedraagen (2). —— De wet tegen de *zelfs-bevlekking* was, vooral, in die gewesten noodig. De heer *Michaëlis* heeft de wysheid van den wetgeever, ten deezen aanziene, kort en oordeelkundig geſchetst (3).

De wetten betreffende de *Lyken* waren zeer noodzaaklyk, en ſtrekken tot bewyzen dat de wetgeever alles deed wat hy kon om zyn volk gezond te bewaaren (4). Het ſpoedig begraaven van dezelve in die heete gewesten was, om geene beſmetting te veroorzaaken, die zo ligt in de Oosterſche landen plaats grypt. Kundige mannen hebben reeds lang aangemerkt, dat het te wenſchen ware, dat wy in deeze verlichte eeuwe, ten minſten, in eenige opzigten, de ſchikkingen der Israëliten, omtrent de lyken, navolg-

(1) D. III. *Bladz.* 39—57; *Mozaïsch Regt*, D. IV. *Bladz.* 237—299.

(2) *Levit.* XV. 2—12.

(3) *Mozaïsch Regt*, D. IV. *Bladz.* 316—319. —— De ſchoone verhandeling van den Heere TISSOT over dit onderwerp is bekend.

(4) *Num.* XIX. 13, 14. en XXXI. 19.

volgden (1): en niet die ſchadelyke gewoonten, die wy uit de eeuwen van bygeloof en onkunde behouden hebben.

Niet minder voordeelig voor de gezondheid waren de wetten, betreffende de *zindelykheid*. —— Elk, die het climaat van Palestina kent, zal dezelve van het grootſte gewigt oordeelen (2): en niet minder de wetten voor de *kraamvrouwen* (3). Niemand, die eenige ondervinding en opmerking bezit, is onbekend, dat de zindelykheid, vooral, in dit laatſte opzigt, van groot nut is voor de gezondheid. De geleerde *Platner* (4) heeft dit uitmuntend aangetoond: en het is buiten twyfel, dat de Pest en andere volksziekten, die thans in Egypten en het Oosten zeer gemeen zyn, aan eene ſlordige leevenswyze en groote morsſigheid moeten toegeſchreeven worden.

(1) *Mozaïsch Regt*, D. IV. *Bladz.* 321—331. —— Hier dient niet vergeeten te worden de verhandeling van den Hoogleeraar A. KLUIT, *over het begraven in de kerken*; zie ook de twee *Prysverhandelingen* in het *Twaalfde Deels Eerſte ſtuk* van het Zeeuwſche genootſchap der wetenſchappen.

(2) *Num.* XIX. XXXI. 22, 23. *Levit.* XI. 31, 32, 33.

(3) *Levit.* XII. en XV.

(4) *Verhandeling over de ziekten uit de Morsſigheid ontſtaande. Opuscul. Tom.* I.

Schik-

Schikkingen van den Wetgeever, om eene betaamelyke blymoedigheid en vrolykheid onder zyn volk te doen ſtand houden.

Om de gezondheid te bevorderen en het leeven aangenaam te maaken, bezorgde *Mozes* zyn volk de noodige uitſpanning na den arbeid. De Rust- en Feestdagen, en de plegtige Maaltyden bewyzen, ten deezen aanziene, zyne oplettendheid. De Feestdagen behalven den gewoonen Rustdag, waar van in verſcheidene plaatſen geſproken wordt (1), waren dagen van blydſchap en vrolykheid. —— Het gewigtig oogmerk van deeze feestdagen was zekerlyk om den Heere den verſchuldigden eerdienst toe te brengen; doch dit moest geſchieden naar het voorſchrift van *Mozes*. Men moest op die dagen niet ſomber, niet droefgeestig zyn, gelyk de Egyptiſche plegtigheden zo gevierd werden; neen, hy wilde, dat de vreugde daar by zou plaats hebben: en deeze moest door weldaadigheid omtrent den behoeftigen algemeen gemaakt worden. *Gy zult vrolyk zyn*, zegt de wetgeever, *voor het aangezigte des Heeren uwes Gods; gy, en uw zoon, en uwe dochter, en uw dienstknegt, en uwe dienstmaagd, en de Leviet, die in uwe poorten is, en*

(1) *Exod.* XXIII. 14—16. *aldaar* vs. 12. *Levit.* XXIII. 14—21.

en de vreemdeling, en de weeze en de weduwe, die in het midden van u zyn: in de plaatſe, die de Heere uwe God zal verkiezen, om zynen naam aldaar te doen woonen (1). Men vindt hier over ſchoone en geleerde bedenkingen by *Michaëlis* (2).

Wetten, die men omtrent de Dieren moest in acht neemen.

De zorg voor het vee, en de ſchikkingen om het zelve aan te kweeken, zo noodig voor den Akkerbouw, werd door *Mozes* niet vergeeten. —— In 't byzonder verdieht het medelyden en de zagtheid omtrent de dieren, door hem aanbevolen, onze opmerking. Het is eene bekende ſtelling, die op de ondervinding gegrond is, dat de wreedheid gemeenlyk by de dieren begint, en by de menſchen eindigt. Zy, die omtrent de dieren zekere ruuwheid en onmedogendheid betoonen, zyn het ook dikwyls jegens de menſchen. De verſtandige wetgeever, die de menschlykheid wilde bevorderen, kon dus hier ook niet van zwygen. Hy wil dat men zekere natuurlyke billykheid omtrent het dier in agt neeme. —— De *Oosterſche wyze* van dorſchen bragt mede, dat de os, geduurende den arbeid, iets van het onder hem liggend

(1) *Deut.* XVI. 11.

(2) *Mozaïsch Regt*, D. IV. *Bladz.* 109 — 181.

gerid koorn kon vatten, dit mogt hem niet belet worden; terwyl het hard is iets; waar na de driften der natuur, vooral by eenen zwaaren arbeid, reikhalzen, voor oogen te zien, zonder daar van iets te nuttigen. Daarom lag *Mozes* die fchoone wet, die zo leerryk is voor den mensch, en waar van zelfs de verlichte *Paulus* een nuttig gebruik maakt: *Een os zult gy niet muilbanden als hy dorscht* (1).

Op den fabbath moesten de dieren, die de geheele week gearbeid hadden, rusten (2). — De Ezel, welke onder zynen last bezweek, moest men, zonder aanmerking van den bezitter, weder op helpen: *Gy zult*, zegt de wet, *uwes broeders ezel of zynen os niet zien vallende op den weg, en u van die verbergen: gy zult ze met hem gantfchelyk weder opregten* (3). —— Schoon het fchepfel 'er niets van gevoelt, is het echter iets, waar voor de natuur yst, de moeder met haar gebroedfel te gelyk in het nest te dooden. *Wanneer voor uw aangezigte een vogels-nest op den weg voorkomt, in eenigen boom, of op de aarde, met jongen, of eieren, en de moeder zittende op de jongen, of op de eieren; zo zult gy de moeder met de jongen niet neemen. Gy zult de moeder gantfchelyk.*

(1) *Deut.* XXV. 4. 1 *Cor.* IX. 9.

(2) *Deut.* V. 14.

(3) *Deut.* XXII. 4.

ſchelyk vry laaten (1). —— Overeenkomſtig hier mede moest een jong lam, of geit, of ander dier, zeven dagen by de moeder blyven, en als het bekwaam was om geſlagt te worden, moest men het zelve, ten minſten, niet op eenen dag met de moeder dooden (2). —— Ook het zelve niet met de melk zyner moeder kooken (3). —— In de daad, zulke wetten, die zo veel billykheid en goedertierenheid jegens de dieren aanbeveelen, waren zeer geſchikt, om de Israëliten van alles wat onmenſchelyk was af te wennen (4).

(1) *Deut.* XXII. 6, 7.

(2) *Levit.* XXII. 27, 28.

(3) *Exod.* XXIII. 19. —— MICHAËLIS denkt, dat deeze wet verbiedt *het braaden van vleesch in boter*; *Mozaisch Regt*, D. IV. *Bladz.* 217 — 223.

(4) „Eene burgerlyke wet (zegt de zo even gemelde Hoogleeraar) „behoeft, wel is waar, voor geene Rechten van dieren zorge te draa„gen, om dat die geene burgeren zyn: dan het gedrag omtrent de die„ren heeft in de zeden en denkwyze eenes volks, ook met betrekkinge „tot menſchen, zulken invloed, dat een Wetgeever daar insgelyks ſom„tyds op letten moete, ten einde zyn volk niet verwildert worde; in „zo verre hy, die zich tot wreedheden en ongevoeligheid tegen Die„ren gewent, ook ligtlyk tegen Menſchen wreed en ongevoelig wor„den kan." *Mozaisch Regt*, D. III. *Bladz.* 153.

Wetten,

Wetten, om de bevolking te bevorderen en de Huwelyken te regelen.

In deeze wetten ontdekt men eene zeer verſtandige ſchikking na de tydsomſtandigheden. —— Alle hinderpaalen, die de bevolking nadeelig konden weezen, ging de Wetgeever, zo veel mogelyk, te keer. Hy had, door de verdeeling der landeryen, en het aanmoedigen van den landbouw, de armoede en weelde uit het Gemeenebest verbannen; en dus twee ſchadelyke oorzaaken der ontvolking uit den weg geruimd. —— Door te zorgen voor de gezondheid van zyn volk, en alle behoedmiddelen aan te wenden, om het zelve voor beſmetlyke ziekten te bewaaren, bevorderde hy, buiten twyfel, de vrugtbaarheid. —— Met het zelfde oogmerk verbood hy het *ontmannen*, een gebruik, althans in laatere tyden, onder de *Aſiatiſche* volken zeer gemeen; waar door wel de vermogenden meer voorwerpen van vermaak krygen, maar het Gemeenebest een verbaazend geral nutte leden moet verliezen. *Die door plettering verwond, of uitgeſneeden is*, zegt hy, *aan de manlykheid, zal in de vergadering des Heeren niet komen* (1). —— De Burgers, tot ſlaaverny gebragt, waren in deezen ſtaat niet verlooren voor het vaderland; zy bleeven nutte leden; kree-

(1) *Deut.* XXIII. 1.

kreegen hunne vryheid weder, en waren zelfs niet ongelukkig, ten tyde der ſlaavernye, wanneer de wyze wetten van *Mozes* naauwkeurig opgevolgd werden. —— *Mozes* ſloot zelfs geene vreemdelingen buiten. Hy kende de groote voordeelen, die de bevolking te wege bragte, veel beter dan laatere wetgeevers (1); zy moesten zich alleen aan eenige leerſtellingen en plegtigheden onderwerpen (2).

Om de Huwelyken aan te moedigen en alle misdryven, die de bevolking nadeelig kunnen zyn, voor te komen, waren zyne wetten uitneemend geſchikt. —— De jonggetrouwde man was het eerſte jaar vry om ten ſtryde te trekken: *Wanneer een man eene nieuwe vrouw zal genomen hebben, die zal in 't heir niet uittrekken, en men zal hem geenen last opleggen: een jaar lang zal hy vry zyn in zynen huize, en zyn wyf, dat hy genomen heeft, verheugen* (3). En hy, die ondertrouwd was, werd uit den ſtryd te rug gezonden: *Wie is de man, die eene vrouwe ondertrouwd heeft, en heeft ze niet tot zich genomen? die ga heenen en keere weder na zyn huis: op dat hy niet misſchien in den ſtryd ſterve, en een ander man haar neeme* (4).

Het

(2) De Wetgeevers van *Creta* en *Sparta* wilden geene vreemdelingen, in hun land, toelaaten; JOSEPHUS verwyt dit *Apion.* Boek II.

(2) *Exod.* XII. 48.

(3) *Deut.* XXIV. 5.

(4) *Deut.* XX. 7

Het was onder deeze Natie de grootſte zegen een talryk kroost te bezitten, en een onvrugtbaar huwelyk werd als ſchandelyk, ja, als eene ſtraf des Hemels beſchouwd: de geſchiedenis van *Hanna* kan dit bevestigen (1). —— Dit was ook het groote geluk 't geen de Wetgeever zelve, in zyne laatſte geſprekken, het volk toewenschte. *De Heere, uwe God*, zegt hy, *heeft u vermenigvuldigd: en ziet, gy zyt heden als de ſtarren des hemels in menigte. De Heere uwer vaderen God doe tot u, alzo gy nu zyt, duizendmaal meer, en hy zegene u, gelyk als hy tot u geſproken heeft* (2). —— Schoon de Wetgeever de veelwyvery moest toelaaten (3), hy nam evenwel, door eene heilzaame ſtaatkunde en zeer wyze wetten, de grootſte hinderpaalen uit den weg, die de bevolking tegenſtaan. Hy wist de veelwyvery te bepaalen, ofſchoon hy voor de oudheid van dit gebruik en het onverzetlyk character van zyn volk eenigermaate moest bukken. Volgends de wet moest de man aan alle zyne vrouwen den huwelyks-pligt bewyzen. Zelfs eene ſlaavin, die hy ter vrouwe had genomen, had hier het zelfde regt als de overige vrouwen; en zo de man haar dien ſchuldigen pligt eenigen tyd weigerde, was het huwelyk vernietigd, en zy kreeg haare vry-

(1) 1 *Sam.* I.

(2) *Deut.* I. 10, 11.

(3) Zie *boven*, *Bladz.* 494.

vryheid (1). —— Door een ander bevel had de Wetgeever aan de huwelyksgemeenſchap de *Leviti-ſche onreinheid* verknogt (2). Dus was hy zeer bepaald: en dit moest de veelwyvery zeer laſtig maaken; terwyl de man door die onreinheid eenigermaate buiten de Maatſchappy was geſloten. Verder beteugelde hy de wellustige driften der mannen, door hen de tyden aan te wyzen, waar in zy de vrouwen niet mogten naderen (3).

Mozes gaf wyze wetten om de verdeeldheid in de Huisgezinnen voor te komen. Het regt van *Eerstgeboorte*, reeds gewigtig in de tyden der Aartsvaderen, was van aangelegenheid onder de Israëliten. Daar aan waren verſcheiden voordeelen gehegt, als een dubbel aandeel in de geheele erfenis des vaders. De Wetgeever, om alle haat en partyſchap te weeren, verbiedt uitdruklyk, dat de zoon van eene begunſtigde Echtgenoote voor den zoon der eerſte vrouwe getrokken worde. *Wanneer een man twee vrouwen heeft*, zegt hy, *eene beminde, en eene gehaatte, en de beminde en de gehaatte hem zoonen zullen gebaard hebben; en de eerstgeboren zoon der gehaatte zal zyn; zo zal het geſchieden, ten dage als hy zyne zoonen zal doen erven dat hy heeft, dat hy niet zal vermogen de eerst-*

(1) *Exod.* XXI. 7—11.

(2) *Levit.* XV. 16.

(3) *Levit.* XV. 19, *en* XVIII. 19.

eerstgeboorte te geeven aan den zoone der beminde, voor het aangezigt van den zoon der gehaatte, die de eerstgeboren is. Maar den eerstgeborenen, den zoon der gehaatte zal hy kennen, geevende hem een dubbel deel, van alles, wat by hem zal worden gevonden: want hy is het beginsel zyner kragt, het regt der eerstgeboorte is zyn (1). —— De ongeregeldheden der vrouwen en de onbillyke klagten der mannen ging hy door zeer wyze wetten te keer (2). En de Godsdienstige proeve, welke hy der vrouwe oplegt, die in een kwaad vermoeden by haaren man stond, was zonderling geschikt om haar tot schuldbekentenis te brengen (3). —— De Wetgeever, die de Echtscheiding moest toelaaten, wist dezelve echter zo te bepaalen, dat ze niet zeer naadeelig voor den staat ware (4).

Hy leerde vooral zyn volk den huwlyksband eerbiedigen. In het kort begrip zyner wetten zegt hy: *Gy zult geen overspel doen.* Hy verbiedt zelfs de onredelyke begeerte tot eens anders vrouw: *Gy zult niet begeeren uwes naasten wyf.* Op meer dan eene plaats wordt dit verbod herhaald: *Een man*, zegt de

(1) *Deut.* XXI. 16—27.

(2) *Deut.* XXII. 13—21.

(3) *Num.* V.

(4) *Deut.* XXIV. 1—4.

de wet; *die met iemands huisvrouwe zal overſpel gedaan hebben, dewyl hy met zynes naasten wyf overſpel gedaan heeft, zal zekerlyk gedood worden, de overſpeelder en de overſpeelderes* (1).

In het byzonder ging hy de *Vrouweſchending* te keer. Op het verkragten van eene verloofde Maagd ſtelde hy de doodſtraf, en zo dezelve geenen tegenſtand had geboden, dan moest zy insgelyks ſterven. *Wanneer 'er een jonge dochter zal zyn*, zegt hy, *die eene maagd is, ondertrouwd aan eenen man; en een man haar in de ſtad zal gevonden, en by haar gelegen hebben: zo zult gy ze beiden uitbrengen tot de poorte derzelver ſtad, en zult ze met ſteenen ſteenigen, dat ze ſterven; de jonge dochter ter oorzaake dat ze niet geroepen heeft in de ſtad, en den man, ter oorzaake dat hy zyns naasten wyf vernederd heeft: zo zult gy het booze uit het midden van u wegdoen* (2). Doch de Wetgeever maakt onderſcheid, wanneer het niet met toeſtemming geſchiedde van de jonge dochter, dan moest de verkragter alleen ſterven. *Indien een man eene ondertrouwde jonge dochter in 't veld gevonden, en de man haar verkragt, en by haar gelegen zal hebben; zo zal de man, die by haar gelegen heeft, alleen ſterven: Maar de jonge dochter zult gy niets doen: de jonge dochter heeft geene zonde des doods: want*

(1) *Levit* XX. 10. *Deut.* XXII. 22.

(2) *Deut.* XXII. 23, 24.

want gelyk of een man tegen zynen naasten opſtondt, en ſloeg hem dood aan het leeven, alzo is deze zaak. Want hy heeft ze in 't veld gevonden: de ondertrouwde jonge dochter riep, en daar was niemand, die haar verloste (1). — De billykheid vorderde eene mindere ſtraf, wanneer de jonge dochter niet ondertrouwd was; en ook deeze wordt wyslyk bepaald: *Wanneer een man eene jonge dochter zal gevonden hebben, die eene maagd is, welke niet ondertrouwd is, en zal ze gegreepen en by haar gelegen hebben; en zy gevonden zullen zyn: zo zal de man, die by haar gelegen heeft, den vader van de jonge dochter vyftig zilverlingen geeven: en zy zal hem ter vrouwe zyn, voor dat hy ze vernederd heeft; hy zal ze niet mogen gaan laaten, alle zyne dagen* (2).

Mozes verbiedt de openbaare *ontugt* uitdruklyk: *Daar zal geene Hoer zyn onder de dochteren Israëls: noch daar zal geen ſchandjongen zyn onder de zoonen Israëls* (3). In de meeste oude wetgeevingen was de openbaare ontugt toegelaaten. Zy was zelfs, in die bygeloovige en afgodiſche eeuwen, een Godsdienſtig bedryf voor de vrouwen of maagden. In de tempels van *Baalpeor*, *Venus*, *Priapus* en anderen, waren

(1) *Deut.* XXII. 25, 26, 27.

(2) *Deut.* XXII. 28, 29.

(3) *Deut.* XXIII. 17.

ren zy der openbaare ontugt toegewyd, en ſtelden hunne lighaamen veil ter eere haarer Goden. In den tempel van *Venus*, te *Corinthen*, alleen waren twee duizend van deeze gewyde hoeren (1).

En op dat de vaders, onder zeker Godsdienſtig voorwendſel, hun gezag niet mogten misbruiken, om hunne dochters aan de openbaare ontugt over te geeven, zo verklaart de Wetgeever: *Gy zult geen hoerenloon noch hondenprys in het Huis des Heeren uwes Gods brengen tot eenige gelofte: want ook die beiden zyn den Heere uwen God een gruwel* (2).

Tegennatuurlyke zonden, onder de *Cananiten* zeer gewoon, ging hy met reden ſterk te keer (3). Ook ſtelde hy op andere wanbedryven, uit het omgekeerde *Sodom* afkomſtig, ſoortgelyke doodſtraffen (4).

De Wetgeever zogt alle gelegenheden tot onkuisheid en losbandigheid voor te komen. — Het planten van bosſchen, by de Heidenen in gebruik ter eere hunner Goden, die vervolgends tot ſchuilplaatſen van

(1) De getuigenisſen, betreffende deeze gruwelen, van *Baruch*, *Herodotus*, *Strabo*, *Juſtinus*, *Valerius Maximus*, en anderen, zyn te vinden by SPENCERUS en SELDENUS, *de Diis Syriis*.

(2) *Deut.* XXIII. 18.

(3) *Levit.* XVIII. 23—29.

(4) *Levit.* XX. 13.

van allerleie ontugt en ongebondenheid gebruikt werden, werd door hem verboden (1). —— Om dezelve reden verbood hy ook de vermommingen der sexe, en wilde niet dat zich de man met vrouwegewaad, noch de vrouw zich met mansgewaad, zou kleeden; terwyl deeze zotternyen tot schandelyke dingen aanleiding gaven (2).

Om het groot en gewigtig oogmerk der afzonderinge van zyn volk te bereiken, naamelyk, om het voor de Afgodery en alle de gruuweien daar aan verknogt, zo veel mogelyk, te beveiligen, werden ook de Huwelyken met de zeer bedorven *Cananiten* verboden. *Gy zult u*, zegt hy, *met hun niet vermaagschappen: gy zult uwe dochters niet geeven aan hunne zoonen, en hunne dochters niet neemen voor uwe zoonen: want zy zouden uwe zoonen van my doen afwyken, dat zy andere goden zouden dienen* (3).

Eindelyk verbood *Mozes* de Huwelyken tusschen *nabestaande Bloedverwanten.* De *Trappen*, in welke hun deeze Huwelyken verboden waren, en de redenen die hy daar voor had, kan men vinden in het *Mozaïsch Regt* van den Heere *Michaëlis* (4), en in de

(1) *Deut.* XVI. 21.

(2) *Deut.* XXII. 5.

(3) *Deut.* VII. 3, 4. *Exod.* XXXIV. 16.

(4) D. II. *Bladz.* 236—287.

de *Joodſche Brieven* (1): ook zyn hier over leezenswaardig de bedenkingen van den beroemden *Montesquieu* (2); tot welke wy verpligt zyn den leezer te wyzen, om niet al te uitvoerig te worden. — Waar was ooit, (deeze loffpraak kan geen weldenkend mensch afkeuren) buiten deeze, eene burgerlyke wetgeeving in de waereld, in welke voor de behoudenis van de zuiverheid der zeden, tegen de ontugt, tegen de verleiding van het zwakke geſlagt; ter begunſtiging der huwelyken, en voor de kuisheid in dezelve; zulke verſtandige en ernſtige wetten zyn gegeeven! — Zy behoeven geenszins opgetooid te worden met de cieraaden der welſpreekendheid; het enkel leezen van dezelve doet ons haare voortreflykheid gevoelen.

Zorg van Mozes voor het geluk en de orde der Huisgezinnen.

De regten en pligten der ouders, en de pligten der kinderen, worden door den Wetgeever naauwkeurig bepaald; als verzekerd zynde, dat van het betragten derzelve het geluk van dén ſtaat afhing. — De vader mag met zyn kind niet leeven gelyk by andere volken (3), maar hy moet het zorgvuldig opvoeden:

(1) D. III. *Bladz.* 182 — 195.

(2) *Geest der Wetten*, D. III. *Bladz.* 237 — 255.

(3) Zie *boven*, *Bladz.* 518 — 521.

den: en is, inzonderheid, verpligt om het de groote leerſtellingen van den Godsdienst in te boezemen. Hier omtrent vinden wy zeer ſchoone aantekeningen (1). —— Zy moesten de kinderen de voornaamſte regten en inzettingen der wetgeevinge leeren. Dit beveelt hy hun zeer ernſtig: *Bewaart uwe ziel wel, dat gy niet vergeet de dingen, die uwe oogen gezien hebben; en dat ze niet van uw hart wyken alle de dagen uwes leevens: en gy zult ze uwe kinderen en uwe kindskinderen bekend maaken* (2). En om hen daar toe te meer aan te ſpooren, ſpreekt hy van de belooningen, die zy daar op verwagten konden: *Leert dit uwe kinderen, ſpreekende daar van, als gy in uw huis zit, en als gy op den weg gaat, en als gy nederligt, en als gy opſtaat. Op dat uwe dagen, en uwer kinderen dagen, in den lande, dat de Heere uwe vaderen gezworen heeft hun te geeven, vermenigvuldigen: gelyk de dagen des hemels op der aarde* (3).

De kinders waren aan hunne ouders eerbied, gehoorzaamheid en liefde ſchuldig. Dit was het *eerſte gebod* der *Tweede Taſel*, en hier aan wordt eene byzondere belofte van belooninge gehegt. *Eert uwen vader en uwe moeder, op dat uwe dagen verlengd worden in den lande dat u de Heere uwe God geeft* (4). Dit

(1) *Exod.* XII. 26, 27. XIII. 14. *Deut.* VI. 20 — 23.

(2) *Deut.* IV. 9.

(3) *Deut.* XI. 19, 21.

(4) *Exod.* XX. 12. *Deut.* V. 16.

—— Dit *eeren* van de ouders ſloot voornaamelyk in, om voor dezelve zorg te draagen in den ouderdom; hen te troosten, te onderſteunen, en, ware het noodig, hen voedſel en dekſel en alle verkwikking te bezorgen (1).

Kinders, die zo verre ontaart waren, dat zy hunne ouders durfden ſlaan, moesten met den dood geſtraft worden. *Zo wie zynen vader of zyne moeder ſlaat, die zal zekerlyk gedood worden* (2). Alle vervloekingen of lasteringen, tegen hen uitgeſproken, werden op dezelve wyze geſtraft (3): en de dienaars van den Godsdienst, de Leviten, moesten over de zulken openlyk den vloek uitſpreeken, welke door de geheele menigte, die 'er tegenwoordig was, moest bevestigd worden. *Vervloekt zy, die zynen vader of zyne moeder veracht, en al het volk zal zeggen, Amen* (4). Deeze wetten waren uitneemend geſchikt om alle moedwilligheid en losbandigheid, waar toe de ſterke driften der jeugd zo ligtlyk overhellen, te beteugelen.

(1) Deeze onderſteuning wordt, door den Zaligmaaker en zyn Apostel beide, door het woord *eeren* uitgedrukt; zie *Matth.* XV. 5, en *Eph.* VI. 2.

(2) *Exod.* XXI. 13.

(3) *Aldaar vers* 17. *Levit.* XX. 19.

(4) *Deut.* XXVII. 16.

Regten

Regten en pligten der Heeren omtrent hunne ſlaaven en ſlaavinnen.

Deeze wetten van *Mozes* zullen, als wy den tyd, het land en volk in aanmerkinge neemen, ons zo wel zyne menschlievendheid, als de wysheid zyner ſtaatkunde leeren. —— Van de vroegſte tyden af heeft het onderſcheid der ſtanden het ongelukkig gevolg gehad, dat men de onderlinge natuurlyke gelykheid der menſchen vergeeten, en zyne medeſchepſels door hardigheid en onvriendlykheid onder zich vernederd heeft. Genoegzaam alle de Israëliten waren hier van ſpreekende bewyzen. Zy waren ſlaaven geweest en, door de byzondere gunst van den Allerhoogſten, Meesters en Eigenaars geworden. En daar het dikwyls gebeurt, dat hy, die het meest verdrukt werd, zo dra hy vry is, wederom anderen het meest onderdrukt, het zy dat zulks ontſtaat uit eene inwendige kwaade geſteldheid des gemoeds, die men voor zich zelven verbergt, en waar door men zich, als 't ware, over de geledene verdrukkingen wil wreeken, 't zy uit gebrek van overleg, en dat het zo ſpoedig vergeeten wordt, hoe zwaar het juk weleer gedrukt hebbe, zo verbiedt *Mozes* zyn volk deeze wreedheid en onmenschlykheid; en hy maakt zulke ſchikkingen, die, wanneer men de wyze overdenkt, hoedanig lyfeigenen en knegten reeds in dien tyd behandeld werden, eene zagtmoe-

ze zaak (1). —— Eene harde behandeling is tegen de wet. Hy, die zynen slaaf, of slaavin, doodsloeg, moest daar over gestraft worden (2). De Israëliten moesten over het algemeen hunne knegten als menschen behandelen, en uit dien hoofde wordt het hun dikwyls te binnen gebragt, dat zy zelve knegten zyn geweest. Zy moeten mede deel hebben aan de rust op den Sabbath (3). —— Het voornaame oogmerk van veele wetten schynt geweest te zyn, om, zo veel mogelyk, eene eeuwige slaavernij voor te komen, en de zodaanigen, die dienstbaar moesten weezen, gelegenheid te geeven om eenig eigendom te verkrygen. Men denke hier aan de wetten ten hunnen voordeele in het *rustjaar* gegeeven; waarin niet één van de Akkers mogt geploegd worden, en 't geen van zelven groeide, een bepaald eigendom was van de knegten en andere behoeftigen (4). In de offermaal-

(1) *Deut.* XV. 12—15.

(2) *Exod.* XXI. 20. —— „ De wet van *Mozes* (zegt MONTESQUIEU, *Geest der Wetten*, D. II. *Bladz.* 142.) „ was zeer hard: Indien iemand „ zynen slaaf slaat, dat hy onder zyne hand dood blyft, die zal gestraft „ worden, maar zo hy een of twee dagen blyft leeven, zal hy niet „ gestraft worden: want het is zyn geld." „ Welk een wreed volk, „ daar zelfs de burgerwet zich van de wet der natuur moest ontslaan!" —— Wy zeggen met den Heer Vertaaler: „ Er zyn in de heilige bla„ deren menigte van blyken voor handen, dat *Mozes* zig in zyne wetten „ naar de hardheid van dit hardnekkig volk heeft moeten schikken."

(3) *Exod.* XX. 10. *Deut.* V. 14, 15.

(4) *Levit.* XXV. 1—7. 49—22.

maaltyden moesten zy deelen, en dit was voor hun eene verligting by hunne moeite en arbeid. De dienstknegt en de dienstmaagd moesten, even gelyk de zoon en dochter, daar aan deel neemen, en wel daarom, gelyk *Mozes* daar by voegt, terwyl de Israëliten ook slaaven in Egypten zyn geweest (1).

Het was niet mogelyk die kwaade gewoonte geheel uit te roeien, dat jonge Israëliten, buiten hunne regtmaatige vrouwen, ook slaavinnen mogten neemen; doch de Wetgeever draagt zorge voor de zodaanige, die tot zulk eenen naderen omgang verkooren werden. Hy vernietigt, in zulk een geval, al het onderscheid van staat; gebiedt den vader, die zynen zoon eene slaavin geeft, haar alle de voorregten van eene dochter te laaten genieten; en zo hy naderhand eene wettige vrouw wil neemen, dan is hy verpligt haar niets te laaten ontbreeken aan spyze, noch kleeding, noch de overige pligten, welke de man aan zyne vrouwe verschuldigd is; maar indien hy, uit hoofde van andere omstandigheden, daar toe niet kan besluiten, zo moet hy haar, zonder eenig geld daar voor te genieten, in volkomen vryheid stellen (2). —— En daar het ook dikwyls kon gebeuren, dat eene slaavin haaren Meester in zulk eenen naderen omgang niet

(1) *Deut.* XVI. 11, 12, 14.

(2) *Exod.* XXI. 9, 10, 11.

niet mogt behaagen, en het evenwel hard zou geweest zyn, om haar uit dien hoofde tot den ongehuwden ſtaat te dwingen, die, wanneer men 'er toe gedwongen wordt, nog lastiger valt; is 'er eene ſchikking gemaakt, om haar de behulpzaame hand te bieden, op dat zy gelost worde, maar het wordt ten ſterkſten verboden haar aan een vreemd volk te verkoopen (1).

Wetten om de Israëliten menschlievendheid, zagtmoedigheid en weldaadigheid in te boezemen.

In dit opzigt overtreft zyne burgerlyke wetgeeving alle oude wetgeevingen van andere volken. *Mozes* gaat alle gevoel van haat, alle begeerte van wraaklust tegen. Hy wil, dat men edelmoedig zal vergeeven, de verongelykingen vergeeten; en dat wel om den wil van dien barmhartigen God, die hen zo dikwyls hunne overtreedingen kwyt ſchold. *Gy zult uwen broeder in uw hart niet haaten*, zegt hy, *gy zult uwen naasten naarſtiglyk berispen, en zult de zonde in hem niet verdraagen. Gy zult niet wreeken, noch (toorn) behouden tegen de kinderen uwes volks; maar gy zult uwen naasten lief hebben als u zelven: Ik ben de Heere* (2). —— De Wetgeever, die de geneigd-

(1) *Exod.* XXI. 7, 8.

(2) *Levit.* XIX. 17, 18.

neigdheid der Oosterlingen tot wraakzugt kende, had reeds, in zyn *eerſte Boek*, op eene treffende wyze de onmenschlyke wraakzugt der twee zoonen van *Jacob* geſchetst; en het ſterk afgryzen; 't geen de ſtervende Aartsvader van dit ſnoode bedryf had te kennen gegeeven, met leevendige kleuren getekend, om hen het verfoeielyke van zulke wandaaden te leeren (1). En in zyne beſchryving van het uitmuntend character van den edelmoedigen *Joſeph* (eene geſchiedenis, die in ons, hoe dikwyls wy dezelve ook leezen, de aangenaamſte ontroeringen verwekt) had hy reeds geleerd, hoe men zelfs de grootſte beleedigingen moet kunnen vergeeven: en wat eigenlyk het *charactriſeerende* van een mensch behoort te zyn (2).

Hy legt hen onder de verpligting om den een den anderen alle dienſten te bewyzen, om het verdwaalde te regt te brengen, en het verloorene weder te geeven. *Gy zult*, zegt *Mozes*, *uwes broeders os of klein vee niet zien afgedreeven, en u van die verbergen: gy zult ze uwen broeder gantschlyk weder toeſtuuren. En indien uw broeder niet naby u is, of gy hem niet kent; zo zult gy ze binnen in uw huis vergaderen, dat ze by u zyn, tot dat uw broeder die zoeke, en gy ze hem weder geeft* (3).

Eerbied

(1) *Gen.* XXXIV; XLIX. 5, 6, 7.

(2) *Gen.* XLV; L. 15—21.

(3) *Deut.* XXII. 1, 2.

Eerbied voor de oude lieden beveelt hy ernſtig aan, en deeze pligt kan niet ſchooner beſchreeven worden dan in de volgende plaats: *Voor den graauwen haïre zult gy opſtaan, en zult het aangezigte des ouden vereeren* (1). Deeze wet moest zekerlyk eenen goeden invloed hebben op die wet, welke reeds in de natuur was ingeplant, en die *Mozes* ook zeer ſterk had aangedrongen, naamelyk, de wet der gehoorzaamheid jegens ouderen.

In het byzonder beveelt hy inſchiklykheid omtrent de *dooven en blinden*; hy wil, dat ze beſchermd en medelydend behandeld worden. Hy beſchouwde het met regt als wreed, dat men zulke ongelukkigen door ſpotterny en beleediging nog elendiger zou maaken. *Gy zult*, zegt de wet, *den dooven niet vloeken, noch voor het aangezigt des blinden geenen aanſtoot zetten; maar gy zult voor uwen God vreezen* (2). En de zulken, die deeze lieden mishandelden, waren, met reden, aan den vloek des volks onderworpen: *Vervloekt zy, die eenen blinden op den weg doet doolen: en al het volk zal zeggen, Amen* (3).

De goedwilligheid, die de wet beveelt, jegens *ſchuldenaars* en behoeftigen, moet niet vergeeten worden.

(1) *Levit.* XIX. 32.

(2) *Levit.* XIX. 14.

(3) *Deut.* XXVII. 18.

den. Dit menschlievend bevel ſtrekte zich zelfs uit tot vreemdelingen en bywooners. *Als uw broeder zal verarmd zyn, en zyne hand by u wankelen zal, zo zult gy hem vast houden, (zelfs) eenen vreemdeling, en bywooner, op dat hy by u leeve. Uw geld zult gy hem niet op woeker geeven* (1): *en gy zult uwe ſpyze niet op overwinst geeven* (2). — Dit leenen moest om niet geſchieden: *Indien gy myn volk, dat by u arm is, geld leent, zo zult gy tegen het zelve niet zyn als een woekeraar: gy zult op het zelve geenen woeker leggen* (3). De Wetgeever ſtaat toe dat men eenig *Pand* neeme, maar hy wil niet dat men het met geweld vordere; noch dat men in het huis des ſchuldenaars gaa, of dat men het houde, zo hy het volſtrekt noodig hebbe. *Indien gy eenigszins uwes naasten kleed te pande neemt: zo zult gy 't hem wedergeeven, eer de zon ondergaat. Want dat alleen is zyn dekſel, 't is zyn kleed over zyne huid: waar in zoude hy leggen? 't zal dan geſchieden, wanneer hy tot my roept, dat ik het zal hooren, want ik ben genadig* (4). — De geſtrengheid, die de Wetgeever moest toeſtaan

(1) Waar anders, dan in deeze wetgeeving, is eene inſtelling, waar in de woeker, die het magtige *Rome* meer dan eens op den oever van haaren ondergang bragt, met zo veel wysheid wordt ingetoomd?

(2) *Levit.* XXV. 35, 36.

(3) *Levit.* XXII. 25; *Deut.* XXIII. 19.

(4) *Exod.* XXII. 26, 27. *Deut.* XXIV. 6, 10—14.

ſtaan ten opzigte van de ſchuldeiſchers, wordt zeer door hem gemaatigd; want daar het uiterſte van deeze wet toeliet om den ſchuldenaar te verkoopen, zo mogt hy evenwel aan geenen vreemden verkogt worden (1), en de Israëliet, die hem gekogt hadde, was verpligt hem met zagtmoedigheid te behandelen. *Wanneer uw broeder*, zegt de Wet, *by u verarmd zal zyn, en zich aan u verkogt zal hebben, gy zult hem niet doen dienen den dienst van eenen ſlaave. Als een*

(1) Hoe onmenſchlyk wreed waren alle de oude wetten tegen de ſchuldenaaren? en bewyze zie men de *wetten der twaalf tafelen*. Deeze wetten, door LIVIUS *de bron van al het geſchrift en byzonder regt* genaamd, en door CICERO hemelhoog geprezen, zyn, voor het grootſte gedeelte, wreed en onmenſchlyk. Zy zyn opgeſteld door de Romeinſche *Tienmannen*, in het drie honderd en tweede jaar van *Rome*. Volgends de *derde tafel* mogt een ſchuldeiſcher eenen ſchuldenaar, hem door den Regter, na een uitſtel van dertig dagen, in handen overgeleverd, met zich naar huis voeren, en hem aan den hals, of aan de beenen boejen. Zestig dagen lang mogt hy hem gevangen houden, om te zien, of 'er in dien tyd eenig beding kon getroffen worden. Ondertuſſchen bragt hy hem op drie achtereenvolgende dagen ter markt; daar na werd hy den ſchuldeiſcher tot een ſlaaf, of, de ſchuldeiſcher kon hem over den *Tiber* buiten 's lands verkoopen. Waren 'er meer ſchuldeiſchers dan één; zo werd de ſchuldenaar, na den derden marktdag, ten ſlaaf verkogt, en 't geen hy mogt gelden werd verdeeld onder de ſchuldeiſchers. Sommige ſchryvers beweeren zelfs, dat de ſchuldeiſchers, na den derden marktdag, het ligchaam van eenen onvermogenden ſchuldenaar in ſtukken konden ſcheuren en onder zich verdeelen. —— Zie *Algemeene Hiſtorie*, D. X.

Hoe menſchlievend integendeel is hier de Mozaïſche wet! —— Men zegge niet dat die ſchikkingen enkel in zulk eenen kleinen ſtaat plaats hadden: want alle oude ſtaaten waren minder groot dan deeze Israëlitiſche, en waarom vinden wy 'er dan deeze menſchlievendheid niet?

een dagloonèr, als een bywooner zal hy by u zyn: tot het jubel-jaar zal hy by u dienen. Want zy zyn myne dienstknegten, die ik uit Egyptenland uitgevoerd hebbe: zy zullen niet verkogt worden, gelyk men eenen slaave verkoopt. Gy zult geene heerschappye over hem hebben met wreedheid: maar gy zult vreezen voor uwen God (1). —— Aan deeze zagte slaaverny had de Wetgeever wyslyk paalen gesteld. Het *vyftigste jaar* gaf hy de schuldenaaren, behalven de volkomene kwytschelding der schulden, de vryheid weder, en herstelde hen in het bezit van alle hunne goederen. Het was zelfs niet noodig zo lang te wagten, ieder *zevende jaar*, en ieder *sabbathjaar* was voor de slaaven een jaar van loslaating. *Ten einde van zeven jaaren*, zegt *Mozes*, *zult gy eene vrylaating maaken. Dit nu is de zaak der vrylaatinge, dat ieder schuldheer, die zynen naasten zal geleend hebben, vry laate: hy zal zynen naasten of zynen broeder niet maanen; dewyl men den Heere eene vrylaating heeft uitgeroepen. Den vreemden zult gy maanen: maar wat gy by uwen broeder hebt, zal uwe hand vry laaten: Alleenlyk om dat er geen bedelaar onder u zal zyn: want de Heere zal u overvloedig zegenen in het land, dat u de Heere uwe God ten erve zal geeven, om het zelve erflyk te besitten* (2). En de Wetgeever vermaant zeer ernstig, dat

(1) *Levit.* XXV. 39, 40, 42, 44. *Deut.* XXIV. 18.

(2) *Deut.* XV. 1—4.

dat het aanmaderen van het jaar den vrylaatinge hem niet moest beletten, om den armen te leenen. *Wagt u, dat in uw harte geen Beliáls woord zy, om te zeggen; het zevende jaar, het jaar der vrylaatinge naakt: dat uw oog boos zy tegen uwen broeder, die arm is, en dat gy hem niet geeft; en hy over u roepe tot den Heere, en zonde in u zy. Gy zult hem mildelyk geeven, en uw hart zal niet boos zyn, als gy hem geeft: want om deezen zaake wille zal u de Heere uwe God zegenen in al uw werk, en in alles waar aan gy uwe hand slaat* (1).

In het byzonder gebiedt hy de weldaadigheid en edelmoedigheid omtrent de *Armen*, de *Weduwen*, de *Weezen* en de *Vreemdelingen*. — *Mozes* wil niet alleen, dat men dezelve leene, maar ook mildlyk geeve en helpe (2). En daar onder de armen, de weduwen, de weezen en de vreemdelingen meer dan anderen van hulpe verstoken zyn, zo wil hy ook dat deezen byzondere voorwerpen der weldaadigheid zullen zyn; en 'er worden sterke bedreigingen gedaan tegen de zulken, die boosaartig genoeg waren, om deeze ongelukkigen te beleedigen. *Gy zult den vreemdeling*, zegt de wet, *geenen overlast doen, noch hem onderdrukken: want gy zyt vreemdelingen geweest in Egyptenland. Gy zult geene weduwe noch weezen beleedigen.*

(1) *Deut.* XV. 9, 10.

(2) *Levit.* XXV. 35.

gen. Indien gy ze eenigszins beleedigt: en indien zy eenigszins tot my roepen, ik zal hun geroep zekerlyk verhooren. En myn toorn zal ontſteeken, en ik zal ulieden met den zwaarde dooden: en uwe wyven zullen weduwen, en uwe kinderen weezen worden (1).

Hy beveelt dat men hen vooral ondersteune en te hulpe kome in den tyd van overvloed, in den tyd des oogsts. *Wanneer gy uwen oogst op uwen akker afgeoogst, en eene garve op den akker vergeeten zult hebben, zo zult gy niet wederkeeren, om die op te neemen; voor den vreemdeling, voor den weeze, en voor de weduwe zal ze zyn: op dat u de Heere uwe God zegene in al het werk uwer handen. Wanneer gy uwen olyfboom zult geſchuddet hebben, zo zult gy de takken achter u niet naauw doorzoeken: voor den vreemdeling, voor den weeze, en voor de weduwe zal het zyn. Wanneer gy uwen wyngaard zult afgeleezen hebben, zo zult gy de druiven achter u niet naleezen: voor den vreemdeling, voor den weeze, en voor de weduwe zal het zyn. En gy zult gedenken, dat gy een knegt in Egypteland geweest zyt: daarom gebiede ik u deeze zaak te doen* (2). — Deeze weldaadigheid moest zo ver gaan, dat men, het koorn afmaaiende, of de druiven en olyven plukkende, eenige hoeken van den wyngaard

(1) *Exod.* XXII. 21—24. *Deut.* XXVII. 17, 19.

(2) *Deut.* XXIV. 19—22. *Levit.* XIX. 9, 10.

gaard of van den akker moest overlaaten. *Als gy nu den oogst uwes lands zult inoogſten, gy zult in uw inoogſten den hoek des velds niet gantſchelyk afmaaien, en de opzaameling uwes oogsts niet opzaamelen: voor den armen en voor den vreemdeling zult gy ze laaten: Ik ben de Heere uwe God* (1). —— De menschlievendheid van den Wetgeever gaat verder; hy beveelt dat deeze armen op de vrolyke en Godsdienſtige Feestmaaltyden genoodigd worden (2). En om hen hier toe kragtiger aan te ſpooren, verklaart hy dat de Heere hen lief heeft. Hy erinnert de ryken, meer dan eens, dat hunne vaders in Egypten, insgelyks arm, vreemdelingen en onderdrukten zyn geweest, dat zy dus ook de armen, en de vreemdelingen moeten lief hebben, en hen lief hebben als zich zelven (3).

Waar is ooit in de waereld eene oude wetgeeving geweest, die ter verwekking van het menſchelyk gevoel zo voordeelig ingerigt ware, en de menſchenliefde zo nadruklyk heeft aangepreezen, als, in het algemeen, de Mozaïſche wetgeeving? Want waar zyn in alle wetgeevingen zulke ſchikkingen voor de armen? Waar is eene oude wet, die zo ernſtig voor de weduwen en weezen zorgt? Waar is de vreemdeling voor alle onderdrukking zo beveiligd, waar heeft hy met

(1) *Levit.* XXIII. 22.

(2) *Deut.* XXVI. 10, 11, 12.

(3) *Levit.* XIX. 34. *Deut.* X. 17, 18, 19.

met den ingeboornen een gelyk regt als hier (1)? — En onder de pligten der menschlykheid, welke *Mozes* hen jegens de noodlydenden, de vreemdelingen en de knegten aanbeveelt, is de groote grond van alle waare menschlievendheid, *Gy zyt in Egypten ook onderdrukt, ook vreemdelingen en knegten geweest.* (2). In deeze wetten vertoont zich eene tedere goedhartigheid, eene aanspooring tot algemeene goedwilligheid, die elk verstandig schepsel, die zelfs de Christen zich moet tragten eigen te maaken en na te volgen (3).

(1) *Levit.* XXIV, 22.

(2) *Exod.* XXII. 21; XXIII. 9.

(3) Misgelyk zegt men de *zedeleer* wordt hier vermengd met de *burgerlyke wet.* — Ik beken gaarne, bevelen en schikkingen van deezen aart zyn uitneemend geschikt om den mensch, vooral den nog ruuwen en onbeschaafden Israëliet, tot zulke oefeningen en betragtingen bekwaam te maaken, die van eene zedelyke natuure zyn. Ik zeg meer; het zyn bedryven, die, volgends de leere van eenen Apostel van *Jesus Christus* (*Jak.* I. 27.) het weezen, of een voornaam gedeelte van een Godsdienstig leeven uitmaaken; doch ik kan niet anders zien of deeze bevelen behooren tot de Burgerlyke wetgeeving van *Mozes*. 't Is blykbaar uit de voorschriften, of uit het verband, waar in die menschlievende wetten voorkomen, dat alles, wat niet regelregt den dienst van den Tabernakel, of de daar aan verbondene plegtigheden, betreft, tot de Burgerlyke wetgeeving behoort; schoon men tot lof van deeze wetgeevinge moet erkennen, dat zy de leden van den Burgerstaat tot zulke bedryven verpligt, die alleen door de reden en den Godsdienst moeten goedgekeurd worden.

Krygs-

Krygswetten van Mozes.

Het Genootſchap wil niet, en met reden, dat men van zyne verhandelingen twistſchriften maake; het wil liever, dat men, zo veel mogelyk, alle partydigheid vermyde: doch, ten aanzien van de Krygswetten, of de wetten jegens de vyanden, dienen wy eindelyk nog iets te zeggen: om dat deeze door alle de ongeloovigen zeer wreed en onmenschlyk genoemd worden. —— Leeren de Mozaïſche wetten, zegt men, zo veel billykheid, menschlievendheid en goedwilligheid, zelfs ten aanzien van het gemeene burgerlyke leeven, waarom leeren zy dit ook niet omtrent de vyanden? Deeze gedagte heeft gelegenheid gegeeven, om, zelfs tegen de duidelykſte bewyzen, de geheele wet van *Mozes* hard en onmenschlyk te noemen; en men heeft dus alles vergeeten, wat zo duidelyk tot derzelver voordeel kan ingebragt worden. —— Deeze tegenwerping heeft, wanneer wy het ſtuk wel inzien, weinig gronds; en men kan de wet omtrent de vyanden geenszins alle billykheid betwisten. De vervolging van dezelve en de eigenlyke zelfwraak is nergens bevolen; *Mozes* zegt, uitdruklyk, van God dat hem de *wraak* toekwam, dat hy het kwaad vergold (1). Hier van ſpreekt hy reeds in zyn *eerſte Boek* (2). En

(1) *Deut.* XXXII. 35.

(2) *Gen.* L. 19.

En wy vinden laater nog veele ſchikkingen, die duidelyk getuigen van de billykheid jegens de beleedigers: *De Edomiter*, zegt hy, *zult gy voor geenen gruwel houden, want hy is uw broeder: den Egyptenaar zult gy voor geenen gruwel houden, want gy zyt een vreemdeling geweest in zyn land. De kinderen, die hen zullen geboren worden in het derde geſlagte; elk van dien zal in de vergaderinge des Heeren komen* (1). Staat men toe dat het verbod, om in het land der vyanden niet alles te verwoesten, de boomen niet uit eenen ontydigen yver om te houwen, burgerlyke oogmerken ſchynen te hebben; dan ook kan het bevel, om het gevallen lastbeest van eenen vyand weder op te helpen, en zelfs als het dwaalt weder tot hem te brengen, niet op eigenbaat gegrond weezen, en overeenkomen met den wraaklust, dien het zo eigen is alles wat den vyand benadeelen kan, greetig te omhelzen (2).

't Is waar, omtrent den oorlog tegen de *Cananiten* komen zekerlyk harde bevelen voor. Dan men moet hier niet uit het oog verliezen, dat de hoofdbedoeling van de geheele wet is, om de Afgodery uit te rooien; men behoort te bedenken, dat de Israëlitiſche wetten eenige betrekking moesten hebben op de barbaarſche gewoonten van die volken, waar mede zy moes-

(1) *Deut.* XXIII. 7, 8.

(2) *Exod.* XXIII. 5.

moesten oorlogen: een kwaad, 't geen 't welzyn en de veiligheid van het Gemeenebest nu zekerlyk noodzaaklyk maakte. In de daad de geheele oorlog is, over 't algemeen, het schriklykste 't geen men zich kan voorstellen, een getuige van het diep verval des menschdoms; en echter zou, zonder denzelven, geen staat zich in een behoorlyk evenwigt met anderen kunnen houden. De Israëliten zouden, waren hunne oorlogswetten zagter geweest, in eenen tyd, waar in de aanvallen der roovers zo gewoon waren, en in 't geheel niet voor schandelyk of laag gehouden werden, voor gedurige aanvallen zyn bloot gesteld geweest. —— Men kan evenwel met zekerheid zeggen, dat het Israëlitische krygsregt, onder alle krygswetten van dien tyd, nog het zagtste is geweest; terwyl het wel toelaat, om hen die wapenen voeren te dooden, maar nergens die wreede martelingen voorstaat, waar in zelfs beschaafde volken zo vindingryk zyn, en die geene wel het meeste, die zo veel van beschaafdheid en teederhartigheid spreeken. *Mozes* begeert, dat men eene stad, welke men wil belegeren, eerst voorstellingen zal doen, en, indien zy zich overgeeft, dat men aan de Inwooners het leeven zal schenken. Geeft de stad zich niet over, dan wil hy ten minsten, dat men op den ouderdom en het geslagt lette; hy wil vrouwen en kinderen gespaard hebben (1), en zy alleen zullen

(1) Men zondere hier eenige zeldzaame gevallen uit, daar men uit hoofde van eene zeer verfoeielyke afgodery anders moest handelen.

len het leeven verliezen, die zich tegen het leeven van anderen verbonden hebben (1). Een der ſchriklykſte gruwelen van den oorlog, die nog in onze dagen beklaagd wordt, namelyk de beestachtige woede, waar aan, by het inneemen der ſteden, de vrouwelyke ſexe dikwyls is blootgeſteld, wordt door den Wetgeever van Israël te keer gegaan. Geheel en al kan hy deeze kwaade gewoonte niet uitrooien, maar om dat hy begeert dat eene gevangene ſlaavin eene maand lang het regt zal hebben, om het verlies van haare ouderen en vryheid te beweenen, kan men evenwel daar uit gemaklyk opmaaken, hoe zeer het ſchriklyke daar in verzagt, de woeste en wellustige krygsman beperkt, en veele gruwelen daar door belet worden. De wet maakt in dit geval ook verder in 't geheel geen onderſcheid tusſchen zulk eene vreemde ſlaavin en eene geboorne Israëlitiſche vrouwe. Zy moet al zo wel als deeze, wanneer haar Meester haar moede is, zonder geld losgelaaten worden (2). — Neemt men dit alhier in aanmerkinge, dan konden de Israëliten ook in den oorlog menſchlykheid en billykheid leeren —— De groote verdorvenheid der zeden, by veele volken, maakte het zekerlyk, buiten den oorlog, gevaarlyk, om alle vreemdelingen tot het burgerſchap toe te laaten. Hier van worden eenige uitdruk-

(1) *Deut.* XX. 10 — 18.

(2) *Deut.* XXI. 10 — 14.

druklyk uitgesloten (1). Andere daar en tegen, gelyk zo even gemeld is, hoewel ze zich weleer vyandig betoond hadden, en van welken zy onderdrukt waren, deezen mogt men in het Gemeenebest aanneemen.

(1) *Deut.* XXIII. 3, 4, 5.

BESLUIT.

De voortreflykheid der Burgerlyke Wetgeevinge van Mozes, boven die van Lycurgus en Solon, ja, boven alle oude wetgeevingen, oordeelen wy, door deeze eenvouwdige ſchets van de voornaamſte wetten, genoegzaam aangetoond te hebben. —— 't Is nu niet noodig deeze wetgeevingen op nieuw met elkanderen te vergelyken; meer dan eens hebben wy, met weinige woorden, het uitmuntende en voortreflyke der Mozaïſche wetgeevinge aangeweezen (1): en ſchoon wy niet kunnen ontkennen, gelyk op zyn plaats gezegd is (2), dat *Lycurgus* en *Solon* eenige zeer wyze en goede wetten gegeeven hebben, 't is evenwel zeker, dat hunne wetgeeving verre beneden die van *Mozes* moet geſteld worden. Zelfs de wetgeeving van *Lycurgus*, hoe lang zy ook ſtand gehouden hebbe, heeft niet die uitwerking gehad, uit hoofde van derzelver gebreken (3), als de wetgeeving van *Mozes*; in

(1) Zie *boven*, *Bladz.* 497 — 500, 505 — 507, 510, 511, 516 — 520, 523 — 525, 533 — 535, 541 — 548 en elders.

(2) *Bladz.* 472, 473. 486, 487.

(3) *Bladz.* 474 — 480.

in weêrwil van de weêrbarſtigheid en geduurige afvalligheid van dit volk. En hoe veel laager moet de Hervorming van *Lycurgus* daalen, wanneer men overdenkt, dat zy uit haaren aart ongeſchikt was voor het aankweeken van die uitmuntende deugden, waar toe de wet van *Mozes* zo regelregt aanleidlyk was, of liever, welke zy uitdruklyk gebood. — De Hervorming van *Solon*, die van zulk eenen korten duur is geweest, en niet geſchikt was om de wispeltuurige en veranderlyke *Atheners* te beteugelen, deeze, hoe veel lofs zy ook in eenige opzigten verdiene, kan hier naauwlyks in aanmerkinge komen —— Men leeze, en het gezond verſtand oordeele! —— ten beſluite nog de volgende aanmerkingen.

't Is buiten tegenſpraak, dat de wysheid der Mozaïſche wetgeevinge minder aan *Mozes* zelven, dan aan God, is toe te ſchryven, die hem daar toe in ſtaat ſtelde en zyne bevelen mededeelde. —— Niet alleen de grondwetten, die op de *twee tafelen* ſtonden, maar ook de overige wetten, die by *Sinaï* het volk voorgeleezen, bezworen en bevestigd werden, waren, volgends de verzekering van *Mozes* zelven, door den Heer opgegeeven. Hier was *Mozes* ſlegts het werktuig, door welken deeze wetten aan het volk bekend gemaakt werden. In zo verre kan hy derhalven niet dan zeer oneigenlyk de Wetgeever van Israël genoemd worden. Meer dan eens getuigt hy in zyne affcheidredenen, dat de Heer die wetten zelf gegeeven, en

ge-

gedeeltlyk met eene hoorbaare ſtemme aan het gantſche volk verkondigd hád (1).

Dan door zyne toeneemende kundigheid, door zyne langduurige ondervinding, die hem leerde hoe gepast en overeenkomſtig deeze wetten met 's volks belangen waren, door het groot aandeel, 't geen hy nam in het geluk van dit volk, —— door dit alles raakte hy meer in ſtaat om dezelve ook met byzondere beweegredenen aan te dringen en het volk in te ſcherpen. Hy had zich eindelyk het weezenlyke deezer wet zo geheel eigen gemaakt, zyn gedrag en hart zodanig daar na gevormd, dat hy gemaklyk ſommige voorſchriften, die de ſtaat der zaaken nu en dan vereischte, 'er kon byvoegen, in 't vertrouwen, dat ze met de Godlyke wet overeen kwamen. In zyne laatſte geſprekken vindt men eenige ſtukken, die men, waarſchynlyk, voor zyne eigene raadgeevingen, overeenkomſtig met de Godlyke wetten, kan houden. Op deeze wyze kan hy als Wetgeever, of als uitlegger der wet beſchouwd worden. —— Zyne verdienſten zyn geenszins gering, ſchoon hy over 't geheel ſlegts als het werktuig van den grooten Wetgeever, den Opperheer van hemel en aarde, moet aangemerkt worden. Deeze beroemde man bezat eene bekwaamheid, die hem, in andere omſtandigheden, in ſtaat zou geſteld hebben, om de leidsman en wetgeever

(1) *Deut.* IV. 10—14, 36.

ver van een groot volk te worden. De kundigheden, die hy geleerd had, kwamen hem ongemeen te pas, om de wet op de duidelykſte en nadruklykſte wyze voor te ſtellen. De grondige en uitgebreide kennis van de geſchiedenis van zyn volk, ſedert de vroegſte tyden, en van de Godlyke ſchikkingen, die reeds betrekking hadden op de volgende groote gebeurtenisſen, maakten hem, boven anderen, bekwaam, om de eerſte Dienaar deezer wetgeevinge te *zyn*. Hier door was hy in ſtaat, om de Inleiding tot het Wetboek (te weeten, zyn *eerſte Boek*) zodaanig te ſchryven, als best geſchikt was voor de Israëliten, om hen eenige voorbereidende kundigheden te leeren, of eenige beweegredenen tot het onderhouden der wet aan de hand te geeven. —— Ver van alle heerschzugt verwyderd, was hy, door zyne toegeevendheid en zagtmoedigheid, zeer bekwaam om de belangen van zyn volk te behartigen, en, inzonderheid, geſchikt om den woesten aart des volks in toom te houden, en op zulk eene wyze te buigen, waar toe weinigen in ſtaat zouden zyn geweest. Hy bezat evenwel daar by eene ſterkte van geest, eene kloekmoedigheid en grootheid van ziel, die elk regtgeaard mensch moet bewonderen. Hy was, wanneer het de zaak vereischte, zo wel ſtandvastig en onverzetlyk, als toegeeflyk en zagtmoedig, wanneer het noodig was. Zyn gedrag onder een wispeltuurig, onkundig en ligt verleidlyk volk, veertig jaaren lang, ſtrekt tot het onwraak-

wraakbaarſte bewys van die grootheid en verhevenheid van ziel, die hem in ſtaat ſtelde, om de gewigtigſte oogmerken uit te voeren. Hy bezat niet alleen eene grondige kennis van het character zyns volks, maar wist het zelve ook, op eene daarmede overeenkomſtige wyze, te leiden en beſtuuren: en hoe veele kenmerken draagen zyne wetten van zyn groot oogmerk, naamelyk om een deugdzaam volk te formeeren, 't welk, den eenen waaren God aanbiddende, alle volken der aarde een voorbeeld moest geeven van eenen redelyken en zuiveren eerdienst (1)!

Wy moeten hier niet verzwygen, ſchoon de zaak bekend is, dat de oudheid van *Mozes*, veel hooger dan die van *Lycurgus* en *Solon*, hem niet alleen in rang, maar ook in verdienſten boven deeze mannen verheft (2). In eenen tyd, waar in Griekenland nog geene

(1) „ De Joodſche wetgeever (deeze lofreden van den ſchryver der *Joodſche Brieven*, D. II. *Bladz.* 63, is regtmaatig) „ is van alle de oude „ wetgeevers de kundigſte en de deugdzaamſte. — De Godsvrugt, die „ het eigenlyk kenmerk zyner wetgeevinge uitmaakt, is de beſtendige „ regelmaat van zyn geheel gedrag. Welk eene liefde voor zyn volk! „ welk eene belangloosheid! welk eene zagtmoedigheid! Hy verdraagt „ de murmureeringen geduldig, hy erkent zyne misſlagen openhartig; „ hy ziet, zonder 'er over te klaagen, zynen Broeder en de Kinderen „ van zynen Broeder tot het Prieſterſchap verheven. Hy zelve ſtelt hen „ in het bezit van deeze waardigheid, terwyl hy zyne eige kinderen onder de menigte der Leviten vermengd laat, zonder hoop van immer „ verder te kunnen vorderen."

(2) Zo men de *Uittogt* uit Egypte ſtelt in het jaar der wacreld 2514,

geene geregelde wetten had, en de volken, in het algemeen, nog te woest waren om door voorgeſchreevene wetten geregeerd te worden; in zulk eenen tyd, onder een volk, zo weêrſpannig en hardnekkig als de Israëliten waren, eigenlyke wetten in te voeren, kwaade gewoonten tegen te gaan, en te verbeteren, hun een Godsdienſtig en burgerlyk juk op te leggen, en te gewennen aan het onderhouden der wetten, die zo dikwyls met hunne denkwyze en neigingen ſtreeden, dit was in de daad een meesterſtuk van wysheid, en het verheft hem boven alle groote mannen der oudheid. —— Dit heeft de *Joodſche Geſchiedſchryver* ook met reden tegen de vyanden van zyn volk aangemerkt (1): want 'er was te dien tyde nog geen voorbeeld eener geregelde wetgeevinge te vinden, waar na *Mozes* de zyne kon inrigten, *de gewoonte was*, by de meesten, *eene wet*: en hoe hooger wy in de oude tyden opklimmen, des te moeielyker moet de eigenlyke wetgeeving geweest zyn.

Joſephus mogt met regt eene groote voortreflykheid aan de wetgeevinge van *Mozes* toeſchryven, naardien zy alle haare wetten zo onaffcheidlyk aan den waaren Gods-

of met anderen nog iets vroeger, dan is het ten minſten zeker, dat *Mozes zes eeuwen* vroeger geleefd hebbe dan *Lycurgus*, die ouder was dan *Solon*: en dus in eenen tyd, waar in het menschdom, gelyk ook uit zyne geſchiedenis blykt, minder beſchaafd was dan in laatere eeuwen, toen 'er meer geregelde Maatſchappyen gevestigd waren.

(1) JOSEPHUS, *tegen Apion*, Boek II.

Godsdienst verbindt (1). De burgerlyke wetten waren regelregt aanleidlyk tot de meer verhevene pligten van den Godsdienst; zelfs eenige zeer gewigtige pligten van denzelven waren daar mede op het naauwſte verbonden. Al het plegtige van den openbaaren eerdienst, zeer geſchikt om hen by de kennis en den dienst van den eenen waaren God te bewaaren, werd meermaalen verklaard van geene waarde te zyn; wanneer zy de gewigtigſte deelen der burgerlyke wetgeevinge verwaarloosden. Dikwyls werd hun van Gods wege aangezegd, dat *barmhartigheid*, *weldaadigheid*, *en menschlievendheid te oefenen*, *beter ware dan alle brandofferen en ſlagtofferen* (2). —— Gelyk geene andere oude wetgeevingen daar toe aanleidlyk waren; zo werden zy daar en boven door het bygeloof ondersteund, en ontleenden daarvan haar grootſte gezag (3). De wetgeeving van *Mozes* verwerpt het afgodisch bygeloof, waar op zo veele oude gewoonten en zeden rustten, geheel en al, en legt, in weêrwil van alle vooroordeelen van zyn volk, in weêrwil van den tegenſtand, dien hy zo dikwyls ondervond, eenen nieuwen grondſlag. —— Dus overtrof hy ook hier in zeer verre *Lycurgus* en *Solon*.

Geene

(1) JOSEPHUS, *tegen Apion*, Boek II.

(2) *Jeſ.* I. 11—18; *Hoſ.* VI. 6; *Mich.* VI. 6, 7, 8.

(3) Zie *boven*, *Bladz.* 469, 474; de *noot*.

Geene laatere wetgeeving kan ook by die van *Mozes* vergeleeken worden, ten aanziene van de beſtendigheid en langduurige onderhouding van dezelve. Zy heeft in duurzaamheid alle andere wetgeevingen overtroffen: en dit is, ten minſten, een bewys van de ſterkte van derzelver grondſlag, zo het niet de deugdlykheid en voortreflykheid van de wetten aantoont. 't Is niet zeer moeielyk voor ééne of twee eeuwen wetten te maaken en in te voeren; maar by eene wetgeeving, als die van *Mozes*, tevens op alle volgende eeuwen, op alle veranderingen en gevallen, die 'er kunnen gebeuren, op de laate nakomelingſchap zo wel als op het tegenwoordige geſlagt te zien, en wel zodaanig, dat het gevolg, zelfs in de laatſte tyden, beantwoordt aan dit vooruitzigt, en getuigenis draagt van de uitneemende wysheid des Wetgeevers, dit is eene zaak, waar van men geen voorbeeld zal vinden in de geſchiedenis der waereld. De wetgeeving van *Mozes* was een werk voor duizenden van jaaren; zy heeft ſtand gehouden, in weêrwil van groote en onoverkomelyke zwaarigheden, en heeft alle laatere wetgeevingen in duurzaamheid verre overtroffen (1).

Ein-

(1) „ De dwaaling gaat voorby en de waarheid blyft, (zegt de ſchryver der *Joodſche Brieven*, D. II. *Bladz.* 65, 66.). „ Van hier ook, dat, „ terwyl van zoo veele vermaarde wetgeevingen ons niets anders is over„ gebleeven dan de naamen der wetgeevers, aan eenige overblyfzels van „ hunne wetten verbonden; de Mozaïſche wetgeeving tot ons is geko„ men, midden door zo veele omwentelingen en zo veele Eeuwen,

„ altoos

Eindelyk is het uit de heilige Geſchiedenis ten vollen blykbaar, dat het onderhouden deezer wetten dit volk zo gelukkig maakte, als immer eenig volk op de gantſche aarde. Een duidelyk bewys van den gewenſchten invloed dier wetten op het algemeen geluk. *Mozes* had hun meer dan eens die blyde verzekering gegeeven: *Houdt dan de geboden*, zegt hy, *en de inzettingen, en de rechten, die ik u heden gebiede te doen. Zo zal het geſchieden, om dat gy deeze rechten zult hooren, en houden, en dezelve doen; dat de Heere, uwe God, u het verbond en de weldaadigheid zal houden, die hy uwen vaderen gezworen heeft. En hy zal u liefhebben, en zal u zegenen, en u doen vermenigvuldigen: en hy zal zegenen de vrugt uwes buiks, en de vrugt uwes lands, uw koorn, uw most, en uw oli, de voortzetting uwer koeien-, en de kudden van uw klein vee, in het land, dat hy uwen vaderen gezworen heeft u tē geeven. Gezegend zult gy zyn boven alle volken: daar zal onder u noch man noch vrouwe onvrugtbaar zyn, ook niet onder uwe beesten. En de Heere zal alle krankheid van u afweeren: en hy zal u geene van der Egyptenaaren kwaade ziekten, die gy kent, opleggen, maar zal ze leggen op alle die u haaten* (1). Alle deeze wenschlyke voordeelen, die het

„ altoos dezelfde en altoos geëerbiedigd. En niet alleen de Hebreeu-
„ wen, maar de twee derde gedeelten der bewoonde waereld, eerbiedi-
„ gen deeze wetten. — Welke menschlyke wetgeeving hadt immer
„ diergelyk een opgang?"

(1) *Deut.* VII. 11—15. verg. XI. 11—15.

het leeven aangenaam en genoeglyk maaken, genoot dit volk. Dit betuigen, onder anderen, die Godvrugtigen, na de Babyloniſche gevangenis, in hunne demoedige belydenis: *Zy hebben vaste ſteden en een vet land ingenomen, en erflyk bezeten, huizen vol van alle goed, uitgehouwene bornputten, wyngaarden, olyfgaarden, en boomen van ſpyze in menigte: En zy hebben geëeten, en zyn zad en vet geworden, en hebben in wellust geleefd, door uwe groote goedigheid* (1). —— Het waarneemen deezer wetten maakte Israël zeeghaftig, onoverwinlyk en het gelukkigſte volk; — dus was deeze wetgeeving de grondſlag van het geluk der Natie. Daar en tegen had het verwaarloozen deezer wetten de allerſchadelykſte gevolgen. Van daar al het onheil dat de Israëliten trof. Niets is duidelyker in hunne geſchiedenis dan dit; als ook, dat zy door de ſchikkingen der alwyze en goede Voorzienigheid wederom groot en gelukkig werden, wanneer zy zich verootmoedigden, en hun gedrag naar den invloed dier wyze wetten regelden. —— De laatſte uitboezeming van den onſterflyken Wetgeever, waar mede ik ook deeze Verhandeling zal beſluiten, paste in waarheid op dit gelukkig volk: *Welgelukzalig zyt gy, ô Israël! wie is u gelyk? gy zyt een volk verlost door den Heere, den ſchild uwer hulpe, en die een zwaard is uwer hoogheid* (2).

(1) *Nehem.* IX. 27.

(2) *Deut.* XXXIII. 29.

AANWYZING

DER

VERHANDELINGEN

IN DIT NEGENDE DEEL.

OVER

DE VOORTREFLYKHEID DER BURGERLYKE WETGEEVING VAN MOSES BOVEN DIE VAN LYCURGUS EN SOLON.

I. Verhandeling van den Wel-Ed. Heer Mr. HIERONYMUS VAN ALPHEN, toen *Procureur Generaal 's Lands van Utrecht*, thans *Penſionaris van Leyden*, onder de Zinſpreuk :

Σοφος Σοφοκλης, σοφωτερος δ' Ευριπιδης,
Ανδρων δε παντων Σωκρατης σοφωτατος.

Bladz. 3

II. Verhandeling van een ongenoemden Schryver, onder de Zinſpreuk : *La verité n'est pas toujours vraiſemblable, & la plus grande vraiſemblance n'est pas toujours la verité.* 247

III. Verhandeling van den Eerwaarden Heer HENDRIK VAN VOORST, *Leeraar der Doopsgezinden te Oostzaandam*, onder de Zinſpreuk : *Alle de deelen der Mozaïſche Wetgeeving kondigen de hooge en Godlyke wysheid des Wetgeevers aan.*

Joodſche Brieven, Deel II. *Bladz.* 67. 465

VERHANDELINGEN,

RAAKENDE DEN

NATUURLYKEN EN *GEOPENBAARDEN*

GODSDIENST,

UITGEGEEVEN DOOR

TEYLER'S

GODGELEERD GENOOTSCHAP.

X. DEEL.

TE HAARLEM
by JOH. ENSCHEDÉ en Zoonen
en J. VAN WALRÉ,
MDCCXC.

VOORREDEN.

De Heeren Directeuren der Nalaatenſchap, benevens de Leden van het Godgeleerd Genoodſchap, van wylen den Heer PIETER TEYLER VAN DER HULST, *zagen met genoegen verſcheidene Stukken inkomen ter beantwoording op de Vraag: „ Zyn 'er voldoende bewyzen „ voor de Onſtoflykheid der Menſchelyke Ziele? Zo ja, „ wat kan men 'er uit afleiden, ten opzigte van der- „ zelver duuring, gewaarwording en werking, na den „ dood des Ligbaams in haaren afgezonderden ſtaat?" Waar van het meerdere gedeelte met eene Oordeelkundige naauwkeurigheid was uitgewerkt, en eene oplettende Leezing verdiende. —— Het gevolg hier van was, dat men, na herhaalde overleggingen, geoordeeld hebbe, dat de toegezegde Gouden Eerprys regtmaatig toegekend moest worden aan den Schryver der Verhandelinge, welke ten Zinſpreuk heeft:*

Πολλὰς δ' ἰφθίμους ΨΥΧΑΣ ἄϊδι προΐαψεν
Ἡρώων· ΑΥΤΟΥΣ δ' ἑλώρια τεῦχε κύνεσσιν
Οἰωνοῖσί τε πᾶσι.

HOM. IL. L. 3—5.

opgeſteld door den Eerwaarden Heer ALLARD HULSHOFF, *A. L. M. & Phil. Doctor, Leeraar der Doopsgezinden te Amſterdam.*

Op de vergelyking der overige Stukken, kwamen nog drie Verhandelingen by uitſtekendheid in aanmerking, als zulken, die bovenal door den druk verdienden gemeen gemaakt te worden, waar op aan derzelver geagte Schryveren door bovengenoemde Heeren Directeuren te gelyk een Zilveren Eerprys *is aangeboden, van dezelfde Stempel en grootte als de Gouden.*

Aangenaam zoude het dan ook geweest zyn, indien men voor de Verhandelingen van dit Deel alle de Heeren Schryveren hadde kunnen noemen, om dat men dan aan ieder der Schryvers van de drie laatſte Verhandelingen, zo wel de Zilveren Eerprys, *als de vier Exemplaaren, mede door Heeren Directeuren voor den Opſteller van elke Verhandeling, die gedrukt wordt, naar gewoonte geſchikt, hadde kunnen toezenden.*

Eene Lyst van deeze Verhandelingen, met de Naamen der Heeren Schryveren, zoo verre zy bekend zyn, heeft men tot gemak der Leezeren agter dit Voorberigt geplaatst.

Dit X^de^ Deel *behelst dus een Viertal van Verhandelingen, over dit gewigtig Onderwerp: by het doorbladeren zal men beſpeuren, dat de Heeren Schryveren niet allen op dezelfde wyze hier over denken: dit kan*

kan zyne nuttigheid hebben, om de Leezeren op te leiden tot het nagaan van de onderſcheidene Gevoelens, ten einde van wederzyde de bewyzen onderling te vergelyken, en zodaanige bepaalingen voor zich zelven te maaken, of zulk eene keuze te doen, als zy, naa een onpartydig onderzoek, der Waarheid het naast oordeelen.

Blyft iemand intusſchen naa eene ernſtige overweeging in 't onzekere, zonder zig voor het een of ander gevoelen, met eene gegronde overtuiging, te kunnen bepaalen, by zal zig, in 't midden dier onzekerheden, kunnen verheugen, door te bemerken, dat de Leer van eenen toekomenden Gelukſtaat zoor den getrouwen Aanhanger en vlytigen Betragter van het Euangelie, desniettegenſtaande, boven alle tegenſpraak zeker blyft. Laat het betwistbaar weezen, of de Ziel ſtoflyk, dan onſtoflyk zy; derzelver toekomend Lot, (en dit is de groote zaak daar wy een wezendlyk belang in hebben) hangt 'er geenzints van af. Laaten de Denkbeelden die men vormt, wegens den afgezonderden Staat der Ziele, met ondoordringbaare duisterheden omzet zyn; haar Heilſtaat ten dage der Opſtandinge voor eene nimmer eindigende volmaakte Gelukzaligheid, waar in de voltrekking van Gods genaderyke beloften, door Jeſus Christus met zekerheid verwagt wordt, ſtaat nog valt daar mede. —— Het behandelde Verſchilſtuk blyve dan onbeſlist: Geen zwaarigheid voor een Christen,

die door de Euangelie-leer verzekerd is van zyn zalig Lot; hy toch ziet de toekomst van Jesus, als zynen getrouwen Verlosser en liefhebbenden Zaligmaaker, met een geloovig verlangen, vertrouwelyk te gemoet, en weet, volgens 1 Thess. IV. vs. 15 — 17., door het Woord des Heeren, *dat, als dan*, die in Christus gestorven zyn, eerst zullen opstaan, *en dat* daarnaa, zy, die leevend overgebleeven zyn, te zamen met hun opgenomen zullen worden in de Wolken, den Heere te gemoete in de Lugt, *om met elkanderen* altyd met den Heere te weezen.

Deeze troostryke en zekere kundigheid hebbe beſtendig een regten invloed op onzer aller wandel!

AAN-

AANWYZING

DER

VERHANDELINGEN

IN DIT TIENDE DEEL;

OVER DE VRAAG:

ZYN ER VOLDOENDE BEWYZEN VOOR DE ONSTOFFELYKHEID DER MENSCHELYKE ZIELE? ZO JA, WAT KAN MEN ER UIT AFLEIDEN, TEN OPZIGTE VAN DERZELVER DUURING, GEWAARWORDING EN WERKING, NA DEN DOOD DES LIGHAAMS, IN HAAREN AFGEZONDERDEN STAAT?

I. Verhandeling van den Eerwaarden Heer ALLARD HULSHOFF, *A. L. M. & Phil. Doctor*; onder de Zinſpreuk:

Πολλὰς δ' ἰφθίμους ΨΥΧΑΣ ἄϊδι προϊαψεν
Ἡρώων· ΑΥΤΟΥΣ δ' ἑλώρια τεῦχε κύνεσσιν
Οἰωνοῖσί τε πᾶσι.

HOM. IL. I. 3—5. Bladz. 3

II. Verhandeling van den Wel Edelen Heer JAN ROCHUSSEN, onder de Zinſpreuk: *Nosce te ipſum.* 59

III. Verhandeling van een ongenoemd Schryver, onder de Zinſpreuk: *Video meliora proboque.* 113

IV. Verhandeling van den Eerwaarden Heer HENDRIK VAN VOORST, onder de Zinſpreuk: *Ik ben de Opſtanding en het Leeven: die in my gelooft zal leeven, al ware hy ook geſtorven.*

JOAN. XI. 25. 173

ANTWOORD

OP DE

VRAAG,

ZYN ER VOLDOENDE BEWYZEN VOOR DE ONSTOFLYKHEID DER MENSCHELYKE ZIELE? ZO JA, WAT KAN MEN ER UIT AFLEIDEN, TEN OPZIGTE VAN DERZELVER DUURING, GEWAARWORDING EN WERKING, NA DEN DOOD DES LIGHAAMS, IN HAAREN AFGEZONDERDEN STAAT?

DOOR DEN EERWAARDEN HEER

ALLARD HULSHOFF,

A.L.M. ET PHIL. DOCTOR, LEERAAR DER DOOPSGEZINDEN TE AMSTERDAM.

Aan welke Verhandeling door TEYLER'S GODGELEERD GENOOTSCHAP de Gouden Eerprys is toegeweezen.

VERHANDELING

OVER DE

ONSTOFLYKHEID EN ONSTERFLYKHEID DER MENSCHLYKE ZIEL.

INLEIDING.

Alles, wat voortgebragt is, door *Griekenland* en *Rome*, over dit gewigtig onderwerp, wordt dikwils aangehaald, gerangſchikt en verbruikt in Redevoeringen, Verhandelingen en groote Werken, met byvoeging van 't geen de Wysbegeerte heeft opgeleverd, na het herleeven der Letteren, in de laatst verloopene Eeuwen en in de ſmaldeelen der tegenwoordige. Het *Godgeleerd Genootſchap*, onderſtel ik, zal niet begeeren, dit alles ſaâmgebragt te zien in een ruim Magazyn, noch zich vergenoegen met een plan — maatig Uittrekſel, volgens gemeene plaatſen, in de manier der akademiſche Verhandelingen. Eene geheel nieuwe, op zich zelve ſtaande, afdoende Uitvinding

— zou men welkoom heeten; maar is niet te verwagten. Een oordeelkundig Overzigt van onze Bezittingen in deezen; — eene goede opgaave van den tegenwoordigen ſtaat onzer kennis, en een onderzoek, om te weeten of wy op verbetering moogen hoopen, dan of wy voortaan op deeze hoogte moeten blyven, — zulke en dergelyke Aanwyzingen zoude eenige Verdienſte kunnen hebben.

Ik heb gezogt naar een geregeld Ontwerp, 't welk in zo verre al-omvattend moest zyn, dat geene Bedenkingen, die nog waarde bezitten, geheel verlooren gingen. —— Aan iedere zaak de geſchikte plaats toe te wyzen, — de geduurige verzoeking tot uitweiden gemeenlyk te wederſtaan, en ſomtyds in te volgen, — en meer andere Bepaalingen, — veroorzaaken eenige moeite aan den Schryver, die zich op de kortheid wil toeleggen.

EERSTE

EERSTE DEEL.

Onſtoflykheid der Ziele.

EERSTE AFDEELING.

Staat des Geſchils.

Ter voorbereiding, zal het niet ondienſtig zyn, eenig berigt te geeven van de gedagten der menſchen over *de Stoffe*, of het lighaamlyke in het algemeen, met die volledigheid, dat 'er geene begrippen overblyven, welke niet tot de bygebragte vervallen; doch ook met geene meerdere naauwkeurigheid in het onderſcheiden, dan ons dienſtig is tot het tegenwoordig oogmerk.

De gemeene Man gelooft, dat de ſtoffe buiten ons beſtaat, en wezenlyk alles in zig bevat, 't welk wy verneemen door onze zinlyke Gewaarwordingen. Zyne op zig zelve beſtaande ſtoffe is werkzaam, koud, laauw en heet, met alle koleuren, geluiden, geuren enz., — alles onafhanglyk van eenigen Waarneemer. 't Is de vraag tans niet, of dit een wezenlyk begrip is, 't welk uitpluizen kan veelen; maar of ik niet

getrouw ben in myne uitdrukkingen; zo dat ieder onnadenkende en ongeoefende erkennen zal, dat zyne meening wel is voorgedraagen (*a*). —— Nu en dan zal ik, kortheidshalve, de vryheid gebruiken, van eeni-

(*a*) Hier uit kan men, mogelyk, eenigzins verklaaren, waarom veele Menſchen het ongerymde niet merken in zekere voorſchriften van Bedrog of Bygeloof, om ziekten en kwaalen behendig te voorkoomen, of om dezelve af te neemen en over te planten, als door Tovermiddelen. *Abarakadabara*, by voorbeeld, of het *afſchryven* van Koorts-, Tandpyn, enz. Misſchien rust dit bygeloof op eene heimelyke verwarring van de lighaamlyke *ongeſteldheid* met het *gevoelde* uitwerkzel: zo dat Ziekelyk gevoel, Benaauwdheid en Pyn beſchouwd worden als een beſtaan hebbende ook buiten de ziel. Hier waren hun voor den geest zekere *Vormen*, van ouds reeds vermaard, en nog dikwils aangehaald onder de benaaming van *Formae ſubſtantiales*. Men verbeeldt zig, namelyk, onlighaamlyke Lighaamen, die wel op de ſchaal niets weegen, maar egter lighaamlyk moeten zyn. Wanneer men voorſtelt, in 't begrooten van dezelve, zig te bedienen van lange of ronde maat; dan voelt elk daar in iets, 't welk hy terſtont als zot of ſpotagtig aanziet. Kleine Kinderen en Huisdieren, ſchynen de *Schaduw* — *Beelden* voor iets dergelyks te houden. Bekend is de overleevering wegens de nadeelige *ſchaduw* van ſommige Boomen en Heesters, welke men verſtaan moet van de *uitwaasſemingen*, vooral aan de ſchaduwzyde. Nog heerscht in onze taal eene dubbelzinnigheid, welke hier toe behoort, in het daaglyks gebruik van de woorden *Reuk*, en *Smaak*. Reuk is eigenlyk het *Zinlyk Vermoogen*; doch het *Voorwerp* daar van heeft geene *algemeene* vaste Benaaming. *Geur* wordt gemeenlyk bepaald tot het aangenaame, gelyk *Stank* tot het tegengeſtelde. Sommigen ſpreeken van *Lugten*; doch dit klinkt veelen ongewoon. Dus geeft men den naam van *Reuken* aan de voorwerpen der Reuks, aan de Uitdampingen zelve, beſchouwd als Geuren of Stanken. Evenwel zou elk lagchen, als iemand het woord *Geluiden* verwisſelde met *Gehooren* of *Hooringen*, ſpreekende van donderend, van lieflyk, van hoog en laag *Gehoor*. Het zal niet noodig zyn, deeze aanmerkingen ook op den *Smaak* over te draagen.

eenige *Naamen* uit te deelen; zonder my te bekommeren over de juiste gepastheid in alle andere opzigten; nooit om iets haatelyks aan te duiden, veel minder verworpene gevolgen aan iemand op te stryden voor erkende Gevoelens. Onder dit algemeen voorbeding, geef ik aan de groote meerderheid myner natuur-genooten den naam van *gemeene Atomisten*. Oppervlakkige fraaije vernuften, en ook zulke Geleerden, die zig enkel toeleggen op de Letterkunde, Geschiedenissen, enz., kunnen gemeene Atomisten blyven; maar allen, die hier over eenigzins wysgeerig hebben nagedagt, altans sedert de dagen van DES CARTES, verlaaten eenpaarig dit stelzel. By deezen is in gebruik de onderscheiding tusschen Grond-hoedaanigheden en afgeleide Hoedaanigheden. De *Grond-hoedaanigheden* worden gesteld in den eersten Rang, zynde Uitgebreidheid en Onindringbaarheid ook wel Samenhanging (*Cohaesio*) en Beweegbaarheid. *Afgeleide Hoedaanigheden* behooren tot den tweeden Rang, rustende op de voorigen, en erkend als zinlyke Eigenschappen. Voor zo verre, nu, alle Wysgeeren eenstemmig zyn in het weigeren van een uiterlyk bestaan aan de laatstgenoemden, zullen zy tans den naam draagen van *Wysgeerige Atomisten*. Deeze scheiden zig in twee benden.

Zuivere Atomisten staan niets toe aan 't stoflyke, dan uitgebreidheid met Onindringbaarheid, en 't geen hierin van zelve ligt opgesloten. Volstrekte traagheid be-

behoort daar toe wezenlyk en onafſcheidbaar, kunnende niet weggenomen, niet vermeerderd of verminderd worden, zonder vernietiging der ſtoffe. De ſtoffe is enkel lydelyk, zonder moogelykheid van eenige kragt te bezitten. Zonder ſamenhanging is geene uitbreiding mogelyk, en nogtans is de diepſte grond der ſaamenhanging niet in de Stoffe of Natuur te vinden. De *Wetten* der Beweeging zyn noodwendige gevolgen van Traagheid en Gedaante.

Alle veranderingen, in zo verre ze uit de natuur voortkoomen, gebeuren bloot werktuiglyk. De zogenoemde *kragten* in de Natuur zyn onmiddelyke Beſtellingen of Werkingen van God. In 't geſchapene, is de Ziel de eenige kragt en waare oorzaak, welke onder onze opmerking valt.

Gemengde Atomisten, of *Dynamisten* worden van de zuivere Atomisten niet onderſcheiden, zo lange men bezig is, met het onderzoek der Verſchynzels in de Natuur- en Scheid-kunde. Maar als men hooger opklimt, wordt het onderſcheid zeer merkbaar. Gemengde Atomisten, namelyk, leggen *Kragten* in de ſtoffe, zo dat dezelve aan de ſtoffe toebehooren, en daar meede vereenigd zyn; hebbende die kragten een beſtaan op zig zelve, buiten de Geesten, en zynde den Lighaamen verſcheidenlyk ingeſchaapen of toegevoegd, als Eigenſchappen der ſtoflyke zelfſtandigheid. Hier toe behooren Zwaarte, Veerkragt, Prikkelbaarheid (*Irritabilitas*), Aantrekkingen, Afſtootingen en

Ver-

Verwandſchappen. Deeze kragten werken volgens de *Organiſatie*, zynde een ſamenſtel van Bewerktuigdheid (*Mechanismus*) met ſtofkragten, als geſchikt tot zekere fyne voortbrengzelen (*b*).

Tegen de Atomisten in het gemeen ſtaan over de hoogvliegende *Idealisten*, die, in de onderſtelling wegens het uiterlyk beſtaan der Grond-hoedanigheden, die zelfde ongerymdheid meenen te ontmoeten, welke de Wysgeeren aantreffen in de meening der gemeene Atomisten. Gelyk de wysgeerige Atomisten zeggen: 'er is geen Licht ongezien, en geen Geluid ongehoord; alzo beweeren de Idealisten, dat 'er zelfs geene onindringbaare uitbreiding kan plaats hebben buiten onze denkbeelden en onafhanglyk van dezelve. Mogelyk was dit het gevoelen van PLATO. BERKELEY heeft het breedvoerig ontvouwd.

Hier

(*b*). Ik durf het *Godgeleerd Genootſchap* wel aanraaden, ten ſpoedigſten, de volgende Prysvraag voor te ſtellen, met volle vryheid tot voor- en tegen twisten: *Kunnen 'er Kragten zyn in de ſtoffe? Zo ja; kunnen deselve van vooren afgeleid worden uit de uitbreiding met onindringbaarheid; of zyn ze aan de doode ſtoffe willekeurig toegevoegd? Ja of Neen; zyn die kragten zelve ſtoflyk of niet? Ja, is ongerymd; dus, zo neen: behooren die kragten tot den Oneindigen Geest, of ook tot eindige Geesten?* 't Verwondert my zeer, dat dit gewigtig ſtuk, myns weetens, op die wyze, niet reeds overlang is opgegeeven. 't Geen ik hier over in het vervolg moet bybrengen, dient ſlegts tot een gering Proefje. De Dingers naar den Prys, kunnen onder anderen, raadpleegen den diepdenkenden BAXTER, *Author of an Inquiry in to the* NATURE *of the* HUMAN SOUL, *and of* MATHO.

Hier meede agt ik deeze optelling volledig, in zo verre alle gemaakte of nog te maakene meer byzondere onderſtellingen, indien ze eenigen zin opleeveren, zeekerlyk vervat moeten zyn onder de voorige, als onder hoofd-ſoorten. —— Gereedelyk ziet men, dat het ſtelzel van MALEBRANCHE hier geen afzonderlykelyk Artykel vereischt (*c*). —— Zy, die zig uit zwaarigheden willen redden, door de uitgebreide ſtoffe, ſamen te ſtellen uit *Mathematiſche Stippen* zonder uitgebreidheid, kunnen zig niet lange ſtaande houden. Op den eerſten aanval, moeten zy wegſchuilen onder de Bende der Idealisten. Men kan LOCKE rangſchikken by de Dynamisten, in zo verre Hy beweert, dat de Almagt aan de ſtoffe Denkkragt meedeedeelt. Misſchien is zyn begrip nooit gantſchelyk ontleedt; of misſchien is het te niet gegaan onder de Bewerking. Volgens Hem wordt geene ſtoffe omgeſchapen tot Denkkragt; maar de Denkkragt is iets onderſcheidens van de ſtoffe. Mogelyk is zyne Denkkragt ſlegts *vereenigd* met de ſtoffe, in dien zelfden zin, in welken de *Dualisten* de vereeniging aanneemen tusſchen twee geheel ongelykſoortige Zelfſtandigheden. LEIBNITS en WOLF vallen den Idealisten toe, in zo verre zy, in de gewoone beteekenis des woords, geen ſtoflyk beſtaan buiten onze Ziele erken-

(*c*) Onder ons, is weinig bekend de voornaamſte Verdeediger van deezen Wysgeer tegen LOCKE, *l'Immaterialité de l'Ame &c. par le P.* BERDIL, *Barnabite*, 4to. *Turin* 1747.

kennen. De *Monaden* zouden wel gelegenheden of oorzaaken zyn van onze zinlyke voorſtellingen; doch deeze voorſtellingen hebben geene de minſte overeenkomst met de waare voorwerpen. Zeer duister is de wyze, op welke onze zinlyke Gewaarwordingen geboren worden uit, of betrekking hebben tot de veranderingen der enkelvoudige dingen. KANT brengt geene zinnelyke gewaarwordingen voort uit verwarde bezeffingen der ziele ten aanzien van het wezenlyk beſtaande: doch hy erkent, dat onze denkbeelden, op eene andere wyze, gegrond zyn in iets wezenlyks buiten ons. Wy voegen Hem egter by de Idealisten, voor zo verre Hy alles, wat wy opmerken en verneemen, oplost in bloote verſchynſels. PRIESTLEY wil de Ziel ſtoflyk maaken, terwyl hy de ſtoffe vergeestelykt. Zyne afſtootende en aantrekkende middenpunten, met onſtoflyke dampkringen, brengen weinig toe ter uitbreiding van zynen roem. Hy zal niet beledigd worden, als wy Hem boven aan ſtellen op den lyst der gemengde Atomisten. Ook volgens Hem, is de denkkragt uiterlyk aangezet (*ſuper added*), en niet behoorende tot het wezen der ſtoffe.

Door dit rangſchikken, hebben wy den ſtaat des Geſchils duidelyk voor oogen. Wy hebben te doen met Atomisten.

TWEEDE AFDEELING.

Bewyzen der Onſtoffelykheid.

Tot gemeene Atomisten behoort verre het grootſte deel der Menſchen in alle Eeuwen en Gewesten. Zy ſchynen egter de Ziel gemeenlyk te onderſcheiden van het grove Lighaam. 't Is niet noodig, te onderzoeken, in hoe verre dit gevoelen is geſprooten uit overleeveringen, of uit Staatkundige Inboezemingen, of uit Droomgezigten. Wy geeven alleenlyk agt op de *gereedheid* der menſchen om te gelooven, dat de *Zielen* overblyven, ook terwyl zy de Lighaamen zien verbranden. Zedelyke Bedenkingen hebben zeekerlyk het meest toegebragt tot de overtuiging aangaande eenen toekoomenden ſtaat; doch de onderſcheiding tuſſchen Ziel en Lighaam ſchynt meede by hen te rusten op natuurkundige aanmerkingen. De afgeſcheidene Zielen worden aangezien voor *Schimmen*, welke ongeſchonden kunnen blyven, alſchoon het tastbaar Lighaam wordt verbroken. Met Kinderen van omtrent 6 en 7 Jaaren, die ten deezen opzigte, ſchoon papier waren gebleeven, geraakte ik, eenige jaaren geleeden, in een geſprek, 't welk aanleiding gaf om te beproeven, of deeze onderſcheiding by hen gereeden

den ingang zou vinden. Ik verhaalde, ten dien einde, het geval van een' man, die door afzetting van Leden, bykans een vierde van zyn gewigt hadt verlooren, en evenwel geen vierde verlooren van zyn fransch, of van zyn verſtand. Hier over myne bevreemding voorſtellende, werdt ik terſtont uitgelagchen. Het oudſte Kind zeide: wel dat doet immers niets aan de *Denk*. Het ander Kind keurde die aanmerking klaar en bondig. Voorheen hadden ze gezegd, dat, voor de ſchepping of wording van alles, de *Vrydigheid* 'er was. Zonder my te ergeren aan het Carteſiaanſche van hun konstwoord, nam ik den Denk over, vervolgde onbelemmerd myne bedoelde leeringen, en werdt zeer goed verſtaan. Dit bevestigt my in de gedagte, dat hier van eenig bezef kan huisvesten zelfs by de minst-geoefenden. Doch deezen zyn ook niet verder te brengen, indien men hen niet kan verheffen tot den rang van wysgeerige Atomisten.

EERSTE HOOFDSTUK.

De Ziel is niet ſtoflyk.

Het Leerſtuk, 't welk de Wysgeerige van de gemeene Atomisten onderſcheidt, heeft zig ſtaande gehouden onder alle de geſchillen van DES CARTES, LOCKE en MALEBRANCHE. Zy, die begeerig zyn

naar eene Verhandeling over *alle* zinlyke gewaarwordingen, kunnen te regt komen by REID en andere bekende Schryvers. Tot myn oogmerk is 't genoeg, een weinig ſtil te ſtaan by het *Zien*. Het gemeen, en ſomtyds laag toegepaſt ſpreekwoord: 's nagts zyn alle katten graauw, — behelst meerdere waarheid, dan de meesten vermoeden. Dit ſtelt, namelyk, dat 'er in de *voorwerpen* zelve niets huisvest, 't welk beantwoord aan het denkbeeld van *koleur*. Hier meede doet men reeds den eerſten ſtap naar den tempel der Wysbegeerte. Elk kan weeten by ondervinding, dat alle Lighaamen byna eenerlei koleur hebben, indien dezelve beſtraald worden, niet door een helder licht, maar alleen door ſtraalen van ééne koleur, afgeſcheiden van de overige, door middel van een glaze *Prisma*, of iets dergelyks. In de Geelzugt ondergaan alle koleuren verandering, door de bymenging der koleur in de vogten van het Oog. —— Dus zetten wy de koleuren te rug tot in de *Ligtſtraalen*. Hier uit zullen wy dezelve insgelyks wegjaagen. Het voorſtel, 't welk wy beſtryden, luidt aldus: in de Ligtſtraalen zitten koleuren. De eerſte vraag is deeze: is het licht of de koleur, zittende in de ſtoflyke ſtraal, ſtoflyk of niet ſtoflyk? Het laatſte kunt gy niet ſtellen; want het onſtoflyke kan niet *inzitten* en merkbaar worden door de zinnen. Gy erkent alzo, dat de ſtoflyke ſtraal bekleed of doordrongen is met ſtoflyk licht of koleur. Gy zegt zeekerlyk: de ſtoffe,

welke

welke de ſtraalen uitmaakt, is reeds onnadenklyk fyn; hoe veel fyner nog is dat geen, 't welk eigenlyk het licht of de koleur van de ſtraal uitmaakt! Ik betwist u de verfyning niet; mits dat gy het ſtoffyke niet betwist; maar ik gebruik de vryheid van uwe koleur-ſtoffe, uwe onindringbaare uitbreiding, naar welgevallen te vergrooten, en eenige Gedaante te bepaalen. Eenige millioenen, millioenen maalen vergroot zynde, wordt uw koleur-elementje een kloeke Bol, of altans eene figuur met drie afmeetingen. Nu vraag ik al verder: is uw Bol enkel Roodheid; zo dat Roodheid den Bol uitmaakt tot in zyn donker middenpunt toe? Neen, zegt gy; maar, doorgebroken zynde, wordt hy overal rood bevonden als vermillioen. Gy bekendt, derhalven, dat alleenlyk de oppervlakte rood is. Maar eene oppervlakte is dan rood, wanneer ze geene andere dan roode ſtraalen afkaatst. Dus zyn wy wederom daar wy begonnen. En de roodheid is nergens buiten ons te agterhaalen. Geene roodheid is mogelyk, zonder eene gewaarwordende, onſtoffyke Ziel. —— Een Nieuweling in de Natuur- en Ontleedkunde ſtaat hier tegen my op, en geeft het volgend onderwys: de Lichtſtraalen, op de Lighaamen vallende, worden ontbonden tot byzondere koleur-ſtraalen; eenige gelykſoortige worden te rug gekaatst; ze vallen op den Oogappel, loopen daar agter te zamen, en vormen eene kleine ſchildery op het Netvlies, zynde een uitſpanzel van de Gezigtzenuw. Al-

dus

dus hebben wy de vertooning der uitwendige dingen reeds in de nabyheid binnen ons Hoofd. —— Wyders, wordt het indrukzel op ieder ſtip van het netvlies onderſcheidenlyk overgevoerd door de Zenuw, tot aan de zitplaats der gewaarwordingen, welke gewaarwordingen alſo natuurlyk geboren worden. Op dit voorſtel heb ik het volgende aan te merken. De licht- of koleur-ſtraalen, of wel de kegels van ieder lichtend punt afkomſtig, vereenigen zig wederom tot punten op het netvlies. Is dit netvlies gezuiverd en doorſchynend in het oog, by voorbeeld, van een Os, dan zal een levend oog, daar agter zynde, in de ziel des kykers de vertooning opwekken van het ſchilderytje met natuurlyke koleuren. Doch die koleuren waren niet op dat doode netvlies, even weinig als 'er koleuren zyn op een ſchilderſtuk met olieverf. Zo dat wy, met dit oogbeeld, nog niet nader zyn gekomen. Die ſchilderagtige gedaante kan ook niet dieper indringen. Agter het Netvlies gaat dezelve, als ſchildery, te niet. Alles, wat verder gebeurt, is vloeijing of trilling in de vogten of vaste deelen van de Zenuw. Laat dit verholen binnewerk zo fyn, zo ſaamgeſtelt, zo georganiſeerd zyn, dat het ontelbaare onderſcheidingen kan bewaaren, onvergelyk konſtiger dan zelf BENNET kon uitbeelden. Waar toe zal het ons baaten in dit onderzoek? Door een voorwerp te aanſchouwen onder eenen grooteren hoek, verander ik niets in de ſtoffe en ſamenſtelling. Ik zie dus die

die verholenſte deelen der herſenen wonderbaarlyk vergroot. Wat koomt my hier te vooren? Raderen, Spillen, Rondſels, Stampers, als in een Papier- of Olie-Molen. De vogten druipen, of ſtroomen, of maaken draaikolken. Met dit alles blyf ik eevenver van de zinnelyke Gewaarwordingen verwyderd. Het zou ten laatſten daar op moeten uitkoomen, dat de Ziel het Miniaatuurſtukje onmiddelyk aanzag. Doch myne Ziel ziet geen verkleind ſtukje; maar het leevensgroote voorwerp in de Natuur, waar van myn Herſenpan maar een zeer klein ſtukje zou kunnen bergen. En wat verſtaat gy door het *zien* van dat verholen ſchilderytje? Zou uit ieder verlicht punt een kegel van ſtraalen uitſchieten op de oppervlakte der Ziel, om aldaar gebrooken te worden? dan zou de Ziel een oog moeten weezen, en dit oog wederom eene Ziel moeten hebben. Hoe men dit ook keere of wende, — in het ſtoflyke kunnen geene koleuren zyn; — in het ſtoflyke kan niets zyn, 't welk eenige overeenkomst heeft of eenigzins vergelykbaar is met koleuren; — in het ſtoflyke kan geene natuurlyke oorzaaklykheid zyn der gewaarwording van koleuren; daar kan geen middel zyn, om ſtoffe en beweeging noodwendig te doen overgaan tot zinnelyke gewaarwordingen. Een geheele *Omſchepping* zou hier toe noodig weezen. —— Uit alles trek ik dit gevolg: Zo verzeekerd als wy zyn aangaande onze eigene zinnelyke gewaarwordingen; zo zeeker is het ook, dat het gewaarwordend Wezen van alle ſtoffe geheel on-

derſcheiden is. Te gelyk ziet men de ongerymdheid van eenen natuurlyken Invloed (*Influxus phyſicus*) te onderſtellen, als een middel om te verklaaren, hoe ſtoffe en beweeging haaren aart kunnen afleggen, om overtegaan tot de natuur van zinnelyke gewaarwording. —— Alles, wat wy hier omtrent kunnen verneemen, is de Wet van Gelyktydigheid, welke men ten deezen opzigte zou mogen noemen de Wet van Overeenſtemming, gegrond op den vermogenden wil des algenoegzaamen Maakers.

TWEEDE HOOFDSTUK.

De Ziel is geene Kragt of Eigenſchap der Stoffe.

Met de zuivere Atomisten is het ſtuk reeds ten overvloede afgehandeld. Zy moeten erkennen, dat geene doode ſtoffe zo fyn geſtampt, geene beweeging zo verſneld kan worden, dat daar uit leven en gewaarwordingen voortkoomen. Nu zullen wy nog eenige redewisſeling moeten houden met de gemengde Atomisten.

Over naamgeevingen moeten wy elkanderen geene moeite maaken, als dezelve maar niet gebruikt worden om de begrippen te verwarren. Men mag met de Schoolgeleerden, onder dit beding, ſpreeken van verborgene hoedaanigheden (*qualitates occultae* en *Virtutes*

tutes plasticae), of met de hedendaagſchen *van kragten der ſtoffe.* Men blyve ſteeds indagtig, dat wy daar meede aanduiden alleenlyk de verſchynzels der ondervinding. By het agt geeven op de veranderingen in het ſtoflyke, kunnen wy gewag maaken van *Werkingen*, van *Oorzaaken* en *Uitwerkzels.* Dit is zeer gepast in werktuiglyke uitleggingen; doch dan erkennen wy tevens, dat het bloot werktuiglyke niets voorſtelt, dan voortgeplante en gewyzigde *Lydingen* (*Paſſiones*), zonder aanwyzing te doen van de hoedanigheid des eerſten beweegers. By veranderingen, welke geene werktuiglyke uitlegging toelaaten, ontdekken wy geene eigenlyke oorzaaklykheid, dan enkel in betrekkingen der verſchynzels, volgens welke wy eene geregelde onderſchikking, een beſtendig ſamenbeſtaan of eenpaarig opvolgen waarneemen.

Maar ſommige Wysgeeren willen boven de ondervinding opklimmen, en meenen verder te koomen in het verklaaren der verſchynzels, door byzondere kragten *aan de ſtoffe* toe te leggen. Deeze Leere vereischt een breedvoerig onderzoek, waar toe ik my niet kan inlaaten; zo dat ik my bepaale tot eenige weinige en korte aanmerkingen.

Traagheid behoort tot het wezen der ſtoffe, en zonder dezelve kan geen lighaam wederſtand bieden, geene uitbreiding of onindringbaarheid bezitten. De Traagheid doet het lighaam blyven in zynen ſtaat van ruste of beweeging, zynde eeven onverſchillig voor beide, en beide ſtaaten eeven zeer natuurlyk of niet

natuurlyk. De ſtaat hangt af van uiterlyke Bepaalingen. Nu is de vraag: zyn die *krágten* insgelyks vast aan het wezen der ſtoffe? Dit is onmogelyk: voor eerst, om dat zulke kragten volſtrekt ſtrydig zyn met de onveranderlyke Traagheid, en, ten anderen, om dat alsdan dezelfde kragten plaats moesten hebben in alles wat ſtoflyk is. Gevolglyk kunnen geene kragten noodwendig behooren tot het wezen der ſtoffe. Of zouden die kragten haaren oorſprong verſchuldigd zyn aan de werktuiglyke ſamenſtelling en gedaante? Dit is insgelyks onverdedigbaar. Zwaarte zou men verklaaren uit drukkingen en draaikolken; Veerkragt uit veerkragtige dampen en veerkragtige bollen; Samenhangen uit kleevende oppervlakten en haaken. Vrugteloos zyn alle dergelyke poogingen.

Dus moet men aanneemen, dat de kragten, als iets vreemds, aan de ſtoffe zyn toegevoegd, en daar meede ingelyfd of *vereenigd*. Maar wat is zulk vereenigd zyn? Zitten de kragten aan de oppervlakken, in de porien, of doordringen ze alle gedeelten der zelfſtandigheid? Wy begrypen wel dat menſchen in een Huis woonen, en dat water eene Spons kan opvullen; doch dit is niet vereenigen; en de kragten zullen geen *gedeelte* zyn der ſtoffe. Zyn de kragten zelve niet ſtoffelyk; dan kan men ook niet ſpreeken van lighaamlyke Tegenwoordigheid, van inkleeven of aanraaken der kragten.

Beroep u niet op de ondervinding in het ſpreeken van *Wetten der Natuur*. Gy wilt immers niet handelen

len van eigenlyke Wetten, van Bevelen, die verſtaan en gehoorzaamd worden door de levenlooze Natuur! Gy neemt alzo het woord *Wetten* in eenen figuurlyken zin, en verſtaat daar door de *Regelen van Eenpaarigheid*, welke de ondervinding deedt opmerken. Dit is regtmaatig; en geeft te kennen, dat de alwyze Schepper de veranderingen in het ſtoflyke doet voortgaan, volgens beſtendige Regelen, naar welke wy onze onderzoekingen, onze bedryven en verwagtingen veilig kunnen inrigten. 't Geen men kragten noemt, is geene tusſchenkomst van iets levenloos; maar die eenpaarige en beſtendige wil, door welken ook de zelfſtandigheden worden onderhouden.

Om hier over niet verder uit te weiden, zo laaten wy die ſtof-kragten ongemoeid; om nog kortelyk aan te toonen, dat de ſtoffe, *ook met die kragten*, zig niet laat oplosſen in denken en bewust — zyn. Onderſtel nu, naar believen, ſcherpe punten, rollen, driehoeken, enz. met magneet-kragten, enz: laat alles woelen, gisten, groeijen, verrotten, ontbinden, nederploffen, met allerlei ſnelheeden, volgens allerlei windſtreeken, verheffende het *Mechanismus* tot de hoogſte *Organiſatie*. Waar toe zal het u dienen? Het doode wordt immers niet leevend. Stellige en ontbeerende Electriciteit kan niet voortſchieten tot vreugde en droefenis. Uit trillingen van ſnaaren zult gy geene gewaarwording van zoet of geurig uitlokken.

De *Materialisten* in onze dagen hebben die buiten werken reeds verlaaten; zy verſchuilen zig nu gezamelyk in eene en dezelfde Vesting, tegen welke wy nu eenen aanval moeten waagen. Men ziet, namelyk, af van alle *Stofkragten*, en houdt zig aan eene afzonderlyke kragt, Zynde de *Denkkragt*. Of het begrip van Denkkragt gemaklyker zy dan van *Ziel*, laat ik aan het oordeel der onpartydigen. Het geſchil bepaalt zig nu tot het *Onderſpreidzel* (*Subſtratum*, of *Vehiculum*) van die Denkkragt. Om eene ſtoffyke Ziel te hebben, verſpreiden zy deeze geheel afzonderlyke kragt over de ſtoffe, doende eene en dezelfde Denkkragt toebehooren aan eene menigte van zelfſtandigheden; want, die ſtoffe noemt, noemt *Veelheid*. Vereeniging in de ſtoffe is niets anders dan *Aanraaking* of Nevenſtand. Hier op neem ik wederom mynen toevlugt tot vergrooten. In het allerkleinst gegeeven en bepaald ſtofdeeltje, is het getal van zelfſtandigheeden onvergelyklyk grooter dan dat der Gebouwen in de grootſte Stad. Ik zal dan eene ondeelige (*individueele*) Denkkragt verſpreiden over eene Stad, en laaten ieder Gebouw, naar deszelfs groote, een eevenredig aandeel genieten. De Hoofdkerk één duizendſte enz. Die Stad moet alzo bezig zyn met gewaarworden, denken, vergelyken, en bewusthoid hebben van dit alles. Voor eerst, is het geen klein bezwaar, de Denkkragt uit te meeten by de voetmaat, zo als Hout en Steen; te meer, vermits wy aldus in 't begrip vallen, dat elk denkbeeld eevenveel ruimte

zou

zou beſtaan in die kragt, als de lyvige voorwerpen noodig hebben in de wyde waereld. Ook zyn wy, ten anderen, niet geholpen, alſchoon wy genoegzaame bergplaats hadden gevonden. Ieder van die ligbaamlyke zelfſtandigheden, klein genoeg genomen, hoewel nog niet te klein om eenige lichtſtraalen te ontfangen, ieder van die zwangere zelfſtandigheden, bevat maar eene kleine vertooning, een enkel dampbolletje, by voorbeeld, of een ſtip als de punt eener naald op een regendroppel. Dus krygt ieder voor zig niet genoeg ter ſamenhegting tot een denkbeeld, met onderſcheiding en bewustheid. De gemelde Stad moet daarom veel te digt bevolkt worden. Ieder kalkſtofje moest zyn klein gevoelen doen overbrengen, door een ſchimmigen Bode, aan een ſtofje in de nabyheid. *Omnis ſemita fervet.* Het grimmelt overal van Ontfangers en Verzamelaars. De gantſche vragt moet naar het *generaal Postcomptoir*, en voorts naar het Raadhuis, om over te gaan in den onzigtbaar kleinen *Praeſes*. Deeze denkt dan: ik trek allen Rykdom tot my, en ben reeds Heer van alles. Dus wordt Hy een dwingeland. Maar Hy ſtort van zynen Thróon, zo dra men hem van naby onder de oogen ziet. Hy verſtuift in kleine deeltjes; en deeze wederom in deeltjes; alle welke verzameld en verwerkt kunnen worden tot eene Stad in 't klein, doch in getal en gedaante der gebouwen volmaakt gelyk aan die Stad, over welke Hy den Baas meende te ſpeelen. —— De opmerkzaame Leezer treede in zig zelven; om

agt

agt te ſlaan op het meenigvuldige in zulke Gewaarwordingen, die Eenheid in het ſaamgeſtelde vereiſchen, en, na de ontbinding, niets kennelyks overlaaten, het denkbeeld, by voorbeeld, van een ſchoon Gebouw of fraai Verſchiet. Wordt die vertooning gebroken in de kleinſt mogelyke ſtukken, ieder voor eenen afzonderlyken Aanſchouwer; dan wordt nergens een onderſcheiden denkbeeld geboren. Het Letterſchrift niet alleen, maar ook ieder volzin van geſprokene woorden, blyft, op die wyze, geheel onverſtaanbaar. Orde en ſchoonheid op te merken, vereischt, gelyktydig, een overzigt van het veele, met onderlinge vergelyking; en dat bezef is geenzins uitdrukbaar in ſtoffe, gedaante en beweeging. Het begrip van deugd vind nergens huisvesting; en het nevensgaand bewust zyn van het eigen Ik, van Perſoonlykheid, ſluit in volſtrekte en duurzaame *Eenheid* van wezen. De zedelyke Vryheid, het verheven vermogen om den wil te bepaalen, onafhanglyk van alle andere beweegreden, onafhanglyk van de geheele waereld, enkel naar het begrip van pligt, — de vryheid — verzeekert ons, door onmiddelyk gevoel, van de Enkelvoudigheid onzer Natuur.

Dit verbonden en wonderbaar Stelzel van zo veele werkende en lydende veranderingen kan, derhalven, onmooglyk beſtaan uit ſtoffe, of eigenlyk vereenigd zyn met ſtoffe, ten zy dan in dien zin, volgens welken men Ziel en Lighaam vereenigd pleegt te noemen. —— Dit leerſtuk te tellen onder de twyfelag-

tige,

tige ; — moet den zaakkundigen voorkoomen als eene gemaakte Zédigheid. —— Zy die het bygebragte niet verſtaan, zullen hen egter niet beſchuldigen van Hooggevoeligheid, na dat ze getuigen zyn geweest van onze algemeene vernedering, door de beſpiegelingen in de derde *Afdeeling* van dit, en in het tweede *Deel*.

DERDE HOOFDSTUK.

Tegenwerpingen gewogen.

Men verwagte hier geene optelling en beoordeeling van allerlei merkwaardige Waarneemingen, betreffende de Afhanglykheid onzer Ziele van de Stoffe. Elk opmerkzaam Mensch kan hier overbreed uitweiden, ook zonder behulp van Boeken. Ik kan voldoen, met dezelve ſlegts aan te roeren, en dan te herinneren, dat alle die bedenkingen in der daad tot een loopen, en zig ook gezamelyk oplosſen in de erkentenis van de merkwaardige *Wet der Overeenſtemming* tusſchen Ziel en Lighaam, geduurende den tyd van dit tegenwoordig Leven.

De Ziel, zegt men, is niet onderſcheiden van de Stoffe ; want haare vermogens groeijen en neemen af met het Lighaam ; zy deelt in alle toeſtanden van het zelve, in zó verre deeze de Herſenen aandoen. Men

lette op allerlei ſoorten van Krankzinnigheid; — op het verval van Geheugen, — op het Kindsch worden van ſommige Bejaarden, enz. enz. enz.. Groot is de invloed van genoteene ſpys en drank op de Ziele; haare kwaalen worden erger of beeter, door het gebruik van lighaamlyke Middelen, enz. enz. Ontelbaare uitdrukkingen, doelende op de geſteldheid der Herſenen, paſſen insgelyks op de Ziel.

De gantſche zaak koomt kortelyk hier op uit: — De gezonde of zieklyke toeſtand der Herſenen hangt af van gelykſoortige oorzaaken, als welke de toeſtand der overige deelen van ons Lighaam bepaalen. De Gewaarwordingen, *van buiten* opgewekt, hangen af van onze Zintuigen, of wel van 't geen 'er agter is in onze Herſenen. Door belemmeringen hier in, lyden de inkomſten der Ziele. Op dezelfde wyze moet aan iedere werking *van binnen*, aan overdenking, verbeelding, gevoeligheid, — eene juist bepaalde verandering in de Herſenen beantwoorden. Dus kan men, door ſterk denken en aangedaan zyn, ſtomp en zelfs duurzaam mal worden. Door verſtandelyken arbeid, gevoelt men de vermoeinis niet minder, dan op die beveelen van den wil, welke eindigen in lighaamlyken arbeid, en dan te rug werken, om te eindigen in gevoel van afmatting. De Ziel wordt tegengehouden en mag het Lighaam niet vooruit loopen. Dit is de Goddelyke vaſtſtelling ten aanzien der leevende op Aarde. Alles loopt uit op de wet der gelyktydigheid en ſamenſtemming van de wyzigingen der geeſtelyke

en

en der ſtoffyke zelfſtandigheid. Deeze wet ſtaat onbeweeglyk vast; en de Ziel is daar aan nu onderworpen, met die zelfde naauwkeurigheid en beſtendigheid, met welke alle ſtofdeelen genoodzaakt worden tot gehoorzaamen aan de wet der zwaarte. De ondervinding maakt de wet der overeenſtemming bekend aan de opmerkzaamen, en, door hier op te wyzen, vervallen alle die Tegenwerpingen.

Ten dienſte der ongeoefenden, zal ik dit eenigzins zoeken op te helderen, door eene niet geheel ongepaste Gelykenis. De dringende Veer of het trekkend *Gewigt* is de eenige Natuurkragt of bezieling in het Uurwerk. Al het overige is ſlegts lydelyk en *werktuigig*. Het Gewigt poogt ſteeds naar beneeden te daalen; doch zit vast gehegt aan het bepaalend Werktuig, naar welks beweeging het zig alleen moet ſchikken, kunnende niet daalen, dan in eene juiste overeenkomst met den gang van het Raderwerk. De *Slinger* is eene regelende belemmering: dezelve moet niet te kort of te lang zyn. By den Slinger kunnen wy vergelyken den ſtaat der gezondheid van onze Herſenen. Zy, die nooit nagedagt hebben over een Uurwerk, zouden zig kunnen verbeelden, dat de ſlinger een beginzel is van werking; om dat het Gewigt gemeenlyk niet zwaar genoeg is tot het opligten van den rustenden Slinger, en om dat zy het ſlingeren veel duidelyker zien, dan het daalen van het Gewigt. Dezulken mogen dan letten op de gevulde Zeilen aan de Wieken van den Windmoolen; om het Gewigt by

den *Wind*, en den Slinger by den *Vang* te vergelyken. Voorts moet men indagtig zyn; dat alle gelykenisſen gebrekkig blyven, of kwalyk overgebragt kunnen worden. Het tegenhouden van den Slinger, door uiterlyke kragt, en de gevolgen daar van moeten niet toegepast worden op vernietiging van het leven der Ziele, door den ſtilſtand van het ſtervend Lighaam; want, als men den Slinger geheel wegneemt, ſnelt het opgewonden Gewigt ongemaatigd voort, met geweldiger ſchuuring der deelen van het Werktuig. En het verbreeken van de Snaar doet het bezielend Gewigt, in teugelooze vryheid, wegvallen, met eene verſnellende beweeging.

DERDE AFDEELING.

Het overblyven der Ziele.

Het voortduuren van alle zelfſtandigheden, en dus ook van de Ziel, hangt altoos af van het Goddelyk welbehaagen. Het aanblyven of vergaan der Ziele, ſtaat zekerlyk onder eene Natuur-wet, onder eenen eenpaarigen Regel van die aanbidlyke Beſtellingen, welke wy onmogelyk van vooren ontdekken, door Natuur- of Zielkundige Redeneeringen. Dus kan dit overblyven nooit volſtrekt worden betoogd. Maar wy voldoen aan onzen pligt, en bereiken ons oogmerk,

merk, door aan te toonen, dat de ſlooping van het gantſche lighaam niet natuurlyk kan veroorzaaken den ondergang der Ziele. Uit het voorige blykt onmiddelyk, dat geenerlei verplaatſing of ontbinding van Stofdeelen, noodwendig en uit eigenen aart, ten gevolge kan hebben de vernieling van het onſtoflyk Beginſel, 't welk in ons denkt, en daar van bewustheid heeft.

Gemeenlyk wordt dit Bewys aldus ingerigt: De Ziel is eene enkelvoudige zelfſtandigheid; zy heeft geene deelen; dus kan dezelve niet vergaan door wegneeming of omzetting van deelen; maar alleen door eene *vernietiging*, welke geen uitwerkſel kan zyn van het ſtoflyke, en waar van wy ook geene voorbeelden aantreffen in de gantſche Natuur. Ook zou die vernietiging, in één oogenblik, geheel volbragt moeten worden.

Sommigen vermoeden, dat men zig aldus eenigzins kan misleiden, door de benaaming van *enkelvoudige Zelfſtandigheid*, zo dat wy dezelve heimelyk vergelyken by een Mathematisch Punt, zonder uitbreiding of deelen. De Heer KANT, altans, meent de mogelykheid te begrypen van eenen trapsgewyzen ondergang, noemende de Ziel, in plaats van Zelfſtandigheid, *Kragt*. Men paſt naamelyk eenige *Grootheid* toe op de Ziel. In het oogenblik der ontfangenis, of vier maanden laater, is de Ziel zo groot niet, als na eene halve Eeuw van wysgeerige beoefening. Doch deeze Grootheid is niet eene uitgebreide (*extenſiva*),

maar ingepakte (*intenſive*) Grootheid; eene Grootheid van hoedaanigheden, welke wy by Graaden pleegen af te meeten. By Graaden of Trappen, zou de Ziel, in alle haare vermogens, kunnen afneemen; zo dat de gantſche kragt allengskens moest verdwynen. —— Men zou aan deezen diepzinnigen Denker kunnen vraagen: of de Denkkragt zou kunnen opgeklommen zyn uit het *Niets*, zonder eenigen *ſprong*, door werkelyk een *oneindig* Getal van Graaden te doorloopen; en of dit kan geſchieden, door oorzaaken in de waereld der Stoffe of Verſchynzels, of ook in de waereld der Zaaklykheden?

Doch het is niet noodig, dat wy ons tans veel langer ophouden by de bedenking van dit Opperhoofd der nieuwe Wysbegeerte; voor zo verre dezelve enkel ſtrekte om te beduiden de *Mogelykheid* van den trapsgewyzen ondergang der Ziele, terwyl wy allen erkennen, dat die vernieling oogenblikkelyk, door God, kan voltooid worden. 't Geen buiten de Ziel, in het ſtoflyke, gebeurt, kan, in beiderlei onderſtelling, eeven weinig de natuurlyke en noodwendige oorzaak zyn van de vernieling eens beſtaans, 't welk geenzins van de ſtoffe kan afhangen. —— Men bekommert zig eevenwel over gebrek aan vastheid van beſtaan, ten aanzien eener kragt, welke niet geſteund wordt van iets zelfſtandigs. Ik moet bekennen, dat de naam van enkelvoudige zelfſtandigheid myn denkbeeld niet veel kan ophelderen, en dat ik my zelven eenigzins wantrouwe, wanneer men my uitdaagt, om, over dit onder-

onderwerp, te ſchermen met zulke afgetrokkene woorden, als, *Subſtratum*, *Subſtantia* en *Accidens*, *Subjectum* en *Praedicatum*. —— Laaten wy het oog houden op ons *Belang*. 't Is, immers, genoeg, dat de Ziel, na de ontbinding, kan denken, en perſoonlyk blyven, met bewustheid van haar zelve; want deeze bewustheid verzeekert my zo ſterk van myn geheel en daadelyk aanweezen, als ik van eenig ding in het Heel-Al ooit verzeekert kan worden. Noem dit *Iets* vryelyk kragt. Deeze kragt is in wezen gebleeven. Is daar toe geen *Subſtratum* noodig; dan hebben wy ons, over dat Gemis, ook niet verleegen te maaken. Doch is het 'er volſtrekt noodig; dan is het *Subſtratum* 'er ook zo zeeker als de kragt beſtaat. —— Mogelyk zou iemand tegenwerpen: de zwaarte-kragt neemt af en toe naar den afſtand van het aantrekkend middenpunt; en het vuur kan de veerkragt gantſchelyk uitdryven: zo dat veranderingen in het ſtoflyke oorzaaken kunnen zyn van vermindering of vernietiging der kragten, ſchoon niet der zelfſtandigheden. Wy antwoorden: dat de Natuur-kragten geen afgezonderd beſtaan hebben, als *individueele* Wezens, tuſſchen God en de ſtoffe geplaatst, maar beſtendige bepaalingen zyn van den Goddelyken wil tot werken op Lighaamen, naar zekere voorwaarden en omſtandigheden in het ſtoflyke. Zo dat men dit in geenen deele, ook niet *analogisch*, kan overbrengen op eene kragt, die binnen zig zelve werkzaam is, in zulke

ke Bezigheden van denken en gewaarworden, welke in de ſtoffe en ſtof-kragten onmooglyk kunnen vallen (*d*).

(*d*) On cherche à déturire nos esperances, en esſayant de montrer que l'ame est matèrielle, & qu'elle doit être asſimilée à tout ce qui périt ſous nos yeux; mais ce ſont les formes que nous voiyons changer & défaillir: la force vivifiante ne perit point: c'est peut-être à cette force que l'ame resſemble; mais avec cette difference, qu'étant compoſée de la memoire, de la réflexion & de la prévoiyance, elle n'exiſte, elle n'eſt elle même, que par une ſuite & par un enchaînement, qui forment l'attribut diſtinctif & le caractere particulier de ſon esſence; il s'enſuit qu'elle ne peut pas être généraliſée, comme la force aveugle & ignorante, qui amime d'une maniere uniforme toutes les végétations; mais que chaque ame est, en quelque maniere, un monde à elle ſeule, & qu'elles doivent conſerver ſéparément une identité d'interêt, & une conſcience de leurs précédentes penſées. NECKER, *de l'importance des opinions religieuſes*, *Chap.* XI.

TWEEDE

TWEEDE DEEL.

De Staat na den Dood.

De overblyvende Ziel kan koomen in eenen Toeſtand, welke, over het geheel genomen, eeven goed is als de tegenwoordige. Ook kan ze haar Leven verbeeterd of verergerd vinden in veelerlei opzigten. Dit geeft ruim zo veel grond tot vreezen als tot hoopen. Geheel ſlaapende en allezins werkeloos te worden is niet beeter dan de Vernietiging. De *Staat* na den Dood is alzo het belangrykst gedeelte van dit Onderwerp.

EERSTE AFDEELING.

Natuurkundige Overweegingen.

Zo dra de beweegingen des Dierlyken Levens ophouden, ſchikken zig alle vogtige en weeke deelen des Lighaams tot eene ſpoedige Verrotting.

Binnen eenen korten tyd, welken wy egter niet te naauw moeten bepaalen, kruipt het bederf voort ook tot het binnenſte der Herſenen, tot aan dien ſamenloop, alwaar de werkingen der Zenuwen, uit de Zintuigen voortkoomende, onderſteld worden te eindigen. Doorgaans noemt men het allerverfynst werktuig, 't welk men zig aldaar voorſtelt, het *algemeen Zintuig*, of de zitplaats der Ziel. Wanneer alles, wat buiten dit zintuig is, geheel onbekwaam wordt tot de voorige dienſten, 't zy dat dit zintuig zelve in 't verderf wordt ingewikkelt, of ſlegts afgezonderd van de groove deelen, — dan eindigt ook alle onderſcheidende betrekking van onze Ziele tot dit nuteloos bekleedſel, 't welk haar voortaan niet nader is, dan de overige ſtoffen in de Natuur. Men noemt dit de *ſcheiding* van Ziel en Lighaam. Nu vraagt men gereedelyk: wordt dan ook tevens het algemeen Zintuig ontbonden, zo dat de Ziel gantſchelyk worde ontkleed? De ondervinding kan deeze vraag niet beantwoorden; en dus geeft dezelve aanleiding tot twee Onderſtellingen.

EERSTE

EERSTE HOOFDSTUK.

De Ziel bekleed.

Indien de ontbinding der ſtoffe onbepaald voortging, zou de omloop der Natuur allengskens geſtoort worden. Zekere vaste Regelen bepaalen de ontbinding der ſtoffen; zo dat dezelve niet verder opgelost worden dan tot byzondere Grondſtoffe of *Elementen*, die nog onderſcheidende Eigenſchappen bezitten. Men kan ontbondene Metaalen herroepen tot den voorigen ſtaat. De verrotting der dierlyke en groeijende Lighaamen dringt niet dieper door, altans voor een gedeelte, dan dienſtig is om wederom te verryzen in volgende Geſlagten. Dus zyn 'er dan *Natuurlyke* (*Atomi*) *Ondeelbaaren*, Stofdeeltjes, naamelyk, welke niet verder ontbonden kunnen worden door die kragten, welke metter daad in de Natuur voorkoomen. Misſchien is het algemeen Zintuig zulk eene Atomus. Sommigen tragten dit waarſchynlyk te maaken, door te beweeren, dat het algemeen Zintuig onvermeerderd en onverminderd gebleeven moet zyn, by de geduurige vervloeijingen onzer overige deelen; om ſteeds overeen te ſtemmen met de blyvende bewustheid onzer Perſoonlykheid. Dit is het geliefkoosd Denkbeeld van den vermaarden SULZER en eenige anderen.

Met veranderen, aflaaten en byvoegen, zullen wy dit eenigzins ontwikkelen. Dit fyn en onzigtbaar lighaam is voor onze Ziel de geheele waereld, en kan, voor haar, Hemel of Hel worden, door onbezefbaar kleine veranderingen. Maar hoe zal de toeſtand van dit zintuig gewyzigd, hoe zal het aangedaan worden, na het derven van het groote Lighaam, welks konſtige zintuigen dienden tot voorbereiding van die indrukſels op het algemeen zintuig, met welke de gewaarwordingen der Ziele overeenſtemmen? Schynt de toeſtand der Ziele niet zeer behoeftig, zo lange dit zintuig geene andere ſtoffe aanneemt tot nadere gemeenſchap, en tot uitbreiding van het Geheel? Doch alle Element-ſtoffen ſtaan onder eenige wetten van Aantrekking en Afſtooting; en 'er zyn byzondere Natuur-wetten, om de georganiſeerde en bezielde ſtofjes te ontwikkelen, of te bekleeden door aangroei, zo dat ze gebragt worden tot hunne eerſte Geboorte, en, daar na, tot aanmerkelyken wasdom. Zou men het ſterven niet mogen vergelyken by eene ontvangenis tot eene tweede Geboorte en verderen aangroei? Deeze dierbaare en werkzaame Schepzels blyven in het Ryksgebied des Allerhoogſten, die inrigtingen gemaakt heeft naar derzelver behoeften; zo dat gepaste ſtofdeelen zig daar meede vereenigen tot georganiſeerden aangroei, tot nieuwe en beetere Lighaamen, geſchikter om de Ziel in ſtaat te ſtellen tot het genieten van zig zelve en van het geſchapene, tot redelyke werkzaamheden en aangenaame gewaarwordingen. —

Om

Om dit alles waarſchynlyk te maaken, zoekt men hulp by de *Analogie*, meenende een voorbeeld te vinden in de Gedaantewisſeling der Gekorvenen. De overeenkomst is egter niet blykbaar; om dat de afwisſelende Lighaamen in Grootte weinig verſchillen. Men zou nader koomen, indien men kon weeten, dat ergens zwaarlyvige Rupſen waaren, die voor het bloot oog gantſchelyk ſcheenen te verrotten, terwyl het Microskoop een overblyvend Popje deedt vinden, voortbrengende een bykans onzigtbaar Vlindertje, 't welk opgroeide tot eene bekwaame Grootte om Eijeren te leggen, uit welke wederom dikke Rupſen voortkwaamen. —— Van weinig gewigt zou de Tegenwerping zyn, dat zulke verreezenen ons hier nimmer voorkoomen. Het Heel-Al is; immers, te ruim, dan dat wy zulke ontmoetingen met waarſchynlykheid konden verwagten. Een waardig en verſtandig Vriend, die hier over niets begeerde te beſlisſchen, ſtelde my eens het volgende voor by wyze van losſen inval: misſchien zyn de losgemaakte Ziel-bekleedzels terſtond onttrokken aan de Wet der zwaarte; misſchien zweeven ze van hier, volgens de Raaklynen der eevenwydige Cirkels, door eene beweeging, ontſtaande uit de daaglykſche omwenteling der Aarde. Misſchien bereiken ze alzo Gewesten, binnen welker Grenzen de aantrekking op hen begint te werken, om dezelve over te voeren naar gepaste Verblyfplaatzen. Dit geef ik over, zo als het my is meedegedeeld, zon-

der eenige bewyskragt te leggen in dit niet onbevallig ſpeelen der Verbeelding.

De meeste Menſchen zyn afkeerig van deeze Onderſtelling: om twee redenen. Voor eerst, meenen zy, dat een vry groot gedeelte der Herſenen vereischt wordt tot den bouw van het algemeen Zintuig; zo dat het zintuig zelve in de verrotting moet omkoomen. Doch het is nu bekend, dat niet alleen de Pynappel-klier, maar, ook, in verſchillende onderwerpen, elk gedeelte der Herſenen ontaart en bedorven kan zyn, zonder het veroorzaaken van merklyke belemmeringen in het gebruik van zielvermogens en zintuigen. Ten anderen, worden de meesten afgeſchrikt, door de verbazende kleinheid van dit bekleedend overblyfzel, als kunnende in zynen omtrek, geene *genoegzaame organiſatie* bevatten, om bekwaam te blyven tot de vereischte dienſten. Doch deezen ſchrik zouden wy gantſchelyk kunnen wegneemen, door eene Verhandeling over de *Deelbaarheid der Stoffe*. Gelyk de misdaadigen ſidderen op de vertooning van den Pynbank; alzo gevoelen myne wysgeerige Meedebroeders zo wel als ik zelve eene zekere rilling, wanneer men ons dreigt met alle de zwaarigheden die dit onderwerp drukken. Doch wy zullen dit treffen kunnen vermyden, en eevenwel het noodige tot het oogmerk, uit onze Geloofsbelydenis voordraagen. De volſtrekte eevenredigheid van de *porien* tot de vaste of *ſolide* deelen in de Lighaamen, is ons onbekend. De wanden der porien kunnen zeer *poreus* zyn, en

de

de wanden, van deeze poriën niet minder poreus. Onnadenkelyk verre kan dit voortgaan. Hoe verbazend weinig, derhalven, kan het solide zyn? Wie weet, of ons gantsche Zonnestelzel, zonder verlies van eenige stoffe, door enkele samendrukking, niet verkleind kon worden tot binnen den omtrek van een Hoenderey? Wy kunnen niet oordeelen over de digtheid of ondigtheid van het Goud. Men slaat het tot bladen, die een groen licht doorlaaten. Misschien kon dit blaadje uitgeplet worden tot een uitspanzel, 't welk alle zonnestraalen van de aarde afsloot, indien de samenhang niet verbroken werdt. Mogelyk kon het Zonnestelzel gebragt worden tot den omtrek van een' maatigen Lugtbol, door het verminderen der uitbreiding in de kleinere en kleinere deelen van ieder natuurlyke *Atomus*, behoudende in alles de voorige Organisatien en eevenredigheid der deelen. Het is mogelyk, dat men hier op inbrenge, dat wy zodanige verandering nimmer konden verneemen, en dat het inderdaad eeven weinig zou beduiden, als het onderscheid tusschen de Rust en Beweeging van het Heel-Al in de onbegrensde Ruimte. Het lust my niet hier over te twisten. Men begrypt gemaklyk, dat een stofje, welks middellyn staat tot de midellyn van den fynsten zandkorrel, als deeze staat tot die van onze Aarde, — ook een Zuid- en Noord-pool kan hebben, met tusschenliggende *Climaaten* Altoos blyft het getal der deelen, in welke de Almagt het breeken kon, grooter dan wy met de pen kunnen uitdruk-

drukken. Dit alles wordt nu aangeroerd, om elk volkoomen te overtuigen, dat een bekleedzel der Ziel, 't welk niet gezien kan worden door het kleinſte *Inſect*, ruim genoeg kan weezen, om eene organiſatie te bevatten, welke dieper is uitgewerkt dan de organiſatie van onze tegenwoordige lighaamen; zo dat altans onze ſcheidende Ziel zeer wel een bekleedzel kan behouden, werkzaam als de Zaadkiem, tot het ontwikkelen van een allerheerlykſt voortbrengzel.

TWEEDE HOOFDSTUK.

De Ziel ontkleed.

Naar myn vermogen, heb ik de voorige onderſtelling opgeſchikt. Geenzins wil ik ontſcheiden, of wy, met eene overweegende waarſchynlykheid, iets dergelyks hebben te verwagten. Dus ga ik nu over tot het onderzoek van het meest-aangenoomen Gevoelen, 't welk de menſchelyke Ziel gantſchelyk ontkleedt. Het denkbeeld van dien vreemden Staat is verbaazend. Is de Ziel geheel eenzaam binnen haar zelve beſloten, in eene waereld van Geesten en ſtoflyke dingen; zonder, door Gezigt, Gevoel of Gehoor, iets gewaar te worden van het ſtoflyke; zonder zig te kunnen ontdekken aan Geesten, of door deeze

deeze ontdekt te worden? Kan men zeggen, dat de Ziel eenige plaats beſlaat of nadere betrekking heeft tot het een dan tot het ander? Of wordt zy aangedaan door het geſchapene? Maar wy zien niet, hoe deeze invloeden bepaald, geregeld en behoorlyk afgepast kunnen worden. Is 'er geene bepaaling, dan wordt de Ziel overſtelpt door het menigvuldige, verbysterd door het onbekende, bedwelmd door het ſterke. Mogelyk is haar leven niet beter dan de dood. — Geheel anders, ondertuſſchen, wordt deeze ſtaat beſchreven door de hedendaagſche *Platonisten*. De Ziel is den kerker ontvloden, en verheugt zig in de volkomene vryheid. In dit leven werdt ze tegen gehouden in haaren vaart, door de logge ſtoffe; nu verheugt zy zig in beſpiegelingen, met de grootſte vaardigheid; zy herdenkt zelfs het lang vergeetene, en kent nu geene vermoeinis. Om dit te bevestigen, wordt het volgende bygebragt. De Ziel is eene werkzaame kragt. Dus kan dezelve nooit rusten; want de volſtrekte rust is vernietiging. Onderſtel een herleeven, na eenen volmaakten ſtilſtand van een enkel oogenblik; eeven goed kunt gy eenen ſtilſtand van duizend jaaren neemen; want het herleevende is een *andere* Ziel. Om zig te herkennen voor den eerſten perſoon, zou haar eene bedriegende bewustheid moeten ingedrukt worden. Ten aanzien van 't belang, het welk wy ſtellen kunnen in een volgend leven, koomt alles aan op de onafgebrokene voortduuring van perſoonlyke bewustheid. Zo deeze ontbreeken

zal, wordt het toekoomende *voor ons* geheel onverſchillig. Zegt iemand tot ons: gy zult overgaan in de grootſte Zaligheid; maar geen bewustheid overhouden van het aardſche leven. Dan antwoorden wy: dit beteken niets meer, dan dat *eenige Schepſelen* gelukkig zullen worden; want niemant onzer heeft eenige *redenen*, om zyn eigen Ik meer in het een dan in het ander ſchepſel te plaatzen. Daarom ook, kunnen wy de Dieren niet geluk wenſchen met de verwagtingen in het toekoomende, alſchoon men woordelyk ſtelde, dat hunne Zielen tot meerdere volmaaktheid zouden opklimmen; want hunne vermogens zyn niet genoeg ontwikkeld tot een bezef van verbondene toeſtanden, en zy zouden hun volgend leven niet by dit kunnen vergelyken; zo dat het onmogelyk *is hun* tegenwoordig lyden te *vergoeden* door toekomend genot. Nimmer is de menschlyke Geest in eenen ſtaat van eigenlyke ſlaap. Terwyl de inwerkingen van buiten ophouden, is hy altyd droomende; en, in het droomen, zyn de vermogens van verbeelding en redeneering in volle kragt, ſchoon de vertooningen niet overeenſtemmen met de verbondene werkingen en toeſtanden in de tegenwoordige waereld. En dit is ook de ſtaat van de meesten, die krankzinnig worden genoemd. Zy ontfangen ſlegts verkeerde *berigten;* maar zeer ſamenhangend en gevolglyk zynde redeneeringen en gemoedsbewegingen, welke daar op gebouwd worden. Wy hebben redenen om te gelooven, dat wy werkzaam blyven, in het ſlaapen niet alleen, maar

ook

ook in flaauwten. De ondervinding leert duidelyk, dat dit ſomtyds gebeurt. Wy weeten dus, dat het moogelyk is, dat zulks altyd gebeure. En dit blyft ſteeds aanneemelyk; dewyl geenerlei ondervindingen het tegendeel leeren. In het niet kunnen *herdenken* ligt geen bewys; want het herdenken hangt af van toevallige *Aſſociatien* der denkbeelden. Die zig tot ſlaapen begeeft, met een ſterk verlangen tot ontwaaken op een zeeker uur, zal doorgaans tydig wakker worden. Wy worden niet geſtoord in den ſlaap, door gewoone en bekende gerugten; terwyl wy egter opgewekt kunnen worden, door een vreemd geluit, al is het nog zo zwak, ja zelf door het ſtilſtaan van den ſlinger in het Uurwerk op de ſlaapkamer. Terwyl wy zittende ſluimeren, weeten wy ſomtyds zeer zeeker, dat onze gedagten verzeilden; en egter maakt de ſtoornis van een oogenblik ons onbekwaam om den draad weeder op te vatten. Zy, die, 's morgens, verzeekeren, dat ze niet gedroomd hebben, hooren ſomtyds, op den middag, eene vertelling, welke den Droom doet te binnen ſchieten. —— By deeze overbekende zaaken kan ik my niet langer ophouden.

DERDE HOOFDSTUK.

Beoordeeling en Besluit.

De twee voorige Hoofdstukken behelzen de hoofdsomme aller Zielkundige Gisſingen, die reeds gemaakt mogten zyn of gemaakt zullen worden. Wy beſchouwen dezelve onzydig, en houden ons verzeekerd, dat alle die bedenkingen bloote Gisſingen zullen blyven, by allen voortgang in de menschlyke kundigheden. 't Geen wy Platonisch noemden, vertoont zig niet onaanneemlyk; maar het reikt ook niet verre. In de Zielen der Kinderen is geen voorraad ter bewerking opgelegd; zo dat zy weinig genot kunnen hebben van hunne aanſtaande vryheid. Ook laat deeze onderſtelling ons volkoomen in het duister ten aanzien der gewaarwordingen, welke wy van buiten ontfangen. De zogenoemde Vereeniging van Ziel en Lighaam in dit leven, hangt gantſchelyk af van eene ſtellige Wet. Wy hebben geenen grond om een Beſluit af te leiden, uit deezen eerſten ſtaat, ter beſtemming van den ſtaat der Afzondering. Over 't algemeen mogen wy aanneemen, dat ook de volgende ſtaat bepaald zal zyn door gepaste Natuur-Wetten. Met onzen overgang, begint, voor de Ziel, eene *nieuwe*

orde

orde van dingen. De *Byzonderheden* van *wat* en *hoe* zyn zo geheel vervreemd van onze tegenwoordige bevindingen, dat wy daar van niets, dat eenigzins gepast is, kunnen voorſtellen, ook niet door 'er naar te raaden, of by wyze van bloote onderſtelling. Misſchien zou een Bewooner der onzigtbaare Gewesten zig vrugteloos vermoeijen, indien hy ons verlichten wilde omtrent het hoedaanige der Byzonderheden; dewyl dit waarſchynlyk niet verſtaanbaar gemaakt kan worden. Het moet ons genoeg zyn, dat wy in het algemeen de Mogelykheid opmerken van voortduuring, gewaarwording en werking na den dood des Ligbaams; en dat wy tevens gerust mogen zyn, in het vertrouwen dat niemand in ſtaat is om deeze overtuiging uit te roeijen. —— De *Idealisten* kunnen dit niet verder brengen, door analogiſche redekaveling. Als wy de gewaarwording hebben van zien, hebben wy tevens de gewaarwording van welgeſtelde en geopende oogen. Wanneer het ons toeſchynt, dat de oogen ongeſteld of geſloten zyn, dan misſen wy ook de aanſchouwing van Natuur en Konst. Is 'er geen eigenlyk verband van oorzaaklykheid in 't geſchapene; 'er is eevenwel een verband van Teekenen, eene vaste geregeldheid in het nevenbeſtaan en opvolgen der Verſchynzels, eene wet van gewaarwording. Zy begrypen eeven weinig als wy, wat 'er te beſluiten valle uit het verſchynzel van te *ſterven*, en hoedaanig het verſchil zy tuſſchen de Natuur-Wetten voor dit en het volgende Leven.

Het genoegen, 't welk ontſtaan konde uit alle deeze Beſpiegelingen, wordt eenigzins verdoofd, door het denken over de Mogelykheid der *Gemeenſchap* tuſſchen de zigtbaare en onzigtbaare Waereld; terwyl alles wat de ondervinding ons opleevert, eene volſtrekte Affcheiding ſchynt aan te duiden, eeveneens als of de rykbevolkte Gewesten geen aanwezen hadden onder het geſchapene. De ontkleedde of bekleedde Zielen kunnen, misſchien, onze Aanſchouwers weezen; maar zy ſchynen geene middelen te hebben, om zig aan ons te ontdekken; om op onze Ziele te werken, het zy onmiddelyk, of door tuſſchenkomst van het ſtoflyke. Wy brengen de verhaalen van Verſchyningen en Gezichten gemeenlyk op den lyst van Bedriegeryen of van dwaaze Verbeeldingen, alſchoon de ſchrandere BAXTER ernſtig beweert, dat die Geesten invloed hebben op onze Droomen. —— De Opperheer van alles kan wyze redenen hebben, om deeze Gemeenſchap te beletten. Wy kunnen hier uit niets beſluiten. Natuurkundige Redeneeringen zullen ons niet verder brengen.

TWEEDE

TWEEDE AFDEELING.

Zedekundige Bedenkingen.

Het wandelen, by ſcheemerlicht, op ongebaande wegen heeft ons vermoeid; zo dat wy nu nederzitten, en zuchtende uitroepen: zouden wy ook kunnen gisſen naar de Goddelyke Oogmerken? Vinden wy geene aanduidingen in onze Geeſtelyke Natuur? Zouden wy iets kunnen afleiden uit onze Lotgevallen op Aarde? By deeze vraagen moeten wy een weinig vertoeven, en dan beſluiten met beproevende Overdenkingen.

EERSTE HOOFDSTUK.

Voorſtellen.

In de Zedekundige Bedenkingen, ſchynt zig eene groote verſcheidenheid te vertoonen; doch by het naauwkeurig overzien, zullen wy bevinden, dat dezelve gebragt kunnen worden, tot de drie volgende Hoofdzaaken.

Oogmerk

Oogmerk Gods. Men kan het niet overeenbrengen met onze denkbeelden aangaande de Volmaaktheden des Allerhoogſten, dat de Menſchen voortgebragt zouden zyn, om verdelgd te worden, na dit kortſtondig beſtaan. Men kan aldus niet antwoorden op de Vraag — weegens het Oogmerk Gods in het bevolken van dit Aardryk. Dit Raadzel is niet op te losſen. By alle Volken en Geſlagten, is het genoegen met leed doormengd. 't Is te bezwaarlyk eenen overſlag te maaken, om de gemiddelde overmaat van genoegen voor elk Sterveling te vinden. Ook wordt die overmaat zelve nog betwist. De Hoop verſterkt ons; doch eindigt in teleurſtelling. T. ROUSSEAU beweerde den nadeeligen invloed van Konſten en Weetenſchappen. Voor hem, die zig ſtreelt met de uitzigten van den Godsdienst, is die Leere verwerpelyk; maar de wederlegging valt moeijelyk, wanneer wy den Dood beſchouwen als de uiterſte grenspaal. Alles loopt beeter los, wanneer wy aan de menſchen vryheid toekennen, en dit Leven beſchouwen als een ſtaat van Voorbereiding; dewyl alsdan, onder het beſtuur der Voorzienigheid, ook de rampen zelve zeer dienſtig kunnen worden tot geneezing en Zaligheid.

Volmaakbaarheid der Ziele. Verwonderlyk is onze Opklimming, in het kort beſtek van zestig of zeventig jaaren. Dan weeten wy nog weinig; maar wy zyn bekwaam tot leeren. Wy kunnen vraagen voorſtellen over de Godheid, de Schepping en de Eeuwigheid.

Wy

Wy zouden onderwys aanneemen, indien ons geene Onderwyzers ontbraaken van eenen hoogeren rang. Dit zou verder en verder kunnen voortgaan. Ons verlangen is uitgeſtrekt naar die hoogere Weetenſchap; wy wenſchen over te blyven, en bidden om onſterflykheid. Wy hebben eenen aanleg tot Deugd. Wy kunnen begeerig zyn naar vordering, en ſterk bekoord worden, door het afbeeldzel eener geſteldheid; welke zegepraald over alle Aanvegtingen, en ſteeds werkzaam blyft naar de regelen van pligt en Goddelyk welbehagen. Is de gevorderde Ziel niet waardiger dan alle doode ſtoffe? Is ze nu niet voortreflyker dan in het eerſte oogenblik van haar beſtaan? Zou God ons laaten opklimmen tot zekere trappen van Volmaaktheid, met eene geſchiktheid tot hooger opſtygen; om ons dan te verdelgen, en te doen opvolgen door anderen, die nooit verder zullen koomen? Neen: de Vader der Lichten wil de vlamme des Levens niet ontſteeken, om dezelve geduurig weder uit te blusſchen.

Eevenredigheid onder Lotgevallen met het Zedelyke.

Zeer bezwaarlyk is het eene begrooting te maaken van de Deugd en het Genoegen in eenig byzonder Voorwerp. Wy zyn eevenwel genoegzaam verzeekerd, dat de Eevenredigheid dikwils ontbreekt. Wy kunnen niet twyfelen aan het beſtaan van waarlyk booze Menſchen, welke wy veroordeelen zouden, ook na dat wy hun binnenſte hadden doorgezien. Sommigen van dezelve hebben gezondheid en voorſpoed

genoten in lengte van dagen, met weinig overlast van een ontwaakt Geweeten. Onder de beroemden, waren ongetwyfelt eenigen, die veel geluk hebben opgeofferd aan de betragting van pligt, die het Leven voor de Deugd hebben gelaaten, en geſtorven zyn als opregte Martelaars voor den Godsdienſt. By dit alles hadden ze, nevens anderen, hun aandeel in de rampſpoedige Lotgevallen, of werden nedergedrukt door eene zwaarmoedige geſteltheid. Gewisſelyk geeft dit overzigt eenige aanleiding om eenen ſtaat van vereffening, na deezen, te verwagten.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Beproeving.

Wanneer men de kragt deezer Voorſtellen op de Proeve brengt, ontmoeten wy de verſchillende grondbeginzels en heerſchende Leerſtelzels, die daar op invloeijen. De Schryver heeft hier in wel eene keuze gedaan voor zig zelven; maar hy wil het Leerſtuk aller Gezindheden niet afhangelyk maaken van zyne byzondere gevoelens, welke hy dan ook in het breede zou moeten verhandelen. Hy zal zig daarom bepaalen tot eene eenvoudige aanwyzing van het verband, in welke die Voorſtellen ſtaan met eenige voornaame Leeringen, waar over men, waarſchynlyk, nog zeer lang zal redentwisten.

In

In het geſchapene ontmoeten wy veel, waar van wy het Oogmerk niet kunnen giſſen; het lyden der Dieren, by voorbeeld, drukt zwaar op het gemoed van den Wysgeer. Het Bewys uit de Volmaakbaarheid verzwakt niet weinig, op de aanſchouwing van den daadelyken toeſtand der Menſchen. By veelen ontbreekt de zugt tot die Weetenſchap, welke onze natuur verheft. By anderen, gaat de uitbreiding des Verſtands gepaard met eenvoudigheid van Hart. Deeze zyn ſchandvlekken der ſchepping; en het beſtaan onwaardig. Ook verlangen ſommigen geen volgend leven; dewyl ze zig zelven veragten, en walgen van hun aanweezen. —— Wegens het overige zyn de gevoelens verſchillende, naar het onderſcheid der gedagten over *het Zedelyke* by God en Menſchen. Wy zullen, daarom, de opmerkzaame Leezers tot twee hoofd-ſoorten brengen; met vryheid voor een iegelyk tot nadere bepaalingen en gepaste uitzonderingen, en met verlof voor ons zelve om hen te mogen noemen *ſtrenge* en *zagte* Zedekundigen.

Strenge Zedekundigen redeneeren aldus. God is *heilig*. Dit beginzel bepaalt zyne Beſluiten. Hy begeert zedelyke goedheid in het Schepzel, en, niet dan in verband hier meede, wil hy hun geluk. Voor de Overtreeders beſtemt Hy ſtraffe; als een laatſte einde; om dat zy ſtrafwaardig zyn. Dus kan de Vroome zig de Godheid met blydſchap voorſtellen, niet ſlegts als een werktuig tot zyn voordeel; maar ook als een voorwerp van Hoogagting, Eerbied en

Aanbidding. Tusschen het Zedelyke en het Natuurlyke is eene volstrekte Ongelykaartigheid. Deugd en Zonde verschilt gantschelyk van genoegen en smart. Het bezef hier van is natuurlyk in den mensch. Veelen noemen het *Geweeten*, eenigen *Zedelyk Gevoel*, anderen bevel-geevende of *praktikaale Reden*. Zonder iets toe te geeven aan Belang, eischt deeze reden de betragting van pligt, en verbiedt onregt. *Zodaanig* heeft God ons gevormd; dus is die Aanwyzing eene *Wet* van den Opperheer, beveelende steeds het Regt, met verzaaking, des noods, van genoegen op Aarde, van leven en Naroem. Dewyl, nu, de Zaligheid gepast is voor de Heiligheid; zo geeft de Schepper, hier door, tevens te verstaan, dat de Getrouwen geene redenen zullen vinden, om zig over Hem te beklaagen, en dat Hy hen zeekerlyk schaadeloos zal stellen in een volgend Leven. —— In het afgetrokkene beschouwd, is deeze verzeekering sterk; maar ze is niet troostelyk in de Toepassing; want alles, wat niet geschied met de zuiverste oogmerken, heeft, in zo verre, geene zedelyke waarde: en het meeste heeft onwaarde, of stellige wanverdienste. De beste Mensch, die inziet in deezen Spiegel, welke niet vleit, wordt diep vernederd. Op het doodbed durft niemand zeggen: myne Ziele is zo bekoorlyk, zo agtbaar, zo waardig te leeven, dat haare verdwyning te bejammeren zou zyn, en God verpligt is om haar te behouden. Veel eer zal iemand zeggen: de eenige vryheid, welke ik nu durf neemen, is — te bid-

den

den om de genade der vernietiging. —— Dit leidt tot eene nieuwe gevolgtrekking. Indien de Regtvaardige naauwelyks wordt behouden; waar zal dan de Godlooze en de Zondaar verſchynen? Zeekerlyk moet hy overblyven, om ſtellig geſtraft te worden. —— Uit deeze donkere Wolk, ſchiet eene heldere Lichtſtraal. Zullen 'er menſchelyke Zielen overblyven tot ſtraffe; is het dan niet te hoopen en te vermoeden, dat God een betaamend Middel heeft gevonden, om ook menſchelyke Zielen ter Zaligheid te bewaaren; zo dat wy de verwagting van een volgend Leven algemeen mogen ſtellen?

De zagte Zedekundigen zyn onderling meer onderſcheiden. Zy zullen zig echter, min of meer, in deeze Afbeelding kunnen vinden. Het algenoegzaame en volzalig Wezen is genegen tot het *meededeelen van Genoegen.* Dit is het eenig Oogmerk der Schepping en Voorzienigheid. Voor zig zelven kan God niets begeeren. De menſchelyke geſteldheden, op zig zelve genomen buiten aanmerking der Gevolgen, zyn Gode onverſchillig; maar Hy verſpreidt zo veel geluk, als de vatbaarheid zyner Schepzelen toelaat, en beſtaanbaar is met het algemeen best der groote Huishouding. De Goddelyke Beveelen zyn liefderyke Raadgeevingen tot ons eigen voordeel. Het in agt neemen van dezelve is wysheid; het verwaarloozen is dwaasheid. De Deugd is verbonden met Gelukzaligheid, en de Ondeugd met Elende; wil men dezelve eevenwel onderſcheiden; dan zou men de Deugd als

het Middel, en de Gelukzaligheid als het Einde moeten voorſtellen. De natuurlyke gevolgen maaken de bedryven zedelyk goed of kwaad. Dus koomen 'er geene vergeldingen te pas, ten zy men dien naam wilde geeven aan de natuurlyke uitwerkzels ten opzigte van den Bedryver. De nadeelige gevolgen worden eenigen tyd toegelaaten, niet zo zeer tot voorbeelden ter afſchrikking, als wel om de Overtreeders, door kastyding, te onderwyzen, zonder eenige ſtellige ſtraffe. Ook is geen Mensch zo bedorven, of de Almagt kan hem goed maaken, leidende hem door ſtanden, welke hem behoorlyk oefenen, en geſchikt kunnen maaken tot de ſamenleeving. Gods eindelooze Goedheid doet ons verwagten, dat de ſlegten goed gemaakt, de goeden volmaakter, en allen te ſamen, eindelyk, voor eeuwig zalig zullen worden.

Wy zullen ons oordeel niet tuſſchen beide ſtellen; maar wy beſluiten met het verhaal van eenige opmerkingen. De Volksſtem, geloof ik, in haar geheel opgenomen, begunſtigt de ſtrengen. Mogelyk werkt het Geweeten hier in ſterker dan de Beſpiegeling. Het ſtelzel der zagten vereischt eenige Wysbegeerte; om dat de verſchynzels in de Waereld, in den eerſten opſlag, daar meede niet ſchynen overeen te ſtemmen. Ook is 'er iets moeijelyks in het denkbeeld eener Goedheid, die de Almagt in dienst neemt, en eevenwel niet volkoomen ſchynt te ſlaagen. Zy, die alleenlyk met het natuurlyk gezond verſtand raad pleegen,

gen, zullen, mogelyk, uit het een en ander, iets overneemen. —— Ondertusschen blyft de verwagting van eenen toekoomenden Staat. Dezelve heeft altyd en overal geloof gevonden, en ook eenige werking gehad op de gemoederen der Menschen. Tot volkoomene geruststelling, behoeven wy allen eene OPENBAARING van den Raad des Heeren tot onze Zaligheid. Deeze Openbaaring moet geschikt zyn, zo wel voor den Daglooner, die het Gras afmaait, als voor den Wysgeer, die peinst over de werkzaamheden der *Monaden*. De gesteldheid van Hoofd en Hart, waar in dat geopenbaarde ons aantreft, zal zeekerlyk invloed hebben op de maate van ons Geloof, op onze Regelen van Uitlegkunde, op onze ontdekking van kenmerkende Hoofdleeringen, en op het bestuur van Gemoed en Wandel. Laaten wy dan toezien op ons zelve, en ons geduurig in de Zelfskennis oefenen.

ANTWOORD

OP DE

VRAAG,

ZYN ER VOLDOENDE BEWYZEN VOOR DE ONSTOFFELYKHEID DER MENSCHELYKE ZIELE? ZO JA, WAT KAN MEN ER UIT AFLEIDEN, TEN OPZIGTE VAN DERZELVER DUURING, GEWAARWORDING EN WERKING, NA DEN DOOD DES LIGHAAMS, IN HAAREN AFGEZONDERDEN STAAT?

DOOR DEN WEL-EDELEN HEER

JAN ROCHUSSEN,

SECRETARIS DER VRYHEID VAN ETTEN, BARONNIE VAN BREDA.

Aan wien de Eerſte ZILVEREN EERPRYS door de Heeren Directeuren van TEYLER'S NALAATENSCHAP is toegeweezen.

VERHANDELING

OVER DE

ONSTOFLYKHEID EN ONSTERFLYKHEID DER MENSCHLYKE ZIEL.

WEL EDELE HEEREN!

Zo 'er ooit eene Vrage wierd voorgeſteld, welker oplosſing den redelyken mensch voegzaem, en den onvolmaekten ſterveling belangryk geoordeeld kan worden; het is deze: Wat hy is? Wat hy eenmael zyn zal? —— Geen bewust wezen van mindere geleerdheid, geen overtuiging van gebrek aen welſprekenheid, geen wanhoop op den Eerprys konden my, dit in aanſchouw nemende, wederhouden, om my zelve in de beſchouwing van den mensch te verdiepen, en, met de aenbieding van den uitſlag mynen poogingen U Wel Edelens keuze in deeze welmeenend toejuichende, my zelve in eene loopbane te begeeven, daer het zelve eer is, de aggerſte bevonden te worden.

De voorgeſtelde Vraeg verdeelt zich van zelve in twee deelen, waar van het eerſte behelzen moet eene toets der bewyzen, voor de onſtoflykheid der Ziel bygebragt, en het laetſte eene opgave der gevolgen, daer uit, ten opzigte der Ziel in den afgezonderden ſtaet, voortvloeijende; deeze verdeeling volgende, maken wy, kortheid en klaerheid tot ons doelwit ſtellende, en dus alles, wat niet ter zake dient, ter zyde latende, terſtond een aenvang met de behandeling van het Eerſte Deel.

EERSTE AFDEELING.

„ Zyn 'er voldoende bewyzen voor de onſtoflykheid „ der Menſchelyke Ziel?

§. I.

Wanneer men met vasten tred in het oplosſen dezer Vrage wil voortgaen, zal het boven alles noodig zyn, geene ſtap, dan met de uiterſte omzigtigheid, aentevangen, geen woord te gebruiken, waer van de betekenis niet volkomen bepaeld zy, en het zal des niet overtollig gerekend kunnen worden, iets over de woorden, in dit gedeelte der Vrage voorkomende, te zeggen, en daer door derzelver betekenis eenigermate toetelichten.

Van

Van welk ſoort, vraegt men in de eerſte plaets, zyn de bewyzen, die men hier voldoende noemen kan?

't Is waer, in verre de meeste voorvallen deezes levens moeten wy ons vergenoegen met, en onze handelingen gronden op zulke bewyzen, die, om dat ze ſlegts uit de overeenſtemming (*Analogie*) zyn afgeleid, of op onvolmaekte en min algemeene grondwaerheden berusten, niet dan eene meerdere of mindere mate van waerſchynlykheid aen de zaek kunnen byzetten. —— Wy kunnen geene ſpyze nuttigen, of het is ſlegts waerſchynlyk, dat ze ons niet zal ſchaden, geen voet vooruitzetten, of het is ſlegts de analogie, die ons overreed, dat de grond ons dragen, het been ons ondersteunen zal; zoo onontbeerlyk zyn de waerſchynlyke bewyzen, niet dan zeldzaem ons, in onze noodzakelyke handelingen, misleidende. —— Maer wanneer men in de Wysbegeerte naer voldoende bewyzen vraegt, dan moeten het zoodaanige zyn, die als een ſtevig gebouw, op eene richtige wyze berusten op vaste grondwaerheden, waer voor ſlegts de zulke gehouden worden, welke alleenlyk verſtaen zynde, uit hun zelve de Ziel overtuigen van hunne waerheid, of die, welke gekend worden uit de onmiddelyke bewustheid van ons zelven (*). —— Zie daer den Toetsſteen, waer aen wy de bewyzen voor de onſtoflykheid der Ziel beproeven moeten.

Eene

(*) Van de Wynpersse, *Logica*, §. 372. 373. 376 & 402.

Eene tweede aenmerking is deze: de Vraeg veronderſteld het aenwezen der menſchelyke Ziel, daer men nu door Ziel gewoon is een, van de ſtof geheel en al onderſcheiden, wezen te verſtaen, zal het noodig zyn te waerſchouwen, dat men 'er in de Vrage, en in derzelver behandeling deezen zin niet aan hegten moet, maar dat men door menſchelyke Ziel ſlegts verſtaen wil hebben, dat deel van den mensch, dat denkt, oordeelt, wil, zonder te bepalen of het een gedeelte van het lichaem is, of een, wel met het lichaem vereenigd, doch op zich zelfs beſtaend, wezen uitmaekt; trouwens het aanwezen der Ziel in deze betekenis word algemeen toegeſtemd, en zou ook, uit de oppervlakkige beſchouwing van ons zelve, gemakkelyk betoogd kunnen worden.

Wat verſtaet men door Stof, is eene vraeg, welker beantwoording onze derde aanmerking uitmaekt, en ons grootelyks te ſtade komen zal, daer het voorſtel van ons onderzoek niets anders behelst, dan dat de menſchelyke Ziel niet uit ſtof beſtaet, onſtoffyk is.

Stof, noemen wy dat gene, het welk den grondſlag der lichaemen uitmaekt; dat, waer uit al wat lichaemlyk is, van de logge Rots af tot de fynſte vloeiſtoffen, die der Electriciteit en het licht niet uitgezonderd, toe, te ſamen is geſteld; het is over het wezen der ſtof, derzelver kragten en eigenſchappen, dat de vernuftigſte Wysgeeren veel geſchreeven, doch weinig met volle zekerheid gezegt hebben, en wy zullen, zoo veel als ons noodig is aenſtippende, ſlegts

aenmerken, dat onder de algemeene eigenſchappen der ſtof word aengenomen, dat dezelve uitgebreid is. Trouwens dit vloeit uit onze gegeevene beſchryving van zelve voort, dewyl de lichaemen uitgebreid, en zelve niets anders dan eene verzameling van ſtof, dan ſtof zyn. —— Is nu de ſtof uitgebreid, en blyft ieder deel der uitgebreidheid, tot in het oneindige toe, uitgebreidt, dan volgt daer uit, dat de ſtof deelbaer is tot in het oneindige, dat 'er geen ſtofdeeltje kan gevonden, nog begrepen worden, dat niet eene zekere grootheid bezit.

't Is waer, 'er zyn Wysgeeren, die deze deelbaerheid tot in het oneindige ontkennen, bewerende, dat 'er in de Natuur zekere zeer kleine, maer volſtrekt ondeelbaere ſtof-klompjes (*Atomen*) gevonden worden, waer uit de lichaemen ſamengeſteld zouden zyn; dan wy behoeven ons over deeze ſtelling niet te bekommeren, daer deeze Wysgeeren aen die deeltjes zekere grootheid moeten toeſchryven, als zynde het niet te ontkennen, dat het bovenſte gedeelte altyd ietwes van het onderſte verwyderd is, en 'er in deeze verwyderíng weder andere ſtippen te ontdekken moeten zyn, en ons oogmerk ſlegts is te doen opmerken, dat 'er geen ſtof zonder uitgebreidheid gevonden word.

Evenwel de leer der *Monades*, die door het vernuft en de achting van haeren onſterflyken Uitvinder LEIBNITS, en grooten Voorſtander WOLF, weleer eenen ſchitterenden opgang, inzonderheid in Duitsland gemaekt had, doch ſedert men het wankelbare

van

van haere grondſlagen heeft aengetoond, met zoo veele uitgediende Systemata, niet dan eene plaets in de geſchiedenis der Wysgeerte behouden heeft, weerſpreekt tevens en de deelbaerheid tot in het oneindige en de grootheid der ſamenſtellende deelen; dan daer het de dwaesheid zelve zoude zyn, dat zy, die de lichaemen uit zeker ſoort van Zielen oordeelen te beſtaen, de Ziel weder tot een lichaem zouden maken, zal het noodeloos zyn, in onzen voortgang ons eenigzints met die Wysgeeren optehouden.

Behalven de opgenoemde eigenſchap der ſtof, kunnen wy met volle zekerheid aan haer eenige algemeene eigenſchappen toekennen, als haere logheid, beweegbaerheid, enz. maer voor het overige blyven ons ten opzigte van de ſtof zoo veele waerheden verborgen, dat we erkennen moeten, niet veel 'er van te weeten.

§. 2.

Dit vooraf hebbende laeten gaen, zullen wy tot ons hoofdoogmerk, het toetzen der bewyzen voor de onſtoflykheid der menſchelyke Ziel, toetreden; dan hoe zullen wy dit best aenvangen? Hoe veele Wysgeeren hebben niet dit Leerſtuk, het zy in afzonderlyke Verhandelingen, het zy in andere Werken, van oude tyden af aen, ſtaende gehouden, zullen wy dezelve één voor één, in eene tydrekenkundige ordre, oproepen? Doch hier toe zou ons eene uitgebreide bele-

belezenheid en taelkennis ontbreeken, en onze kragten zouden te zwak zyn voor zoodanigen arbeid, die daerenboven grootendeels nutteloos zoude zyn, dewyl de bewyzen van den één, schoon in bewoording, leiding van gedachte, en kragt van overreding, merkelyk van die van anderen verschillende, ten opzigte der grondslagen meest al overeenstemmend bevonden zouden worden. —— De beste weg die wy derhalven in deezen kunnen, en ook zullen inslaen, is om die bewyzen, welke de geachtste Wysgeeren onzer verligte Eeuw, tot hun oogmerk bekwaem geoordeelt, en tot staving van hun systema gebezigd hebben, tot zekere hoofddeelen te brengen, kortelyk optegeeven, en door eene aandagtige ontleediging onpartydig te beoordeelen.

Met dit oogmerk hunne Werken in handen nemende, zal men, zonder veel moeite, bevinden, dat die bewyzen tweeledig zyn, als steunende 1. op eene beschouwing van ons zelve, en 2. op eene vergelyking van de vermogens en eigenschappen, welke men en aen de Ziel en aen de Stof toekennen moet; terwyl wy 3. den grooten bovennatuurkundigen MOZES MENDELSZOON zullen nagaen, die, door het bestemmen en verbeteren van dit laetste bewys, een nader betoog deezer waerheid der Waereld in handen gegeven heeft.

§. 3.

Het eerſte bewys, dat afgeleid word uit de beſchouwing van ons zelven, en het geen in 't breedvoerige behandeld is door REIMARUS (1), en ook gevonden word by NOESSEL (2), KLINKENBERG (3), KLEMAN (4) en anderen, dunkt ons gevoeglyk bevat te kunnen worden in deeze redenering.

Slaen wy het oog op ons zelven, dán is het ontegenzeglyk, dat wy een bewustheid-hebbend deel in ons gevoelen, het welk wy in een meer byzonderen en ſtrikt bepaelden zin *ons zelven* ons *ik* noemen, en waer mede wy duidelyk onderkennen, dat de deelen onzes lichaems dadelyk tot ons zelve, tot die ik behooren; doch daer nu de ondervinding leeraert, dat ons lichaem een zeer groote verandering ondergaet, doordien wy de meeste deelen van het zelve, uit de ſpyzen, die ons de Dieren en Planten aenſchaffen, aenneemen, en weder andere deelen, door uitwaſeming en andere wegen, ook wel door afzetting van ledematen verliezen, zonder dat wy die uitgewaeſemde, verlorene en afgezette deelen iets meerder tot ons *ik* reke-

(1) *Voornaemſte Waerheden der Natuurlyke Godsdienst*, 6. Verh.

(2) *Verdeediging der Christelyke Godsdienst*, 3. Afd. 1. Hoofdſt.

(3) *Onderwys*, I. Deel, II. hoofd. en *Voordeelen van den Godsdienst*, I. Deels 1. Stuk, 1. Afd. 5. hoofdd.

(4) *Geestkunde*.

rekenen te behooren, dan de ſpyzen, waer uit wy die deelen aengenomen hadden; en daer we boven dien verzekerd zyn, dat ons *ik* by dit alles geene de minſte verandering ondergaet, moet immers (zoo redeneerd men) dit *ik*, deze menſchelyke Ziel geheel en al van die veranderde lichaems-deelen onderſcheiden zyn, zoo zelfs, dat de Ziel en het Lichaem Wezens van tegenſtrydige eigenſchappen zyn moeten, dat is de Ziel moet onſtoflyk zyn.

Om dit bewys meerder kragt bytezetten, gaet men dus redeneerende voort: Men heeft op de leden, van het lichaem afgezonderd, zelfs op de Zenuwen, de Herſenen, ja op het Herſenmerg, waar in de vereeniging der Zenuwen van alle de Zintuigen plaets ſchynende te hebben, de zitplaets der Ziel gevonden zou moeten worden, met behulp der Ontleed- en Scheikunde Proeven genomen, en de eenparige uitkomst van alle deze heeft geene de minſte tekenen van bewustheid of eenig ander zielsvermogen kunnen ontdekken; hoe zoude (vraegt men) na dit alles de Ziel, die zulke werkzame vermogens bezit, ſtoflyk kunnen zyn?

En, voegt men hier nog by, roep eens voor uwen aendagt te rug, de indrukken en aendoeningen, die eenige belediging, ons verſtand, ons *ik* aengedaen, en die eenige onvoorziene ſchok, het lichaem toegebragt, in ons verwekken; de eene is ſpyt, gramſchap, woede, de andere ſlegts pyn; hoe verſchillen deze niet als nacht en dag? Moeten dan de Wezens,

waer op eigentlyk deze verſchillende indrukken gewerkt hebben, niet even zeer verſchillen; en hoe zou dan de Ziel uit dezelfde ſtof met het Lichaam beſtaen kunnen?

§. 4.

Dan laet ons deze redeneringen, die de kragtigſte zyn, welke uit eene beſchouwing van ons zelve getrokken, en onder dit ſoort van bewyzen gebragt kunnen worden, ter toetſe brengen.

Wilde de eerſte redenering een voldoenend bewys voor de onſtoflykheid der menſchelyke Ziel opleveren, dan zoude men uit de ondervinding niet ſlegts deeze waerheid moeten trekken: 'Er gaen zeer veele deelen van het menſchelyk lichaem van tyd tot tyd af en aen; maer men zou dit moeten kunnen aentoonen van *elk* ſtofdeeltje op zich zelve; of men zou *a priori* moeten kunnen bewyzen, dat het aenblyven van ieder ſtofdeeltje uit haren aert onmogelyk was. —— Dit niet gedaen wordende, nog kunnende worden, is deeze redenering ver af van voldoende, daer zy in de daed niets anders bewyst, als 'er is in den mensch een aanblyvend bewustheid bezittend deel.

Wat de tweede redenering betreft, we merken ſlegts aen, het zou mogelyk kunnen zyn, dat de verondersteldé ſtoflyke Ziel nog nimmer onder de proef van den Natuurkundigen geweest ware, of ze zou zoo klein kunnen zyn, dat zy het ſcherpstgewapend oog ont-

ontſnapte, of eindelyk zouden hare kragten, even als die van een uurwerk, in hare ſamenſtelling en vereeniging met het lichaem gelegen kunnen zyn. — De onmogelykheid van dit alles moet eerst volledig aengetoond wezen, eer een onbevooroordeelt Wysgeer deeze redenering een voldoend bewys noemen zal.

De derde redenering is mede ver van een voldingend betoog; al is het dat Ziel en Lichaem zeer veel in fynte, in ſoort van aandoening verſchillen, volgt echter daar niet uit, dat ze dadelyk wezens van byzondere ſoort zyn moeten. —— Hoe verſchillend is het uitwerkſel niet, die een kleine Electrike vonk op een ſteen, en op eene kleine hoeveelheid ontvlambaere lucht, beide ſtof, te wege brengt?

§. 5.

De andere ſoort van bewyzen, die men by de bovengemelde Aucteuren in de aengehaelde plaetſen in 't breede kan vinden, komt hier op neder: Men vestigt aan den eenen kant het diepst van onzen aendagt op onze Zielswerkzaemheden, terwyl men het oog van de andere zyde ſtaren doet op de ſtof en hare veranderingen, en een oneindig verſchil tusſchen een denkend wezen en een logge ſtof bemerkende, maekt men op eene rigtige wyze daer uit dit drieledig beſluit: 1. Dat wy in geenen deele begrypen kunnen, hoe de ſtof zoude kunnen denken, nog hoe de beweging in eene ſtoflyke Ziel eenige redelyke werk-

zaemheden zoude te wege brengen. 2. Dat de aandoeningen der Ziel, niet evenredig aen de ſchokken, die het zingeſtel ondergaet, toeſchynende, ook niet volgens de bewegingswetten, waer aen de ſtof ſtandvastig onderhevig is, geſchieden kunnen. En 3. dat dewyl 'er in alle ſtoflyke werkingen ſtandvastige en noodlottige uitkomſten plaets hebben, de zedelyke vryheid aen eene ſtoflyke Ziel geheel en al ontzegt zoude moeten worden. —— En het zyn deze drie voorſtellen, welke men meent, dat even zoo veele genoegzaame gronden tot voldoende bewyzen voor de onſtoflykheid der menſchelyke Ziel opleveren.

§. 6.

Dan brengen wy deeze gronden ter toetze. —— Wilde de eerſte tot een voldoende bewys toereikende zyn, dan moest men het betoog niet gronden op onze onkunde, nopens de wyze, hoe eene ſtoflyke Ziel zoude kunnen denken, of de beweging van deszelfs deelen eenige redelyke werkzaemheid kan doen geboren worden. —— Dit geeft wel eenige waerſchynlykheid, die ſomtyds, en inzonderheid in dit geval, merkelyk door eene ſchynbaere tegenſtrydigheid vergroot word. —— Maar men zou uit eenvoudige grondbeginzelen moeten doen blyken de onmogelykheid daer van; want, zonder dat, daer op evenwel een voldoend bewys willende bouwen, zou men in de daed deeze gedrogtelyke ſtelregel, die, helaes,

helaes, te veele en te groote verwoestingen in het ryk der waerheid heeft aengerigt, moeten aenneemen: *Al wat ik niet begrypen kan, is onmogelyk!*

Wanneer wy het oog ſlaen op, en overgaen tot het ontleden van den tweeden grondſlag, zal men dezelve mede niet genoegzaem bevinden, om daer op een onwankelbaer gebouw te vestigen. 't Is waer, men zegt: in de Natuur is 'er altyd een onverbrekelyk verband tuſſchen oorzaek en uitwerkſel; de indrukken in de kley zyn altyd evenredig aen de grootheid van den ſchok; maer beſchouwt men den mensch, een harde ſlag, een ſtrenge koude, een vermoeiende togt, zal by den hartvogtigen Krygsman naeuwlyks eenigen indruk maken; maer zeg hem, ja fluister hem in 't oor: uw moed is verdagt, uw eer is bezwalkt: en zie hem terſtond in de hevigſte woede. Kan nu zulk eene geringe luchtbeweging zoodanigen ſterken indruk, en een hevige ſchok ſlegts een naeuw merkbaer uitwerkſel te wege brengen, zoo ze beiden volgens dezelfde wetten geſchieden en voortgebragt worden? Men moet toeſtemmen, dat dit ten hoogſte onwaerſchynlyk is, maer echter is het niet volſtrekt onmogelyk; raekt de ſlag niet andere deelen als het gezegde, en behooren die deelen niet meerder tot het omkleedſel, als tot de Ziel zelve? —— Zou men, by voorbeeld, op de plaet van een Huis-orologie niet eene aenmerkelyke ſlag geven kunnen, zonder aen het werk eenig nadeel toe te brengen, daer een veel ligter aenbots, maer juist gerigt op den as des

Wy-

Wyzers, het geheele Werktuig in duigen zoude doen ſpatten.

Wat de derde betoogtrant betreft, merken wy, zonder de twyfeling of de noodzakelykheid onzer daden wel met de zedelyke vryheid ſtrydig zy; of altans onze denkbeelden daer omtrent genoeg beſtemd zyn, om daer op afgelegener waerheden te bouwen, te berde te brengen en klem by te zetten, alleenlyk aen, dat wilde dezelve boven alle tegenſpraek verheven zyn, men in ſtaet zoude moeten wezen, om overtuigend te doen zien, dat dezelve ſtandvastige uitkomst en noodlottigheid, welke in die bewegingen plaets heeft, die wy door de wetten der Mechanica verklaren, en in gegeven omſtandigheden onfeilbaer voorzeggen kunnen, mede in alle andere ſtoflyke werkingen en verſchynſelen ſtand grypen moet, waer toe een veel hoogere kennis van de vermogens, waervoor de ſtof al of niet vatbaer is, en van de wyze, waer op, en de oorzaken, waer door ze werken, vereischt zou worden; zulks dat wy, zoo lang het ons ondoenlyk is, om uit de algemeene wetten der beweging en eigenſchappen der ſtof, alle werkingen en verſchynſelen in het ryk der Natuur, van de zwaerte der lichamen af tot den groei der Planten en de voortteeling der Dieren toe, volleedig te verklaren en volkomen aen den dag te leggen, ons even zoo lang wagten moeten, om aen de ſtof één eenige werkzaamheid, op eene beſliſſende wyze, te ontzeggen — ten zy ze direct ſtryde tegen eene van de algemeene eigenſchappen der ſtof.

§. 7.

§. 7.

Zie daer dan de beide ſoorten van bewyzen, tot hier aen toe voor de onſtoflykheid der Ziel bygebragt, gewogen, en, om in den bedoelden zin den naem van *voldoende* te verdienen, te ligt bevonden! Terwyl ons onderzoek dezelve op haeren waren tax heeft geſteld en doen kennen, als gegronde redenen; om de onſtoflykheid der Ziel in eene hooge mate waerſchynlyk te maken, en als een hoogst aennemelyk ſystema den Wysgeeren aen te pryzen. —— Maer zie tevens ook het pad afgebakend, dat men zoude moeten inſlaen, om dit Voorſtel voldoende te betogen; men zou, namelyk, moeten doen blyken, van de onmogelykheid, dat de ſtof deze of geene Zielswerkzaemheden uitoeffende. —— Men zoude moeten aentoonen, dat deze of geene werkzaemheid, kragt of vermogen der Ziel, direct, tegens eene der bekende eigenſchappen van de ſtof ſtrydig ware. —— En dit is het gene de diepdenkende MOZES MENDELSZOON, door acht te geeven op het verkrygen van denkbeelden, door middel der gewaerwording, in zyn betoog, waer van wy zeiden in de derde plaets te zullen ſpreken, en waer toe wy nu overgaen, dadelyk gedaen heeft (*).

Schoon

(*) Men vind het zelve in de uitgegeven Verhandelingen van dien Wysgeer, te Leyden, Anno 1786.

Schoon wy alhier niet, gelyk te voren, in de noodzakelykheid zyn, om uit de redeneringen van veel Schryveren een enkel betoog ſaem te ſtellen, en dus zeer wel het bewys van dien grooten Metaphyſicus woordelyk zouden kunnen overnemen, verkiezen wy liever zyn betoog in eene andere gedaente voorteſtellen en optegeven, deels dewyl wy daer door eenige zeer afgetrokkene denkbeelden, altans by ons Nederlanderen meer zeldzame uitdrukkingen, *zullen* kunnen mislopen; deels dewyl eene andere wyze van voorſtelling zyne nuttigheid hebben kan, als zynde het niet zeldzaem, dat de eene leiding van gedachte voor den eenen, eene ander weder voor éénen anderen klaerder en overtuigender is; deels eindelyk en voornamentlyk, om dat deze ſchikking *het beste* ter toetzing en making van bedenkingen ingerigt wezen zal, terwyl wy zelve, wantrouwende of we de oorſpronkelyke kragt en klaerheid behouden zullen, den Lezer verzoeken, en in zo een afgetrokken ſtuk meenen te mogen vergen, om het betoog van den Autheur zelve in handen te nemen. Zie hier onze wyze van voorſtelling.

§. 8.

Uit de algemeene ondervinding leeren wy, en nemen we vooraf als waerachtig aen, dat de mensch zich denkbeelden vormt van de voorwerpen, die zich aen zyne beſpiegeling opdoen, dat is, kennis verkrygt van de

de onderlinge betrekking, die de deelen van het voorwerp tot elkander hebben, — en wel dat dit geſchied, door dien de voorwerpen, door middel van de zintuïgen, op de Ziel werken. —— Die dit weerſpreekt, zou zyn eigen gevoel weerſpreken, en dus voor geen betoog nog overtuiging vatbaer zyn.

Stel nu, dat 'er eene regte lyn A D zy, dadelyk beſtaende uit de verzameling van oneindig veele ſtippen A, B, C, enz., dat ik deze beſchouw, en myn Ziel daer van een denkbeeld vormen gaet; hier toe moet de werking geſchieden, of in één volſtrekt oneindik klein, ondeelbaer punt, of in zekere uitgebreidheid.

Verkiest men het eerſte, dan merk ik aen, dat wy alle onze denkbeelden met elkander kunnen vergelyken, dat ze dus alle in één en het zelfde punt moeten ontſtaen, en ik beſluit, dat het vermogen om denkbeelden te vormen, ſlegts eene eigenſchap wezen kan, van iets, dat ten opzigte der grootheid een zoodanig ondeelbaer punt is.

Maer verkiest men het laetſte, (gelyk ieder Materialist, om zyn gevoelen van voet tot voet te verdedigen, ontwyffelbaer doen zal); dan zal ieder punt A, B, C enz. van het voorwerp, eene afzonderlyke indruk *a*, *b*, *c* enz. in de Ziel, die men dan uitgebreid onderſtellen moet, maken, en 'er zal wel een beeld, doch geen denkbeeld geformeerd worden, naerdien een beeld en een denkbeeld daer in onderſcheiden zyn, dat het eerſte alleenlyk is eene aftekening van het voor-

werp, maer het laetſte eene bevatting van de betrekking der deelen, die nimmer door een reeks van verſchillende en op zich zelve ſtaende indrukken, kan veroorzaekt worden, maer noodwendig eene vergelyking, en gevolgelyk eene volkomen byéénbrenging en verééniging der deelen van het onderwerp vereischt. —— Hier toe zou derhalven, in 't veronderſtelde geval, een ander Wezen *e* noodzakelyk zyn, dan ontvangt nu dit wezen *e* van de punten *a*, *b*, *c* enz. weder afzonderlyke indrukken, en dus een uitgebreide aendoening, dan blyft 'er al wederom ſlegts een afteekening, een beeld van 't voorwerp, en 'er kan nooit een denkbeeld geboren worden, ten zy men komen aen iets, dat een vereenigde indruk ontvangt, aen iets dat alle de ſtippen der lyn, voorſtellender wyze, in zich ten naeuwſte vereenigende, kan bemerken, dat deze lyn zoodanig is, dat ze overal binnen haere eindpalen beſloten ligt; zulks 'er tot het het vormen van denkbeelden altyd vereischt word, dat het voorwerp op de Ziel in één volſtrekt oneindig klein *ondeelbaer* punt werkt, en dus, volgens het te voren bewezene, het denken ſlegts een eigenſchap wezen kan van iets, dat met betrekking der grootheid zoodanig *punt* is, van iets, dat volſtrekt geen grootheid heeft.

Maer herinneren wy ons nu, het geen van de ſtof gezegt en aengetoond is, dat niet alleen de ſtof in het algemeen, maer zelfs het kleinſte ſtofdeeltje, dat men zich na duizenden verdeelingen voorſtellen kan, nog deelbaer is, nog grootheid behoud, dan ziet men,

met

met volle klaerblykelykheid, dat dat iets, het welk in ons denkt, dat de menſchelyk Ziel een volſtrekt onſtoflyk Wezen is.

§. 9.

Zie daer een bewys, dat niet alleen aen het natuurlyk oordeel van ieder onbevooroordeelt mensch voldoet, maer het geen men, op ons voetſpoor, aen de regulen der *Logica* met alle ſcherpzinnigheid toetzende, zoo in de gevolgtrekking als ten opzigte der grondſlagen, bondig zal bevinden, en het geen dus in den bedoelden zin een voldoend bewys voor de onſtoflykheid der menſchelyke Ziel genaemd verdiend te worden. —— Evenwel, het is hier, gelyk in alle gevallen, waer in over ſtoffen van diergelyke fynheid gehandeld word; alle de deelen van het betoog hebben niet dezelve duidelykheid, dezelfde maet van klaerblykelykheid. —— Het zal dus niet geheel overtollig geoordeelt kunnen worden, dat wy daer aen, door het maken en wederom oplosſen van eenige tegenbedenkingen tragten te gemoed te komen: zy zullen vyf in getal zyn.

De eerſte is deze: Zou, in het tweeledige betoog, in het eerſte geval de Ziel, en in het twede het Wezen *e*, niet uitgebreid en ſtoflyk kunnen zyn, en de werking geſchieden in een ondeelbaer punt der uitgebreide Ziel, daer 'er maer bewezen is, dat de denking in één punt geſchied? —— Maer wy merken aen, dat de ſtofdeelen, die de uitgebreide Ziel zouden moe-

ten uitmaken, niet wezendlyk tot dat dadelyk denkend ondeelbaer punt zouden behoren, daer dat punt altyd volſtrekt oneindig klein, zelfs ten opzigte van het kleinſte ſtofdeeltje is en blyft, en gevolglyk, dewyl een oneindige menigte van zulke punten, by gene mogelykheid, eenige uitgebreidheid kan doen geboren worden, nimmer een ſamenſtellend deel der ſtof kan uitmaken; zulks dat deze bedenking niets anders bewyst, *dan dat* de ſtof zeer na met de Ziel kan vereenigd zyn.

Eene twede bedenking is deze: In het betoog word als eene waerheid, welke tot grondſlag van het *beſluit* dienen moet, gebezigd dit voorſtel: Tot het vormen van denkbeelden word 'er eene vereeniging van de deelen des voorwerps in de Ziel vereiſcht; kan zulks van elders bewezen worden of moet men het als een axioma aennemen? Wy antwoorden, dat dit voorſtel by ieder onbevooroordeelde, in 't oog houdende, dat, tot het denkbeeld, de vergelyking der deelen van het voorwerp en van hunne onderlinge ligging en betrekking onaffcheidbaar is, *zodanige klaerblyklykheid bezit*, dat men niet ſchroomen zal het zelve als een axioma aentenemen, laet ons echter, daer het zelve voor geen nadere ontbinding, en dus voor geene verdere betoging vatbaer is, een voorbeeld bybrengen, om te doen zien, hoe noodzakelyk de vereeniging der deelen tot een volkomen begrip van het geheel zy. —— *Men* ſtelle zich een Vorst voor, die begeert zich een volledig denkbeeld van den toeſtand zyns Ryks aen te ſchaffen, hy geeft last aen eenige zyner Staetsdienaren,

ren, om ieder wegens zekere takken van het beſtuur zich in ſtaet te ſtellen tot het geven eener volledige opening; zy eisſchen weder verantwoording en opgave van de mindere Amptenaren; maer hoe zou nu de Vorst het verlangde denkbeeld bekomen, zoo die Amptenaren hunne opgave t'huis hielden? Of zoo de Staetsdienaren die onder zich lieten berusten, of zoo de Vorst derzelver ſchriftelyke opening ongelezen aen een kant leidde? Neen, alles moet in één punt by de Vorst vereenigd worden. —— Zonder vereeniging kan 'er nooit een denkbeeld ontſtaen.

Trouwens de beſchouwing van den mensch zelve, kan ons hier ten leermeester ſtrekken; lopen niet de zenuwen van het gezigt, het gehoor, de reuk, ſmaek, en gevoel al nader en nader by één in de herſenen? Toont dit niet, dat die nadere byéénbrenging der aendoeningen tot het vormen der denkbeelden noodzakelyk is, en maekt dit, daer by in aenmerking nemende, dat alle afſtand ſlegts betrekkelyk is, dat dus, zoo het vormen van denkbeelden by eene, voor ons merkbare verſpreiding en uiteenligging der indrukken, onmogelyk is, dezelve ook onmogelyk moet zyn en blyven, hoe na de indrukken der deelen by één komen, tot dat ze dadelyk volkomen vereenigd worden, — geen bewys, geen ondervindelyke grondſlag voor de noodzakelykheid dezer vereeniging uit?

De vereeniging dan noodzakelyk zynde, vraegt men ten derden: Zou dezelve niet door geduurige werktuiglyke overgeving en voortgang, tot in één punt ver-

veroorzaekt kunnen worden, gelyk de lichtſtralen zich op zekeren afſtand agter het brandglas vereenigen? Dan hier op merken wy aen, dat diergelyke werking wel eene byeenbrenging, doch nimmer een volkomene vereeniging te wege brengen kan, gelyk het dan ook in het bygebragte voorbeeld is; want al is 't, dat men in de Doorzigtkunde de ſtralen in 't brandpunt ſnydende, en dus in een punt vereenigd, aftekend, is het 'er verre van daen, dat dit ſnypunt in de natuur een dadelyk ondeelbaer punt zoude zyn, daer het zeker is, dat 'er, zoo men de Leer van NEWTON aenneemt, zoo veele lichtſtralen of lichtdeelen in het brandpunt naest elkander liggen, als 'er puncten in 't voorwerp zyn; of 'er, de Leer van EULER deswegens omhelzende, aldaer altoos een veerkragtig ligchaemtje is, groot genoeg om op zeer veele onderſcheidene deeltjes indrukken te ontvangen en weder overtegeven. —— De ſtof kan wel nader en zelfs zeer na byéén brengen, doch niet volkomen vereenigen; daer toe word een onſtoflyk wezen vereischt, dat alleen bekwaem kan zyn, om veel in een te bevatten.

Zou, en dit is eene vierde bedenking, die vereeniging niet in een ſtoflyke Ziel door Sympathie of medetrilling geſchieden? Verbeel u een Claveeymbael, wanneer men ſlegts eene Snaer aenſlaet, zullen 'er altyd eenige andere trillen en geluid geven. Zou nu de Ziel niet uit zulke ſtofdeelen kunnen zyn te ſamengeſteld, dat ieder deeltje, den indruk die het ontvangen had, aen alle de andere deeltjes gelykelyk overgave,

gave, en dat dus in elk deeltje de indrukken levendig en werkzaem zynde, daer in ook de vereischte vereeniging der verſchillende indrukken te vinden zoude zyn? —— Dan dat het onmogelyk zy, dat het met de zaek dus gelegen zoude zyn, zal overtuigend blyken, wanneer men aenmerkt, dat, vermits in deze ſtelling ieder deeltje een bevatting van het voorwerp moetende hebben, dezelve regelregt ſtryden zou tegen de éénheid van ons ik, waer van wy evenwel eene onweerſprekelyke bewustheid hebben. —— Diergelyk eene werking, en dit doet alles af, brengt geene vereeniging, maer wel eene verſpreiding der indrukken te weeg, zulks 'er in dusdanige Ziel wel in ieder deeltje, dat gene plaets zou hebben, dat wy te voren zagen in eene ſtoflyke Ziel ſlegts eens gevonden te worden, namelyk ieder punt van het voorwerp heeft nu, niet alleen in de Ziel, maer zelfs in ieder deeltje daer van zynen byzonderen indruk; maer iederen indruk blyft echter in deze veronderſtelling op zich zelve, en 'er word niets daergeſteld, dat de indrukken vereenigende, het denkbeeld aenwezig kan doen worden. Trouwens, om dit nog duidelyker te maken, tot onze regte lyn A B C D te rug keerende, en daer by onderſtellende, dat 'er eenige kromme lyn A B C D zy, even lang, dat is uit evenveele ſtippen als de regte lyn beſtaende, laten nu deze beide lynen onder de beſpiegeling der Ziel, van de veronderſtelde ſamenſtelling, komen: ieder ſtip van de beide lynen zal in elk deel der Ziel een gelyke werking voortbrengen, en, dewyl

wyl het getal der ſtippen in de regte en in de kromme lyn even groot is, zal ze van de kromme lyn juist dezelfde aenduening hebben als van de regte, alzoo 'er in de werking van de ſtippen der regte lyn niets gevonden kan worden, om te doen kennen, dat ze van zoodanige rigting is, dat ze overal binnen hare eindpalen beſloten ligt, zonder het welk de Ziel echter geen juist denkbeeld der regte lyn hebben kan.

Zou Gods Almagt aen de Stof de kragt van denken niet medegedeeld kunnen hebben? is de vyfde en laetſte bedenking. —— Ze is aen den beroemden Engelſchen Wysgeer LOCKE haer beſtaen, en tevens haer aenzien verſchuldigd.

Om dezelve uit den weg te ruimen, merken wy alleenlyk aen, dat de Almagt Gods zich altyd bepaeld tot het mogelyke. —— Een regtlynige driehoek, waer van de driehoeken te ſamen geen 180^{a} uitmaekten, blyft onmogelyk zelfs voor Gods volſtrekte Almagt, om dat deze eigenſchap onmiddelyk met het wezen des driehoeks gepaert gaet; en eveneens is het gelegen met een ſtoflyke Ziel, daer de kragt om te denken nimmer aen een uitgebreid wezen, dat de ſtof, hoe zeer verdeeld, altyd blyft, kan eigen zyn. —— De genen, welke een breedvoeriger wederlegging dezer bedenking verlangen, verwyzen wy, als de kortheid willende betragten, en geen lust in 't uitſchryven hebbende, tot MOZES MENDELSZOON zelve, die zulks, in de aengehaelde Verhandeling, daer by meer opzettelyk ſtilſtaende, meesterlyk gedaen heeft.

Zie

Zie daer dan eindelyk, door het inwerpen en weder uit den weg ruimen van verſcheide bedenkingen, de kragt van het betoog voor de onſtoffelykheid der menſchelyke Ziel in helderer dagligt geplaetst: —— Ligt zal men nu van ons verwagten, dat wy, voor het eindigen dezer Afdeeling, zullen overgaen, om alle de zwarigheden, die, zoo door den *Marquis* D'ARGENS, en zyne, een beestachtig *Epicurismus* en onredelyk *Pyrronismus* omhelzende Medeſtanders, als door D'ALEMBERT en andere uit min ſchandelyke grondbeginzelen, tegen ons Leerſtuk ruimſchoots zyn ingebragt, ſtukswyze optelosſen. —— Dan, dewyl ze of reeds hier boven zyn weerlegt, of veelal zyn losſe bedenkingen, daer op gegrond, dat wy deze en gene, uit ons leerſtelzel voortvloeiende, zaken en omſtandigheden, niet volkomen bevatten en verklaren kunnen; of altans niet dadelyk dienen ter ontzenuwing van het beoordeelde betoog, zullen wy ons hier mede niet ophouden; te meer, daer zulks door aenzienlyke Mannen voor ons gedaen is, en het ons boven dien toegeſchenen heeft, dat het Genootſchap, met de uitgeſchreven Vrage, niet zoo zeer bedoelt heeft eene opgave en beoordeeling van al de gronden en waerſchynlykheden, voor en tegen het leerſtuk der onſtoffelykheid bygebragt, als wel eene naeuwkeurige toets en ſchatting der bewyzen voor het zelve; waer aen wy meenen voldaen te hebben.

TWEEDE AFDEELING.

§. 10.

Wy hebben dan in de Eerſte Afdeeling het bewys voor de onſtoflykheid der menſchelyke Ziel voldoende bevonden, en daer op bouwende, kunnen wy vaſtſtellen, dat de Mensch een te ſamengeſteld Wezen moet zyn, beſtaende uit de zeer naeuwe vereeniging van een ſtoflyk Lichaem met eene onſtoflyke Geest; dewyl nu de ſmertelyke ondervinding van ieder oogenblik op de ontzettendſte wyze leeraert, *dat de dood* het menſchelyk leven eindigd, de zintuigen vernietigd, en het lichaem tot ſtof ontbind, is het eene allezints betamelyk onderzoek, wat 'er by den dood des lichaems van de Ziel geworden zal (*), dat is met met de woorden der Vrage:

„ *Wat*

(*) Uit de beſchouwing van het afſterven van den mensch, *volgt* het dadelyk plaets hebben van een volkomen afgezonderden ſtaet der Ziel niet noodzakelyk. — By den dood zoude de Ziel vereenigd kunnen blyven met een fyn, vlug, zintuiglyk lichaem, klein genoeg om onze naſpeuring geheel te ontduiken; dit deel zou, ten hemel varende, in onderlinge gemeenſchap, en in die der Engelen kunnen geraken, de ſtoffyke verſchynſels waernemen, op fyne lichamen werken, en ten eenigen dage, door het aennemen van nieuwe ſtof, weder tot een groot zintuiglyk lig-

haem

„ *Wat kan men 'er, (te weten uit het betoogde on-*
„ *ſtoflykheid) uit afleiden, ten opzigte van der-*
„ *zelver duuring, gewaerwording en werking na*
„ *den dood des Lichaems in haer afgezonderden*
„ *ſtaet?*"

§. II.

Een ſtoflyk-lichaem kan ophouden te zyn door eene ontbinding en van één ſcheiding der deelen. —— En in de daad dit is de eenigſte wyze, waer op wy de Plant zien verteeren, den Boom verrotten, een Land omkeeren, een Stad in puin en as te niette gaen, en zelfs een verdelgd wordende Aerdbol haer aenzyn derven

haem werden kunnen. — Men kan zelfs niet ontkennen, dat deze ſtelling haere voordeelige zyde heeft, daer in dezelve de voortduurende perſonaliteit op eene eenvoudige wyze verklaerd, de duisterheid; hoe eene Ziel zonder lichaem beſtaen kan? ter zyde geſteld, en de plaetsbepaling der verſcheidene Zielen gemakkelyk gemaekt word; dan wanneer men hier tegen in aenmerking neemt, het verſchynſel des doods zelve, de afkeer, die de Ziel daer voor gevoeld, de plegtigheid van den afgezonderden ſtaet, en de noodzakelykheid van dezelve, om de Ziel haere verkregen denkbeelden te doen uitbreiden, en zich tot eene hoogere volkomenheid te verheffen, gevoegd by de verwagtwordende Opſtanding der Dooden, die anders geheel overbodig, of liever, als reeds geſchied zynde, onmogelyk zoude wezen; als dan ſchynt de ſtaet van volkomen afzondering ten hoogſten aennemelyk te zyn; altans wy oordeelen het hier de geſchikte plaers niet, om dit ſtuk in 't breede te verhandelen, en meenen vryheid te hebben, om dezelve, met het Genoodſchap, ten deze als een toegeſtemde waerheid aentenemen.

derven zoude. —— Maer met de Ziel, een onſtofelyk, eenvoudig ondeelbaer wezen, is het geheel anders; hier zyn geen deelen, hier kan het geheel niet door eene plaetsverandering der ſamenſtellende ſtof vernietigd worden, en wy beſluiten daerom, dat — al is het, dat de vermogens der Ziel met die des Lichaems gelykelyk ontſpruiten en toenemen, en zy door alle de ſchokken, het lichaem toegebragt, en door alle de pynen, ziekten en ongevallen, het zelve overkomen, mede bewogen, mede ſmerten aengedaen word. —— By den dood des Lichaems de Ziel niet ſterven, maer in wezen blyven zal.

§. 12.

Evenwel Gods-Almagt, die zoo wel de *Ziel* als de Stof uit het niet in wezen geroepen heeft, zou haer kunnen vernietigen: het is zoo, maer wy hebben voldoende redenen om zoodanige vernietiging nog te vrezen, nog te hoopen.

Raedplegen wy hier het uitgebreid Ryk der Natuur, dat heerlyk tafreel van Gods Werkzaemheden; daer mag de ſtatige Nylſtroom, met vernielende krachten uit zyne Oevers ſpattende, het gelaet des Aerdryks verwoesten, maer welhaest zal hier door het inneemenst verſchiet van vrugtbaerheid voorkomen; gints berove de gloeiende Zonneſtrael het Aerdryk van zyne ſappen, maer welhaest vallen zy in verkoelende droppen en vrugtbaerheid aenbrengenden Regen neder;

ja

ja alle onze ondervindingen en proefnemingen, alle de treffende en zoo eindloos verſchillende geſtalten, waer onder zich de ſtof in Dieren, Planten, Zaden en andere voorwerpen aen het beſpiegelend oog voordoet, leeren ons eenſtemmig, dat ze wel ontelbare gedaentewisſelingen ondergaet, maer dat 'er nimmer iets geſcheiden word, dan om uit de deelen een nieuw geheel te doen ontſtaen; dat 'er nooit een enkel ſtofdeeltje word vernietigd; en zou dan de Ziel, dat verheven Wezen, dat de logge ſtof in waerdy zoo verre te boven ſtreeft, alleen aen dezen algemeenen regel onttrokken zyn! En wanneer wy hier by in aenmerking nemen, dat diezelfde Almagt, die de Ziel in het niet zoude kunnen ter nederploffen, gepaert gaet niet alleen met eene volmaekte Wysheid, die in den onmeetelyken ſchakel der dingen, welke zy van eeuwigheid, tot in de minſte byzonderheid toe, doorzien, en met ſchepſelminnende goedheid boven alle anderen, die by mogelykheid hadden kunnen beſtaen, goedgekeurt heeft, niets zonder oorzaeke gebragt kan hebben, en alles ten beste van het geheel kan, en wezentlyk doet dienſtig zyn; maer ook met eene onkreukbaere rechtvaerdigheid, die de op deze wereld zoo vaek verdrukte deugd haer loon, en ſtrafloos gebleven ondeugd haer ſtraf, zal doen ondervinden. —— Dan word zoodanige vernietiging ten hoogſte onwaerſchynlyk; en de onſterflykheid der Ziel ten vollen aennemelyk; bewyzende de gemaekte bedenking niets anders, dan dat de Ziel geen onafhankelyk wezen, geen God is.

§. 13.

§. 13.

Maer wat zegt het voor eene Ziel te blyven beſtaen? De ſtof, zagen wy, wordt ook niet vernietigd, hoe zeer de lichamen, die zy dadelyk te ſamen ſteld, van tyd tot tyd verbroken worden; de ſtof, in andere gedaente overgaende, behoud altyd haere algemeene eigenſchappen, uitgebreidheid, logheid, enz.; even zoo moet nu de Ziel ook die vermogens en eigenſchappen, welke haer wezendlyk eigen zyn, in tegenoverſtelling van die, welke zy uit hoofde haerer naeuwe vereeniging met een zintuiglyk lichaem verkrygt, blyven behouden.

De eenige weg derhalven om iets omtrent de Ziel, in haeren afgezonderden ſtaet, vast te kunnen ſtellen, is een naeuwkeurig onderzoek en bepaling, welke vermogens en werkzaemheden, in dit leven, wezentlyk aen de Ziel eigen zyn, en welke zy uit haere vereeniging ontleend? —— In ons onderzoek zullen wy wel dezen weg inſlaen, maer de naeuwe vereeniging tusſchen de beide wezens zal ons hier dikwerf in het duistere laten omdolen, en ons dus, in ſtede van zekere waerheden, ſlegts meerdere of mindere waerſchynlykheden laten ontdekken.

§. 14.

Wat nu, tot ons onderzoek toetredende, in de eerſte plaets betreft, het vermogen van uitwendige gewaerwordin-

dingen, dat is, het kennis nemen van de ſtoflyke voorwerpen buiten de Ziel; het komt ons voor, dat dit bepaeldelyk behoord tot den geheelen mensch, en mitsdien de Ziel in den ſtaet der afzondering ontzegt te moeten worden, en wel om deze drie redenen.

1. Wy weten, dat de mensch, hoe veele gewaerwordingen hem van den ſtaet dezer wereld dagelyks te beurte vallen, en hoe veele bronnen van genot daer uit voor hem ontſtaen, dezelve echter alle door middel van de zintuigen verkrygt; de blinde kan niet zien, de dove niet horen, en ſchoon het waerſchynlyk is, dat iemand, van alle zintuigen beroofd, niet in het leven zou kunnen blyven, kunnen wy de mogelykheid van zoo iemand ons wel voorſtellen, en tevens nagaen, dat deze voor alle gewaerwording onvatbaer zoude zyn.

2. Wy hebben in de Eerſte Afdeeling gezien de noodzakelykheid, dat de indrukken der byzondere deelen van het voorwerp volkomen vereenigd worden, en het gene daer ter plaetze gezegt is, kan ons overtuigen, dat tot die vereeniging eerst eene nadere byeenbrenging, door ſtoflyke middelen, vereischt word; dat is, dat, tot het vormen der denkbeelden van ſtoflyke voorwerpen, de zintuigen, en dus ook een zeker zintuiglyk lichaem onontbeerlyk is. —— Het is niet onwaerſchynlyk, dat hier in mede het onderſcheid gelegen is, tusſchen de eindige Ziel en den oneindigen Geest, die zonder eenig werktuig te behoeven,

het uitgeſtrekt Heelal, ieder oogenblik, tot in de minſte byzonderheid toe, doorziet.

3. Zoo de Ziel het vermogen bezat, om zonder zintuiglyk lichaem denkbeelden van de ſtoflyke voorwerpen te verkrygen, en het uitgebreid tafreel van Gods Wonderen in de geſchapene wereld te bevatten; zou dan wel de oneindige Wysheid, die alle haere einden langs den kortſten weg, met de hoogſte ſpaerzaemheid, bereikt, de Ziel met een log lichaem, dat zoo zeer haere andere vermogens te onderhoud, omzwagteld hebben?

Deze redenen, ſchoon geen voldoende bewyzen, maeken het hoogwaerſchynlyk, dat de afgezonderde Ziel, met de ſtof geen verband hebbende, als eenigſyk door die onverklaerbare knoop, welk in dit leven twee zoo zeer verſchillende wezens tot een geheel op het naeste vereenigd, wordende daergeſteld, nog gewaerwording van de ſtoflyke zaken heeft, nog op eenige wyze eenige beweging en werking in de ſtof veroorzaken kan.

Is de nagt des grafs van deze zyde voor den mensch zoo akelig zwart, wy zullen echter, voor dat ons dien ſombren grafzerk word opgeheven, daer aen eene aenmerkelyke verlichting toebrengen, door onderzoek te doen nopens de inwendige gewaerwording en werking der Ziel in haren afgezonderden ſtaet.

§. 15.

§. 15.

Alvorens hier toe overtegaen, moeten wy te ontdekken, of het geheugen tot het Lichaem, of tot de Ziel behore?

Van den eenen kant brengt men by

1. De Voorbeelden zyn zeer meenigvuldig van gevallen, waer in lichaemlyke toevallen, ziekten, ſchokken, dronkenſchap en diergelyke het geheugen geheel verbysterd hebben, terwyl ettelyke ſtoflyke werkingen gezegt worden beproefd te zyn, om het geheugen te verſterken.

2. Wanneer men het geheugen tot de Ziel brengt, dan maekt men het ſtoflyk lichaem ſlegts tot een kleed der Ziel, en niet tot een wezentlyk deel van den Mensch, dewyl 'er dan geene reden overig blyft, waerom het eene lichaem meer tot deze dan tot gene Ziel zoude behoren, terwyl het ook de wedervereeeeniging der Ziel met het zelve lichaem te eenigen dage, 't welk door de reden zoo waerſchynlyk, en door de Openbaring zoo zeker is, op losſe ſchroeven ſteld.

3. Hoe zwak is het geheugen niet van onze dromen, en zelfs van alle afgetrokken denkbeelden, die wy ons gevormd hebben, en hoe ras vervliegen zy niet, benevens die gewaerwordingen, die wy in dronkenſchap, onmagt of anderen ontſtelden ſtaet verkregen hebben!

Zoo redeneerd men, terwyl men de gewigtige tegenwerping: dat men door de Ziel het geheugen te ontzeggen, haer wederom niets behouden laet, waer door zy meer tot het eene, dan tot het andere lighaem behoord: daer mede uit den weg moet ruimen, dat de Ziel met het ſtoflyk geheugen altyd vereenigd blyft.

Van de andere zyde komt in aenmerking:

1. Steld de bygebragte oplosſing op de aengevoerde klemmende tegenwerping, het aenwezig blyven onzer perſonaliteit, niet op te losſe ſchroeven? —— Het ſtoflyk geheugen blyft aen ſlyting onderhevig, het zou geheel ontbonden en dus vernietigd kunnen worden, het zou van de Ziel geheel kunnen worden afgeſcheiden. —— Is niet in deze gevallen, die altyd mogelyk blyven, de perſonaliteit verminderd of geheel vernietigd?

2. Zoo het geheugen alleen tot het lichaem behoord, is het ligt te begrypen, dat de indrukken der voorwerpen, en ook de daer uit ontſtane gewaerwordingen aen de Ziel kunnen herinnert worden; maer hoe zal het de, daer uit by aftrekking gemaekte, denkbeelden weder doen geheugen? hoe de dromen? teken de Ziel ze in 't lichaem aen, dan moeten ze altans eenigen tyd aenwezig kunnen blyven, en waerom dan niet altoos?

3. Het beſtaen van zuivere Geesten is mogelyk, is waerſchynlyk. Kan men deze het geheugen wel met eenigen ſchyn ontzeggen? Ja zou een Geest,

zon-

zonder geheugen, wel met Verſtand kunnen werken? Zou ze dus wel in Gods ſchoone wereld aenwezig zyn?

Van wederzyde zulke gewigtige redenen bygebragt zynde, kwam het ons voor, hier een middelweg te moeten kiezen, meenende dat het dus met de zaek gelegen was: Het geheugen is dadelyk eene eigenſchap der Ziel, doch in den ſtaet der vereeniging, word de Ziel zoo zeer door haere menigvuldige aendoeningen, die zy door de nimmer ſluimerende zintuigen ondergaet, bezig gehouden, en in 't uitoeffenen van het geheugen zoo onderdrukt, dat de loutre geestlyke denkbeelden, of die der dromen, gelyk mede de gewaerwordingen in omſtandigheden, dat het zingeſtel eenigzints ontſteld is, niet ſtandvastig aenwezig blyven, en zelfs zeldzamer voor den geest wederkeren, dan die der gewaerwordingen; het gene wy dan daer aen toeſchryven, dat de beelden, eenmael in het zingeſtel getekend, daer in zekere afdrukzelen behoudende, de gewaerwording aen de Ziel gedurig herinneren; hebbende ieder mensch dus in dat zingeſtel als een dagboek, het welk in veele gevallen door ziektens en andere omſtandigheden des lichaems ontſteld en vernietigd, en mogelyk wel door ſtoflyke middelen verbetert kan worden; terwyl dan dat ſtoflyk deel, dat de indrukken der gewaerwordingen bevat, en dus niet alleen de zitplaets der Ziel geweest is, maer het meest tot de perſonaliteit van den Mensch behooren moet, in de daed de Kiem of het

Zaed is, waer uit de Plant des nieuwen Levens opwasſen zal.

§. 16.

Laet ons wederkeeren van deezen uitſtap, vaſtſtellende, dat de Ziel by den dood, de denkbeelden, zoo die zy door gewaerwording als aftrekking verkregen heeft, benevens de bewustheid van haere daden behoud, en het zal niet moejelyk zyn, eenige van haere innige werkzaemheden in den ſtaet der afzondering aenteſtippen.

Niet alleen het geheugen der Ziel, maer ook haere andere vermogens, om zich door afzondering, ſamenvoeging en vergelyking der gewaerwordingen en denkbeelden, den ganſchen ſamenhang der waerheden, zoo in het Ryk der Natuur, als der Zeeden, in het helderst licht te vertegenwoordigen, worden in den ſtaet van vereeniging met een ſtoflyk lichaem, dat haer ieder oogenblik zoo veele onderſcheidene gewaerwordingen mededeelt, grootendeels onderdrukt, en zullen, wanneer de Ziel van de banden des ſtofs ontſlagen is, tot eene mate, waer van wy hier naeuwlyks denkbeeld hebben, moeten aengroeien, en in de ſtaet der afzondering zal de Ziel — even als de gevallen Staetsdienaer, die naer woeste gewesten verzonden, of in eenzame gevankenisſen gedompelt, geheel aen de wereld onttrokken word, maer echter uit den ſchat zyner waernemingen, zich het echtſte tafreel

van

van het ondermaensch vormen kan; — uit haere meerdere of mindere waerneming der natuur zich eene meerdere of mindere, maer in vergelyking van het gene wy nu weten, een volledíger kennis van haere wetten en werkzaemheden verkrygen, en van tyd tot tyd al verder beschaven en uitbreiden; het Wetboek haerer pligten zal zy nu uit vaste grondwaerheden met een onbedrieglyke logica afleiden, met de hoogste duidelykheid kennen en het levendigst gevoel beseffen; terwyl zy niet alleen door deze werkzaemheden haer aenzyn gevoelende, en haere volkomenheden beseffende, een voor haer bestemd vermaek genieten zal, maer ook haere daden, die zy duidelyk geheugen zal, aen dat Wetboek toetzende, daer mede gelykformig bevindende, en den schier oneindigen reeks van haere heilzame gevolgen doordenkende, eene ongemengde, en op deze Aerde ongekende gelukzaligheid zal smaken, welke grootelyks zal vermeerderd worden, door te herkennen, hoe de hooge God haer tot dat heil bekwaem gemaekt en geleidt heeft. — Zoo dat de Zielen van hen, die in den Heere ontslapen zyn, in volle ruimte gezegt kunnen worden: Zalig te zyn van nu aen.

Deze werkzaemheden, uit de beschouwing der Ziel zelve afgeleidt, stemmen op de treffenste wyze overeén met de hooge deugden en volmaektheden van Hem, die de rechtvaerdige Rechter van Hemel en Aerde is; op de wereld mag de deugd lyden en de ondeugd volop van geneugtens smaken, hiet in den staet

ſtaet der afzondering: rust de vroome van zynen arbeid, en is by aenvang zalig; maer de booze zyne aerdſche wellusten misſende, zyn pligt kennende, de ongeregtigheid zyner daden bemerkende, en de betreurenswaerdige gevolgen van zyne gruwelen bedenkende, lyd meer dan den eerſten dood.

Zoo, Vrienden der waerheid en deugd, veranderd de nagt des grafs in eene dageraed des Hemels. — Maer ſchoon wy dit licht met hooge waerſchynlykheid zien aenbreken, wy zien ſlegts als in eene ſpiegel in eene duistere reden, daer 'er ons, omtrent dit onderwerp nog zoo veele vragen overig blyven, welke men, naeuw gisſender wyze, zou durven beantwoorden, als, wat heeft men te denken van den omgang en gemeenſchap der afgeſcheidene Zielen met God, met elkander en de Engelen? Zyn ze onkundig van alle gebeurtenisſen buiten haer? Waer is haere verblyfplaets? Zal de ſtaet der afgeſcheidenheid immer eindigen? Hoe zal dit geſchieden? — Laet ons by dezelve nog eenigen tyd ſtilſtaen.

§. 17.

Daer al het geſchapene den grond van haer aenwezen in de Hooge Godheid vind, en niets van derzelver invloed uitgeſloten is, kunnen wy vaſtſtellen, dat de afgezonderde Ziel onder het beſtuur der Godheid zal blyven voortleven. Maer, of God eene nadere betrekking op de deugdzame Zielen zal aennemen,

men, haere kundigheden door dadelyke openbaringen zal vermeerderen, haere vermogens door wezentlyke toevoegſelen doen toenemen, zyn giſſingen, waer omtrent wy geene genoegzame gronden van zekerheid kunnen aenvoeren.

Zullen de afgezonderde Zielen eene onderlinge gemeenſchap genieten? Dan, daer een redelyk wezen van zyne daden bewustheid heeft, en wy niet weten, dat in de tegenwoordige ſtaet de Ziel van den een op den anderen werkt, dan door middel van de wederzydſche liehamen, ſchynt men het negative der vrage zoo lang te moeten toeſtemmen, tot dat men konde doen zien, dat de vereeniging der Ziel met een lighaem haer het vermogen, om op andere Zielen en voorwerpen te werken, dadelyk benam. Terwyl boven dien deze gemeenſchap ons toeſchynt de wedervereeniging van Ziel en lichaem tot eene overtollige, altans min aengelegene weldaed te maken, en de ſtatige plegtigheid van den dag der opſtanding, die alsdan geene dag van wedervinding voor lang geſcheidene vrienden, ontdekking van nu onpeilbare geheimen, heerlyke openbaring van de wegen der Hooge Godheid zyn zou, aenmerkelyk zoude verminderen. Waer by nog komt, dat deze gemeenſchap der Zielen weinig ſtrookt met de algemeene Natuurwet: dat alles als met trappen tot de volkomenheid naderd; hoe veele denkbeelden en gewaerwordingen heeft de Ziel op deze wereld niet verkregen, die in den afgezonderden ſtaet in het helderst daglicht ſtaende, door eene vrugtbare bewerking, der Ziele eene hooge mate van vordering

in kennis en deugd kunnen aenbrengen, haer dus trapsgewyze tot eene nieuwe ſtaet van geluk en luister bereidende.

Daer 'er tusſchen het naeuw zichtbaer Inſect en den Mensch zoo veel duizende ſoorten van wezens, met gevoel voorzien en voor geluk vatbaer, in den onmeetlyken keten der wezens inleggen, zou het dwaesheid zyn vastteſtellen, dat de zoo onvolkomen menschlyke Ziel het naeste wezen aen den ongeſchapenen zyn zoude; het beſtaen van andere verhevener Geesten ſtemt allezints met eene aendagtige natuurbeſchouwing overéén. —— Maer, daer wy naeuwlyks vryheid hebben, om de werking van dezelve op onze Ziel in onze tegenwoordige toeſtand, in wonderlyke dromen, ſpoedige herinneringen, plotzelings opkomende denkbeelden, onvoorziene voornemens en vermeende voorgevoelens, of geheel te verwerpen, of volmondig toeteſtemmen, ziet men ras hoe weinig wy omtrent de gemeenſchap met hoogere Geesten in den afgezonderden ſtaet kunnen vastſtellen, en met losſe giſſingen willen wy ons niet ophouden.

§. 18.

Zyn dan de afgezonderde Zielen onkundig van de gebeurtenisſen buiten haer? Dezelve, niet door den weg van waerneming kunnende vernomen worden, zouden hen door onmiddelyke bekendmaking van God of de hoogere Geesten moeten kennelyk worden; dan de

de wonderwerken en buitengewoone tusschenkomsten van God hebben nimmer plaets, dan daer het voorgestelde einde door geen natuurlyke middelen daer te stellen is, en Gods wysheid slaet den kortsten en zekersten weg tot haer doelwit in; en daer het oogschynlyk is, dat, zoo Gods oogmerk deze kennis voor de Ziel vorderde, het zelve beter door haer terstond een zintuiglyk lichaem te schenken, dan door onmiddelyke openbaring, bereikt zoude worden, schynt men deze kennis der gebeurtenissen de afgezonderde Ziel niet te moeten toekennen, altans niet algemeen; trouwens hoe dikwerf zou dezelve daer door niet ontroerd, geschokt en in haere vordering en volmaking belemmerd worden?

Maer, zal men met zeker Enthusiasme, hier tegens invoeren: hoe zou een WILLEM DE EERSTE, die zich zoo groots ter redding van Neerlands Volk in de bresse gesteld heeft, wiens laetste zucht nog voor dat Volk was, nu nog, welligt nog Eeuwen, onkundig zyn van den uitslag zyner pogingen? Zou een tedergeliefde en tederlievende Echtgenote, door den dood aen haren Gemael ontrukt, reeds de voorproef der eeuwige gelukzaligheid smaken kunnen, zonder bewustheid der lotgevallen van haere Wederhelft? —— Doch, wanneer we hier ja antwoorden, dan laten wy een COLIGNY, die met gelyke grootmoedigheid in 't strydperk voor zyne natie getreden en voor haere zaek gesneuveld is, ook onkundig van den ongelukkigen uitslag zyner onderneming; dan kan de nu

zalige Gade geene de minſte zweem van droefheid over de rampen van haeren Echtgenoot gevoelen; terwyl het niet onwaerſchynlyk is, dat de afgeſcheidene Ziel op die gebeurtenisſen, die by haer verſcheiden nog in de ontwikkeling en haer byzonder betreffende waren, denkende, zoodanig door Gods beſtuur in den ſchakel haerer denkbeelden zal geleid worden, dat deze overdenking haer nimmer ſmert veroorzaken zal. —— Ja wanneer men in aenmerking neemt, hoe gerust wy onze dierbaerſte panden aen de zorg van beproefde Vrienden, al is 't dat wy daer door van haeren toeſtand onkundig blyven, overgeven, zal men ras zien, hoe deze onkunde van den toeſtand van Vrienden en andere omſtandigheden der wereld, welke alle in handen van een *Almagtig* en Alwys Vader ſtaen, zeer wel overeen te brengen zy met den gelukſtaet der afgezonderde Zielen, die met de woorden van den Heere FEITH, doch met oneindig meer licht en vertrouwen, dan het de ſterveling aen deze zyde des grafs immer doen kan, zeggen mogen (*):

Hoe veilig is hun lot in de eigen hand verborgen,
Die met een ſpan de Spheeren meet,
Voor de eens ontſtoken gloed van 't zonnenheir blyft zorgen,
En 't kleinſte Wormpje nooit vergeet!

(*) FANNY, pag. 56.

§. 19.

§. 19.

Wat nu de verblyfplaets der afgezonderde Ziel betreft, merken wy aen, dat de plaets van een lichaem bepaeld word door de betrekking, die het op andere, min beweeglyke, lichaemen heeft; — zoo word het doode lichaem ten grave gedragen, en gezegt in zeker graf, dat tot zulk eene begraefplaets dusdanige ftand en betrekking heeft, te zyn. —— Maer met eene Geest is het geheel anders, deze is daer, daer ze haere werkzaemheden op voorwerpen buiten zich uitoeffend en bevinden laet. —— Zoo is de zitplaets der Ziel, geduurende 's menfchen leven, ergens in de herfenen, om dat den oorfpronk van alle lichamelyke daden, die uit den wil voortvloeien, aldaer haer begin hebben. —— Wyders dat de afgezonderde Ziel geen gemeenfchap ter wereld met de ftof meer heeft, niet op dezelve werkt, nog door dezelve bewerkt word, — en dat men, om de Ziel aen het gebied der Alomtegenwoordige Godheid en den mogelyken invloed der hoogere Geesten, welker hoogere vermogens waerfchynlyk ook daer in beftaen zullen, dat hunne werking niet aen éene plaets bepaeld is, te onderwerpen, haer niet in deze of gene plaets behoeft t'huis te wyzen, en wy meenen in deze redenen genoegzame gronden aentetreffen, om vast te ftellen, dat de afgezonderde Ziel niet bepaeld kan gezegt worden, in dit of dat verblyf zich te bevinden.

§. 20.

Zal de ſtaet der afzondering immer eindigen? was de volgende vrage, die wy behandelen moesten, en waer op wy met eene hooge mate van waerſchynlykheid ja antwoorden, en dat wel om deze twee redenen:

1. Wanneer wy de gantſche natuur gade ſlaen, dan ontdekken wy dat alles éene keten is, waer aen de byzondere wezens de onderſcheidene ſchakels uitmaken; één geheel, waer van elk deel tot behoud der andere dienen moet. —— Voor eenen tyd mag de boom, ons zyne verkwiklyke ſchaduw weigerende, het aerdryk, deszelfs voedzame vrugten inhoudende, den mensch onnut zyn; maer welhaest komt de Lente en volgt de Zomer, die het ſchynbaer verbroken verband herſtellen zullen; niets blyft 'er in de natuur geſcheiden; en zou haere Alwyze en Goedertieren Schepper eene eindelooze, volkomene affcheiding tusſchen het ryk der Zielen en het ſtoflyk heelal dulden? Zou Hy dat dulden, daer de ſtof voor gene vreugd en genoegen vatbaer is, en de Ziel, met een zintuiglyk lichaem begaeft zynde, uit haere beſchouwing en genieting zoo veele genoegens trekken kan?

2. God is de rechtvaerdige Rechter van alle zyne redelyke Schepſelen, één iegelyk beloonende en vergeldende naer zyne daden. —— Deze belooning geſchied niet op deze wereld; ten opzigte van de Ziel heeft

heeft ze gedeeltelyk plaets in de ſtaet der afgeſcheidenheid; maer het lichaem is niet ſlegts een kleed der Ziel, het is een wezentlyk deel van den zedelyken mensch, dat in het loon of de ſtraf deelen moet, waer toe eene opſtanding van het lichaem en vereeniging van het zelve met de Ziel te eenigen dage noodzakelyk is.

§. 21.

Hoe zal deze ſtaet der afzondering eindigen? hoe zal iedere Ziel met deszelfs eigen lichaem weder vereenigd worden? Wy erkennen zeer gaerne, dat dit doorluchtig Godswerk, niet alleen eene onpeilbare goedheid, maer tevens eene onbegrypelyke Wysheid en onbeperkte Almagt vereiſchen zal, en dus voor zwakke ſchepſelen ondoorgrondelyk is; echter kunnen wy eenige, niet van allen grond ontblote, gisſingen hier omtrent te berde brengen; als: toen wy het geheugen beſchouwden, merkten wy op, dat 'er ſommige deelen des lichaems meer tot de perſonaliteit van den mensch behoorden dan anderen; dat deel der herſenen inzonderheid, ſchoon het voor onze oogen, met de beste werktuigen gewapend, onvindbaer zy, daer alle de werkingen der zintuigen zich vereenigen, daer alle de gewaerwordingen hunne indrukken behouden, en de Ziel werkt, blykt dadelyk tot de perſonaliteit te behooren, zou nu dat kleine deel door Gods Wysheid niet zoodanig kunnen zyn te ſamen geſteld, dat

dat het tegen alle ſtoflyke werkingen beſtand ware, en het gewald des tyds verduurende, te eenigen dage tot een zintuiglyk lichaem wierde?

Of — en deze ſtelling komt ons veel wygeeriger voor, daer ze aen de eene zyde geen onverbroken vereeniging der ſtof, waer van wy in de natuur geen voorbeeld kennen, behoeft te onderſtellen, en aen den anderen kant beter overeen ſtemt met het ſtelſel eener algemeene gelyktydige opſtanding, *dat* wel tot de openbaring behoord, maer echter met de natuurlyke redenering volkomen ſamenſtemt, als zynde het een heilig God en Rechter der Aerde allezints betamende, de redelyke en zedelyke Schepſelen op de plegtigſte wyze, dat is in één tydſtip voor zyn Rechterſtoel dagende in het leven te roepen. —— Of zeggen we, dit deel des menſchen zou een eigentlyk gezegd zaed kunnen zyn, dat in de groeve des grafs ontbonden word, even als het graen in den ſchoot des Aerdryks verrotten moet om vrugtbare ſcheuten te maken, en welk zaed ſlegts wagt op de lente der eeuwigheid, wanneer het Gode behagen zal, welligt door natuurlyke middelen, over den uitgebreiden akker des Aerdkloots, zoo digt met deze kostlyke zaden opgezaeid, eene daer toe vereischte vruchtbaerheid uitteſtorten, wanneer ieder zaed eene plante, te weten een nieuw zintuiglyk lichaem, zal voortbrengen, waer in iedere gewaerwording dezer wereld, (even als de bloem de kenmerken van de kunstbewerking, aen het zaed gedaen, door verandering van kleur

kleur als anders aen den dag brengt)', haere verſchillende uitwerkſelen hebben zal, en welke, daer door van de Ziel voor haer eigen lichaem herkend wordende, van nieuws haer tot medgezel en werkplaets dienen zal.

Maer hoe zal deze Plante zyn? welke zullen de zintuigen, de kragten en vermogens van dit nieuw lichaem wezen? —— Dan wy zyn reeds aen den eindpael der voorgeſtelde loopbane, en wy moeten den weetgierigen Lezer verwyzen naer LAVATER, BONNET en andere Christen Wysgeeren, die daeromtrent de alleraengenaemſte waerheden en gegrondſte gisſingen der wereld hebben medegedeelt.

§. 22.

Tot dus verre hebben wy als Wysgeeren de voorgeſtelde Vrage behandeld, laet ons nog een oogenblik ſtilſtaen, om het ternedergeſtelde als Christenen, die met het helderer licht eener Goddelyke Openbaring verwaerdigt zyn, te overzien.

Dan de Schriften, die wy belyden door het beſtuur van Gods Geest eene onfeilbare zekerheid te bezitten, geſchreeven zynde in en ten dienſte van zulke tydperken, waer in de mensch geheel zinlyk en het ſchier onmogelyk was, hem eene zedelyke waerheid of denkbeeld, dat niet terſtond uit de gewaerwording zyne oorſpronk had, te doen aennemen, dan door behulp van Poëtiſche beelden en zinlyke gelykenisſen, en

waer in boven dien de denkbeelden van ſtoflyk en onſtoflyk geheel duister en niet ontwikkeld waren. Zou het ongegrond zyn, in die Schriften, deze of gene, daer in voorkomende, ſpreekwyzen en uitdrukkingen als volledige uitſpraken voor of tegen de onſtoflykheid der Ziele te willen doen doorgaen. —— Daer het echter onze Heer en Zaligmaker is, die het leven en de onſterflykheid heeft aen den dag gebragt door zyn Euangelium, en de leer der onſterflykheid met die der onſtoflykheid hand aen hand gepaert gaet, is het 'er verre van daen, dat die waerheid, welke wy meenden op vaste gronden te berusten, door de ſtem der openbaring zoude weerſproken worden.

Wat nu de gevolgen betreft, die wy uit de geſtaefde onſtoflykheid der Ziel hebben afgeleid, en de gisſingen, die wy gewaegd hebben 'er bytevoegen; hoe zeker de openbaring, de onſtoflykheid der Ziel, de wederopſtanding uit den Doode, het plegtig Oordeel der richtende Godheid, en den gelukſtaet der Geloovigen daer ſtelt, en hoe veele omſtandigheden ons dieswegens bekend gemaekt worden, omtrent den afgezonderden ſtaet kunnen wy uit de Heilige Schriften niet veel met zekerheid afleiden, en derhalven niet weinig tot ſtaving onzer gevolgen, en aenneming onzer gisſingen aenvoeren; overzien wy echter ons gezegde:

Wy meenen 1. dat de afgezonderde Ziel nog door de ſtof bewerkt kan worden, nog op de ſtof werken. —— De Openbaring ſchynt hier met ons inteſtemmen,

men, daer zy ons den ſtaet der afzondering op zeer veele plaetſen voordraegt onder het beeld van den ſlaep, waer in de mensch mede voor de ſtoffelyke wereld dood, maer inwendig levende is; terwyl men, zoo men in de Heilige Bladeren eenige gezegden op den ſtaet der afzondering oordeelde te moeten t' huis brengen, waer in aen haer werkzaemheden van en op lichaemen buiten haer, worden toegeſchreven, zulks moet verſtaen in eene figuurlyken zin, voor overeenkomſtige inwendige daden der afgezonderde Ziel, die tog in de eeuwen der zinlykheid niet wel anders bevattelyk konden worden uitgedrukt.

Wat nu 2. de inwendige werkzaemheden betreft, die wy de afgezonderde Ziel hebben toegekend, eene naeuwkeurige vergelyking met den Bybel zal dezelve allezints billyken en goedkeuren, ze tevens daer mede aenvullende, dat de Christen levendig beſeffende, dat zyne herſtelling tot de deugd en terugkeering tot zynen Scheppér, niet alleen door onderwys en herſtel van den natuurlyken Godsdienst, maer voornamelyk door het lyden en ſterven van den Zoone Gods; onzen Heere Jezus Christus, is te weeg gebragt, tot de vuurigſte dankbaerheid zal worden opgewekt en aengevuurd.

Wat wy 3. van de gemeenſchap en omgang, benevens de bewustheid omtrent de geſchiedenisſen der wereld van de afgezonderde Zielen gezegd hebben, kunnen wy niet toetzen aen de uitſpraken der openbaring, dewyl ze zoo weinig omtrent deze ſtukken

bevat, dat het roekeloos zoude zyn, daer uit vaste ſtelſels deswegens te vormen.

Wy zeiden 4. dat we meenden te kunnen vastſtellen, dat de Ziel in de ſtaet der afzondering geen eigentlyk gezegde plaets kon worden toegekend. —— 't Is waer, de Bybel ſchryft dezelve veele plaetſen toe: in den Hemel, in het Paradys te zyn; met Abraham, Iſaac en Jacob aentezitten in het Koningryk der Hemelen; in Abrahams ſchoot te wezen en diergelyke; waer uit men dan gemeenlyk opmaekt, dat dezelve in den Hemel, als een eigentlyke plaets aengemerkt, verblyven zouden; — maer wanneer we in aenmerking nemen, dat de afgezonderde Ziel dood is voor al wat haer omringt; dat het aenwezen in een hel of hemel haer geheel en al onverſchillig zyn moet; dat ze, by den dood, op een verwonderlyke wyze ten hemel gevoerd zynde, ten dage der opſtanding weder naer haer ſtof toegevoerd zoude moeten worden, en die reize zonder eenig nut zoude hebben afgelegt, en daer by bedenken, hoe het den Bybelſchryveren ondoenlyk was, om voor hunne tydgenoten een *ſtaet* van gelukzaligheid anders dan door *zinneprenten* en overdragten van toen erkende *plaetſen* van heil bevattelyk afteſchetſen, zal men geen zwarigheid maken, alle deze en dergelyke uitdrukkingen, voor zoo verre zy den afgezonderden ſtaet betreffen, als zoodanig aentenemen; waer toe reeds de groote verſcheidenheid der beelden, en de zonderlinge betrekking, die ze op de Joodſche Natie en toen heer-

ſchende

ſchende gevoelens hebben, eene zeer gegronde aenleiding geeft.

Wy hebben 5. eindelyk nog poogen te bewyzen, dat de ſtaet der afzondering eindigen zal, door de wedervereeniging van de Ziel met het Lichaem, en tevens iets van de wyze, waer op zulks zoude kunnen geſchieden, gezegt; dan daer het eerſte eene hoofdwaerheid van het Euangelium uitmaekt, en wy het laetſte van den Apostel Paulus grootendeele ontleend hebben, hebben wy hier niets by te voegen, om te doen zien, hoe de ſtem der Rede ook in deze met de Openbaring overeenſtemme?

Ziet daer, Myne Heeren, het gene ik omtrent de voorgeſtelde Vrage oordeelde gezegt te moeten worden, zoo kort en klaer doenlyk, ter neder geſteld! De achting van dit Genoodſchap is te gevestigd, dan dan dat ik deze Verhandeling niet geerne aen deszelfs verlicht oordeel onderwerpen, en met begeerige oogen op zynen, alom geëerbiedigden, eerprys ſtaren zou. —— Doch is deze het loon voor uitſtekender verdienſten, ik ben bereids voor mynen arbeid voldaen, daer ik de gegrondheid heb mogen ervaren van de aloude Zeedeles, waer mede ik beſluite.

Nosce te Ipſum.

ANTWOORD

OP DE

VRAAG,

ZYN ER VOLDOENDE BEWYZEN VOOR DE ONSTOFFELYKHEID DER MENSCHELYKE ZIELE? ZO JA, WAT KAN MEN ER UIT AFLEIDEN, TEN OPZIGTE VAN DERZELVER DUURING, GEWAARWORDING EN WERKING, NA DEN DOOD DES LIGHAAMS, IN HAAREN AFGEZONDERDEN STAAT?

DOOR

EENEN ONGENOEMDEN SCHRYVER.

Wien daar op door de Heeren Directeuren van TEYLER'S NALAATENSCHAP de Tweede ZILVEREN EERPRYS was toegeweezen.

UIT HET ENGELSCH VERTAALD.

VERHANDELING

OVER DE

ONSTOFLYKHEID EN ONSTERFLYKHEID DER MENSCHLYKE ZIEL.

Het eerſte gedeelte des voorgeſtelden Vraagſtuks is dermaate ingewikkeld in de geſchillen, zints langen tyd gevoerd, onder de Wysgeeren, wegens het beſtaan van Stoffe en Geest, dat het onmogelyk kan beantwoord worden, zonder dezelve teffens in overweeging te neemen.

De voorwerpen der menschlyke kennis heeft men altoos in drie Hoofdrangen onderſcheiden: — Stoflyke Lichaamen, die de voorwerpen zyn der Zinnen. — Onſtoflyke Weezens, of Geesten, die door geen der Zintuigen kunnen bemerkt worden; — en Leevende Dieren, beſtaande uit een zigtbaar Lichaam en eene onzigtbaare Ziel, zamen vereenigd.

De Mensch behoort tot den derden Rang en heeft zich zelven altoos aangemerkt als zamengeſteld uit een

ſtoflyk Lichaam, en een onſtoflyke Ziel of Geest, naauw vereenigd om één leevend Perſoon uit te maaken. Dit Geloof heeft algemeen geheerscht, door alle Eeuwen, en by alle Volken der Wereld; uitgenomen onder eenige weinige Wysgeeren, die beweerden, dat het noodloos was de toevlugt te neemen tot twee zulke verſchillende Beginzelen als Stoffe en Geest: dewyl, huns oordeels, alle de Verſchynzels in de Natuur kunnen verklaard worden, op de veronderſtelling, dat alle dingen in de Wereld zamengeſteld zyn uit één eenzelvige zamenſtelling; maar, wanneer zy de natuur van deeze zamenſtelling zullen verklaaren, verſchillen zy wyd en breed onder elkanderen.

De *Materialisten* beweeren, dat alle dingen op de Wereld ſtoflyk zyn, en dat 't geen men de Ziel noemt, voor niets anders moet gehouden worden, dan voor zekere Vermogens, ontſtaande uit de byzondere organiſatie der Herſenen en Zenuwen.

De *Immaterialisten*, daarentegen, verwerpen het beſtaan der Stoffe, en houden ſtaande, dat alle de Voorwerpen, die uitwendig ſchynen, en het ſtoflyk Maakzel der Wereld zamenſtellen, met de daad niets zyn dan denkbeelden in de Zielen der zodanigen, die 'er aan denken, en geen beſtaan hebben, wanneer zy de voorwerpen der denking niet zyn. — In tegenoverſtelling deezer beiden lochent een derde Aanhang het beſtaan van Lichaam en Ziel beide: want zy beweeren, dat 'er in de Wereld niets gevonden wordt dan Indrukken en Denkbeelden; dat het geen

wy

wy een Lichaam heeten, niets anders is, dan eene verzameling van Gewaarwordingen; en 't geen wy eene Ziel noemen, alleen eene verzameling van Gedagten, Driften, en Aandoeningen, zonder een Onderwerp waar in zy gedrukt zyn.

Deeze vreemde ſtrydigheid verſchaft een treffend' blyk van de ydelheid dier Wysbegeerte. Van, drie gevoelens zo lynrecht tegen elkander overgeſteld, kan 'er ſlegts één waar weezen. En, naardemaal het eerſte ſtrydt tegen de Gewaarwordingen; het tweede tegen de Zinnen; en het derde tegen de Zinnen; de Gewaarwordingen, en het Verſtand des Menschdoms, mogen wy wel vermoeden, dat ze alle drie valsch zyn: want wy hebben geen grond om te veronderſtellen, dat de Schepper ons naar eenig plan van bedrog gevormd heeft.

Wy ontmoeten geene blyken in de Natuur, die aanduiden, dat de geheele Wereld ganschlyk gevormd is van Stoffe, of geheel uit Zielen, of te eenemaal uit Indrukken en Denkbeelden, van beiden onafhanglyk. En, indien dezelve gemaakt ware uit eenige eenzelvige zamenſtelling, zou de Rede veel eer eene dergelyke eenpaarigheid van Werkingen en Uitwerkzels verwagten, dan zulk eene verſcheidenheid derzelven, als wy overal zien. —— Geen deezer Wysgeeren hebben de verſchynzels in de Natuur, op eene zo klaare, nuttige en betoogende wyze, uitgelegd, als gedaan is door de zodanigen, die het beſtaan beide van Stoffe en Geest ſtaande houden. Zy ondervinden

ook niet, dat hunne Stelzels eenige heilzaame uitwerkingen baaren op hun gedrag, in de onderſcheide betrekkingen, pligten en werkzaamheden deezes leevens; doch voelen zich genoodzaakt te leeven, te ſpreeken en te handelen, even gelyk andere Menſchen; en, indien zy hunne begrippen invloed lieten hebben op hun gedrag, zouden zy noch ſpreeken, noch zich aenſtellen als redelyke Menſchen.

Niettemin hebben de geleerde *Verdeedigers* van elk deezer tegenoverelkander ſtaande Gevoelens hun eigen ſtelzel, met zo veel kunsts, ſtaande gehouden, dat het ſcheen zamen te ſtemmen met de verſchynzelen in de Natuur, en 'er eene waarſchynlykheid aan gegeeven, door redenkaveling niet ligt te ontleggen. Deeze gelyke ſterkte van ſtrydige Gevoelens levert een genoegzaam bewys op, dat deeze ſterkte alleen in ſchyn beſtaat, en niet weezenlyk; dezelve heeft, myns bedunkens, deezen oorſprong. —— Verſcheide geleerde Mannen, gedrongen door heftige vuurigheid huns vernufts, en onverduldig om zich te ſchikken naar de traage voortgangen die gemaakt kunnen worden, door naauwlettende waarneemingen, en bondige gevolgtrekkingen, daar uit afgeleid, waagden het hunne eigene gisſingen in derzelver plaats te ſtellen, en hunne naſpeuringen voort te zetten tot dingen buiten het bereik der menſchlyke kennisneeming geplaatst. Maar elk Stelzel der Natuure, in deezervoege door het vernuft opgehaald, moet altoos duister en afgetrokken weezen, en even ongeſchikt om wederlegt als

om

om beweezen te kunnen worden; als mede geſchikt om ons in onuitkomelyke twyfelingen, zwaarigheden, en onzekerheden, te dompelen.

Laaten wy, derhalven, alle diepzinnige Overnatuurkundige Beſpiegelingen ter zyde zettende, als eer in ſtaat om het Oordeel te verwilderen dan te onderrigten, de Vraag, wegens het beſtaan van 's Menſchen Lichaam en Ziel aanmerken, als een onderwerp, geſchikt om beſlist te worden, door de gemeene Ondervinding; en waar over ieder Mensch een bevoegde Regter is; indien hy ſlegts zorgvuldig op zich zelven begeert te letten. Langs deezen eenvoudigen weg van Wysgeerige naſpeuring voortgaande, is het te hoopen, dat wy die blykbaarheid zullen aantreffen, waar op wy ons, met vertrouwen, en veilig, kunnen verlaaten. Ik zal het onderzoek in den eerſten perſoon voortzetten, ten einde de Leezer daar door opgeleid worde, om het gezegde met zyne eigene ondervinding te vergelyken en voor zich zelven te oordeelen.

De eerſte ſtap is een vasten grondſlag te bezorgen om op denzelven een onwankelbaar geloof te bouwen. De zekerſte van alle menschlyke kundigheden is die, welke een Mensch van zyn eigen beſtaan heeft. Laaten wy, derhalven, in de eerſte plaats, de bronnen van die kennis opſpeuren; in hoope, dat die zelfde bronnen ons eenig berigt zullen ſchenken, betrekkelyk tot het beſtaan van Lichaam en Ziel, en, 'er teffens een zekeren grond leggen van de kennis deezes onderwerps.

Ik weet, met de volkomenſte zekerheid, dat Ik beſtaa. Hoe weet Ik dit? Door zelfbeſchouwing; dat is door myn natuurlyk Oordeel, en niet by redenkaveling. Ik ben bewust dat ik beſtaa, in deeze bewustheid is al de baarblyklykheid, welke ik heb, of kan hebben, van deeze allerzekerſte waarheid. Van waar ontſtaat deeze bewustheid van myn eigen Beſtaán in myn verſtand? Ik ontvang dezelve uit elke beoefening myner natuurlyke vermogens, van welke ik bewustheid draag; door het bemerken der zinlyke voorwerpen, door denken, voelen, willen, door eenige vrywillige daad, uitwendig of inwendig, te bedryven. Want by elke tewerkſtelling deezer vermogens heb ik eene onmiddelyke bevatting van de werkzaamheden, welke ik verrigt, gepaard met een geloof van derzelver Beſtaan, en dat Ik, die dezelve verrigt, ook op dien tyd beſtaa, en dezelfde Perſoon ben, die ik was zo verre ik kan te rug denken. —— Maar, wanneer ik geheel ophoude met denken, voelen, en het volvoeren van eenige vrywillige daad, als in een diepen gezonden ſlaap, zonder droomen, houd ik op bewust te weezen van myn eigen Beſtaan. Even zo ligt iemand die geheel bezwymt, of eene volſlaagene beroerte krygt, ongevoelig, werkloos, beroofd van denken, gevoelen, en het vermogen van vrye werkzaamheid, en naa dat hy weder bykomt, of van zyne beroerte herſtelt, weet hy niets van het gebeurde, geduurende dat toeval; en kan hy nimmer eenige andere kennis krygen van dat tydperk zyns be-

beſtaans, dan zodanig eene geſchiedkundige kennis, als hy kan hebben van gebeurtenisſen vóór zyne geboorte voorgevallen.

Naardemaal nu de kennis van eens Menſchen eigen Beſtaan alle te werkſtelling zyner natuurlyke Vermogens vergezelt; ſtil ſtaat als die te werkſtelling ophoude, en weder aanvangt zo ras die te werkſtelling op nieuw begint, is het blykbaar, dat deeze allerzekerſte kundigheid alleen ontſtaat uit de bewustheid, welke een Mensch heeft van zyne eigene werkzaamheden. Bewustheid nu is desgelyks de grondſlag van alle andere menſchelyke Kennis, en kan deeze in twee ſoorten onderſcheiden worden. —— De eerſte krygt men door de Zintuigen des Lichaams, en behelst in zich de bevatting van ſtoflyke Lichaamen, en de gewaarwording van Lichaamlyk Vermaak en Pyn. —— De tweede ontſtaat uit de verſtandige en werkzaame Vermogens der Ziele, en wordt enkel Bewustheid geheeten.

Laaten wy nu overweegen welk eene onderrigting wy krygen, uit het te werkſtellen deezer zelfde Natuurlyke Vermogens, ten opzigte van het Beſtaan van Lichaam en Ziel.

Stoflyke Lichaamen zyn de eigenlyke voorwerpen der Zinnen, en terwyl ik de bloemen, de Planten, de laanen in een hof zie, het gezang der vogelen hoor, de geurige roos ruik, de ſmaaklyke kers eet, myn eigen lichaam of dat van een ander betast, door middel myner Zintuigen, bemerk ik zekere hoedanighe-

heden; en uit het bemerken deezer hoedanigheden, oordeel en weet ik natuurlyk, en zonder eenige redenkaveling, dat 'er zekere ſtoflyke Lichaamen beſtaan en by my tegenwoordig zyn, in welke de waargenomene hoedanigheden huisvesten, als in derzelver onderwerpen.

Wy zyn zodanig gevormd, dat wy natuurlyk geloof ſlaan aan elk onderſcheiden getuigenis onzer Zintuigen; nogthans kan de waarheid van dit getuigenis door redenkaveling verſterkt worden. Ik bemerk ſtoflyke Lichaamen als bezittende eene weezenlyke uitwendige beſtaanlykheid, en niet als eene gewaarwording, bevatting of andere werkzaamheid van myn eigen Geest, noch als de werking van eenigen anderen Geest op mynen Geest. Ik bemerk ze alleen, door middel myner Zintuigen; en wanneer ik een Paard zie of het luiden van een groote Klok hoor, kan ik niet nalaaten de bevattingen te hebben, welke deeze verwekken. Ik kan myne bevattingen niet verkiezen noch veranderen; maar moet ze juist zo ontvangen als zy ontſtaan, door den indruk, die de voorwerpen op de Zinnen maaken. Als ik myne oogen ſluit, en myne ooren ſtop, verdwynen terſtond de Bevattingen van Gezigt en Geluit, open ik die Zintuigen, zy keeren ylings weder, indien de Voorwerpen tegenwoordig blyven. — Om deeze reden kunnen blind- of doof-geboorenen nooit dezelfde Gewaarwordingen ontvangen, noch dezelfde Bevattingen hebben van Kleuren en Geluiden, als anderen; zo niet het gebrek

breek dier Zintuigen herſteld worde. —— En, indien de Gewaarwordingen van uitwendige Lichaamen niets anders waren dan Denkbeelden in de Zielen der zodanigen, die 'er aan denken, hoe zou dan het onverwagt afvuuren van een Kanon kunnen te wege brengen, dat honderd Menſchen te gelyk verſteld ſtaan, allen den blik zien, allen den ſlag hooren, allen het buskruid ruiken. Wy mogen desgelyks opmerken, dat Kinderen zelfs hunne Zintuigen gelooven, eer zy vatbaar zyn voor redenkaveling of vooroordeel, en daar door weeten dat 'er zulke dingen zyn als een Borst, een Moeder, een Minne.

Maar niettegenſtaande onze Zintuigen ons op eene zo blykbaare wyze eene ondervindelyke kennis ſchenken, zo wel van het Beſtaan als van de zinnelyke hoedanigheden der ſtoflyke Lichaamen, hebben, nogthans, verſcheide Wysgeeren, zelfs onder de zodanigen, die het beſtaan der Stoffe beweezen, deeze Zintuigen van groote onvolmaaktheid beſchuldigd, en aangemerkt, dat derzelver berigtgeevingen altoos van bedrieglykheid verdagt gehouden moeten worden, tot zo lang de Rede dezelve bekragtigd heeft. Maar deeze beſchuldigingen zyn ongegrond.

Volmaaktheid en Onvolmaaktheid zyn betrekkelyke uitdrukkingen, en elk Werktuig, 't welk ten vollen beantwoord aan het einde waar toe 't zelve vervaardigd werd, mag met regt volmaakt heeten. Een Goudſchaaltje is niet onvolmaakt, ſchoon onbekwaam om een pond thee te weegen; en behooren wy onze

Zintuigen niet onvolmaakt te keuren, als wy zien, dat ze alle met groote Wysheid gevormd zyn, en de byzondere dienſten, waar toe zy beſtemd werden, op eene onbegrypelyk volkomene wyze verrigten. Het Oog is, in de daad, niet gevormd om de kleine deelen, waar uit de ſtoflyke Lichaamen beſtaan, te zien, of om te ontdekken wat 'er in de Maan omgaat; het Oor is niet gemaakt om zwakke geluiden, op eenen verren afſtand, te hooren; noch de Neus om als een Jagthond, onder een hoop volks, een vriend op te ſnuffelen; doch deeze omſtandigheden bewyzen geene Onvolmaaktheid in de Zintuigen, of in derzelver Berigtgeevingen; zy duidden alleen aen eene beperking van derzelver Vermogens binnen behoorelyke paalen.

De natuur der Stoflyke Lichaamen, zo als die in dezelve beſtaat, is geen voorwerp voor onze Zinnen. Onze Zintuigen bemerken en duidden aan de hoedanigheden deezer Lichaamen, gelyk zy de Zintuigen aandoen, en geeven gevolglyk onderſcheide Berigten van hetzelfde Voorwerp, zo dikmaals als een verſchil van omſtandigheden, op onderſcheide tyden, te wege brengt, dat het voorwerp een verſchillenden indruk op de Zintuigen maakt; en elk deezer verſchillende Berigten kan met de waarheid overeenſtemmen. Dezelfde Tooren, by voorbeeld, die op eenen afſtand, zich klein, rond en duister vertoonde, kan allengskens, als wy nader by komen, een geheel ander aanzien krygen, en wy denzelven groot, vierkant en helder

vin-

vinden. De Tooren blyft zeker dezelfde weezenlyke grootte en gedaante behouden, al den tyd dier beſchouwinge; maar en grootte en gedaante zyn voorwerpen van Gevoel niet van Gezigt; en om daar van verzekerd te weezen, moeten wy ons van eene bekende maatſtok bedienen. —— Het Gezigt onderſcheidt afgelegene Voorwerpen door derzelver kleuren alleen, en ziet enkel die oppervlakte welke naast het oog is, maar niet derzelver dikte', en meet de zigtbaare grootheid af door den hoek, dien zy in 't oog doen vallen; en, in gevolge van deeze eigenſchappen des Gezigts, moest de Tooren, in de zigt- of ſchynbaare grootte, veranderen, naar gelang van den afſtand, en in de zigtbaare gedaante, naar maate de verandering des gezigtpunts, de hoek-afſtanden der onderſcheide deelen van elkander verandert; en, in kleur, volgens den afſtand of den ſtaat des dampkrings en des zonneſchyns op dien tyd. —— In deeze verſcheidenheid der Berigtgeevingen, omtrent het zelfde Voorwerp, heeft geen bedrog plaats, maar eene verandering, welke overeenkomt met den waaren ſtaat der dingen.

Vermids de Zintuigen derzelver bevattingen eenvoudig overbrengen, zonder daar iets by te doen, ſchynen ze weezenlyk niet in ſtaat om valsch berigt te geeven: deeden zy zulks, wy zouden ons noodwendig menigmaal bedroogen vinden: want wy bezitten geen Vermogen, bekwaam om derzelver dwaaling te ontdekken. En 't is 'er zo verre af, dat de Rede

geſchikt zou weezen om de Berigtgeevingen der Zinnen te regt te brengen, of te overmeesteren, dat die eigenſte misvattingen, welke doorgaans Bedriegeryen der Zinnen genoemd worden, by een opregt onderzoek, altoos zullen blyken te ontſtaan uit eenige verkeerde beſluiten, voorbaarig door de Rede getrokken uit de waare Berigten der Zintuigen, 't zy door overhaasting, 't zy door onkunde, of onoplettenheid op iets, 't welk in aanmerking had behooren genomen te worden.

Eén enkel voorbeeld zal genoegzaam dit ſtuk ophelderen. Verzoek een Perſoon in een Windmolen, die op een ſpil ſtaat, het oog beſtendig op de ſpil in 't midden gevestigd te houden, terwyl de Molenaar den Molen van de ſlinker na de rechter hand rondraait: hy zal denken, dat de ſpil op haar eigen as ſchielyk omgaat van de rechter na de ſlinker hand; en hy zal zyne misvatting niet ontdekken vóór dat hy uit den Molen kykt na eenen digtbyſtaanden boom, huis, of eenig ander voorwerp, 't geen hy weet dat vast ſtaat, of bevindt dat de ſpil onbeweeglyk is. —— In deeze zo tastbaare misleiding is het eenig ſtuk, waar van het Gezigt verſlag doet, dat nieuwe gedeeltens van de Spil in 't oog komen van de rechter hand af, en ter ſlinker hand 'er uit gaan in eene ſnelle opvolging; en dit verſlag is waarheid. Doch de Waarneemer, die ſtil ſtaat, en onkundig is, dat hy met den Molen omgevoerd wordt, ſchryft de vertooning welke hy ziet toe aan de beweeging van de Spil om

haa-

haaren eigen as; terwyl dezelve weezenlyk hervoortkomt uit de beweeging van den geheelen Molen, waar in hy zich bevindt rondsom de onbeweeglyke Spil, op welke dezelve staat.

In deezervoege de Stoflykheid des Lichaams door het getuigenis der Zinnen beweezen, en de Waarheid van dat getuigenis gehandhaafd hebbende, staat ons nu het Bestaan der Menschlyke Ziel op te speuren.

Ik ben bewust, dat Ik de gewaarwordelyke hoedanigheden der uitwendige Voorwerpen, door middel myner Zintuigen, bemerk; dat Ik steeds denk, en de Voorwerpen myner Gedagten verander; dat Ik verscheide Gewaarwordingen ontvang, pynlyke, vermaaklyke, en onverschillige, beide door myne Zinnen en uit de verschillende staaten myns Lichaams; dat Ik, by onderscheide gelegenheden, aangedaan worde door liefde, haat, hoop, vrees, vreugde, droefheid, verlangen, en afkoer; dat Ik genoeglyke of ongenoeglyke aandoeningen ontvang uit myne eigene Gedagten; dat Ik natuurlyk vermaaklyke dingen, als goed, begeer, en onaangenaame, als kwaad, schuw; dat Ik herdenk, met myne verbeeldings-kragt werk, overweeg, oordeel, redenkavel en besluit; dat Ik myne uitwendige en inwendige beweegingen regel volgens mynen wil; dat Ik het schoone van het leelyke, waarheid van valschheid, regt van onregt onderscheé; en dat Ik verscheide maatregels beraam om myne eigene oogmerken te bereiken. — Zo dikwyls nu als Ik eenige van deeze werkzaamheden verrigt, heb Ik eene

onmiddelyke bevatting, beide van de Werking en van een Beginzel binnen in my, waar in het vermogen om die werkzaamheid te doen huisvest: en deeze bevatting gaat gepaard met een geloof, dat dit onzigtbaar Beginzel onderscheiden is van myn Lichaam. Dit wordt de Ziel geheeten en is het edelst deel van 's Menschen gesteltenisse.

't Is, door alle Eeuwen heen, het algemeen aangenomen Geloof des Menschdoms geweest, dat de Ziel een Onstoflyk of Geestlyk Weezen is; onderscheiden van het Lichaam, en geschikt om 't zelve te onderrigten en met de kragten des leevens te begiftigen, of, door haare vereeniging met het Lichaam, den leevenden en redelyken Mensch uit te maaken. —— Eenige Wysgeeren hebben staande gehouden, dat de Mensch geheel Lichaam, anderen dat hy geheel Ziel is; maar, wanneer ik myn eigen Lichaam in overweeging neem, dunkt het my dat Ik, de Overweeger, iets onderscheidens ben van het overwoogen Lichaam. En het is, uit eene inwendige overtuiging, dat wy uit twee Beginzelen bestaan, dat wy zeggen: *Dit is myn Lichaam* of *dit is myne Ziel.* Indien wy onszelven aanmerkten als geheel Lichaam of als geheel Ziel, zou het ongegrond weezen op die wyze te spreeken; want het zou het zelfde weezen als te zeggen: *Dit is het Lichaam van myn Lichaam*, of: *de Ziel van myne Ziel.* —— Dewyl nogthans de Verdeedigers, dat de Mensch uit slegts éene Zelfstandigheid bestaat, voluit het onmogelyk verklaaren, dat twee Begin-

Beginzels, zo weezenlyk in natuur verſchillende, als Lichaam en Ziel, eenig ſoort van verband met, of onderlinge werking op elkander hebben, ſchynt het der moeite waardig eene korte ontvouwing te geeven van het beſtaan des Menſchen, om te tooneu, dat eene Vereeniging tusſchen die twee Beginzelen, en eene wederkeerige Werking van het eene op het andere, met de daad plaats grypt, ſchoon wy niet in ſtaat zyn om de wyze en het hoe van een van beiden te verklaaren; en dus den weg te baanen tot het overweegen van de Onſtoflykheid en Onſterflykheid der Ziele.

De Mensch is zamengeſteld uit een Lichaam en eene Ziel, vereenigd om één leevend en verſtandig Perſoon uit te maaken. Het Lichaam is een allerkeurigſt Werktuig, gevormd van Stoffe, beſtaande uit harsſenen, zenuwen, bloedvaten, vaten voor andere vogten, werktuigen van gevoel, van beweeging, van voeding en van andere dierlyke vermogens, alle, op eene verwonderenswaardige wyze, zamengeweeven en verbonden. —— De Ziel is het onzigtbaar Beginzel, 't welk het Lichaam alle de kragt en klem van 't leeven ſchenkt. En de ontbinding van deeze Vereeniging is de Dood des Lichaams.

De Ziel is, overzulks, het edelſt gedeelte van 's Menſchen geſteltenisſe, en, door tusſchenkomst van het Lichaam, met de Wereld verbonden, belang ſtellende

lende in haare bedryven, en deelneemende in vermaak en ſmert, in genoegen en ongenoegen, 't welk dezelve oplevert. De overeenkomst tusſchen de Ziel en het Lichaam, 't welk dezelve bezielt, en de gemeenſchap, welke dezelve door tusſchenkomst van het Lichaam heeft met de Wereld buiten haar, geſchiedt door middel van de harsſenen en zenuwen. De harsſens ſchynen de voornaamſte zitplaats van de Ziel, of het werktuig, waar in dezelve denkt, verſtaat, gevoelt, wil en bewustheid heeft. De zenuwen zyn bundels van kleine vezeltjes der harsſenen, zich uitſtrekkende van het hoofd tot elk gevoelig deel des Lichaams, waar zy uitloopen; eenige in gevoelige einden, de onmiddelyke werktuigen van bevatting en gewaarwording; en andere onder de beweegende muskelen, die de werktuigen zyn voor beweeging; gevolglyk verrigten de zenuwen den dienst van een middel tusſchen de harsſenen en de andere deelen des Lichaams.

Van de dingen deezer Wereld krygt de Ziel kennis, door middel der Zintuigen, die van de merkbaare hoedanigheden der uitwendige Lichaamen berigt geeven, door zodanige Bevattingen in het verſtand te verwekken als de indrukken der Voorwerpen, op de onderſcheide Zintuigen, geſchikt zyn te weege te brengen, volgens de Wet van den Schepper, en door welke de Ziel in ſtaat is om te oordeelen over derzelver Beſtaan en Natuur. —— In voelen en ſmaaken wordt het beproefde Voorwerp onmiddelyk gebragt

tot

tot het Zintuig; doch in zien, hooren en ruiken heeft 'er eenig midden plaats, tusschen het Voorwerp en het Zintuig. —— Wy zien door middel van de onderscheide gekleurde Lichtstraalen, die, met groote snelheid in de Zon, een kaars, of eenig brandend lichaam, terug gekaatst, van elk punt der zigtbaare voorwerpen, door de doorzigtige vogten van het oog heen gaan, en de gevoelende uiterstens van de Gezigtzenuw, over den grond van dit Zintuig uitgespreid, treffen. — Wy hooren, wanneer de Lugt, door de trillende beweeging van klinkende lichaamen bewoogen, ons Oor aandoet. — Wy ruiken als de fyne deeltjes, door reukgeevende zelfstandigheden uitgewaasemd, onder het ademhaalen, met de lugt in den Neus worden opgetrokken. En ieder onderscheide indruk, die het voorwerp maakt op de gevoelende uiteinden der zenuwen van elk Zintuig, wordt voortgezet langs deeze zenuwen tot de harsenen, de zetel der bewustheid, en van daar komt in de Ziel op eene bevatting van de gevoelde, de gesmaakte, de gezieene, de gehoorde, en de gerooke hoedanigheid.

De Ziel krygt kennis van den tegenwoordigen staat des Lichaams, door de aangenaame en onaangenaame Gewaarwordingen van 't zelve. Want, gelyk de zenuwen van de werktuigen der zinnen geschikt zyn, om de merkbaare hoedanigheden der uitwendige Voorwerpen te ontdekken, zo dienen de gevoelige uiterstens der zenuwen, uitloopende in de andere gevoelige deelen des Lichaams, om verscheide Gewaarwor-

dingen of Lichaams aandoeningen te wege te brengen, naar gelange de ſtaat van ieder aangedaan wordt, door de werkingen van gezondheid of ziekte, of door de aanraaking van uitwendige Lichaamen. Deeze Gewaarwordingen verwekken veele natuurlyke begeertens of verlangens, dienende tot bewaaring der gezondheid, als honger, dorst, de neiging om adem te haalen, tot ſtoelgang, waterloozing, ſlaap enz. Deeze begeertens ontſtaan uit den tegenwoordigen ſtaat der maage, der longen, der ingewanden, der blaaze, der harsſenen, of eenig ander werktuig; alzoos hebben zy betrekking tot de behoeften des Lichaams, en dringen tot het zoeken van zulk een voorwerp, of tot het verrigten van zodanig een bedryf, als de toeſtand van het dan aangedaane deel vordert: gevolglyk ontſtaan zy by byzondere gelegenheden, of op zekere tyden, en zyn min of meer dringend, naar de gelegenheid het vordert. Dus geſchiedt de ademhaaling, volſtrekt ten leeven noodzaaklyk, ſchoon aan den wil tot verſcheide nuttige gebruiken onderworpen, doorgaans zo gemaklyk, dat wy nauwlyks gevoelig zyn voor die aandoening, of dezelve verlangen; maar, indien wy die werking, ſlegts ook eenige weinige minuuten opſchorten, wordt het ongemak en de daar op volgende begeerte om adem te haalen, gevoelig, dringend en onwederſtandlyk. Van deeze natuurlyke neigingen hangen voor een groot gedeelte af de ſtreelende genietingen of ſmertlyke aandoeningen onzes Lichaams.

Om

Om de Ziel in ſtaat te ſtellen, dat zy de Voorwerpen verkrygt, die Gewaarwording, Gevoel en Begeerte als goed aanpryzen, en vermydt, welke deeze als kwaad afkeuren, is verre het meerder gedeelte der leden, of de uiterlyke deelen van het lyf en 't hoofd, voorzien van beweegende ſpieren of muskelen. Deeze zyn de werktuigen van vrywillige beweegingen, en geſteld onder het onmiddelyk beſtuur van den Wil. Wanneer het der Ziele behaagt zekere einden te willen, en te bereiken door het beweegen van zekere leden, wordt deeze begeerte, werkende op de harsſenen, voortgezet langs de daar toe geſchikte zenuwen tot daar ze in de beweegende vezelen ingeplant zyn, en veroorzaakt eene onmiddelyke zamentrekking van alle de muskelen, welker zamentrekking noodig is om de gewilde daad voort te brengen. Het verdient onze opmerking, dat Perſoonen, die onkundig zyn van de werktuigen en middelen, door welke de beweeging der muskelen verricht wordt, hunne lichaamsleden ten meesten voordeele zo wel weeten te gebruiken als de geoefendſte Ontleedkundigen.

Behalven deeze beweegingen, die van den Wil afhangen, zyn 'er veele onwillige beweegingen en inwendige werkingen, binnen in het Lichaam volvoerd, zonder medewerking van den Wil. De voornaamſte deezer beweegingen zyn die van het hart, de ſlagaderen, en de adem, door welke het bloed overal rondloopt: de wormswyze beweeging van de maag en de ingewanden, welke van zo veel dienst is in de

ſpysverteering en het voortzetten van den doortocht des voedzels; en de beweeging der opſlurpende vaten, die klein en veelvuldig voorkomende op de inwendige oppervlakte der ingewanden, op elke holligheid en tusſchenruimte des lichaams, en de opperhuid, het voedend gedeelte opſlurpen van het verteerde voedzel uit de ingewanden, en een klaar vogt van de andere deelen, en overbrengen in eene algemeene verzamelplaats, van waar zy heen gaan door een geſchikt kanaal in een groote ader, die onder het ſlinker halsbeen ligt, en rechtſtreeks gevoerd worden na het hart, om het bloed te voorzien met een beſtendigen toevoer van voedende en ontbindende vogten.

Deeze Beweegingen, volſtrekt noodzaaklyk zynde tot de gezondheid en het leeven, en zonder ſtilſtaan, zo wel wanneer wy ſlaapen als wanneer wy wakker zyn, moetende aanhouden, zyn niet toevertrouwd aan de voorzigtigheid, rede of wil der Menſchen. Zy beſtaan uit geduurige beurtlingſche zamentrekkingen en ontſpanningen der beweegende ſpieren van de wanden deezer holle werktuigen, tot werkzaamheid aangezet door prikkeling, ontſtaande uit het geen 'er in opgeſlooten is, en daar door wordt voortgeſtuwd; en dus ſchynt de kragt der zenuwen, welke die der Ziel is, en noodzaaklyk tot elke dierlyke beweeging, in deeze ſoort van beweegende ſpieren alleen door prikkeling te ontſtaan, zonder de zamenwerking van den Wil, en dit gaat op eene zo zagte wyze toe, dat

dat wy geene bewustheid draagen of van de prikkelingen, of van de voortgebragte beweegingen, indien zy niet onnatuurlyk geweldig, of slap worden.

Gelyk veele inwendige Werkingen natuurlyk binnen in ons Lichaam geschieden, zonder onzen wil of kunde, zo zyn 'er zekere staaten van het Lichaam, die ons, als by Instinct, kennis geeven, en opleiden tot het doen van verrigtingen, en ons leeren, hoe wy veele gewigtige bedryven moeten volbrengen, voornaamlyk die tot het welzyn van den Mensch behooren, zonder den bystand der Rede. Een eerstgeboorен Kind komt ter wereld onkundig van alles wat in dezelve is; doch zekere Lichaamsaandoeningen grypen dan voor de eerste keer plaats, en geeven den Zuigeling alle kennis, welke hy noodig heeft tot de verrigtingen, welke zyn nieuwe leevensstand vordert. Hy haalt adem, schreeuwt, maakt zyn water, doet zyne ontlastingen, beweegt het hoofd van de eene na de andere zyde, om de borst te zoeken, neemt den tepel in zyn mond, beweegt zyne lippen en tong, op de vereischte wyze, zuigt en zwelgt de melk door. Deeze zyn zeer keurige en zamengestelde werkingen, en geheel nieuw voor den Zuigeling, nogthans verrigt hy, niet geholpen door ondervinding, onderwys, of rede, dezelve even vaardig en goed, als de geoefendste Zuigster. Op dergelyk eene wyze gaan Menschen, die jaaren van onderscheid bereikt hebben, dikwyls volgens beweegredenen van Instinct en eene kennis, welke geen hooger naam dan Instinct

ren, zo wil ik, nogthans, hoopen, dat het bygebragte zal dienen om het Antwoord zelve op te helderen, en te bekorten.

„ *Zyn 'er voldoende Bewyzen voor de Onſtoflykheid der Menſchlyke Ziele?*"

't Is een by allen erkende zaak, dat de Mensch begaafd is met gewaarwordende, gevoelende, beſchouwende, neigende, en werkende Vermogens, welke men gewoonlyk aan de Ziel toeſchryft; en, onderſcheidings halven, kan men 'er weinig tegen hebben, om dat gedeelte van 's Menſchen geſtelteniſe, waar in deeze Vermogens huisvesten, den naam van *Ziel* of *Geest* te geeven. Maar ten opzigte van de Natuur deezes deels verſchillen de Wysgeeren wyd van elkander in hunne gevoelens. Verſcheide Wysgeeren, zo wel in ouden tyde als heden ten dage, hebben beweerd, dat de Ziel ſtoflyk is, en dat alle haare Vermogens de natuurlyke uitwerkzels zyn van de byzondere Organiſatie der Harſſenen en Zenuwen: terwyl het Menschdom in 't algemeen altoos de Ziel voor Onſtoflyk gehouden heeft, of verſchillende in haare natuur van alle ſoort en wyziging van Stoffe.

De naſpeuring van dit Onderwerp voert ons tot de uiterſte grenzen van menschlyk onderzoek, waar wy gevaar loopen, dat een dorst na kennis ons zal leiden buiten de paalen, waar de bronnen van kennis neg-

neeming ontſpringen : in deezen ſtand kunnen wy ligt omdoolen op paden, waar geene weezenlyke kennis te vinden is. En, naardemaal dit de oorzaak ſchynt te weezen van de verſchillende gevoelens der Verſtandigen wegens 's Menſchen Ziel, en van de bezwaarlykheid om dit ſtuk tot genoegen af te doen, behooren wy zorgvuldig op onze hoede te weezen, om onze naſpeuringen ſtrikt bepaald te houden binnen de paalen, waar wy weezenlyke kundigheden kunnen opdoen.

Even gelyk wy geene middelen bezitten, om het beſtaan en de hoedanigheden der Stoflyke Lichaamen gewaar te worden, dan de berigtgeevingen onzer Zintuigen; zo hebben wy geene andere middelen, om het beſtaan en de hoedanigheden der Menschlyke Ziel te kennen, dan eene naauwkeurige waarneeming van de werkingen der Ziele in ons zelven, van welke wy bewustheid draagen : en gelyk onze Zintuigen ons geen berigt geeven wegens inwendige geſteltenisſe der Stoffe, zo geeft onze Bewustheid ons geen berigt wegens de inwendige geſteltenisſe van de Ziel zo als deeze in zich zelve is, onafhangelyk van haare werkzaamheden. Gevolglyk zyn wy onkundig, en zullen wy altoos onkundig moeten blyven, van beider inwendige geſteltenisſe. Maar, niettegenſtaande de Ziel onnaſpeurelyk is voor eenig Zintuig, en wy geene bewustheid hebben van haare inwendige Natuur, noch zelfs van haare Vermogens en Werkingen, eer zy dezelve volvoerd heeft, en gevolglyk dit voornaamst

gedeelte van 's Menſchen geſtelteniſſe niet op zich zelve kan onderzogt worden, kunnen wy nogthans, daar wy kennis hebben van de werkzaamheden, die de Ziel in ons zelven volvoert, daar wy de zigtbaare tekens en uitwerkzels zien, welke die werkzaamheden in onze Lichaamen, als mede in de Lichaamen woorden en daaden van andere Menſchen te wege brengen, deeze inwendige en uitwendige werkzaamheden met elkander vergelyken, en langs deezen weg zekere maate van weezenlyke kennis ten opzigte van de Menschlyke Ziel bekomen. Deeze, hoe bepaald en onvolkomen ze ook moge weezen, is genoegzaam voor alle vereischtens van het menschlyk leeven; en het is voorzigtiger zich daar mede te vrede te houden, dan te ſtaan na eene kenniſſe verre buiten het bereik onzer bekwaamheden geplaatst.

Wanneer wy de werkzaamheden nagaan, welke de Ziel verrigt, door middel onzer Zintuigen, onderſcheiden wy natuurlyk de werkzaamheden der Ziele van de Lichaamlyke Werktuigen, door welke dezelve ze volvoert, en ontwaaren een verſchil in de Natuur van deeze twee Beginzelen. Dus, wanneer ik uitwendige Voorwerpen onderzoek met myne oogen, vingeren, of ooren, ontdek ik niet alleen de gewaarwordelyke hoedanigheden deezer Voorwerpen, en oordeel dezelve juist zodanig te weezen, als ik bemerk dat ze zyn; maar op dien eigenſten tyd oordeel en geloof ik natuurlyk, dat 'er een Beginzel in my is; 't welk deeze uitwendige Voorwerpen ziet en be-

bemerkt, en dat dit Beginzel van eene verſchillende Natuur is van de bemerkte Voorwerpen, en van de Zin of Werktuigen, waar door 't zelve ze gewaar wordt. —— Wanneer ik aangenaame of onaangenaame Aandoeningen gevoel, oorſpronglyk uit myne Zintuigen, of den tegenwoordigen ſtaat van eenig lid myns lichaams, heb ik bewustheid van de byzondere ſoort, en maate van dat vermaak of die pyn, en van het deel in welke ik een van beide gevoelde; en ten zelfden ſtonde oordeel en geloof ik natuurlyk, dat dit voelend Beginzel in my iets onderſcheidens is van het Stoflyk Geſtel, waar in het gevoeld wordt. —— Wanneer Ik ſchryf, wandel, of ſpreek, weet Ik wat Ik doe; natuurlyk oordeel en geloof ik, dat het werkend Beginzel in my, 't welk de beweegingen van myn hand, voeten en tong veroorzaakt en beſtuurt, van eene verſchillende natuur is van die der Leden, welke het beweegt. En dus word ik, door de enkele beoefening van bevatting, aandoening en vrywillig bedryf, verzekerd van de Onſtoflykheid der Ziele, en kan 'er niet aan twyfelen.

Wanneer ik de inwendige werkzaamheden van myne Ziel beſchouw, terwyl dezelve de Bevattingen, reeds van de Zintuigen des Lichaams ontvangen, overweegt; ben ik bewust dat dezelve het vermogen van denken, herinneren, peinzen, vergelyken, oordeelen, redenkavelen, gelooven, twyfelen, en andere beſpiegelende bekwaamheden uitoefent; — een vermogen om door haar eigene gedagten verſcheide aan-

genaame en onaangenaame gevoelens, aandoeningen, en driften te ontvangen, en in verſchillende ſtaaten te verkeeren, als liefde, haat, hoop, vrees, vreugd, ſmart, goedwilligheid of kwaadwilligheid, toorn, dankbaarheid, mededoogen, genot, lyden, geluk en ongeluk; — een Vermogen om te verlangen, te ſchuwen, te willen, te kiezen, voor te ſtellen, te beveelen, toe te ſtemmen, te weigeren, en andere voorſtellen en bedryven van den Wil te volvoeren. —— Ik ben bewust, dat de Ziel de gedagten naar eigen welgevallen kan wenden, dit of dat voorwerp beſchouwen, zich korter of langer tyd daar mede bezig houden, meer of min aandagts 'er op vestigen; dat zy de verrigtingen van vroegeren tyde, te *Jeruſalem* of te *Rome*, kan overweegen of zich bepaalen tot de dingen die thans in *Engeland* of *America* voorvallen; of in een oogenblik na de *Oost-Indien* of *China* zich wenden, zonder hinder te ontmoeten, uit hoofde van den afſtand van tyd of plaats. —— Ik ben desgelyks bewust, dat myne Ziel natuurlyk begeert dingen die goed zyn, en een afkeer heeft van de kwaade; dat dezelve denkt, oordeelt en redenkavelt over voorledene, tegenwoordige en toekomende zaaken, ſchoon van leelyk, waarheid van valſchheid, en regt van onregt onderſcheidt. —— Ik ben ten zelfden tyde bewust, dat deeze veelerhande werkzaamheden de bedryven niet zyn van afzonderlyke Beginzelen in my; maar onderſcheide daaden van één en hetzelfde onverdeelde Beginzel, 't welk ik myne *Ziel* noem.

Deeze

Deeze oordeel en geloof ik, derhalven, natuurlyk, dat van een weezenlyk verſchillenden aart is van myne harsſenen, of eenig ander gedeelte myns Stoflyken Geſtels, en gevolglyk dat dezelve Onſtoflyk of Geestlyk is.

Dat de Mensch beſtaat uit een Stoflyk Lichaam en en eene Onſtoflyke Ziel, vereenigt in ieder Perſoon, is het algemeen geloof des Menschdoms geweest door alle Eeuwen heen; en deeze algemeene zamenſtemming, in een ſtuk van gemeene Ondervinding, waar in de Ongeleerden zo wel bevoegde Regters zyn als de Geleerden, wyst uit dat dit Geloof hervoortkomt uit 's Menſchen Geſteltenisſe, en het uitwerkzel niet is van Opvoeding, of valſche Redenkaveling. Gelyk de Stoflykheid van het Lichaam beweezen werd, door het getuigenis der Zinnen, zo hebben wy nu de Onſtoflykheid der Ziele beweezen, door het getuigenis onzer Zelfbewustheid: en deeze zyn de twee eigenſte bronnen, uit welke wy het zekerſte van alle menschlyke kennis ſcheppen, de kennis, die ieder Perſoon heeft van zyn eigen Beſtaan. — — Naardemaal de bronnen van beide dezelfde zyn, moet de klaarblyklykheid van dezelfde ſoort, even zeer in 't oog loopend, zeker, en onwederſpreekelyk weezen, zo in 't eene als in 't andere geval. Of, indien de kennis van eens Menſchen eigen Perſoonlyk Beſtaan, hun met meer kragts en leevendigheids treffe, dan de kennis, welke hy heeft van het Beſtaan en de Stoflykheid zyns Lichaams, of van het Beſtaan en de Onſtoflyk-

heid zyner Ziele, mag dit onderscheid zeer voeglyk daar aan toegeschreeven worden, dat hy een naauwer verbintenis heeft met zich zelven in 't geheel als een leevend Persoon, dan met zyn Lichaam of met zyne Ziel, afzonderlyk aangemerkt.

De Rede kan geen hooger gezag, of een vaster grondslag tot geloof geeven, en onze Natuur dezelve niet ontvangen, dan het boven gemelde: weshalven de Leer van de Onstoflykheid der Ziele niet aan het waggelen gebragt kan worden, door eenige bewysredenen van zommige Wysgeeren daar tegen ingebragt. De gewaarwordende, gevoelende, neigende, en werkende Vermogens der Ziele zyn kenmerken, die dezelve zo duidelyk onderscheiden van alle Stoflyke Lichaamen of Organisatie van Stoffe, als eenige kentekens den eenen rang of soort van Stoflyke Lichaamen, van een ander kunnen onderscheiden.

De algemeene eigenschappen, welke men vindt in alle Stoflyke Lichaamen, zyn uitgebreidheid, gedaante, vastheid, deelbaarheid, werkloosheid, of eene onverschilligheid ten opzigte van beweeging en rust. De Ziel is noch uitgebreid, noch van zekere gedaante, noch vast, noch deelbaar, noch werkloos; maar is enkelvoudig, niet uit deelen zamengesteld, onbemerkbaar voor eenig Zintuig, en met haare eigene Natuure, een leevend, bewust, gewaarwordend, voelend, neigend, verstandig en werkzaam weezen. De hoedanigheden, door welke Stoflyke Lichaamen verschillen en van elkander onderscheiden worden, zyn licht,

licht, kleur, grootheid, reuk, ſmaak, hitte, zwaarte, vloeibaarheid, ruwheid, gladheid, digtheid, ſtyfheid, buigzaamheid, veerkragtigheid enz.; maar geene hoedanigheid heeft men tot nog in de Stoffe ontdekt, welke de minſte gelykvormigheid aanduidt met de werkzaame hoedanigheden der Ziele.

De Wysgeeren, die de Stoflykheid der Ziele ſtaande houden, doen hun gevoelen op deeze veronderſtelling rusten, dat de Vermogens in 't algemeen aan de Ziel toegeſchreeven, niet beſtaanbaar zyn met de eigenſchappen der Stoffe, aangemerkt als eene uitgebreide zelfſtandigheid, en begaafd met de Vermogens van aantrekking en afſtooting, en gevolglyk dat zy alle de noodwendige uitkomst kunnen weezen van de byzondere Organiſatie der harsſenen, wanneer enkel de leevenskragten aan het zamenſtel gegeeven zyn. — Doch wy mogen dit veilig eene willekeurige veronderſtelling noemen, niet onderſchraagd door eenig bewys of ondervinding, tot dat zy in de Stoffe eenige bekende hoedanigheid aanwyzen, die dezelve in ſtaat ſtelt om, of uit zich zelven, of in gevolge van eenige bekende Organiſatie, deeze Vermogens voort te brengen. — Om ſterkte aan hun gevoelen by te zetten, moesten zy niet alleen met bewysſtukken ſtaaven, dat enkel Stoflyke Organiſatie bekwaam is om deeze Vermogens te verwekken; maar teffens aanwyzen, hoe onvolkomen ook, de byzondere wyziging in welke Stoffe en Organiſatie twee verſtandlooze Weezens, beginnen bewustheid te verkrygen, te den-

denken, te begrypen en te werken. Want, indien zy geene goede reden hebben om deeze verandering van eene verſtand- en werklooze Stoffe in een verſtandig en werkend Weezen, meer toe te ſchryven aan deeze dan aan geene byzondere Organiſatie der harsſenen, kunnen zy geene goede reden hebben, om zulks aan eenige toe te kennen, of te veronderſtellen, dat zulk eene verandering in 't geheel gemaakt is.

Het blykt niet, dat eenige ſoort van Stoffe, of Organiſatie derzelve, ooit is waargenomen eenige hoedanigheden of vermogens overeenkomſtig met die der Ziele uit te oefenen: in de daad de logheid en uitgebreidheid ſchynen 'er onbeſtaanbaar mede. Alle de bekende eigenſchappen der Stoffe, zo algemeene als byzondere, ſluiten in, dat dezelve een dood werkloos weezen is, 't welk alleen kan beweegen, als het bewoogen wordt, en alleen werken, door bewerkt te worden. En, ſchoon van alle hoedanigheden en toevallen der Stoffe, de Beweeging die ſchynt te weezen, welke het meest geſchikt is om vermogens gelyk die der Ziele hervoort te brengen, zal nogthans, daar alle Stoflyke Beweeging gebragt kan worden tot de werktuiglyke en ſcheidkundige, en daar Stoflyke Beweeging niets anders dan beweeging kan baaren, dewyl alle wyzen van beweeging niets anders zyn dan byzondere beweeging, volgen, dat geene Stoflyke Beweeging de minſte gelykheid konne hebben met de beweegingen en uitwerkzelen van 's Menſchen Verſtand

ſtand en Wil: want wanneer ik my zelven beweeg, doe ik zulks door eenige drangreden, met beooging van zeker einde, en door middelen, die ik by my zelven beraam.

Voor 't algemeen Menſchen Verſtand ſchynt 'er eene ongerymdheid opgeſlobten in de veronderſtelling, dat eenige Organiſatie van de harsſenen kan denken; verſtaan en willen in de harsſenen, en dat dezelfde Organiſatie ziet door middel eener onderſcheidene Organiſatie in de oogen, hoort door de Organiſatie der ooren; en het geheele Lichaam, op den wil, beweegt door de Organiſatie van de beweegende ledemaaten. —— En het is niet min ongerymd, gelyk zommigen gedaan hebben, reden te geeven van den werkenden invloed van den Wil, door het beſtaan te veronderſtellen van eene algemeen verſpreidde zelfſtandigheid, drukkende op de harsſenen, zich aankantende tegen eenige gedagten en met andere overeenſtemmende, en dus voortbrengende den wederſtand of berusting in 't algemeen aan de Ziel toegeſchreeven.

Een bewys zeer algemeen tegen de Onſtoflykheid der Ziele ingebragt, beſtaat hier in, dat Lichaam en Ziel zo weezenlyk in natuur verſchillen, dat zy geen gemeenen eigendom kunnen hebben en gevolglyk onbekwaam zyn voor eenige Verbintenis, of eenige wederkeerige Werking op elkander. —— Doch deeze zwaarigheid hebben wy reeds te keer gegaan, door te bewyzen, dat 'er eene Vereeniging en onderlinge Wer-

king tusſchen deeze twee Beginzelen met de daad plaats heeft, in elk leevend Perſoon, en het gebruik aan te toonen van deeze vereeniging in het beloop der huishouding des menschlyken leevens. —— 't Is waar wy weeten niet op welk eene wyze Lichaam en Ziel op elkander werken; en de *Materialisten* geeven ook niet voor eenige bevatting te hebben van de wyze, op welke de Vermogens der Ziele, uit enkele Organiſatie kunnen voortkomen. In alle deelen der Natuure weeten wy het beſtaan van veele dingen, terwyl wy onkundig zyn van de oorzaak waarom ze zo en niet anders zyn. Maar, naardemaal wy weeten, dat 'er eene onderlinge zamenſtemming plaats grypt tusſchen het Lichaam en de Ziel, kan 'er misſchien eenige betrekking of geſchiktheid tusſchen dezelve weezen, voortſpruitende uit hoedanigheden in beide ons onbekend; doch, indien deeze veronderſtelling niet toegeſtemd wordt, zal men nogthans moeten erkennen, dat een onſtoffyk Weezen op Stoffe kan werken, zonder eenige andere gemeene eigenſchap met dezelve te hebben, dan plaatslyk tegenwoordig te zyn. Want GOD ſchiep de wereld uit niet, onderhoud en beſtuurt dezelve nog.

Men voere als geen bewys aan om te betoogen dat de harſſenen de Ziel zyn, of dezelve uit organiſatie der harſſenen beſtaat: dewyl 's Menſchen beſchouwende en werkende Vermogens zomtyds lyden in ongeſteldheden der harſſenen, of derzelver trapswyze vervalling in den ouden dag. Zulks bewyst alleen,

dat

dat de harsenen tot het zin- of werktuig dienen, door 't welk de Ziel, terwyl dezelve met het Lighaam vereenigd is, berigt ontvangt van de onderscheide deelen des Lichaams, dezelve overweegt, en haare begeertens aan de beweegende leden mededeelt; en dat een gezonde staat der harsenen noodzaaklyk vereischt wordt tot het wel volvoeren deezer diensten. Maar het gaat vast dat de Ziel het harsengestel niet kan weezen: dewyl hetzelve eene verzameling is van veele scheidbaare deelen of weezens, en overzulks het onderwerp niet kan zyn, waar in de Onverdeelde Bewustheid van den Mensch huisvest. Ik ben bewust, dat het Beginzel binnen in my, het welk uitwendige Voorwerpen bemerkt, 't zelfde is, 't welk voelt, verstaat, oordeelt, redenkavelt, en op den wenk van den wil werkt, en bewust is van alle werkzaamheden, en daarom een onzamengesteld en enkelvoudig Beginzel moet zyn, en gevolglyk niet Stoflyk, noch het uitwerkzel van Organisatie kan weezen. Dit Beginzel is myne Onstoflyke Ziel; die, onder eene geduurige verandering van gedagten en daaden, hetzelfde onverdeeld bewust weezen blyft.

Eindelyk heeft men verondersteld, dat de Vermogens van bewustheid, denken en vrywillige beweeging aan de organisatie der harsenen kunnen toegevoegd weezen; maar, volgens deeze veronderstelling zouden er zo veele onderscheidene denkende en werkende weezens zyn als denkende deelen in de harsenen; anderzins moest er nog iets anders aan worden toe-

gevoegd om derzelver Vermogens te vereenigen. En wat kan dit anders weezen, dan een Onſtoflyke Ziel, die onzamengeſteld en volſtrekt één is, en die, ſchoon zy zelve geen deel des Lichaams zy, leeven en kragt ſchenkt aan elk deel, en aan het geheel.

Naa deeze pooging om de Onſtoflykheid der Ziele vast te ſtellen, gaan wy over tot het tweede Lid des Vraagſtuks.

„ *Wat kan men, indien 'er voldoende Bewyzen zyn*
„ *voor de Onſtoflykheid der Menſchlyke Ziele,*
„ *daar uit afleiden, ten opzigte van derzelver*
„ *Duuring, Gewaarwording en Werking, naa*
„ *den Dood des Lichaams in haaren afgezonder-*
„ *den Staat?*"

Elk leevend Mensch beſtaat uit een Lichaam en eene Ziel, vereenigd. Dit Lichaam is ſteeds blootgeſteld om in wanorde gebragt te worden door ongeſteltenisſen, die in 't zelve ontſtaan, of door van buiten daar op werkende oorzaaken, en door ouderdom: en wanneer de harsſens, het hart en de longen onbekwaam geworden zyn om de leevenswerkzaamheden langer voort te zetten, houden die werkzaamheden op, de onderlinge zamenſtemming tusſchen het Lighaam en de Ziel neemt een einde, en de Dood des Lichaams volgt. De Ziel, nogthans, ſchynt eene ſterke

ſterke geneigdheid of liefde te hebben tot het Lichaam, naardien het niet blykt, dat deeze immer haare verbintenis met het Lichaam willekeurig, of uit eigen beweeging, afbreekt, zo lang de leevenswerktuigen in ſtaat zyn tot het verrigten der gewoone dienſten; ook ſchynt zy geen vermogen te hebben om dit te doen langs eenigen anderen weg dan door de leden, die aan den wil gehoorzaamen te gebieden eene daad te verrigten, welke een doodlyk onheil toebrengt aan de leevenswerktuigen.

De blyken des Doods zyn eene geheele verdooving der Vermogens van gevoelen, verſtaan en werken in den geſtorvenen; eene geheele ophouding van de ademhaaling, de beweeging des harten, en den omloop des bloeds; het Lichaam bleek, ſtyf, koud, beweegloos; eene verrotting van het ſtilſtaand bloed en vogten; een ſtank, die het Lichaam welhaast alleen geſchikt maakt om uit het gezigt weggeruimd en ten grave gebragt te worden, waar de zagte deelen zich ſchielyk ontbinden, en de beenderen allengskens vergaan en tot ſtof worden.

Hier neemt het Lichaam een einde; doch wat wordt 'er van de Ziel? —— Deeze Vraag valt zeer moeilyk te beantwoordden. De Ziel kan niet bemerkt worden door eenig Zintuig, haare inwendige geſteltenis, de band die dezelve aan het Lichaam bondt, de wyze van haare werkzaamheden, zyn onbekend. Bewustheid onderrigt ons alleen van de werkzaamheden, welke zy daadlyk in ons zelven oefent, en gevolglyk

moet al de kennis, welke wy kunnen hebben van de verſtandige, neigende en werkende hoedanigheden van andere Menſchen, ontſtaan uit de vergelyking der tekenen, welke de werkzaamheden der Ziele op hun geſtel, woorden en daaden drukken, met de werkingen van myne eigene Ziel. Maar geene zulke tekens van de werkingen der Ziele vertoonen zich in den afgeſtorvenen, die in 't oogenblik des Doods ophouden Menſchen te weezen: weshalven wy, op geenerlei wyze, gemeenſchap of verkeering met de Dooden kunnen hebben. En deeze kloove van onkunde, welke de Leevenden van de Dooden affcheidt, is zo wyd, dat Lieden, die uit eene beroerte, eene bezwyming, of, naa in het water gelegen te hebben, weder bykomen, geen verſlag kunnen geeven, of iets aan zich zelven berigten van het gebeurde, geduurende dien tyd deezes toevals, of ſchynbaaren Doods.

Onze kennis, derhalven, wegens 't geen 'er van de Ziele wordt, naa haare affcheiding van het Lichaam, moet voornaamlyk afgeleid worden uit het geen wy weeten van de Natuur der Ziele, vergeleken met de algemeene pligten, bevattingen, oordeelvellingen, en 't geloof des Menschdoms, ten aanziene van het toekomende, terwyl zy in deeze tegenwoordige Wereld leeven. Alles is voor ons vooruitzigt; maar wy hebben geene natuurlyke Vermogens, bekwaam om ons eene ſinziende kennis te geeven van het geen te komen ſtaat, gelyk aan die, welke wy van tegenwoor-

dige

dige dingen verkrygen, door onze Zintuigen, door onze Bewustheid, en van voorledene door onze Geheugenisse.

Het eerste Onderzoek betreft de Duuring van de Ziel.

De Wysgeeren, die de Stoflykheid der Ziele stellen, en staande houden, dat haare Vermogens niets meer zyn dan 't geen natuurlyk ontstaat uit de byzondere Organisatie der harsenen, beweeren, zeer bestaanbaar met dat begrip, dat, by de ontbinding deezer Organisatie, door den Dood, de Ziel met het Lichaam sterft, en dat de geheele Mensch wordt uitgebluscht. Veelen deezer, nogthans, gelooven in de Wederopstanding der Menschen, en in den Toekomenden Staat van Bestaan en Vergelding.

In de daad ik geloof, 'er was nooit een Volk, zelfs onder de wildste en onbeschaafdste, dat den Dood aanmerkte, als de geheele vernietiging van 's Menschen weezen. Zy zagen overal voorwaards, met hoope en verwagting op een Toekomenden Staat, in welken zy zouden blyven leeven, naa den Dood des Lichaams. Deeze algemeene zamenstemming in het verlangen van een ander Leeven, moet ontstaan uit het algemeen begrip of oordeel des Menschdoms. En naardemaal wy niet ontdekken, dat eenig nutloos verlangen den Mensch is ingeplant, mogen wy dit natuurlyk verlangen houden voor eene redelyke aanduiding, dat de Ziel zal blyven bestaan.

De natuurlyke Verwagting, die de Menschen hebben

ben van te zullen blyven leeven in eenen anderen Staat, naa dat het Lichaam in het Graf rust, wordt verſterkt, door bedenkingen ontleend uit het geen wy kennen van de Natuur der Menschlyke Ziel. Deeze, het edelſte deel van 's Menſchen geſteltenisſe, ontvangt zo veele verſchillende indrukken van, oefent haare werkzaame vermogens in de onderſcheidene deelen des Lichaams, en let zo gereedlyk op eene verſcheidenheid van verſchillende *dingen en* omſtandigheden, zonder verwarring, als aantoont, dat zy van geene zamengeſtelde natuur kan weezen, of beſtaan uit onderſcheidene deelen. Zy is, derhalven, één, enkel, onverdeeld, onzamengeſteld Weezen, dat in geen deelen kan geſcheiden worden; en, in gevolge van deeze hoedanigheden, heeft zy niets in zich zelven, 't welk haare ontbinding kan veroorzaaken of vorderen; of het geen onderheevig is om bedorven en vernield te worden, door den invloed van eenig geſchaapen Weezen buiten haar. Wy kunnen geene andere wyze begrypen, op welke de Ziel zou ophouden te beſtaan, en mogen derhalven beſluiten dat de Ziel natuurlyk Onſterflyk is, of niet van haar beſtaan beroofd kan worden, of dezelfde *Magt*, die dezelve voortbragt, moest ze vernietigen. —— Maar geene voetſtappen van Vernietiging vertoonen zich in eenig deel der Natuure, zelfs onder die Lighaamen, welke zich aan de meeste veranderingen vinden blootgeſteld. Verrotting is het groot middel geſchikt tot ontbinding deezer Lichaamen in de hoofd-

ſtoffen

ſtoffen uit welke zy zyn zamengeſteld. Elk Zaad brengt zyne eigene Plant voort, en elk Dier teelt zyne eigene ſoort; deeze Lichaamen leeven allen, worden gevoed, ſterven, vervallen en keeren weder tot derzelver oorſpronglyken ſtaat, 't zy ze elders heen vliegen of vast blyven; en kunnen dan weder gebezigd worden tot beſtanddeelen van andere Planten en Dieren. Door deezen wonderen kring van verwisſelingen, wordt eene opeenvolging van deeze ſchoone, maar ras verganglyke deelen der Scheppinge, ſteeds in ſtand gehouden; doch het blykt niet, dat iets ergens vernietigd wordt.

Ten opzigte van de Gewaarwordingen en Werkingen van de Ziel in haaren afgezonderden Staat, is het noodig allerzorgvuldigst op onze hoede te weezen, om ons niet te laaten vervoeren buiten de grenzen aan onze kennisneeming geſteld. Wy, die in deeze Wereld leeven, hebben geene andere kennis van eenig ding in dezelve, of elders, dan die wy ontvangen door onze Zinnen en Bewustheid; wy hebben geene inziende kennis van het toekomende, noch eenigen ommegang met de afgeſcheide Zielen: en kunnen, derhalven, geen ondervinding, of rechte bevatting hebben van de wyze van beſtaan, gewaarworden, of werken der Ziele, naa dat dezelve van het Lichaam, en van deeze Wereld, is afgezonderd. —— Alles wat wy ten dien aanziene kunnen begrypen, moet gegrond weezen op de ondervindelyke kennis, welke wy hebben van de Natuur der Ziele; en van haare

Werkzaamheden in ons zelven, en in andere Menſchen, geduurende dit Leeven, vergeleeken met de aanduidingen der Natuure en van Godsdienſtig geloof, ten opzigte van het Toekomende.

De beſluiten, die men afleidt uit de Onſtoffelykheid der Ziele, ſtemmen overeen met de algemeene bevattingen der Menſchen, die, door alle Eeuwen, en op alle Plaatzen, den Dood hebben aangezien als eene ſcheiding der Ziele van het Lichaam, het einde van het Tegenwoordig Leeven, en een intreede tot eene nieuwe wyze van Beſtaan. Welke die wyze is, kunnen wy niet bepaalen; doch, de werkzaame natuur der Ziele in aanmerking genomen zynde, kan dezelve geene enkele Duuring weezen, gelyk die van een ſtaaf Gouds; maar het beſtaan van eene leevende Ziel, bewust, werkzaam, en behoudende de hoedanigheden en vermogens aan haare natuur behoorende in dien afgezonderden Staat.

Maar de *Materialisten* werpen tegen, dat, welke ook de Vermogens van bevatting en gevoel in zich zelven mogen weezen, deeze blykbaar afhangen *van* en niet beſtaan kunnen *buiten* de Organiſatie der harſſenen, en derhalven daar aan moeten toegeſchreeven worden; en dat, dewyl wy van deeze werkingen alleen kennis draagen door middel van de Lichaamlyke Zintuigen, wanneer deeze werktuigen door den Dood buiten ſtaat geſteld worden om de vereiſchte indrukken te ontvangen, de Ziel ſterft, of voor altoos onbekwaam wordt om haare Vermogens te oefenen. —

Tot

Tot onderſchraaging van dit hun gevoelen, brengen zy in 't midden, dat 'er verſcheide geſteltenisſen des Lichaams zyn, in welke de Ziel geene bewustheid heeft, en buiten ſtaat is om te denken of te werken, als in een diepen ſlaap, in eene bezwyming, by 't lang in 't water liggen, of den aanval van eene volſlagene beroerte.

Ter beantwoording hier van merken wy, —— in *de eerſte plaats*, aan, dat deeze Tegenwerping zich niet verder uitſtrekt, dan tot die bevattingen en aandoeningen, welke geſchieden door de Zintuigen des Lichaams, en 't is toegeſtaan, dat deeze met den Dood moeten ophouden. Maar by den Mensch vindt men verſcheide verſtandlyke bevattingen, gevoelens en daaden, die de Ziel, naar allen ſchyn, naa de ſcheiding van het Lichaam, kan behouden; echter ſtaan wy ook toe, dat wy, geduurende de verbintenis der Ziele met het Lichaam, van deeze verſtandlyke werkingen alleen kennis hebben, door de werktuiglykheid der harsſenen. Dan hier uit volgt, in geenen deele, dat de Ziel geene afzonderlyke werkingen kan verrigten, naa dat dezelve van het Lichaam is afgeſcheiden. —— *Ten tweeden:* Naardemaal de Ziel leeven, kragt en werkzaamheid ſchenkt aan het Lichaam, 't welk dezelve bezielt, blykt dezelve een Beginzel van leeven en werkzaamheid te zyn, of zulks in zich zelven te hebben; en, derhalven, haare weezenlyke eigenſchappen van verſtaan, gewaarworden, en werken kan behouden, naa de ſcheiding van het

Lichaam. —— *Ten derden:* Wy ſtaan, wyders, toe, dat de waarneemingen gedaan op Perſoonen in diepen ſlaap, in bezwyming, in beroerte, of naby verdronken, bewyzen, dat de Mensch zyne natuurlyke vermogens niet konne uitoefenen, wanneer de werktuigen des Lichaams niet naar behooren geſchikt zyn. Maar dit bewyst meer dan men ten oogmerke heeft. Het bewyst, dat de Ziel zo verre is van noodzaaklyk met beſtaan op te houden, of te leeven, als dezelve ophoudt haare werkingen te volvoeren, dat zy daadlyk haare inwendige kragt blyft bezitten, en eene bekwaamheid om haare werkzaamheden voorttezetten, zelfs in zulk een ſtaat der werktuigen, in welken zy dezelve niet meer gebruikt, ten minſten op eene voor ons merkbaare wyze, dan als of het Lichaam geheel dood was; want wanneer zulk een Perſoon uit zynen diepen ſlaap ontwaakt, uit de bezwyming, de beroerte, of ſchynbaaren dood, bekomt, kent hy zich voor dien zelfden Perſoon als hy vóór het toeval was, en herkrygt ſchielyk alle zyne bekwaamheden, uitgezonderd de geheugenis van 't geen 'er voorviel terwyl hy ſliep, bezwymd, beroerd, of als dood was. —— *Ten vierden:* Is de Ziel, terwyl dezelve zich met het Lichaam vereenigd vindt, ſteeds bezig met verſcheide Vermogens uit te oefenen, door ons onopgemerkt, die van het uiterſte aanbelang zyn tot bewaaring des leevens, door het Lichaam in een ſtaat te houden geſchikt voor de werkingen der Ziele. Dit blykt uit de veelvuldige inwendige werkingen, welke

ſteeds

ſteeds volvoerd worden, door den invloed der zenuwen, dat is de kragt der Ziele, en van welke wy geene bewustheid altoos hebben, zo lang zy den natuurlyken loop houden. Van deezen aart zyn de beweegingen van het hart, van de bloedvaten, van de maag de ingewanden, enz., die aantoonen, dat de Ziel daadlyk verſcheide vermogens oefent in elk leevend Mensch, van welke hy zelve geene kennis heeft, en het zeer waarſchynlyk maaken, zo niet zeker, dat dit Beginzel des leevens, der denking en werkzaamheid, een Vermogen zal behouden om zyne verſtandige werkingen in zich zelven te verrigten, naa dat het van het Lichaam is afgeſcheiden.

Dit ſtuk kan opgehelderd worden, door de Vermogens der Ziele te vergelyken met de veerkragt van een boog. Wanneer de boog ontſpannen is, wordt de werking van de veerkragt opgeſchort; doch niet vernietigd: en wanneer de harsſenen in geen geſchikten ſtaat zyn, houdt de werking van de vermogens der Ziele op; doch haare bekwaamheden blyven ongeſchonden. Het ſpannen van den boog is noodzaaklyk om dien in ſtaat te ſtellen tot het uitoefenen van deszelfs veerkragtig vermogen; maar is de uitwerkende oorzaak niet van deszelfs veerkragtigheid: zo is ook de geſchikte geſtaltenis der harsſenen, hoe noodwendig ook, terwyl de Ziel met het Lichaam vereenigd is, de uitwerkende oorzaak niet van de vermogens, welke de Ziel heeft om te denken, te voelen en te werken. En gelyk de veerkragt van den boog afhangt van de natuur der

De Menschlyke bron beſtaat in 't Zedelyk Gevoel, de Rede en alle de verſtandlyke Vermogens, die tot den Mensch behooren, en deelen zyn van zyne geſteltenisſe. Uit deeze bron alleen, onafhangelyk van Godsdienſtig Geloof, kan hy begrypen, dat in gedagten, woorden en werken, eenige regt andere verkeerd zyn; hy kan voelen, dat hy zeker Vermogen hebbe over zyn eigen Gedrag en de bepaalingen van zyn Wil; en gevolglyk dat hy een vry zedelyk werkend en verantwoordlyk weezen is. Hy kan ſtelzels van Zedelykheid vormen, die ſraai en hoogſt nuttig zyn in het beleid der Menschlyke zaaken. Hy kan het Beſtaan van GOD, als mede diens ondindige Magt, Wysheid en Goedheid, uit de werken der Scheppinge en Voorzienigheid, betoogen. Hy kan bewyzen, dat het 's Menſchen pligt is den Schepper te dienen, en zich te vervoegen by eenige Godsdienſtige Maatſchappy en uitwendige Godsdienſtoefening: of 't er een voor zich zelven vormen. Maar, wat ook langs deezen weg, gedaan worde, enkel en alleen door kragt van Menschlyke Bekwaamheden, zonder eenigen Godlyken Byſtand, kan aan het Geweeten alleen Menschlyke Onderrigting ſchenken. De bekragtigingen van deeze Zedekunde, en douter Geſchiedkundige Godsdienst, zyn de vrede en zelfgoedkeuring, en de goedkeuring van anderen, met welken hy in eene Maatſchappy leeft, welke hem alleen in dit leeven kunnen te ſtaade komen, of, ten meesten, een naam onder de Menſchen naalaaten.

Niet-

Niettemin is het Geweeten de gids des Menschlyken leevens, en elk Mensch is verpligt naar deszelfs voorschriften te handelen, zelfs indien hy geene andere dan Menschlyke onderrigting hadt. — Nogthans moeten wy hier aanmerken, dat het Geweeten een natuurlyk Vermogen, een gedeelte van 's Menschen gesteltenisse, en derhalven, onderhevig is om misleid, in slaap gezust, of bedorven te worden. — En kan de Rede het Zedelyk Gevoel verbeteren, een ongeschikt gebruik van die bekwaamheid is desgelyks in staat om 't zelve verkeerd te onderrigten, en zelfs te bederven. Die bekwaamheid, in de daad, wordt maar al te dikwyls gebezigd om dat geen te regtvaardigen, waar toe de aantokkelingen van vermaak, de onbezuisdheid der driften, het vooroordeel, belang en slegte voorbeelden, ons eene sterke neiging geeven. Waarom 't zelve nooit bestemd kan weezen om de eenige Gids te zyn van 't Geweeten en 't leeven der Menschen.

De Godlyke bron van onderrigting is het Woord, of de Wet, van GOD, geopenbaard of geschreeven in het Geweeten of het Hart der Menschenkinderen. Dit is geen uitmaakend deel van de Menschlyke Natuur of van het Geweeten. Want ik voel, dat het geen gedeelte van myzelven is: dewyl het my bestraft en verwyt, wanneer ik kwaad doe, zelfs tegen mynen wil; ook kan ik het niet opwekken, of diens bystand my bezorgen, wanneer het my behaagt, gelyk ik myne Rede en andere Natuurlyke Vermogens kan doen.

Myn Geweeten ondervind ik kan misleid, bedorven en bewoogen worden, om gemaklyk te berusten in het kwaade; maar dit Godlyk Woord in het Geweeten staat voor geen bederf bloot, stemt nooit in 't kwaade toe, en is een getrouw getuigen voor GOD tegen alle soort van kwaad, in denken, spreeken of doen. 't Is de vrye gifte van GOD aan elk Mensch, die jaaren van onderscheid bereikt, in zulk eene maate en op zulk eene wyze als hy dienstig keurt, als een beginzel van kennis in Godlyke zaaken, en als eene Wet om zyne neigingen te regelen. 't Is de oorsprong en de grondslag van allen weezenlyken Godsdienst, of dat rigtsnoer des gedrags omtrent GOD en de Schepzelen, 't welk voortspruit uit een Gevoel van Pligt voor zyn aangezigte, en de staavingen hier van zyn de vrede en goedkeuring van GOD, gevoeld in het Geweeten hier, en die volkomener gekend zal worden in een toekomend Leeven, door GODS goedkeuring der Gehoorzaamheid, en door afkeuring van Ongehoorzaamheid.

De denkbeeldige, byplegtige en uitwendige menschlyke gedeeltens van den Godsdienst verschillen grootlyks by onderscheide Volken, en in verschillende Eeuwen, als mede onder hetzelfde Volk op verschillende Tyden. Maar het uitwendig en leevend gedeelte van den Godsdienst, 't welk hervoortkomt uit het Godlyk Woord in het Harte, is onveranderlyk. Want GOD, die Alomtegenwoordig is, en in elk Schepzel, volgens zyne natuure, behaagt het in het Geweeten der

Men-

Menſchen te verſchynen door zynen Heiligen Geest; of Woord, welke gegeeven wordt als een Wet en een Gids, om de zodanigen, die geneegen zyn om op die voorſchriften te letten en daar aan te gehoorzaamen, in ſtaat te ſtellen om Hem te dienen en zynen wil te volbrengen. En onze gemeene Vader is gelykmaatig in alle zyne wegen, en heeft deeze vrye Gift geſchonken aan het geheele Menschlyke Geſlagt, waar ook op deezen Aardbodem verſpreid, zonder uitzondering. Deeze Godsdienst is, derhalven, algemeen, en blyft onveranderlyk dezelfde, onder alle bedeelingen der Voorzienigheid; en, indien de Godlyke ontdekking minder is in maate of klaarheid, onder eenige Volken dan onder anderen, men bedenke dan dat waar weinig gegeeven is ook weinig zal geëischt worden, en dat gehoorzaamheid aan dat weinige ongetwyfeld aangenaam zal weezen. Naardemaal de Menſchen blykbaar tot bedryf en bezigheid geſchaapen zyn, is de Godsdienst niet geſchikt om de zorgen en zaaken deezes leevens afteſchaffen; maar om dezelve te regelen. Deeze ſpreekt tot het Geweeten der Menſchen van allerlei rang en ſtaat in de Maatſchappy, en beveelt elk hoofd voor hoofd zyn eigen dingen te doen en zyn pligt te volbrengen als voor het aangezigte van GOD.

't Is dit Godlyk Woord in het Hart, 't welk ons eene inziende en allerzekerſte kennis geeft van het Beſtaan, de Magt, de Wysheid en Goedheid van GOD; van de verantwoordlykheid onzer bedryven aan Hem;

van ons Toekomend Beſtaan, en de Vergelding, die wy te wagten hebben. En, myns oordeels, heeft deeze kennis, onder alle, zelfs de woeste, Volken, in alle oorden der Wereld, eenige denkbeelden bewaard van GOD, den Maaker aller dingen, van zyne Voorzienigheid; van regt of verkeerd Gedrag voor zyn aangezigte; en van een toekomend Leeven, waar in de Goeden gelukkig, de Boozen ongelukkig zullen zyn. Maar zy hebben grootlyks de eenvoudigheid en zuiverheid van deezen algemeenen Godsdienst bedorven, door hunne eigene byvoegzelen, overleveringen, en bygeloovigheden, en eene verbaazende verſcheidenheid van verſchillende Godsdienstverrigtingen vastgeſteld en gehandhaafd. Te midden, nogthans, van hunne wydverſchillende opgaven, en de onderſcheide kleuren, met welke zy hunne begrippen en geloof in een Toekomend Leeven hebben afgeſchildert, komen zy alleen overeen in dit ééne ſtuk, dat de Goeden zullen beloond en de Boozen geſtraft worden. — En heeft het den Almagtigen niet behaagd het meest verlichtſte Volk de geſteltenisſe en wyze van deeze twee verſchillende Staaten, klaar te ontdekken. Zy zyn, naar alle waarſchynlykheid, onbegrypelyk voor ons in onzen tegenwoordigen *ſtaat*: want zy worden allerwegen uitgedrukt met ſpreekwyzen, ontleend van de dingen deezer wereld, die gewis zeer onderſcheiden zyn van die der Toekomende. De kennis, egter, welke wy op die wyze verkrygen, is ten vollen genoegzaam, tot elk nuttig einde. Het

ſtraalt

ſtraalt in de werken der Scheppinge door, dat ieder rang van de mindere Dieren die maate en ſoort van kennis bezitten, welke noodig is om hun in ſtaat te ſtellen tot het verrigten der werkzaamheden aan hunne byzondere wyze van beſtaan verbonden; en dat eene grooter maate dan deeze aan alle Schepzelen even zeer onthouden is, als zynde noodloos en misſchien ſchadelyk.

Ten opzigte van de Gewaarwording en Werking der Ziele naa den Dood, in haaren afgezonderden Staat, valt het zeer bezwaarlyk iets gepasts te zeggen, of zelfs te denken, vermids wy, die nu in deeze Wereld leeven, geene andere bevattingen kunnen vormen van de Vermogens en Werkzaamheden der afgeſcheidene Ziele, dan de zodanige als wy voelen, en in ons zelven gewaar worden; en gevolglyk aan dezelve geene byzondere wyze van kennen, gevoelen, en werkzaame vermogens kunnen toeſchryven, verſchillende van die onze eigene bewustheid ons opgeeft. Nogthans weeten wy met zekerheid dat ze zeer verſchillend zyn. Wy kunnen, langs geenen anderen weg dan door middel der werktuigen des Lichaams, kennis ontvangen noch mededeelen, geen aandoening of neiging hebben, of eene vrywillige beweeging uitoefenen; maar de Ziel heeft, in haaren afgezonderden Staat, geene zulke werktuigen, en moet, derhalven, op eene daar van geheel verſchillende wyze, ons onbekend, deeze werkzaamheden verrigten.

Veel kundigheids ten deezen opzigte kunnen wy niet opdoen uit de overweeging van de Onſtoflykheid der Ziele. Naardemaal oneindige Uitgebreidheid en Duuring GODE alleen eigen zyn, weeten wy, dat de onbelichaamde Ziel zo wel op eene zekere plaats, als in zekeren tyd, moet beſtaan; en derhalven *Iets* moet hebben, om aan dezelve eene plaatslykheid of betrekking tot zekere plaats te geeven; wy kennen de natuur niet van dat *Iets:* maar verkiest iemand dit het *Lichaam der Ziele* te noemen, ik zal 'er my niet tegen aankanten.

Om reeds gegeevene redenen, zal de Ziel, naa haare ſcheiding van het Lichaam, gelyk men in 't algemeen denkt, haare weezenlyke vermogens van verſtaan, voelen, en willen, behouden, en ook te werk ſtellen. En daar wy gelooven in een Toekomenden Staat van Belooning en Straffe, moeten wy desgelyks gelooven, dat de afgeſcheide Ziel bewustheid zal hebben van haar eigen zelfsheid; of weeten dat zy dezelfde ziel is, die op Aarde zulk een Lichaam bewoonde, in 't zelve deeze en geene daaden verrigtte; dat zy deeze daaden, beide goede en kwaade, zich zal herinneren; dat haar Geweeten de 'aandoenlykheid van deszelfs aart zal behouden; en dat de Ziel naakt en zonder verſchooning om zich zelve te dekken, ſtaan zal voor den Regterſtoel des Almagtigen.

In deezen nieuwen ſtaat van beſtaanlykheid, of plaatze des verblyfs, kunnen verſchillende ſtanden of verblyven zyn, overeenkomſtig met het verſchil der byzon-

byzondere Zielen onderling, of naar gelange zy meer of min volmaakt zyn.

Wy zyn op Aarde gezellige Weezens, een groot gedeelte van de aangenaamheden en genietingen des Menſchelyken Leevens vloeit voort uit liefde, egtverbintenis, vriendſchap, overeenſtemming, edelmoedigheid, onderlinge goedwilligheid, en andere gezellige genegenheden. Hier uit mogen wy natuurlyk opmaaken, dat wy gezellig zullen zyn in het Toekomend Leeven, en genegen om te verkeeren met Zielen gelyk aan de onze. 't Is daarom zeer natuurlyk voor een Mensch, die eene waarde Huisvrouw, een Kind, of Vriend verlooren heeft, te wenſchen, dat hy die beminde perſoon zal ontmoeten, kennen, en met hem verkeeren, als hy zal opgeroepen worden na eene andere Wereld, en een toevoegzel tot zyn geluk te verwagten uit deeze omſtandigheid. Veele braave Mannen hebben dit meer dan waarſchynlyk geſteld, en zich geſtreeld met het denkbeeld, dat, gelyk wy 'als dan bewustheid zullen hebben wie wy zelve waren, terwyl wy op Aarde leefden, wy weinig reden hebben om te twyfelen, of wy zullen in ſtaat weezen om onze dierbaare Bloedverwanten en Vrienden, die vóór ons dit leeven verlieten, te kennen. Nogthans ſchynt dit ſtuk niet vatbaar voor eenige voldoende bepaaling. De banden van liefde, vriendſchap en verkeering onder de Menſchen worden alle gevormd in het Lichaam, en ontſtaan uit lichaamlyke bevattingen en gewaarwordingen: en de-

wyl

wyl deeze by den Dood des Lichaams een einde neemen, komt het waarſchynlyk voor, dat alle de genegenheden, daar uit herkomſtig, ook ontbonden zullen worden, als onovereenkomſtig met den ſtaat van onbelichaamde Zielen; als mede dat de banden van eenigheid en gezelligheid onder de afgeſcheide Zielen uit een geheel ander beginzel zullen voortkomen. Misſchien zal in den ſtaat des Geluks geen andere band van vereeniging weezen, dan de zuivere Liefde tot GOD.

De Onſtoflyke natuur der Ziele bewyst ten vollen, dat de Bezigheid der Zielen, in den afgezonderden Staat, geheel verſchillend moet weezen van haare voorgaande bezigheden in het Lichaam: want deeze hingen af van het Lichaamlyk maakzel der Menſchen, 't welk by den Dood ontſloopt wordt. Eenige Wysgeeren ſchynen behaagen te ſcheppen in de gedagten, dat zy bezig zullen zyn met het zien en beſchouwen der wondervolle Werken van GOD in de Schepping van het gansch Stoflyk Heelal en der Wiskundige Wetten, volgens welken de beweegingen der onderſcheide Stelzels beſtuurd worden: maar wy hebben geen begrip van eenige andere wyze om deeze dingen te beſchouwen, dan door middel van de Lichaamlyke werktuigen der Zinnen; en wy weeten niet, dat zulk een gebruik ſtrookt met den Staat der afgeſcheide Zielen. Ik geloof dat vroome Menſchen, by wylen, eene nadere gelykvormigheid ondervinden met de bezigheid der gelukkig afgeſcheidene Zielen, wanneer

neer zy in 't gebed of beſpiegeling begenadigd, en in ſtaat geſteld worden om GOD te dienen, en zyn wil, op eene HEM aangenaame wyze, te volbrengen: en wanneer zyne Vrede, in het Hart ſpreekende, hun een vooruitzigt en gevoel ſchenkt van de hemelſche vreugd en heerlykheid in een Toekomend Leeven. —— De Boozen hebben hier ook zomtyds een voorſmaak van de elende, die de boosheid in eene andere Wereld wagt, door de knaagingen van een beſchuldigend Geweeten: nogthans is dit een beter ſtaat, dan die verharding des Harten, welke geene aandoening, of gevoel van goed of van kwaad heeft.

Andere Heeren mogen hunne naſpeuringen veel verder uitſtrekken; maar Ik, die my voorſtelde my te houden binnen de paalen van Menschlyke kennisneeming, moet hier ophouden.

ANTWOORD

OP DE

VRAAG,

ZYN ER VOLDOENDE BEWYZEN VOOR DE ONSTOFFELYKHEID DER MENSCHELYKE ZIELE? ZO JA, WAT KAN MEN ER UIT AFLEIDEN, TEN OPZIGTE VAN DERZELVER DUURING, GEWAARWORDING EN WERKING, NA DEN DOOD DES LIGHAAMS, IN HAAREN AFGEZONDERDEN STAAT?

DOOR DEN EERWAARDEN HEER

HENDRIK VAN VOORST,

LEERAAR DER DOOPSGEZINDEN TE OOSTZAANDAM.

Aan wien de Derde ZILVEREN EERPRYS door de Heeren Directeuren van TEYLER'S NALAATENSCHAP is toegeweezen.

VERHANDELING

OVER DE

ONSTOFLYKHEID EN ONSTERFLYKHEID DER MENSCHLYKE ZIEL.

By eene oppervlakkige beſchouwing van dit voorſtel, zou men wel het vermoeden kunnen opvatten, dat de Heeren Leden van TEYLERS *Godgeleerd Genootſchap* niet volkomen overtuigd ſchynen van de *onſtoflykheid der Menſchelyke Ziele*; of dat ze, ten minſten, de gewoone bewyzen voor de Onſtoflykheid niet voldoende rekenen. Immers zo het Genootſchap die bewyzen voor goed en bondig keurde, dan zou de Vraag, vermoedelyk, dus ingerigt zyn: *Kan men uit de Onſtoflykheid der Menſchelyke Ziele derzelver duuring, enz. afleiden?* —— Dan het kan ook weezen, dat men verlangt het reeds oude en zo lang verdeedigde gevoelen over de Onſtoflykheid in een nieuw licht geplaatst te zien; en begeert, dat door

ſommige wysgeerige bedenkingen, die meer, of min nieuw zyn, daar aan eene ſterkte bygezet worde, welke eenen overreedenden betoogtrant in zich behelst. —— Hoe dit ook moge weezen, (want wy zyn niet in ſtaat, en 'er ook niet toe geregtigd, om over uw begrip, myne Heeren! in dit opzigt, te oordeelen): 't is ons oogmerk, kort en zaaklyk, ons gevoelen voor te ſtellen, en aan te toonen: *Dat 'er geene voldoende bewyzen zyn voor de onſtoflykheid der Menſchelyke Ziele.*

Wy zullen in eenige kleine Afdeelingen, die wy op den kant zullen aantekenen, en die een zeker verband met elkanderen hebben, ons begrip voordraagen. —— Het ſpreekt van zelve, dat wy met het overige gedeelte der Vraage dan niets te maaken hebben: En het kan gebeuren, dat het Loflyk *Gemootſchap*, welks onpartydigheid wy reeds lange meenen bemerkt te hebben, dit Stukje ter drukperſſe zal overgeeven, al was het ook enkel met dit pryslyk oogmerk, om de zwakheid, en kragteloosheid der tegenwerpingen tegen de *onſtoflykheid der Menſchelyke Ziele*, aan te wyzen. Het kan toch een man, die het om de waarheid te doen is, niet anders dan aangenaam zyn, dat hy, en met hem veele anderen, van groote dwaalingen verlost werde. —— Dit zy genoeg van onze bedoeling. Wy komen nu ter zaake.

Het

AFD. 1.

De Gelykheid van den mensch aan het dier, en waar in hy van het zelve onderscheiden is.

Het menschelyk lighaam is, in de meeste opzigten, gelyk aan de lighaamen der dieren, die met hem op deeze aarde bestaan. Het heeft dezelve neigingen, eigenschappen, werktuigen en behoeften. Het groeit op tot volkomenheid, door zulk voedsel, 't geen met deszelfs natuur overeenkomt. Het is uit een onnoemlyk getal deelen saamen gesteld; en die deelen maaken één wonderbaar geheel. Het gaat eindelyk met dit Lighaam, gelyk met alle andere aardsche en groeiende Lighaamen, het neemt af en sterft. De deelen worden ontbonden; en het keert weder tot stof, waar uit het genomen is.

De Mensch is onderscheiden van het Dier; maar dit onderscheid is niet zigtbaar in de vroegste Jeugd. Dan vertoont zich dit schepsel, buiten de Gedaante, geheel dierlyk. Dan neigt de natuur van het zelve, zonder eenige de minste redenkaveling, tot dat voedsel en die verlustiging, waar toe eene zeer sterke aanprikkeling in elk leevend Schepsel wordt gevonden. De mensch begint zich alleen van het dier, by het toeneemen der jaaren te onderscheyden. De dieren bereiken, meestal, spoedig die volkomenheid, waar toe zy geschikt zyn; en verder komen zy niet. De ontwikling van het menschelyk vermogen gaat, even als de groei van het lighaam, langzaam: En het kan, gelyk de ondervinding leert, door onderwys, door opmerking en verkeering, eenen zeer grooten trap van volmaaktheid bereiken. Hoe groot die vordering ook zy, men kan van den mensch niet zeggen: hy kan

niet

niet verder komen. —— Geen leevend Schepſel op deeze Aarde, voor zoo verre wy dezelve kennen, is hem hier in gelyk: Het kan zulke vorderingen niet maaken. Hier moet, derhalven, uit volgen, dat 'er zekere Stofdeelen zo geregeld en ſaamengevoegd zyn, welke van de Stofdeelen der dieren zo zeer in ſoort verſchillen, of dat het menſchelyk geſtel zodaanig geſchikt zy, dat hy dien trap van volkomenheid kan bereiken.

AFD. 2. *Wat dienſtig is voor den mensch om in volmaaktheid toe te neemen, en wat hem daar in verhindert.*

Wy hebben gezegd, dat het vermogen van den mensch, 't geen hem boven het dier verheft, door onderwys, door opmerking en verkeering eenen grooten trap van volmaaktheid kan bereiken. Wanneer die voordeelen, die in eene beſchaafde Maatſchappye worden genoten, ontbreeken, dan kan hy dit niet doen. —— Dit verzwakt, dunkt ons, zeer ſterk het gevoelen, dat de mensch eene onſtoflyke Ziel heeft: want bezit den mensch zulk eene Ziel met zulke voortreflyke hoedaanigheden, als men vry algemeen ſtelt, hoe komt het dan, dat 'er millioenen menſchen beſtaan, meer of min van deeze voordeelen verſtoken, die zelfs in de manlyke jaaren geene vorderingen van eenig belang gemaakt hebben in nutte kunsten en weetenſchappen? Bezit de ziel zulke voortreffelyke eigenſchappen, als men zegt, hoe komt het dan, dat zo veele menſchen zich ſlegts weinige graaden boven de ſchranderſte dieren kunnen verheffen? Hoe komt het dat die *Kindsheid der reden*, waar over zo veel geſpro-

ſproken en geſchreeven is, zo veele duizend jaaren heeft kunnen duuren; en dat geheele Volken, ten minſten in regtſchapene Godsdienſtige kundigheden, geene vorderingen van eenig belang gemaakt hebben? Hoe komt het, dat die *Kindsheid der reden*, nog heden ten dage, eenige kleine maatſchappyen uitgezonderd, zo algemeen plaats heeft onder zulke groote en magtige volken? Zyn de zielen deezer menſchen zo veel minder in ſoort, als van ons en eenige andere *Europeaanen*? Is derzelver onſtoflykheid van eene andere natuur? —— Zy hebben, dit weeten wy zeker, zo wel als wy (men kan eenige zwakke *Americaanen* en anderen hier uitzonderen) dezelve lighaamen en zintuigen tot haar behulp; ze beſchouwen, even als wy, dagelyks, Gods groote en heerlyke werken; maar zyn ze vatbaar voor die orde, voor die ſchoonheid en heerlykheid? Of liever; worden zy door het verſtandig beſchouwen van de werken der Scheppinge opgeleid tot de regte kennis van den grooten en onzigtbaaren Schepper en zyne aanbidlyke volmaaktheden? Zy blyven even woest even onkundig en onvatbaar. En dus kunnen wy hier uit beſluiten, dat 'er zodaanig iets, als eene *onſtoflyke Ziel*, die buiten het Lighaam op haar zelve, zulke voortreflyke Eigenſchappen bezit, niet beſtaat: Want anders moesten zy grooter vorderingen maaken. Hunne vorderingen en volkomenheid moesten dan niet zo zeer van het geval, van de uitwendige omſtandigheden en van het Lighaam afhangen. Dat onze vorderingen in alle

nutte en noodzaaklyke kundigheden en weetenſchappen afhangen, of van het onderwys, 't geen wy in eene beſchaafde Maatſchappye genieten: of dat het voornaamlyk afhange van ons geſtel, naar maate dit zwak of ſterk, of welgeſteld, of ongeſteld is, is zeker: Het eerſte weet elk opmerkzaam mensch, en het laatſte kan gemaklyk door voorbeelden beweezen worden.

In de *Wysgeerige Beſpiegelingen over America* van den Heer DE PAUW, vinden wy onder anderen de volgende Aanmerking: —— „ Eene domme onge„ voeligheid maakt den grond van 't Character van „ alle Americaanen uit, hunne luiheid verhindert „ hen oplettend te zyn op onderregtingen. —— Bo„ ven de dieren verheven, om dat zy het gebruik „ van handen en van de tong hebben, zyn zy wee„ zenlyk beneden den minſten der Europeaanen, — „ Van verſtand ontbloot, en onvatbaar voor meerde„ re volmaaktheid, gehoorzaamen zy niet dan aan den „ aandrang van hunne natuurlyke ingeeving; geene „ beweegrede van roem kan in hunne harten dringen: „ hunne onvergeeflyke laagheid houdt hen in de ſla„ verny, daar hen dezelve in geſtort heeft, of in het „ woeſte leeven, daar zy geen moeds genoeg hebben „ uit te gaan. Het is byna drie eeuwen geleeden, „ dat men America ontdekt heeft; — men heeft op „ allerhande wyzen bezogt den geest der Americaanen „ te beſchaaven, niemand hunner heeft het echter zo „ verre kunnen brengen, dat hy zich eenigen naam

„ ge-

„ gemaakt heeft in de weetenſchappen, in de kons-
„ ten, of zelfs in eenig beroep of handwerk (*a*)."
— Hy vervolgt: „ Men bemerkt dat de kinderen
„ van dit volk eenige flikkeringen van geest geeven
„ tot in den ouderdom van zestien of zeventien jaa-
„ ren; zy leeren, geduurende dien tyd, een weinig
„ leezen en ſchryven, — maar tegen het twintigſte
„ jaar neemt hunne domheid eensklaps de overhand;
„ dan is voortaan alle moeite verlooren, zy gaan ag-
„ ter uit in plaats van vorderen, en vergeeten zo vol-
„ ſtrektelyk het geene zy geleerd hebben, dat men ge-
„ noodzaakt is van hunne opvoeding af te zien, en
„ hen aan hun noodlot over te geeven (*b*)." —
Die Schryver toont vervolgens breedvoerig aan, dat de zwakheid van hun geſtel, en de zeer verderflyke kwaalen, waar aan zy door den aart van land en lucht en door hunne leevenswyze onderworpen zyn, voor de waare oorzaaken van die onkunde moeten gehouden worden. Waar op hy laat volgen: „ Indien nu
„ het Lighaams-geſtel der Americaanen zodaanig is,
„ als wy het beſchreeven hebben; by aldien het be-
„ dorven is door de natuurlyke oorzaaken, die wy
„ hebben aangeweezen, moet de zwakheid des ver-
„ ſtands hun natuurlyk weezen; zy zyn daar toe ver-
„ oordeeld. Die voorbygaande helderheid, welke men
„ in hunne kinderen opmerkt, duurt zo lang als de
„ ver-

(*a*) D. 1. bladz. 188. 189.

(*b*) D. 1. bladz. 192.

„ verſnelde omloop van hun bloed, het welk tegen „ de jaaren der manlykheid langzaamer beginnende te „ loopen, hen dommer maakt, en hen van die werk- „ zaamheid berooft, welke hen, door het vuur der „ jeugd, voor een korten tyd bezielde (*a*)." 't Is waar, in het Noorden van dit waereldddeel hebben zy, door de hulp der *Engelſchen* en andere volken, eenige vorderingen in kunsten en weetenſchappen gemaakt, doch zy zyn evenwel op verre na by de *Europeaanen* niet te vergelyken. Die vorderingen moeten voornaamlyk aan het verbeteren der lucht, aan het ontginnen der Landen, aan het uitroeien van uitgeſtrekte bosſchen en het opdroogen der moerasſen toegeſchreeven worden. Hier door is hun geſtel vaster en ſterker geworden: En men heeft toen ontdekt, dat de grootere ontwikling van dat geringe verſtand ontſtaan is uit de verbetering der vogten en de meerdere ſterkte van het Lighaam. —— Hier zien wy, derhalven, wat het zy, 't geen den mensch verhindert eenige vorderingen van belang te maaken, en welke de middelen zyn om in volkomenheid toe te neemen: Een geregeld en welgeſteld Lighaam en gunſtige omſtandigheden in de maatſchappye, deeze zyn de oorzaaken, die het verſtand tot zekere rypheyd brengen. —— Wy ſchynen daar uit by voorraad te kunnen opmaaken, dat die *onſtoflyke ziel* van de Wysgeeren niets anders is dan eene *Eigenſchap* van het Lighaam.

Dit

(*a*) D. 1. bladz. 195.

Dit kan nog eenigermaate door de ondervinding bevestigt worden. Wanneer zeker gedeelte van het lighaam, het *hoofd* (by het kneuzen of verminken van andere deelen is dit ten uiterſte zeldzaam) door eenen zwaaren val, of door eene ſterke kneuzing, zeer veel lydt, dan gebeurt het menigmaalen, dat zulke ongelukkigen, of ſchoon zy al weder genezen worden, en eene redelyke maate van gezondheid genieten, zeer zwak van verſtand blyven, of wel het zelve geheel verliezen. Men drukt dit, vermoedlyk, zeer wel uit door het gewoone zeggen: *Hy is in de hersſens gekrenkt;* of *de hersſens zyn hem ontſteld:* Want het is blykbaar dat deeze geleeden hebben; en het is door dit *ontſtellen* of *krenken* van dezelve, dat het verſtand aanmerklyk is vermindert, of geheel verdweenen. De welgeſchiktheid of gezondheid van de hersſens is, derhalven, een noodzaaklyk vereischte tot onze redelyke werkzaamheid. Wy worden daar in ook, gelyk de ondervinding leert, geſtuit door ziekten die ſterk op het hoofd werken, en deeze ontſteltenis der hersſens noemt men doorgaans *yl hoofdigheid.* Wanneer derhalven deeze deelen van het lighaam volkomen gezond zyn, en niet door andere deelen behoeven te lyden, dan is de mensch, het lighaam volwaſſen zynde, door zyne Zintuigen en andere middelen in ſtaat geſteld om zyn verſtand aan te kweeken, en zich boven het dier te verheffen: En dus ſchynt dit vermogen eene byzondere *eigenſchap* van het hersſengeſtel te zyn. —— 't Is by de dieren eenigermaate het zelfde: Hunne

vatbaarheid neemt insgelyks met den groei van het lighaam toe; en zekere ongeſteldheid in de hersſens maakt dezelve ook, of geheel, of ten deele, ongeſchikt tot die werkzaamheid, waar toe zy beſtemd zyn. Men heeft meer dan eens by de dieren ontdekt, dat door het kneuzen, of kreuken der hersſens, of door zekere worm die men in dezelve vondt, eene volſlagene dolheid was veroorzaakt.

AFD. 3. *Het gevoelen, dat den mensch uit twee deelen beſtaat, kan, om verſcheiden redenen, niet toegeſtemd worden.*

'Er is daarom weinig gronds voor het beſtaan van eene *onſtoflyke ziel* in den mensch. —— Het gevoelen, dat den mensch uit *twee deelen*, een ſtoflyk lighaam, en eene onſtoflyke ziel, beſtaat, is byna van alle menſchen aangenomen: En wy zyn zo gewoon aan dit denkbeeld, dat de meesten onzer nimmer dagten of het wel gegrond is. Wy kunnen naauwlyks leezen, of het wordt ons in de eerſte *vraagboekjes*, die men ons in handen geeft, ingepreut. —— De beſchryving of bepaaling ondertusſchen, die men van de ziel geeft, is zo duister en onbegryplyk, dat wy het gemeene gevoelen, als wy zelf beginnen te denken, niet wel kunnen toeſtemmen. —— Men wil, om het met weinig woorden te zeggen, dat 'er een verſtandig onſtoflyk wezen in ons beſtaat, wel in zoo verre vereenigd met het lighaam, dat deeze beide deelen elkanderen behulpzaam zyn, en ook, in zeker opzigt, van elkanderen afhanglyk; doch echter volkomen onderſcheiden en op zich zelven beſtaande. Dat deeze Ziel na den dood des Lighaams in weezen blyft;

blyft; als zynde uit hoofde van haare natuur, niet onderworpen aan die flooping en ontbinding, welke het Lighaam moet ondergaan: Dat ze voortgaat met denken en werken; fchoon fommigen ook ftellen, dat zy na den dood flaapt of ongevoelig is tot aan de opwekking des Lighaams. Deeze laatfte ftelling wordt, in het byzonder, door eenige Christenen verdeedigd; die van begrip zyn, dat de Ziel in den grooten dag der algemeene opftandinge met een onfterflyk en onverderflyk lighaam zal overkleed worden, om dan wederom werkzaam te zyn.

De Ziel is, volgens de bepaaling van den beroemden MOZES MENDELSZOON, en welk gevoelen de meeste hedendaagfche Wysgeeren van eenigen naam ook fchynen te omhelzen, *eene fubftantie zonder uitgebreidheid.* Zy heeft, zegt men, geene uitgebreidheid of gedaante; en, dewyl zy niet uit deelen faamengefteld is, zo kan ze niet ontfloopt of ontbonden worden, gelyk het Lighaam. —— Laaten wy nu een oogenblik ftil ftaan by deeze bepaaling en overdenken of wy daar in kunnen berusten: *De Ziel is eene fubftantie zonder uitgebreidheid:* —— Wat is dat voor een ding, 't welk geen plaats beflaat? —— Dit is immers volftrekt onverftaanbaar? 't Is een ongerymd denkbeeld? —— Heeft iemand, dit vraag ik, een gegrond denkbeeld van zulk een onftoflyk weezen? —— Immers, wanneer wy ons eene plaats verbeelden, daar geene ftoffe is, by voorbeeld, het *Luchtledige*, dan is daar niets? Hoe is men dan aan dat begrip geko-

gekomen? Vermoedlyk uit verlegenheid en onkunde. Vyf-en-twintig eeuwen geleeden heeft men al op eene ſoortgelyke wyze over de Zielen der menſchen geſproken; hoewel veelen der ouden nog al eenige ſtoffe met die onſtoflykheid vermengden. En de redenkavelingen en betoogingen van alle de Wysgeeren, zints dien tyd, over dit onderwerp, hebben het menschdom weinig meer verlicht. Of wy zeggen met de oude Wysgeeren: *'s Menſchen ziel is een uitvloeiſel van het Godlyk Wezen;* of *zy beſtaat uit eene ſtoffe veel fynder dan de fynſte lucht;* of *zy is een deel van de algemeene waereldziel;* of met de laateren: *zy is eene ſubſtantie zonder uitgebreidheid;* — Het is alles even onduidlyk en onbevatlyk.

Hoe is dit begrip in de waereld gekomen? De leer van de onderſcheiding tusſchen de ziel en het ligbaam, als twee verſchillende zelfſtandigheden, de eene ſtoflyk, en de andere onſtoflyk, en van elkanderen zo onafhanglyk, dat de laatſte zelfs kan ſterven, terwyl de eerſte, in plaats van daar by te verliezen, eerder by deeze ontbinding wint, ſchynt oorſpronglyk eene leer van de *Oosterſche* wysbegeerte te zyn, die zig naderhand in het *Westerſche* gedeelte der waereld verſpreide. —— Het blykt niet dat de Jooden dit gevoelen, dan zeer laat, hebben aangenomen; zelfs niet de geleerdſten en kundigſten onder hen. 't Is waar, MAIMONIDES en alle de laatere Jooden erkennen het in wezen blyven der Ziele na den dood; maar dit kan tot geen bewys dienen, dat zulks ook het gevoelen

len der oude Jooden was. Het getuigenis van TACITUS en PLINIUS *den Natuurkundigen*, die het insgelyks aan de Jooden toeſchryven, is niet voldoende; om dat ze te jong zyn, en te weinig van de begrippen der oude Jooden weeten. En wat de twee plaatzen betreft, als *Matth.* XXII: 23—32. en *Mark.* XII: 18—27; het is blykbaar, dat de Zaligmaaker in dezelve niet beweert het in wezen blyven van eene onſtoflyke Ziel, maar eenen toekomenden ſtaat in het algemeen; of liever de *Opſtandinge der dooden.* 't Is waarſchynlyk, dat eenige Jooden in de *Babyloniſche gevangenis* en de meesten in laater tyd het gevoelen, betreffende het onderſcheiden beſtaan van eene onſtoflyke ziel, hebben aangenomen.

't Is waar, 'er wordt in de Heilige Schriften onderſcheid gemaakt tusſchen het *beginſel*, of den *zetel* van de gedagte in den mensch, en de deelen, die tot andere werkingen geſchikt zyn; en dat beginſel wordt in het Nieuwe Testament, ſomwylen door het woord *Ziel* uitgedrukt; doch 'er is evenwel geen voorbeeld, noch in het Oude noch in het Nieuwe Testament, dat deeze Ziel onderſteld wordt op de eene en het Lighaam op eene andere plaats te zyn. Zy worden altoos begeepen vereenigd te zyn, ſaamen te gaan: Zo dat het gewaarwordend en denkend vermogen, in de daad, door de Heilige Schryvers niet kan aangemerkt worden als iets anders, dan eene *eigenſchap* van een leevend mensch; en dus als iets, dat van zelve ophield by het ſterven, en 't geen niet weder leevend

't Is wel waar, (dit kan men hier op aanmerken) dat de ſtoffe, die wy kennen, deeze hoedaanigheden niet bezit; maar zou het niet mogelyk zyn voor den almagtigen Schepper, die uit rustende of doode ſtoffe leevende Lighaamen vormt, aan zekere lighaamen dat vermogen, of die hoedaanigheden mede te deelen? Zou 'er geene ſtoffe kunnen beſtaan vatbaar en geſchikt voor de mededeeling van zulk een vermogen? Dit denkbeeld is in 't geheel niet ongerymd: *Het is* 'er wel dikwils voor verklaard; doch die Schryvers hebben evenwel, na alle aangewende moeite, den beroemden en diepdenkenden LOCKE nimmer wederlegd. Hunne bepaalingen en betoogingen, in tegendeel, hebben getoond, dat zy over dingen ſpraken, die niet kunnen beweezen worden, zo te beſtaan, als zy zeiden: Of dat ze de natuur van een wezen bepaald hebben, waar van zy noodzaaklyk onkundig moeten zyn: En dat ze daar van onkundig zyn, toonen de bepaalingen zelve, die zy daar van gegeeven hebben. Wanneer wy moeten belyden, dat wy zeer onkundig zyn van de natuur der ſtoffe, van die dingen, die wy zien, voelen en tasten, hoe kunnen wy dan bepaalen, dat 'er iets beſtaat, 't welk geheel geene overeenkomst heeft met de ſtoffe? Wat voor een denkbeeld kunnen wy maaken van een wezen, 't welk, ſchoon het *eene ſubſtantie is*, evenwel *geene uitgebreidheid*, noch deelen heeft? Kunnen wy geene betrekking zien tuſſchen het beginſel van gewaarworden en denken, en eenig ſtelſel van ſtoffe; wy beſpeuren ook geene betrek-

door geen één verſchynſel in de natuur verklaard: Want 'er is geen begrypelyker verband tusſchen de vermogens van denken, en dit *onſtoffelyk*, dan tusſchen dezelfde vermogens en een *ſtoffelyk* beginſel: En wat 'er ons ook van blyken moge, onze onkunde omtrent de natuur van dit beginſel, moet ons doen onderſtellen, dat het even goed *beſtaanbaar*, als dat het *onbeſtaanbaar* met de ſtoffe zou kunnen weezen.

Ik heb gezegd, dat het begrip, betreffende de bepaaling van zulk eene onſtoflyke Ziel, vermoedlyk uit onkunde en verlegenheid geboren wierd; en dit ſchynt in de daad zo te weezen. De zulken, die wat meer van 's menſchen natuur wilden weeten dan anderen, en dezelve beſchryven, redenkavelen op deeze of dergelyke wyze: „ De mensch is verheven boven de „ dieren. Hy heeft een voortreflyk verſtand. Hy „ kan de dingen, die hem voorkomen, beredeneeren, beoordeelen, verkiezen, vry werken, enz. „ Deeze vermogens kunnen niet eigen zyn aan het „ Lighaam. Onze ondervinding leert ons, dat de ſtoffe geene eigenſchappen van dien aart bezit. De „ ſtoffe, die wy kennen, kan niet denken. —— De „ mensch moet derhalven bezield zyn met een on„ ſtoflyk wezen; 't welk de zetel is van alle die ver„ mogens. De zintuigen moeten de uitwendige ge„ waarwordingen tot de ziel overbrengen, en deeze „ ontfangende vormt zy denkbeelden."

AFD. 4. *'t Is zeer wel mogelyk, dat de Schepper aan de ſtoffe zulke eigenſchappen kon mededeelen, als men nu toeſchryft aan eene onſtoflyke Ziele.*

Ziel op eene andere plaats was geweest, en weder te rug kwam, als het Lighaam herleefde, of in den vorigen ſtaat herſtelde. In gevallen van deeze natuur, zyn de vermogens van *gewaarworden* en *denken*, volgens groote waarſchynlykheid, even zeer opgeſchort als die van de *ademhaaling* en de *beweeging*: En wy zouden even ſterk kunnen onderzoeken, waar de laatſten in den tusſchentyd van eenen ſchynbaaren dood geweest waren, als waar de eerſten in dien zelfden tyd geweest zyn.

In den Slaap heeft 'er wel eene onvolmaakte werking van den geest plaats; maar deeze ſchynt evenredig te zyn aan de onvolkomenheid des ſlaaps: Want als hy volmaakt diep is, en de hersſens waarſchynlyk in een volkomen ruſt zyn, is 'er niet meer gewaarwording of gedagte; dan geduurende eene flaauwte of ſchynbaare verdrinking. Of, indien 'er al geen genoegzaam bewys van het onafgebroken denken, geduurende den diepſten ſlaap geweest ware, zo kan men nog onderſtellen, dat die afhangt van de *Leevensdraden*, die nog in het Lighaam waren, en die eenige beweeging in de hersſens aan den gang hielden.

Het eenige bewys, dat het vermogen van denken niet van het Lighaam in dit geval afhangt, zou zyn, dat de Ziel naderhand bewustheid hadde, dat zy op zekere plaats geweest ware, terwyl het lighaam op eene andere geweest was. Wy hebben in droomen nooit andere denkbeelden, dan, dat wy met geheel ons zelven op eene andere plaats en in eenen zeer verſchillen-

den

den staat geweest zyn, dan die, waar in wy waarlyk zyn. Er kan dus over 't geheel niet meer reden zyn om te denken, dat het *beginsel van denken* aan eene zelfstandigheid, van het lighaam onderscheiden, toebehoort, als dat het *beginsel der ademhaaling en beweging* aan eene andere onderscheidene zelfstandigheid toebehoort.

Hoe men in de verbeelding kwam, dat het met de zaak anders zy, is niet gemaklyk te zeggen, even weinig als hoe men zich verbeelde, dat de Zon, Maan en Sterren bezield, en de eigenlyke voorwerpen van aanbidding waren. Maar, wanneer men eenmaal, in gevolge van een reeks van denkbeelden, kan onderstellen, dat de uitwerking der hemelsche lighaamen, en van de overige onbezielde deelen der natuur aan onzigtbaare vermogens moeten toegeschreeven worden, of aan iets, dat het voorwerp van hunne uitwendige Zintuigen niet was, zo kan men zich ook gemaklyk verbeelden, dat de mensch een beginsel van dergelyk soort bezat; en men kon toen, ingevolge daar van, ligtlyk nog eenen stap verder gaan en onderstellen, dat dit onzigtbaar beginsel iets ware, onafhanglyk van het Lighaam, en dat het ook na den dood kon overblyven.

Wanneer wy moeten belyden, gelyk ik gezegt hebbe, dat wy zeer onkundig zyn van de natuur der stoffe, waar voor zy al vatbaar is en geschikt kan zyn; vooral zeer onkundig van de onderscheidene soorten; dan is het zeer mogelyk, dat het oneindig Wezen,

't geen

't geen de wonderbaarſte onderſcheidene werkingen en gedaanten aan onnoemlyke ſtof-deelen heeft medegedeeld, 't geen wy voor onze oogen zien, zo wy de geſchaapene natuur ſlegts oppervlakkig beſchouwen, aan zekere ſtofdeelen, door overeenſtemming en ſaamenvoeging, het vermogen van denken heeft geſchonken. —— Waar toe is de mensch, wiens vermogen, by het vermogen van den Schepper vergeleeken: zo nietig en gering is, al niet in ſtaat? Welke heerlyke kunſtſtukken, ter pragt en verlustiging dienende, weet hy uit de ruuwe ſtoffe niet te vormen? welke ſtreelende en aangenaame klanken weet hy door overeenſtemming en ſaamenvoeging niet voort te brengen? Neemt hier ten voorbeelde het kunſtig *Orgel.* —— Misſchien, zegt men, 't is waar; doch hoe veel verſchilt die *machinaale werking* van denken, oordeelen, verkiezen enz.? Ik beken dit, maar hoe groot is ook het vermogen van den Schepper boven het vermogen van den ſterveling? Zo wy met aandagt de Godlyke werken beſchouwen, wy zullen, van trap tot trap opklimmende, moeten erkennen, alle dingen, die geene tegenſtrydigheid in zich behelzen, zyn voor God mogelyk. Kan een gering en nietig Schepzel, wiens kennis en vermogen zo beperkt, zo onvolkomen is, zulke heerlyke kunſtſtukken voortbrengen; wat zou Hy dan niet kunnen doen, wiens vermogen paal noch perk kent? Is het vermogen van het ſchepſel, by dat des Scheppers vergeleeken, als een druppel waters by den onmeetlyken Oceaan; en brengt dit ge-

geringe vermogen zulke luisterryke gewrochten voort, wat zou het oneindig vermogen dan niet kunnen doen? —— Hier te zeggen: Ik begryp niet, dat 'er eenige stoffe kan zyn, waar aan het vermogen van denken kan geschonken worden, doet, dunkt my, niets af. Wy begrypen ook niet, hoe God uit de doode stoffe leevende en groeibaare lighaamen voortbrengt. Is het ongerymd, of tegenstrydig? dit is hier de vraag. Zegt iemand ja! dan volgt hier *vooreerst* uit, dat zulk een eene volmaakte kennis van het Godlyke vermogen moet hebben, wat het zelve al of niet kan doen. En *ten tweeden*, dat hy de natuur der stoffe, waar voor dezelve al of niet geschikt is, en welk eene *wyziging* zy kan ondergaan, even volmaakt moet kennen en weeten. —— Wat hier ook vast gesteld worde, 't is ongerymd en onmogelyk voor een eindig en beperkt wezen.

AFD. 5. *De voortduurende Ikheid of bewustheid, dat wy dezelve zyn die wy te vooren waren, is geen bewys voor de onstoflykheid der Ziele.*

't Is waar, men zegt: Het Lighaam blyft het zelfde niet; dit verandert geduurig; de tegenwoordige deelen zyn niet dezelfde, die wy te vooren hadden: En ondertusschen behouden wy onze *bewustheid*, of *Ikheid*, waar door wy weeten, dat wy onveranderlyk dezelfde zyn, die wy voor eenige jaaren geweest zyn: 'Er moet dus een beginsel in ons huisvesten, onderscheiden van de stoffe, waar in alle de vermogens zich als in één punt vereenigen; en 't geen niet aan die verandering onderworpen is, welke het Lighaam geduurig ondergaat. —— Wy kunnen met grond aan-

menken: Alle verſtandige menſchen, de grootſte ontleedkundigen, erkennen eenpaarig, dat zy nog maar weinig weeten van het menſchelyk lighaam; dat 'er met alle hunne waarneemingen en ontdekkingen nog groote verborgenheden, in ons kunſtig gebouw, overblyven, die niet te doorgronden zyn: En indien dit zo is, gelyk het in waarheyd is, wat voor grond heeft men dan om te bepaalen, dat 'er juist eene onſtoffelyke Ziel, geheel onderſcheiden van het Lighaam, noodig zy, om onze bewustheid, dat wy dezelfde zyn, of het gedenken van het voorledene, te bewaaren? Eenige deelen van het Lighaam, gelyk uit de waarneemingen van beroemde mannen en vermaarde Geneesheeren blykt, veranderen geduurig; en men kan hier over ſchoone aanteekeningen leezen in het Boek van den Heer REIMARUS, handelende over de *voornaamſte waarheden van den Natuurlyken Godsdienſt*; doch hier uit is nog geen gevolg te trekken, dat alle de deelen van het lighaam dezelfde afſcheiding of verandering ondergaan. Of indien al deeze verandering alle de deelen van het lighaam, zonder onderſcheid, op dezelve wyze, betrof, zou dan daar uit moeten volgen, dat wy onze bewustheid verlooren, en niet konden weeten, dat wy dezelve zyn, die wy voor tien of twintig jaaren geweest zyn? Ik zou vermoeden, dat deeze Vraag niet voldoende kan beantwoord worden. Het komt my, derhalven, voor, dat die beroemde mannen, welke zo gereedlyk, en uit eerbied voor den Schepper, hunne oukunde, met betrekking tot het men-

menschelyk lighaam, belyden; dan ook ligtlyk konden stellen. Dat de oneindige Wysheid, vereenigt met de grootste magt, zeer wel den mensch zodaanig kon scheppen, dat hy die *Bewustheid* van zyne *Ikheid* of *Eenzelvigheid*, ten minsten in eenen gezonden staat, kon behouden: offschoon eenige grove deelen van het dierlyke gestel bestendig eenige verandering ondergaan. Is hier in eenige onmogelykheid of tegenstrydigheid? Niemand zal ook, dunkt my, beweeren, dat die verandering (eens ondersteld zynde, dat dezelve over alle de deelen van het lighaam gaat, of, met andere woorden, dat er niets in ons bestaat, 't welk daar aan niet onderworpen is) zo schielyk en eensklaps gaat, dat het volstrekt onmogelyk zoude zyn het geheugen van het voorledene te bewaaren. Men behoeft daar toe geen onderscheiden wezen: En men behoeft zyn hoofd niet te breeken met de moeielyke vraag: Zo wy geene onstoflyke Ziel hebben, waar worden dan de gedagten gevormd, want deeze kunnen immers niet uit de onderscheidene deelen van het Lighaam voortkomen enz. Het is toch blykbaar genoeg, dat de meeste deelen van ons lighaam daar mede niets te maaken hebben, gelyk wy aanmerkten in het slot van *Afd.* 2. Dat wy weeten, dat wy dezelfde persoon zyn die wy te vooren waren, of dat wy het geheugen bezitten van onze voornaamste leevensgevallen, is iets, ten minsten het laatste, dat de meeste dieren met ons gemeen hebben. Het *Paard*, 't geen jaaren geleeden op zekere plaats schrikte, of eenig ongeval

 leedt,

leedt, zal met ſchroom daar over of voorby gaan; en angſtvallig rondom zich zien: En het oude ſpreekwoord is bekend: *Daar de Ezel zich eens geſtooten heeft, wagt hy zich voor de tweedemaal.* —— Gelieft men nu ook om deeze en andere redenen aan de dieren zekere onſtoflyke *Ziel* toe te kennen, men kan dit doen; ik bemoei 'er my niet mede; doch dan dient men ook *derzelver duuring na den dood*, (waar van veele Geleerden en Wysgeeren niet vreemd zyn) vast te ſtellen: Want ook uit de onſtoflykheid van die zielen, hoewel wat minder voortreflyk, kan dan ook, even gelyk uit de onſtoflykheid der menſchelyke Ziele, derzelver duuring enz. afgeleid worden!

De ongerymde begrippen over den oorſprong der Ziele, wyzen aan dat ze niet beſtaat, zo als veele Wysgeeren ſtellen.

ART. 6. En eens onderſteld zynde, dat het gevoelen, 't geen wy tegenſpreeken, waarheyd zy, van waar verkrygen wy dan zulk eene onſtoflyke Ziel? —— Het zeer ongerymde, en by alle weldenkende Wysgeeren lang verworpene, gevoelen, dat alle de Zielen der menſchen, die ooit beſtaan zouden, in de *zesdaagſche Schepping* zyn voortgebragt, en dat dezelve naderhand in de geformeerde lighaamen der menſchen geplaatst worden, verdient zekerlyk geene de minſte opmerking. —— Het *geduurig ſcheppen* der Zielen, die voor de geboorte in de nog onvoldragene vrugt, door den Allerhoogſten ingeſtort worden, is niet minder wanſtaltig; ſchoon daar over ook nog door eenigen wordt gebeuzeld. —— Wat dan? Men wil evenwel niet dat de onſtoflyke zielen voortgeteeld worden; dit kan

ook

ook niet beſtaan met de natuur der Ziele. Want dan zou zy, 't zy dat ze door den man en de vrouwe, of door één alléén werd voortgeteeld, deelbaar en ſaamengeſteld zyn: En, zegt men, een onſtoflyk wezen is niet deelbaar of ſaamengeſteld enz.

Ik durf naauwlyks voor myne kundige Beoordeelaars iets meer van zulke beuzelagtige dingen te zeggen; doch men kan 'er dit, ten minſten, uit opmaaken, hoe zeer de Voorſtanders van de onſtoflykheid der Ziele in verlegenheid zyn geweest om zulk een Ziel in den mensch te brengen. En als ik het u vergen mag, myne Heeren! errinnert u dan nog eens de beſte betoogingen voor de onſtoflykheid der Ziele; hoe veel lofs dezelve ook verdienen, Gy zult duidelyk gewaar worden, dat alle deeze beroemde Wysgeeren zorgvuldig vermyden, om van den *oorſprong* hunner onſtoflyke Zielen te ſpreeken. In de daad, dit is iets, daar zy voor ſtaan. Zy bewyzen alléén, dat de ſtoffe die zy kennen, zulke vermogens niet bezit; en, by gevolg, zo moeten dezelve iets onſtoflyks, daar geen ſchepſel eenig gegrond of voldoend denkbeeld van kan bezitten, ten grondſlage hebben.

De oude Wysgeeren maakten 'er zich, zonder eenig het minſte bewys, gemaklyker af. Zy ſtelden meest allen het voortbeſtaan der Zielen: En veelen, gelyk bekend is, lieten dezelve eenige eeuwen zo wat rond zwerven van den eenen in den anderen, zelfs tot in de *Byen* en *Mieren*. Zy hadden, derhalven, met geene geduurige ſchepping of voortteeling, daar

vermogens ook naar evenredigheid af. Het kan zelfs niet wederſproken worden, dat by de meeste hoogbejaarden, (is hier eene enkele uitzondering, dan ontſtaat dit uit eene gezonde en ſterke lighaamsgeſteldheid) eene ſtompheid, dofheid en ongevoeligheid komt, die ſommigen wederom zeer na by den ſtaat hunner eerſte kindsheid brengt: zo dat men, niet zelden, hoogbejaarde lieden heeft gevonden, die zich met kinderſpeelen van de eerſte jeugd ophielden. Niet veele jaaren geleeden zag men hier een voorbeeld van in zeker *Oude Vrouwenhuis*: Eene Vrouw van ruim honderd jaaren was langzaamerhand tot dien kindſchen ſtaat gekomen, datze zich, in eenen daar toe vervaardigden Stoel, met Poppen en verder kinderlyk ſpeelgoed vermaakte: En ze was in onnozelheid aan een één- of tweejaarig kind volmaakt gelyk. Hier in legt, dunkt my, een krachtig bewys, dat dat geen, 't welk de Wysgeeren eene onſtoflyke Ziel noemen, niets anders is dan eene *eigenſchap* van het Lighaam: Niets anders, dan iets, 't geen door de ſchikking van den Almagtigen Schepper in het Lighaam geplaatst is, of tot eenige van deszelfs deelen behoort: Want wy zien en ondervinden, dat het 'er mede opgroeit en afneemt. Dat deeze wonderlyke ſchikking, wat de *wyze* betreft, voor ons geheel onbegrypelyk zy, dit is zeker; maar dit gevoelen is aanneemlyker, om dat het aan minder zwaarigheden onderworpen is, dan eene onſtoflyke Ziel te ſtellen: Daar van hebben wy toch in 't geheel geen gegrond denkbeeld: En

tot

tot het zelve neemt men, gelyk wy zeiden, zyn toevlugt uit verlegenheid, om dat de mensch tot zulke heerlyke einden geschikt zy, en daar toe zulke voortreflyke vermogens heeft verkreegen.

Men mag ook met reden vraagen: Zyn dan de meest gewigtigste waarheden, daar elk belang by heeft, daar, ten minsten, de zulken groot belang by hebben, die eenige poogingen aanwenden om hunne natuur en bestemming te leeren kennen, van dien aart, dat 'er onder de tien duizend naauwlyks één is, die dezelve voldoende kan begrypen? De onstoflykheid der Ziele en de onsterflykheid, die daar uit wordt afgeleid, is, volgens het getuigenis van alle kundige en braave Voorstanders van dit gevoelen, zulk eene gewigtige waarheid. Maar zyn de betoogingen, welke over deeze stoffe gaan, van die natuur, dat menschen die eenige vlyt aanwenden (van de groote menigte die niets doet, of van onkundigen en weetnieten, spreek ik niet) dezelve genoegzaam verstaan? Kunnen zy 'er in berusten? Kunnen zy het meer dan eens geleezene, over dit onderwerp, eenigermaate, geregeld na vertellen? Kunnen zy 'er zich, op goeden grond, mede troosten en opheuren onder de rampen en wederwaardigheden van dit leeven? —— Is het niet zodaanig met deeze zaak gelegen, (ik verkies, om alle partydigheid te vermyden, hier geene Schryvers te noemen), dat waarlyk de beste Verhandelingen, over dit onderwerp, zo moeielyk zyn om te verstaan, dat zelfs

ART. 8. Zo de onstoflykheid der Ziele en de daar uit afgeleide onsterflykheid, zulk een gewigtig leerstuk ware, als men voorgeeft, dan moest het begrypelyker zyn voor veele menschen.

geleerde Lieden, in vergelyking van bekwaame menschen in den burgerſtaat, de grootſte moeite van de waereld hebben om die Schryvers, behoorlyk, te begrypen. —— Het is u bekend, myne Heeren! zo gy uwe eigen ondervinding raadpleegd; dat zelfs bekwaame lieden, die niet alleen een gezond, maar ook een geoefend verſtand bezaten, over dit onderwerp zullende ſpreeken, verlegen waren, niet alleen om de gepaste woorden te vinden, maar ook om hunne denkbeelden, des aangaande, in eene geregelde orde voor te ſtellen. —— Is het ondertusſchen een ſtuk van zo veel aangelegenheids, iets waar by den mensch zulk een groot belang heeft; 't geen hem zo zeer kan bemoedigen onder alle de wisſelvalligheden van dit rusteloos leeven; 't geen hem tot de loflykſte bedryven en onderneemingen kan aanzetten; dan immers zou men billyk van den volmaakt wyzen en goeden Schepper mogen verwagten, dat de duisternis, die de Stervelingen, in dit opzigt, blyft omringen, eens eindelyk door hem zou verdreeven worden: Dat de mensch die, naar gelang van zyne vermogens en de omſtandigheden, waar in hy geplaatst is, aan zyne verordening zoekt te beantwoorden, omtrent deeze gewigtige zaak zulk eene overtuiging kon verkrygen, als voor hem genoegzaam ware, om tot zedelyke deugd en volmaaktheid aangeſpoord te worden. 't Is met de meesten, zelfs met kundigen, heden ten dage, omtrent dit ſtuk (onderſteld zynde, dat zy de *Euangelie-leere* voorby zien) zodaanig gelegen, als TEYLERS *Godgeleerde*

Ge-

Genootſchap elders, met het grootſte regt, van de Ouden getuigt, die de onſterflykheid der Ziele uit de onſtoflykheid poogden af te leiden: „ Men ontdekt „ tog, (zo ſpreekt het *Genootſchap*) naar uitwyzen „ van 't geen ons deeze Verhandelingen onder 't oog „ brengen, dat het denkbeeld van een Leven na dit „ Leven wel, door alle eeuwen heen, aan alle oor- „ den vooral der beſchaafde waereld, heeft ſtand ge- „ greepen en ſtand gehouden; ja dat veelen der oude „ Wysgeeren zich deswegens zo ſterk hebben uitge- „ drukt, als of ze 'er eene onwankelbaare overtuiging „ van bezaten.

„ Maar tevens worden we, in 't hieromtrent voor- „ geſtelde, zo veele dubbingen, twyffelingen, giſſin- „ gen en onzekerheden gewaar, dat men bykans be- „ woogen worde om te denken, dat ze meerendeels „ dit gevoelen; eer om deszelfs aangenaamheid, dan „ om deszelfs zekerheid omhelsden. CICERO al- „ thans, één der grootſten, zo niet het grootſte ver- „ nuft onder de Heidenen, vond zig, na met de ver- „ maakelykſte aandoening der ziele van den toekom- „ ſtigen Staat geſproken te hebben, in 't ſlot van zyn „ *Geſprek over den Ouderdom*, gedrongen te betuigen: „ *Ja, zo ik hier in dwaal, dat ik de zielen der men- „ ſchen als onſterfelyk beſchouw, dan dwaal ik gaarne, „ en ik wil niet, dat men my deeze dwaaling, in de- „ welke ik zo veel vermaak ſchep, zo lang ik leven zal, „ ontneeme* (a).

Wy

(a) Zie de *Vooraſſpraak voor de Verhand. van het Genootſchap*, D. W.

Wy ſtemmen dit getuigenis van het *Genootſchap* volkomen toe: Want het kan niet tegengeſproken worden. De oordeelkundige en zeer uitgewerkte Verhandeling van den beroemden Hoogleeraar WYTTENBACH ſtrekt, in 't byzonder, ter bevestiging van deeze aanmerking: En ſchoon het *Genootſchap* daar in bepaaldlyk ziet op de geringe verzekering, welke de oude Wysgeeren van een Leeven na dit Leeven bezaten, zo dient dezelve echter ook ter ſtaaving van onze bedenkingen, belangende de kragtloosheid en zwakheid der bewyzen voor de onſtoflykheid der Ziele. Het is toch blykbaar genoeg, dat zo wel de laatere Wysgeeren als de Ouden, hun gantſche betoog, wegens de onſterflykheid van den mensch, grondden op de *onſtoflykheid der Ziele*: En, in de daad, dit moet eerst, (zo lang men buiten de *Christelyke Openbaaring* omwerkt) voldoende beweezen worden; terwyl toch de andere bewyzen, afgeleid uit de *Godlyke Volmaaktheden* en de *overeenſtemming van alle volken*, buiten het zelve weinig kragts bezitten. Of nu de laatere Wysgeeren (wier betoogingen, dit erkennen wy gaarne, ten dezen aanziene geregelder zyn, uit hoofde van de menigvuldige hulpmiddelen, die zy ontfangen, en, vooral, door de verlichting die zy van de *Euangelieleere* verkreegen hebben) iets meer van belang, dan de Ouden, over de onſtoflykheid der Ziele gezegd hebben; dit laat ik aan u oordeel over myne Heeren! —— Hebben niet PLATO en CICERO, de laatſte vooral, om dat hy in ſtaat was alle de voornaamſte Wys-

Wysgeeren te raadpleegen, hier over, genoegzaam, alles gezegd, wat de laateren gezegd hebben? De beroemde Hoogleeraar, zo even genoemd, zegt elders in zyne Verhandeling, dat MOZES MENDELSZOON van het bewys van PLATO een verſtandig gebruik heeft gemaakt. —— Wy zyn, derhalven, ten aanziene van dit ſtuk, in twee duizend jaaren nog weinig gevorderd: En het geen ik zo even gezegd hebbe, ſteunt, dunkt my, op goeden grond, dat de beste Verhandelingen over dit onderwerp niet alleen zeer duister, en moejelyk zyn om te begrypen; maar ook aan zeer gegronde tegenſpraak onderhevig.

Is het dan, wanneer wy het reeds voorgeſtelde wel in het oog houden, niet zeer waarſchynlyk, dat het denken ontſtaat uit de wyze der werktuiglykheid van ons Lighaam? Immers wy hebben ontdekt, dat het redelyk vermogen, of de oefening van het zelve, geheel van het Lighaam afhangt; dat het met het groejen van het Lighaam, wanneer alles welgeſteld is, toeneemt, en naar evenredigheid vermindert, wanneer de leevenskragten verminderen. —— 't Is zeer waarſchynlyk: Want neemen wy het andere gevoelen voor waarheid aan, om dat hier in natuurlyk eenige duisterheid moet overblyven, dan zyn de zwaarigheden veel grooter. Wy ſtellen dan dat 'er een Wezen beſtaat, waar van wy in 't geheel geen gegrond denkbeeld kunnen maaken. Om dat wy niet begrypen kunnen, dat de ſtoffe kan denken, of dat zulk een vermogen daar

AFD. 9. *Men behoort den mensch als één geheel of als een gelykſlagtig wezen te beſchouwen, om dat 'er minder zwaarigheden mede vergeſeld gaan.*

aan kan gegeeven worden, zo beſluiten wy tot iets, waar van wy niets weeten; 't welk zo veel van het eerſte verſchilt als *niet — zyn* van *zyn*. Wy zeggen, 'er moet in den mensch eene *onſtoffyke ſubſtantie*, of *zelfſtandigheid*, zyn, die denkt; dat is, daar moet iets in ons beſtaan, waar van wy geen regtmaatig begrip kunnen hebben, 't welk met onze ondervinding ſtrydt. En het geen voor ons, hoe meer wy 'er op denken, niets anders is dan een hersſenſchimmig beſtaan.

Daar nu ook, gelyk wy zeiden, het betoog, belangende dit onderwerp, zo duister, ingewikkeld, en aan zo veele tegenwerpingen blootgeſteld is, zo doet men vermoedlyk beter, wanneer men die gewoone onderſcheiding van Ziel en Lighaam laat vaaren. En den mensch, die, wonderbaar wys, uit ontelbaare deelen is ſaamengeſteld, als *een geheel* beſchouwt. —— In dit gevoelen, dat de mensch een *gelykſlagtig* wezen is, en dat de vermogens van gewaarworden en denken aan de hersſens behooren, even gelyk de *zwaarte* en *magnetiſche kragt* tot andere ſchikkingen der ſtoffe, kunnen wy berusten. —— Men kan evenwel, wanneer men de voortreflykheid van den mensch, boven het dier, wil beſchryven, ter onderſcheiding, de woorden *redelyke ziel* wel behouden; om dat men daar door dat vermogen uitdrukt, 't geen hy boven alle de dieren, die wy kennen, bezit.

In

In het algemeen genoeg gezegd hebbende van ons begrip over de menſchelyke natuur, zo moeten wy nu op eene vraag ſtil ſtaan, die men vermoedlyk hier zou kunnen doen. Men zou, naamelyk, kunnen vraagen: „ Indien 'er geen genoegzaame grond is om te „ ſtellen, dat 'er zulk een onſtoflyk, of geestlyk we„ zen, in den mensch beſtaat, als men vry algemeen „ geloofd, wat blyft 'er dan na het ſterven van den „ mensch overig: Want het lighaam, gelyk de on„ dervinding leert, ſchoon de ſtoffe daar van in wezen „ blyft, vergaat en wordt vermengd met andere ſtof„ deelen?" —— Ik moet hier op antwoorden: *Ik weet het niet!* doch ik moet 'er tevens byvoegen, dat het hier de plaats is, wanneer men niet geheel vreemd is van ons gevoelen, om te denken aan het groot belang, 't geen wy by eene *Godlyke Openbaring* hebben. Had God ons van een Leeven na dit Leeven geene genoegzaame verzekering gegeeven, van waar toch zouden wy eene voldoende verzekering verkreegen hebben? Met al ons redenkavelen kunnen wy die ſtelling: *'Er is een toekomend leeven*, niet zo waarſchynlyk maaken, dat wy 'er in kunnen berusten. Deeze belydenis hebben de Ouden algemeen gedaan. Zy zeggen vry eenpaarig: *Het is eene oude en algemeene overlevering, dat de zielen der menſchen onſterflyk zyn; maar het kan niet beweezen worden.* —— Wy hebben beweerd, dat 'er geen grond is voor dat gevoelen, dat 'er zulk een onſtoflyk en onverganglyk beginzel, of wezen, in den mensch beſtaat, 't welk na den dood des

AFD. IO.

De Vraag, wat 'er na den doad van den mensch overblyft? is niet ontrustend; terwyl de Christelyke Openbaaring ons hier gerust ſtelt.

des lighaams overblyft: En indien dit zo is, dan is 'er buiten eene Godlyke Openbaring geene de minſte waarſchynlykheid voor eenen toekomenden ſtaat: Want pleegen wy de ondervinding raad, deeze leert ons, dat wy, even gelyk alle andere Schepzels op deeze Aarde, geſloopt en ontbonden worden. De Lighaamen der menſchen worden ſpoedig het ſtof der aarde gelyk; die ſtoffe wordt van een geſcheiden, verſpreid en veſtrooid; zy ſtrekt in het groeiend ryk tot voordeel voor Planten, Boomen en Dieren: En 'er is dus aan den rand des grafs, na het ſterven, en wanneer men verder voortgaat met het ſtoflyk overſchot te beſpiegelen, in de natuur niets, 't geen ons eenige aanleiding geeft om te denken: *Dit Schepzel zal wederom in het leeven herſteld worden om eeuwig te beſtaan.* —— Hoe gewigtig wordt hier, derhalven, die Godlyke verzekering, door *Jeſus Chriſtus*, aan het menſchdom gegeeven. *De Vroomen*, ſchoon geſtorven, *leeven Hem*, naamelyk *God*, *alle!* —— Nooit, dunkt my, kan die Godlyke verzekering ons gewigtiger en dierbaarer voorkomen, dan wanneer wy tot dat punt genadert zyn, 't geen wy nu bereikten: Wanneer wy, naamelyk, de zwakheid der bewyzen voor de onſterflykheid eener onſtoflyke Ziele, volkomen gevoelen en bezeffen. Dan wordt het alles buiten het licht des Euangeliums duister. De denkbeelden zyn verward: En de uitzigten, zelfs van de verſtandigſten, hebben eene geringe helderheid en klaarblyklykheid. —— Zwaarmoedige twyfelingen knellen of ontrusten

den

den Sterveling: En hy komt ongelukkig, want ook dit leert de ondervinding eindelyk wel eens zo ver, dat hy alle hoop op het toekomende laat vaaren! — Voor uit willende zien verder dan het graf, wordt hy ſpoedig geſtuit, door eenen ſtikdonkeren eeuwigen nagt, die nimmer door eenen lieflyken dageraad zal afgebrooken worden! — Wat is 'er buiten het Godlyke licht des Euangeliums voor den Wysgeer, voor den denkenden mensch, die op geen *gezag* begeert te geloven, weinig verzekering en gerustheid! En hoe dwaas en trotsch is de handelwyze van hun, die de zulken voor onkundigen en dweepers uitkryten, die de Godlyke toezeggingen, door *Jeſus Christus* geſchonken, van ganſcher harte erkennen en belyden!

Ik beweer niet, myne Heeren! dat zo veele beroemde mannen, die de waereld verrykt hebben met uitgeleezene Verhandelingen over deeze ſtoffe, zulke ontrustende en onaangenaame aandoeningen, na alle hunne moeite, ondervonden hebben; maar hebben evenwel deeze braaven niet altoos edelmoedig erkend, en dat zy aan de kennis van het Euangelium, ten deezen aanziene, veel, zeer veel te danken hadden, en tevens, dat zy, na, als het ware, alle hunne ſchranderheid uitgeput te hebben, om dit *Leerſtuk der reden* (zo als men 't noemt) te bevestigen, volkomen en openhartig beleeden, dat zy buiten de verzekering der *Godlyke Openbaring*, niet zulk eene voldoening vonden, welke eene beſtendige en blymoedige overtuiging kon te wege brengen?

AFD. II. *Vervolg van het voorige. De begrippen van de voorſtanders der onſtoffelykheid, om hunne ziel na den dood te laaten werken, zyn onvoldoende.*

Laat ons nog eens wederom te rug keeren tot de Vraag: —— „ Indien men geen genoegzaame grond „ heeft om te ſtellen, (dit was de vraag) dat 'er zulk „ een onſtoffelyk of geestelyk wezen in den mensch be„ ſtaat, als men in het algemeen gelooft, wat blyft „ 'er dan na het ſterven van het Lighaam overig van „ den mensch?" — Wy hebben daar op geantwoord, *dat wy het niet wisten.*

Het nu zo zeer geliefkoosde gevoelen, dat 'er by of voor het ſterven reeds een *keen*, of *kiem*, of *grondbeginſel* van het toekomend lighaam in den mensch beſtaat, 't geen zich langzaamerhand, ter volmaaking, ontwikkeld, ſchynt niet geheel onaanneemlyk. In dat *keen* of *grondbeginſel*, 't welk dan de wooning moet zyn van de onſtoffelyke ziel, blyft dan ook, dit ſpreekt van zelve, die *Ikheid* of *bewustheid* van onze bedryven en gevoelens, die onze *perzoonlykheid* uitmaakt. —— Dit gevoelen, hoe wel bedagt, om de ziel terſtond na den dood te laaten werken, *is* evenwel niet aanneemlyk. Het is ſtrydig tegen ons begrip over de menſchelyke natuur, die zulk eene onſtoffelyke ziel niet kunnen ſtellen; maar al was dit gevoelen, wanneer wy voldoende bewyzen hadden voor de onſtoffelykheid der ziele, ook eenigermaate aanneemlyk, die langzaame ontwikkling van zulk een onverderflyk Lighaam zou toch niet overeen te brengen zyn met de duidlyke leer der Heilige Schrift. Hoe zullen wy het dan maaken met de *opſtandinge der dooden*? *Deeze*, zo als de Heilige Schrift daar van ſpreekt, wordt dan geheel overtollig

ge-

gemaakt; ten zy men ſtelle, dat deeze *tweede woning* van de Ziel, eindelyk, wederom plaats maake voor eene *derde*, of dat het tweede Lighaam, om zo te ſpreeken, de *Kas* der ziele blyve, en met het derde overkleed worde. —— Dit begrip kunnen wy, derhalven, ook niet toeſtemmen. —— Mogelyk zegt men: Wy behooren dus tot het oude en algemeene gevoelen weder te keeren, te weeten, dat 'er na den dood een beginzel of wezen, geheel onderſcheiden van het Lighaam, overblyft; welke ziel, tot by de opſtanding, zich in zekeren *tusſchenſtaat* bevindt, of ook wel terſtond naar die plaats vertrekt, die voor altoos voor haar beſtemd is, en daar te blyven tot de algemeene opſtanding; ten einde zy dan met een Lighaam overkleed worde. —— 't Is wel te begrypen, dat iemand, die zelf niet denkt over ſtukken van deezen aart, daar in kan berusten; maar zo is het met anderen, die 'er behoorlyk over denken, niet gelegen: Dezen vinden hier onoverkomelyke zwaarigheden. De algemeene ſtelling, zo even genoemd, rust op het denkbeeld, dat 'er zulk een onſtoffelyk wezen, 't geen men *Ziel* noemt, in ons huisvest; en naar ons begrip kan dit niet voldoende beweezen worden. Maar laaten wy eens onderſtellen, dat 'er iets van die natuur van ons overbleef, gelyk de meesten willen, hoe zal dat *iets* geſteld zyn? Heeft eenig Wysgeer ons omtrent dit ſtuk de geringſte opheldering gegeeven? Zal eenig ſterveling 'er ooit toe in ſtaat zyn? Van waar verkrygt die Ziel, zonder het Lighaam, gewaarwor-

dingen, denkbeelden enz.? —— 't Is zeker, dat alle onze denkbeelden, die wy verkrygen en bezitten, enkel en alleen door behulp van onze zintuigen verkreegen worden; maar deeze zintuigen venietigd of ontbonden zynde, en dus niet meer vatbaar voor gewaarwordingen, van waar verkrygen wy dan denbeelden? 't Is bekend, welk antwoord men hier op geeft: 't Is *mogelyk*, zegt men, dat de Ziel buiten het Lighaam kan werken, en dat God haar daar toe in ſtaat *zal* ſtellen; *'t is mogelyk*, dat zy zekere ſtoffe tot haar dienst zal hebben; *'t is mogelyk*, dat 'er reeds een *grondbeginſel* van het toekomend Lighaam, van de allerfynſte ſtoffe, in het grove en dierlyke geſtel huisvest, 't geen zich naderhand zal ontwiklen enz. —— Alle deeze *mogelykheden* voldoen ons zeer weinig, om datze zelfs niet tot *waarſchynlyke gisſingen* kunnen gemaakt worden.

Plaatst de Ziel der Vroomen terſtond na het ſterven in den Hemel, moet die Ziel dan in den dag der opſtandinge uit den Hemel vertrekken om zig met het Lighaam te vereenigen? Of zal het Lighaam derwaards overgevoerd worden voor die vereeniging? 't Is, in zeker opzigt, het zelfde wat men hier ſtelle; maar hoe kan de opſtanding der Vroomen dan als eene vergelding op een Godzalig leeven voorkomen, wanneer de mensch reeds duizende jaaren die vergelding heeft genoten? Waarom dan aan die Ziel niet terſtond, na den dood, een verheerlykt Lighaam toegevoegd? Dan immers kon zy veel beter werken? —— Maar genoeg

noeg hier van. —— Van welke zyde het gemeene gevoelen beſchouwd wordt, wy zien dat het aan groote en onoverkomelyke zwaarigheden onderworpen is; en dat een mensch, die 'er eenigzins over denkt, in het zelve niet kan berusten.

De Heilige Schrift heeft niets van dien aart, betreffende den ſtaat der menſchen na dit leeven, geleerd. Zy geeft hier en daar eenige aanleiding, om van dien ſtaat, tusſchen den dood en de opſtanding, denkbeelden te vormen, die ons beter voldoen. Zy ſpreekt van de Vroomen, als zy geſtorven zyn, *dat ze rusten op hunne ſlaapſteden; rusten van hunnen arbeid; dat ze ingaan in het Paradys* (*a*), 't geen een ſtaat van *rust* betekent. De opſtanding ten eeuwigen zaligen leeven is, volgens de leer der Heilige Schrift, niet alleen de vergelding op een Godzalig leeven, maar ook de *Opſtanding der dooden*, dat is van den geheelen mensch, gelyk wy reeds aanmerkten *Afd.* 3. Wanneer wy dit eenvoudig en duidelyk gevoelen gelooven, dan hebben wy met alle die zwaarigheden niets te maaken, die het gemeene gevoelen drukken. En de ongerymde gevolgen, die uit de ſtellingen der oude en laatere Wysgeeren voortvloeien, ontrusten ons niet. — 'Er is dan na den dood een tyd van rust. Die tyd, al duurde dezelve ook honderd duizend jaaren, is voor de geſtorvenen ſlegts één oogenblik, of is gelyk aan den ſlaap van eenen enkelen nagt.

HAND. 12. *Wy behooren ons, ten aanziene van het toekomende leeven, enkel by de Heilige Schrift te houden.*

Wy

(*a*) *Joan.* XI. 11. *Openb.* XIV. 13. *Luk.* XXIII. 43.

AFD. 13.

Eenige gissingen over den staat tusschen den Dood en de Opstanding.

Wy hebben van het gewigt en de aangelegenheid der Godlyke verzekering, betreffende eenen toekomenden staat, door Jesus Christus geschonken, met weinige woorden melding gemaakt in *Afd.* 10., doch de ontrustende Vraag, die men hier nog zou kunnen doen, vereischt nog eenige overweeging: „ Wanneer, „ (dit zou men kunnen vraagen) den geheelen mensch „ sterft, en die stoffe met andere stofdeelen vermengd „ wordt, dan komt 'er by de opstanding een geheel „ nieuw en ander Schepzel te voorschyn; maar dan „ kan 'er immers geene bewustheid zyn van onze be„ grippen en bedryven?" Met andere woorden: „ Hoe zullen wy dan gezegd kunnen worden dezelfde „ perzoonen te zyn, die wy te vooren waren?" —— Hoe gewigtig die bedenking ook zy, wy kunnen, uit hoofde van onze onkunde van het toekomende, hier niet beslissend spreeken, of iets, om dat het ons niet geopenbaard is, bepaalen. In het algemeen zouden wy kunnen antwoorden: Wy behooren in de Godlyke toezeggingen te berusten. Wy hebben ook van de Opstandinge zelve, die met ronde woorden in de Heilige Schrift geleerd wordt, geen begrip wat de *wyze* aangaat: En zo zyn 'er duizend dingen in de *natuur*, die voor ons even verborgen zyn. Wat ondertusschen de *mogelykheid* der Opstanding betreft, daar omtrent kan geen verstandig mensch twyfelen: En de *zekerheid* wordt door alle opregte Christenen van harte erkend. —— Ik zal, met betrekking tot de gemaakte zwarigheid, eene gissing voorstellen, die, na myne ge-

gedagten, dezelve kan verminderen. —— 'Er is, dunkt my, in 't geheel geene ongerymdheid in, te ſtellen, dat 'er na den dood eenige ſtoffe van den mensch op zulk een wyze in wezen blyft, datze zich niet vermengt met andere ſtofdeelen. De mensch is het voortreffelykſte Schepzel op deeze aarde, en dat is hy waarſchynlyk daar door, dat 'er in zyne natuur een ſoort van ſtoffe beſtaat, die, door ſaamenvoeging met andere ſtofdeelen, dat voortreffelyke uitmaakt. —— Wanneer wy nu mogen ſtellen, dat die ſoort van ſtoffe voornaamlyk diende om ons tot denkende wezens te maaken, dan kunnen wy ook even gemaklyk ſtellen, niet alleen dat zy ongeſchonden kan blyven beſtaan, maar ook dat zy op ſoortgelyke wyze wederom met een Lighaam vereeenigd zynde, en daar in dezelfde plaats beſtaande, op ſoortgelyke wyze en door ſoortgelyke middelen en werktuigen aan het werken kan gebragt worden. Dit is immers niet onmogelyk? —— Met het wegvallen van het grove, het enkel dierlyke en aardſche Lighaam, kan die geest, of die allerfynſte ſtoffe, onveranderlyk blyven, maar rustende en zonder werking; doch wederom vereenigd met andere deelen, waar aan leeven en beweeging is geſchonken, kan zy andermaal geſchikt zyn tot dezelve werkzaamheden.

Hier uit, dunkt my, volgt *vooreerst*: Die ſtoffe, welke het voortreffelykſte deel uitmaakte, en die door behulp van welgeplaatſte zintuigen tot redelyke werkzaamheden geſchikt was, moet dan ook wederom het

zelfde

zelfde vermogen bezitten. Bezit ze door haare vereeniging met andere deelen, wederom het zelfde vermogen, ze errinnert zich dan ook zeer gemaaklyk de voorige werkingen en begrippen, zo verre het noodig zy. —— De mensch vat dan, om zo te ſpreeken, het werk wederom op, daar hy het gelaaten heeft. Hy is eenigen tyd gelyk geweest aan eenen ſlaapenden, of aan eenen zieken, die doodlyk krank geweest zynde, eenigen tyd leefde, als niet leevende; die geen behulp had van de uiterlyke zintuigen; maar volkomen herſteld zynde, geſchikt is tot de voorige werkzaamheden, en om het voorledene wederom in het geheugen te herroepen.

Ten tweeden volgt uit ons gevoelen, dat het in weezen blyven van zulk eene ſtoffe, die de *perzoonlykheid* van ieder mensch bewaard, ſchoon voor een' tyd in rust zynde, door het misſen van eenige noodzaaklyke deelen, veel beter te begrypen is dan die ſtelling: Dat 'er na den dood een onſtoflyk wezen beſtaat, 't geen voortgaat met denken en werken, om naderhand wederom met het Lighaam vereenigd te worden. Dit is veel onbegrylyker: en van zulk een ding, of derzelver werking buiten het Lighaam, hebben wy in 't geheel geen gegrond denkbeeld.

Eindelyk volgt hier uit: Dat de Leer der Heilige Schrift, die ons hier volkomen gerust ſtelt, dan niet behoeft gedraaid of gewrongen te worden naar wysgeerige begrippen, die tot veele ongerymde verdichtſels van eenen *middenſtaat*, tuſſchen den dood en de opſtan-

ſtanding, aanleiding hebben gegeeven. Het is dan letterlyk waar, dat *de Dooden zullen opgewekt worden*. Het is dan waarheid, dat de Vroomen, voor die opwekking, *rusten van hunnen arbeid*, dat ze *voor God leeven*; terwyl die ſtoffe onvermengd in wezen blyſt, welke, ten laatſten dage, door de Almagt van den Schepper, met een ander en heerlyker bekleedſel overkleed zal worden: Zullende dus den mensch die zelve natuur, doch onſterflyk gemaakt, bezitten.

Dat hier verborgenheden voor ons overblyven, erkennen wy gaarne, dit brengt de natuur van de zaak mede; doch het is aangenaam wanneer onze reden eenige voldoening en gerustſtelling kan vinden. Die gerustſtelling, ten aanziene van eenen toekomenden ſtaat, kunnen wy nergens, buiten het Euangelium, vinden: Hier door alléén is deeze gewigtige waarheid duidelyk aan het licht gebragt. Deeze verzekering geeft ons het Euangelium. Eene verzekering van eenen *Mensch* volkomen geregtigd om ons die te geeven; en waar van wy een voorbeeld hebben in zyn eigen Perzoon. Zynde hy daadlyk ter dood gebragt en wederom tot het Leeven opgewekt; ten einde ons die verzekering te geeven.

Zie daar, myne Heeren! u kortlyk ons begrip me- *Beſluit.*
degedeeld over de menſchelyke natuur. — Wy wyken zeer verre af van het gemeene gevoelen der Wysgeeren: En of eene verſtandige opmerking en ondervinding ons begrip, genoegzaam, onderſchraagen, of

eenig gewigt byzetten, dit zal uw welwikkend oordeel beslisfen. — Het toekomende beftaan van den mensch konden wy niet op zulk eene wyze betoogen, als de zodaanigen zullen gedaan hebben, wier antwoord op uwe vraag is: *Ja 'er zyn voldoende bewyzen voor de Onstoflykheid der Menschelyke Ziele.* Dan, gelyk Gy opgemerkt zult hebben, wy worden evenwel door geene de minste twyfeling aan eenen toekomenden staat ontrust; terwyl wy de verzekering van het dierbaar Euangelium van onzen *Heere Jezus Christus, die het leeven en de onverderflykheid heeft aan 't licht gebragt*, van gantscher harte gelooven: En in de vaste overtuiging staan, dat die verzekering, welke de Geschiedenis van onzen Heiland oplevert, voor alle menschen van het grootste belang is, om, ten deezen aanziene, volkomen gerust te weezen: En tot zulke edele en loflyke werkzaamheden kragtdaadig aangespoord te worden, welke onze natuuren kunnen volmaaken, en ons eenige gelykvormigheid doen verkrygen aan dien uitmuntenden Perzoon; die ons het verhevenste voorbeeld van zuivere Godsvrugt en volmaakte Heiligheid heeft gegeeven. —— Wy kunnen ons derhalven ook niet vereenigen met het gevoelen van de zodaanigen, die de hoogwaardige, met regt geëerbiedigde en troostvolle Geschiedenis van onzen eeuwig-gezegenden Verlosser van weinig belang rekenen voor kundigen en Wysgeeren. 't Is u ook ten vollen bekend, myne Heeren! hoe ver de reden, verstoken van deeze Godlyke verlichting, het heeft kunnen brengen! Gy hebt

dit

dit zelven van de kundigſte oude Wysgeeren volmondig beleeden, in die *Vooraffpraak*, die wy genoemd hebben: En Gy hebt met reden daar op laaten volgen:: „ Geheel anders is het met hun geſteld, die „ door het Euangelie onderweezen zyn, en hunnen „ wandel naar deszelfs leſſen inrigten! Zy zien ee„ nen gelukſtaat na dit leeven te gemoet, en verbly„ den zich in deszelfs vooruitzigt, niet twyfelagtig, „ maar met eene volle verzekerdheid des geloofs, zo „ dat ieder hunner met *Paulus* 2 *Tim.* I: 12, ver van „ gisſing, betuige: *Ik weet wien ik geloofd hebbe*, „ *en ik ben verzekerd, dat hy magtig is myn pand*, „ *by hem weggelegd, te bewaaren tot dien dag.* —— „ Gadeloos voorregt der Euangelie-leere!" —— Ik eindige met de veel bevattende en voortreflyke betuiging van den Zaligmaaker, die tevens tot eene *Zinſpreuk* voor deeze Verhandeling zal dienen:

Ik ben de opſtanding en het leeven, die in my gelooft zal leeven, al ware hy ook geſtorven.

Joan. XI: 25.

BYVOEGZEL VAN AANHAALINGEN.

Bladz. 24. *reg.* 8. *na de woorden :* denkbeeld geboren. *

* Quid, quod eadem mente res disſimillimas comprehendimus, ut colorem, ſaporem, calorem, odorem, ſonum. Quae numquam quinque nuntiis animus cognosceret, niſi ad eum omnia referrentur, & is omnium judex ſolus eſſet. *Tusc. Quaeſt. L.* I. *c.* 20.

Bladz. 26. *reg.* 8. *na de woorden :* insgelyks op de Ziel. *

* LUCRETIUS, *L.* III.

Bladz. 27. *reg.* 17. *na de woorden :* moeten worden. *

* In animi autem cognitione dubitare non posſumus, niſi plane in phyſicis plumbei ſumus, quin nihil ſit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum, nihil coagmentatum, nihil duplex. Quod cum ita ſit, certe nec ſecerni, nec dividi, nec discerpi, nec diſtrahi potest. Nec interire igitur. Est enim interitus quaſi discesſus, & ſecretio ac diremptus earum partium, quae ante interitum junctione aliqua tenebantur. *Tusc. Quaest. L.* I. *c.* 29.

Bladz. 35. *onderſte reg. na het woord :* anderen. *

* Over de geſchiedenis van dit Bekleedzel verdient gelezen te worden een onlangs uitgekoomen Stukje, getyteld : *Discourſe concerning the Reſurrection Bodyes.* By *Philalethes.* Lond. 1788.

Bladz. 40. *reg.* 2. *na de woorden :* der Verbeelding. *

* Niet geheel nieuw. Zie *Tusc. Quaeſt. L.* I. *c.* 17. 19.

Voorts gelieve de goedgunſtige Leezer de volgende zinſtoorende Drukfeilen te verbeteren.

Bladz.	*reg.*	*ſtaat*	*lees*
10	9.	ſtoffe,	ſtoffe
13	11	*Vrydigheid*	*Wydigheid*
16	18	gekomen.	gekomen aan de koleuren.
28	4 *v.ond.*	ontdekken,	kunnen ontdekken,
31	14	als de kragt	als dat de kragt
32	4	deturire	detruire
35	5	Grondſtoffe	Grondſtoffen
42	4 *v.ond.*	zynde	zyn de

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
REFERENCE DEPARTMENT
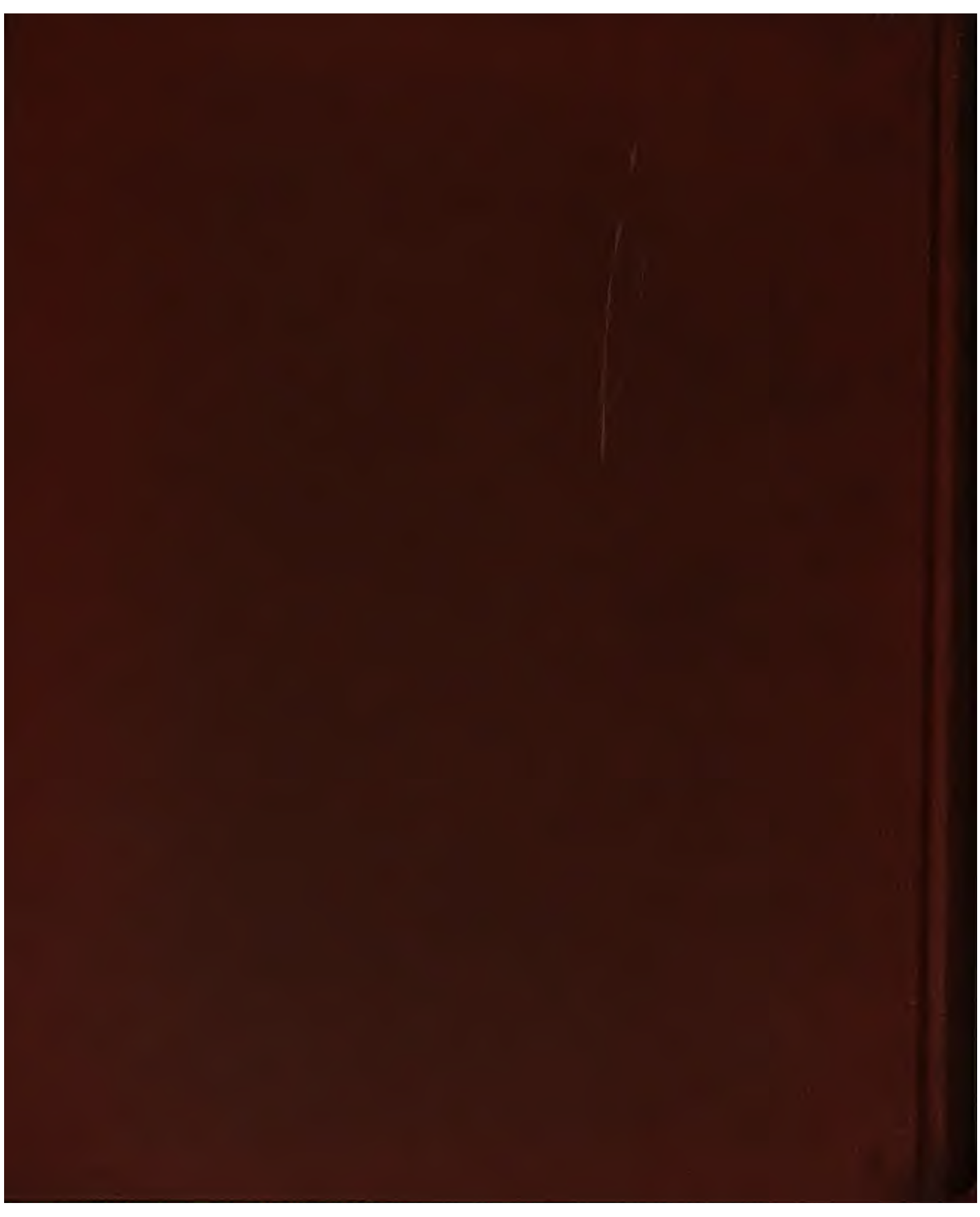
This book is under no circumstances to be taken from the Building